

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Kaszap-Asztalos Emese

*A művészet enthusiastája: Petrichevich Horváth Lázár
Egy pályakép kultúratudományos perspektívái*

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető: Dr. Tarjányi Eszter CSc
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Vezető: Dr. Hargittay Emil DSc. egyetemi tanár
2018

„én tudom, s pedig egész mértékben méltányolni
Önnek azon hazafiúi szent törekedéseit, melyek
által eddig is bővíté Nemzetünk legnagyobb
kincsét, az *értelmiséget* és *jó ízlést*, s fogja ezentúl
pályáját folytatva még inkább, aminél többet és
hasznosbat most teljes meggyőződésem szerint –
hazánkban senki nem mívelhet”

(Részlet Széchenyi István leveléből
Petrichevich Horváth Lázárnak)

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	5
1. Az életmű mint kulturális gyakorlatok összegzése	6
1.1. Petrichevich Horváth Lázár és a „jeune Hongrie” eszmetörténeti különbségei.....	13
1.1.1. A reformer Petrichevich	18
1.1.2. Elbeszélésmódok radikalizálódása	22
1.1.3. „Mióta van, hogy meri ingerelni / A hős oroszánt a hitvány majom?”	26
1.2. Petrichevich Horváth Lázár erdélyi horizontja	28
1.2.1. A Petrichevich Horváth család és az erdélyi színjátszás kezdeményező szerepe a magyar színház kialakulástörténetében	33
1.3. A zenetörténet és Petrichevich Horváth Lázár életútjának kapcsolódási pontjai.....	39
1.3.1. Petrichevich és a VI. magyar rapszódia	47
1.4. A legeredményesebb diéta: Petrichevich pályájának politikatörténeti vetületei.....	49
1.5. A szalonkultúra mint összművészeti tér és a magyar biedermeier.....	61
1.6. Cselekvő társadalom: Petrichevich kultúrtörténeti szerepe a reformkori egyletek működésében	72
1.6.1. A <i>Hymnus</i> mint néphimnusz	74
1.6.2. A Nemzeti Kör	76
1.7. Az utazás mint kulturális praxis és reprezentációs mintázat.....	78
2. Az <i>Abafi</i> kontrasztív kontextusa – a biedermeier regény szöveg univerzuma. Petrichevich Horváth Lázár: <i>Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban</i>	93
3. „kit e kor megtagadni nem fog”: az első magyar romantikus életrajz, <i>Byron lord élete s munkái</i> (1842)	111
3.1. <i>Byron lord élete s munkái</i> eszme-, stílus- és műfajtörténeti lehetőségei	111
3.2. Egy főhős, aki maga írja életrajzát	115
3.3. Az „újabb irodalmi tanok lelkesb vezére”: az első magyar romantikus portré nívói	117
4. „amaz ösmeretesb műszer, a minden fordultával újabb alakokat mutató”: Petrichevich Horváth Lázár irodalmi levelei: a <i>Kaleidoskop</i> (1842).....	126
4.1. A <i>Levelek Emíliához</i> mint forrásanyag alkalmazhatósága	140
5. Európai hazánkfia: Liszt Ferenc és a reformkor	141
6. Honderü	151
6.1. A lap kialakulástörténete	152
6.2. Nemes és elkötelezett program.....	155
6.3. A Honderü szöveg univerzuma	160

6.4. Új beszédmodok a Honderü kritikátörténeti horizontjában	167
6.5. Divatlap és vizualitás: a korszak leglátványosabb lapja	172
7. A családi képhasználat jelentősége, a magyar politikai-kulturális karikatúra ismeretlen kezdete.....	176
7.1. A Petrichevich Horváth család és a karikatúra műfaja	176
7.2. Petrichevich Horváth János feltáratlan rajzmappái	178
8. Összegzés és kitekintés	191
Utószó.....	194
Életrajzi kronológia	195
Felhasznált irodalom	198
Absztrakt	207
Mellékletek.....	209
Függelékek	227
1. függelék.....	227
2. függelék.....	229
3. függelék.....	235
Képjegyzék.....	253
Függelékek jegyzéke	254

Bevezetés

Ki volt Petrichevich Horváth Lázár? Miért jelentős életműve? Miért elengedhetetlen Petőfi Sándor „ellenlábásáról” tudományos munkát készíteni? Íme néhány kérdés a leggyakoribbak közül, melyeket kutatásaim során nekem szegeztek. E spontán rácsodálkozásokból (melyet udvarias értetlenségnek is fordíthatnék) máris kitűnhet, hogy az alábbiakban korántsem konszenzuális szerzővel és életművel bocsátkozom párbeszédbe. A téma birkózik önmagával, műfaji kereteivel, és birkóztam vele én is.

A feltáratlanságból, ismeretlenségből fakadóan mindvégig roppant kényes egyensúlyt igyekeztem fenntartani a forrásközlő alap kutatások bemutatása,¹ az értő-értelmező szoros-olvasat, kontextualizálás, az érvényes, de legalábbis vitaindító következtetések levonása közt. Bár valódi kutatói élményeken alapszik az az olykor elfogultnak, akár iskolásnak is tűnő érvelés, amely szerint Petrichevich Horváth Lázár életművének felfedezetlen értékeiről, így egy teljes korszak árnyalásáról (bizonyos pontokon mondhatni hajszálfinom újrahangolásáról) lesz szó, mindvégig fokozott reflexiókkal és visszacsatolásokkal próbáltam értekezésemet mederben tartani. Nyelvhasználatom időnként ugyanis észrevétlenül (a bő 170 éve egysíkú és megkövesedett nézetekkel szemben) egyfajta védekező pozícióba rendeződött, rehabilitáló szándékkal lépett fel: törekednem kellett kutatási témám önértékét e retorika nélkül közvetíteni, elméleti stúdiumaimat e témára alkalmazva valóban interiorizálni.

E „küzdelmemet” az értekezés egyes szövegnyomai azonban minden bizonnyal máig őrzik. A szikár, szigorú, objektivitásra törekvő tudományos nyelvből időnként önkéntelenül kitűnik szerzői szerepköröm, azaz, hogy egy kánonból kiszorított pályaképet rajzoltam meg, így pedig „kényelmetlen” pozícióból igyekeztem a 19. század első felének kulturális gyakorlatait új tónusokkal színezni. A téma sajátosságaira való reflexió szükségessége azonban reményeim szerint fokozottan fenntartotta kutatói figyelmemet, egyúttal pedig segíthetett – belátva, hogy nem válhatok a téma mindentudó elbeszélőjévé – elszakadni a kialakult

¹ A disszertáció nélkülözhetetlen filológiai irányultsága számos régebbi nyelvállapotot tükröző szöveget mozgósít, ezekben – a könnyebb olvashatóság érdekében – a régies betűírást elhagytam, a helyesírást pedig a maihoz igazítottam (pl. kis- és nagybetűk használata, betűkettőzések, rövid-hosszú magán- és mássalhangzók, vesszők), kivéve a mű illetve folyóirat címei esetében, ez a visszakereshetőséget szolgálja. A jellegzetes szóalakokat, igeidőket (pl. elbeszélő múlt, „nd”-vel jelölt jövő idő), melyek a kor nyelvhasználatát illusztrálják vagy a szerző szóhasználatára különösen jellemzők, fenntartottam. Ebben a szöveggondozási alapelvek alábbi pontja alapján jártam el: az „1832 és 1904 közötti szövegekben az írásjegyek az azonos hangértéket jelölő mai formában közölhetők.” DEBRECZENI Attila, KECSKEMÉTI Gábor, *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, It, 2004/85, 328–330.

sztereotípiát létrehozó tekintélyelvűségtől, mely felszabadítóbb mozgásteret nyithatott számomra.

1. Az életmű mint kulturális gyakorlatok összegzése

Petrichevich munkásságának irodalomtörténeti távlatai belátható, mondhatni szűkös keretek között mozognak, az életmű kultúrtörténeti kiterjedése azonban már jóval tágasabb. A téma kutatása során számos zenetudományi, képzőművészeti, muzeológiai vagy akár sajtótörténeti kérdéssel szembesültem, és olyan feltáratlan területekre barangolhattam, mint például Liszt Ferenc reformkori koncertjeinek nemzeti identitást érintő vetülete vagy a magyar karikatúra műfajának ismeretlen kezdete. A társadalmi gyakorlatok különféle szemiotikai dimenzióiból² megközelített életmű bemutatása tehát olyan módszereket kívánt, melyek jól illeszkednek a kultúratudomány keretei közé, leképezve azt a tudománytörténeti jelenséget, miszerint a 21. században az irodalomértés határai elmosódnak látszanak. Másfelől azonban épp ez az interdiszciplinaritás, az egyes részterületek eltérő vizsgálati módszereket megkívánó anyaga – külön-külön is, de együtt kiváltképp – módszertani nehézségbe ütközött.

A heterogenitást összefűző, alapvető zsinórmértéknek kezdetben a kismonográfia műfaja kínálkozott, melynek ernyője alá életrajz, műelemzés, forrásközlés is becsatornázhatónak tűnt. Vizsgálataim azonban e formai keretet egyfelől szétfeszítették, másfelől pedig nem töltötték ki. Petrichevich életútja ugyanis a reformkor kultúrtörténetének legfontosabb fejezeteibe íródik bele, azonban olykor csak érintőlegesen, egy-egy mozzanat erejéig kapcsolódik hozzájuk, így érvelésem sokszor önkéntelenül túlnőtt szűken vett tárgykörén, vagyis Petrichevich pályáján. Hiába próbáltam az anyaggyűjtés, majd az értelmezés folyamatában kizárólag Petrichevich Horváth Lázár személyét és tevékenységi köreit fókuszban tartani, ismeretlensége adatbőséghez vezetett, extenzivitása szétfeszítette az egy szerzőről szóló monográfikus formát.

Hogyan teremthető tehát struktúra a megközelítési módszerek különbözőségében, a hirtelen szempontváltások elkerülhetetlenségében?

Dolgozatomban kísérletet teszek arra, hogy Petrichevich Horváth Lázár életútját, pályájának választásait, valamint az ehhez kötődő, irodalmi, művészi, társadalmi, történelmi, akár műfaj-történeti eseményeket korabeli kulturális gyakorlatokként értelmezzem. Ezt a

² William H. SEWELL, *The Concept(s) of Culture = Beyond the cultural turn*, edited by Victoria E. BONNELL, Lynn HUNT, Berkeley, University of Carolina Press, 1999, 48.

sokszor artikulált, olykor kimondatlan irányelvet mintegy láthatatlan alapvetésnek tekintem érveléseim során. Ha például irodalmi munkássága kerül szóba, ez – mint kulturális gyakorlat – alapvetően magába foglalja az egyidejű társadalomtörténeti vonatkozásokat, művészetelméleti, műfaj történeti folyamatokat, intézményesülési változásokat. Dolgozatom átfogó kérdése tehát: hogyan tükröződnek egymásban a különböző művészetelméletek (pl. romantika), kulturális berendezkedési formák (pl. biedermeier), társadalmi-történelmi események (pl. urbanizáció, utazás, reformkori országgyűlések), mediális változások (nyilvánossági formák, sajtó kiterjedése) és Petrichevich alkotói megoldásai, tevékenységi körei, kritikusi elgondolásai?

Reményeim szerint e tágabb perspektíva Petrichevich életútját tulajdonképpen kiemeli abból a vákuumból, mely elsősorban Petőfi jelentőségével szemben fokozta le művészi, szerkesztői, kritikusi, irodalomszervezői megmozdulásait, és láthatóvá teszi azokat az átszövődéseket, kölcsönhatásokat, mely például kettejük – akár poétikai, akár eszmei – működése közt fennáll.

Miután a kultúra mint dinamikus, folyton mozgásban lévő, egyénenként változó gyakorlat teóriáját tartom szem előtt, érthetővé válhat az is, hogy a kezdetben rendkívül progresszív, korszerű formákkal párbeszédben álló Petrichevich pályáján miért történik dimenzióvesztés. Ha ugyanis a kultúrát a társadalmi gyakorlatokhoz kötődő szemiotikai dimenziónak vesszük, akkor érthetővé válik, hogy az 1840-es évek második felétől olyan – egyszerre textuális és kontextuális értelemben vett – rendszerszintű változások léptek érvénybe (pl. ún. „népiesség”, politikai radikalizálódás), melyekkel Horváth Lázár már nem tudott interakcióba kerülni.

Petrichevich életművének vizsgálata e kulturális gyakorlatok felől továbbá azért is tűnik termékeny szempontrendszernek, mert a reformkorban a nemzeti önazonosság³ megteremtése épp e gyakorlatokon keresztül zajlik, mondhatni a nyelv, a zene, színház, képzőművészet maga válik a nemzet „képévé”,⁴ így rendkívül látványosan fonódnak össze ideológiai, poétikai, eszmetörténeti szálak.

³ Vö. Toldy Ferenc külföldi (német, francia) tanulmányútjáról válaszol Vörösmarty érdeklődő kérdésére, miszerint „[v]an e figyelem [külföldön] nyelvünk iránt?” Toldy válasza „Erre a’ kérdésre igen szomorú felelettel szolgálhatok. Azt gondolják mindenfelé, hogy nyelvünk a’ tót anyának valami szegény leánya – s evvel megelégszenek.” VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei*, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, 17. *Levelezés*, I., s.a.r. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1965, 244.

⁴ Itt most csak elnagyoltan idézem meg Anderson nagy ívű nacionalizmus-elméletét, mely többek közt a nemzetiséget, nemzeti mivoltot alapvetően nyelvi alapúnak tekinti, illetve kulturális termékek eredményének is értelmezi. Benedict ANDERSON, *Elképzeltek közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, L’Harmattan – Atelier, Budapest, 2006, ide különösen 19. A nyelv mint a nemzet képének, identitásának meghatározója, a nyelv mint a nemzet jele, valamint ennek motivikájáról: RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete*, Universitas Kiadó, Budapest, 2008, 227-236.

E gyakorlatokat nyilvánvalóan nagyban meghatározza a róluk szóló, őket definiáló kritikai beszéd, valamint az innen a köznyelvbe átszűrődő szóhasználat is: Petrichevich lapalapító, szerkesztői, cikkírói munkásságában pedig e különböző kulturális gyakorlatok intézményesülési folyamatai is figyelemmel kísérhetővé válnak. Látványos például (hogy a magyar kultúrtörténeti egyik legismertebb mozzanatát emeljem ki, mely azonnal visszaigazolja, hogy nemzeti narratívák megteremtésének kitüntetett idején járunk) a *Himnusz* megzenésítési pályázatának ügye. Horváth Lázár a bizottság elnökeként aktívan rész vesz e mű keletkezéstörténetben, majd egy következő, reflexiós szinten – Honderü folyóiratában – élénk figyelemmel kíséri fogadtatását. A mű néphimnuszoként való elnevezésével, más nemzetek himnuszai mellé helyezésével stb. a *Himnusz* éneklésének kulturális gyakorlatát, himnusszá válását kísérő nyelvet, kódrendszert is alakítja.

Mindemellett az a rendezőelv sem hagyható szó nélkül, mely Petrichevich Horváth Lázár nevét dolgozatcímként használja: kutatásom irányait végső soron az ő személye igazgatta, még ha a szövegszervező erők olykor más irányba hatottak is.

Az egy szerző köré csoportosuló anyag – legelőször, önkéntelenül felvetődött – biografikus és monografikus módszertanaival mégiscsak számolnom kellett, akkor is, ha az interdiszciplináris témakörök, a pályakép társadalmi, művészetelméleti folyamatokba stb. ágyazottsága végül nagyobb részt a különféle kulturális gyakorlatok vizsgálatához vezettek. Az a vitathatatlan tény ugyanis, hogy a kultúrtörténeti kánonból kiszorult szerzőről, a recepciótörténet által eddig csaknem egészen mellőzött pályáról kell beszámolnom, sokszor automatikusan adottá *tette* írásom „kézikönyv” jellegét, mely magyarázhatja értekezésem számos idézettel, szöveggözléssel operáló jellegét. Az életmű megközelítése során arra például – korábbi kutatások híján – nem nyílt lehetőségem, hogy olyan újabb megközelítésmódokat alkalmazzak, melyek az eddigiekhez képest újabb fénytörésbe állítanák témámat. Feladatommá így nem válhatott a recepció által már gazdagon belakott terepen történő manőverezés,⁵ sokkal inkább annak a tételmondatomban feltett kérdésnek a megválaszolása vált: ki az a Petrichevich Horváth Lázár, e név milyen szövegformákban vagy kulturális gyakorlatokban ragadható meg? Dolgozatom tehát az az elsődleges, tájékoztató kiindulási pont kíván lenni, mely egyszerre primér forrás, ezért olykor állító jellegű beszédmód; az a narratíva, melyre hivatkozni lehet, hiszen értelmezési ajánlatokat tesz, de amelyet differenciálni kell a későbbiekben, hiszen önmagában már következő olvasatok felé mutat. E sajátosan körbehálózó, de sérülékeny textus

⁵ LENGYEL Imre Zsolt, *Egy szerény monográfia*, Jelenkor, 2012/4, 432.

– Kálmán C. György szellemes megfogalmazásában – a „kérdések megfogalmazásának *infrastrukturájaként*” is körülírható.⁶

A legújabb monográfiák, biográfiák metodikája közvetve tehát rendkívül tanulságosnak mutatkozott, hiszen ezek kronologikus, lineáris, nagyelbeszélés forma helyett reflektált nyelven fogalmazó, sokszínű, sűrű szövéssű, akár egymást kizáró nézőpontokkal operáló szövegváltozatokat jelentenek.⁷ Petrichevich erdélyi rokonát illető kötet, Hites Sándor Jósika-könyve például „kimerítő pályakép” helyett tudatosan választja a cikkgyűjteményszerű formát. Petrichevich nagy kortársa, Petőfi életművét az angolszász kritikai biográfia tanulmányozza sokszólamúan,⁸ de az empirikus szerző ön-szétbeszélésének, ön-szövegesítésének problémáját tárgyazó monográfia-típus (pl. Szilágyi Zsófia: *Móricz Zsigmond*, Szirák Péter: *Örkény István* munkái) is termékeny szempontokat kínált fel.

Egy életmű különböző kulturális gyakorlatainak vizsgálatához, az életrajzi szerző pályájának társadalom-, eszme-, intézménytörténeti vetületeinek feltárásához azonban az újabb antropológiai irányzatokból, társadalomtörténetből kiinduló (egyre inkább a sokjelentésű kultúratudományban feloldódó) szempontrendszerek jelenthették a legjelentősebb léptékváltást. Ezek axiomatikus kiindulási pontja szerint a „valóság” (a nyelvi-diszkurzív tartomány *mellett*) társadalmilag és kulturálisan konstituált, tehát az egyén cselekvése a társadalmi viszonyok és kulturális gyakorlatok kifejeződéseként, a „társadalmi feltételrendszerre reagáló és egyben azt alakító mentalitás”⁹ kibontakozásaként, a normák „tényleges” működéseként vizsgálható. Miután e tudományágak megjelenése (különösen a magyar recepcióban) a korábbi történeti metodológiák paradigmaváltását is jelöli, e nézőpontok együtt járnak olyan differenciált(abb) aspektusokkal, mint egy tárgy leírhatóságának relativizálása, korábban periférikusnak tekintett témák vizsgálata, addig kirekesztett, elhanyagolt dokumentumok, illetve interdiszciplináris források bevonása, a dolgok mindenkori másik oldalának felvonultatása stb. – vagyis egy tárgykör „komplex kulturális

⁶ KÁLMÁN C. György, *Irodalomtudomány, '90-es évek*, Jelenkor, 1999/12, 1278. [kiemelés tőlem, KAE]

⁷ „Az adatgyűjtő, az életművet egységben láttató, sőt gyakran fejlődéstörténeti narratívába rendező, a teljesség illúzióját nyújtó munkák ugyanis egyre kevésbé képesek az irodalomtörténeti folyamatokat, a korszakokat és az irányzatokat kellő körültekintéssel vizsgálni.” BEDECS László, *Kettő lett belőle*, Jelenkor, 2007/7-8, 840.

A monográfiák, biográfiák történetéhez még vö. RÁKAI Orsolya, *Sztereográfiák. Műfaji töprengés egy kortárs „szerzői monográfia”-sorozaton*, BUKSZ, 2003/2, 133-141.

⁸ A magyar recepcióban kevésbé tisztázott „critical biography” formaeszményét Dávidházi Péter nyomán Szilágyi Márton e pontokban határozza meg: 1. az addigi irodalomtörténeti szakirodalom felülvizsgálata, 2. forráskritikai igényesség, 3. a korábbi ellenőrizhetetlen, anekdotikus szakirodalmi hagyománnyal való szakítás. Vö. SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ráció Kiadó, Budapest, 2014, 21.

⁹ SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség*, i.m., 56.

eseményegyüttesként és jelenségcsoportként” való elgondolása.¹⁰ E perspektívaváltás különösen gyümölcsözőnek mutatkozott olyan hiányzó vagy pejoratív narratívába helyezett életmű kapcsán, mint Petrichevich Horváth Lázáré. Azok a korábbi funkionalista diskurzusok ugyanis (például a Petőfi-kultusz heroizáló vagy a marxista történetírás bizonyos osztályokat diszkreditáló olvasatai), melyek egyszólamosították a recepciót, és Petrichevich pályájára kizárólagos igazságuk felől tekintve önkéntelenül az „igazság” feladását determinálták, szükségszerűvé tették egy immár *egységesebb* interpretáció elvégzését. Ez nem csupán a mellőzött, hanem a kanonizált szerzők szempontjából is motivált, hiszen koherens elbeszélés helyett egy „nagy” (példázatszerű, moralizáló) életmű (pl. Petőfi) identitásának töredezett, ellentmondásos jellegét is felmutathatja.

A társadalomtörténeti elemzés másik hasznosítható terepe, az intézményesülési folyamatok tanulmányozása is hasznos szempont Petrichevich pályája kapcsán (az irodalom territóriumát tágabb kulturális vetületek felé tágítva), hiszen életútja olyan alapvető keletkezéstörténeti mozzanatokkal fonódik szorosán össze, mint a Nemzeti Színház professzionalizálódása, a magyar lapkultúra differencializálódása, a magyar festészet és zeneművészet intézményesülése, a kulturális (civil) egyletek alakulásfolyamata vagy az utazás jelenségének 19. századi gyakorlata. Mindez vadonatúj perspektívába állít(hat)ja Petrichevich életművét, hiszen nem „írói munkásságának immanens értékeit” vagy szépírói teljesítményét állítja szembe (és diszkreditálja) például a Petőfi oeuvre-rel, hanem egy társadalmi, kulturális térben bemutatott munkásság jelentőségét ábrázol(hat)ja; egy kismester pályáját így teheti „markánsabbá az irodalom intézményrendszerére is irányuló figyelem”.¹¹ Anélkül, hogy az elkövetkezendőkben stabilizálnám kettejük ellentétét, ismét nyomatékositánám, hogy Petrichevich Horváth és Petőfi – ez utóbbi fél *felől* – közismert konfliktusa épp a társadalomtörténeti összetevők eltérő szerkezete és az ebben zajló paradigmaváltás nyomán válhat interpretálhatóvá, ahol immár nem lesz elegendő egyikük nézőpontjával azonosulva következtetéseket levonni.

A társadalomtörténeti viszonyulást árnyaló mikrotörténeti szemlélet¹² többek között tovább hangsúlyozza (a már említett periférikus témák emancipálása mellett) az ún. makro- és mikroszintek közti interakciók bemutatását, az ellentétpárok láthatóvá emelését, a társadalmi antonímák fontos szerepét, a normatív rendszerek inkonzisztenciáit (amelyek lehetővé teszik a

¹⁰ Vö. *Történeti antropológia*, szerk. SEBŐK Marcell, Replika Kör, Budapest, 2000, 11.

¹¹ SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2001, 7.

¹² E két irányzat kapcsolatáról, illetve a további „rokon” módszertanok történetéről: JÁSZBERÉNYI József, „*Tedd be a mikróba...*”, *Helikon*, 2003/3, 159-167.

gyakorlat megannyi változatát), hogy a korábban elsikkadt jelentéseket ezáltal fedje fel a valóság komplexitásának érdekében¹³ – e felfogásmódok pedig Petrichevich pályájának ugyancsak radikális újraértelmezhetőségét teremtet(het)ik meg. Emellett nem egy címszereplő, vagyis egyetlen személy életrajzára leszűkített biográfia konstruálását célozza, hanem „kapcsolati hálózatokat kutat”. Így a szűkebb-tágabb kulturális-társadalmi közegek és az egyén közti relációk (pl. „maradiak”, fontolva haladók, radikális újítók, Petőfi és köre, Liszt Ferenc és a reformkor, Batthyány politikája, a Petrichevich-család örökségei stb.) felrajzolására, vagyis a bonyolultabb mintázatok megsejtetésére, a már kanonizált beszédmódok mellett az eltérő vagy ellentétes, az összetett érzékeltetésére törekszik. Az így létrejövő pályakép autoritását pedig biztosítja, hogy általa nem egy marginális életút jelentéktelen viszonyrendszere tárul fel, hanem egy korszak meghatározó, azonban eddig ismeretlen relációs pontjai, melyek – ha olykor polemikusan is, de – az egész kontextus szempontjából relevánsak. A pályakép, az életmű mint társadalmi, kultúrtörténeti, akár politikai összefüggések közegének *egyik* potenciális leírása közvetetten (a nyelv egyirányúsítása helyett) a különböző nyelvek és egymást kizáró nézőpontok működtetésére is lehetőséget kínál.¹⁴ A festészet, zeneművészet, lapkultúra, fordítástörténet korabeli tartományait, de az irodalom (mint az egyik lehetséges művészi kifejezőmód) olyan vetületeit is új színbe helyezheti, mint a magyar regénytörténet kezdeti periódusa vagy a fiktív irodalmi levél nyilvánosságának alakzata.

A mikrotörténeti szemlélet mindemellett nem feledkezik meg a hermeneutika fundamentálonológiai fordulataról sem, az egyéni és társadalmi mentalitásokat ugyanis elkerülhetetlenül verbális világokként ragadja meg (a különböző regiszterekben mozgó szövegek által), így a nyelvi paradigmaváltás eredményeit is integrálja, és ennek figurális működését figyelembe véve vizsgálódik. E (mondhatni) „metaszövegeken” keresztül közelítő eljárás mindamelllett visszavezet a történeti módszerekhez, hiszen együtt jár a források gondos és akkurátus kutatásával, komoly forráskritikával stb. (Nyomatékosítja a „mikroszkopikus alaposágot”, „verhetetlen anyagismeretet”).¹⁵ E módszer igazolhatja a disszertáció sok idézettel, hivatkozással operáló szöveghálóját, mely ugyan nem tehermentesíti a befogadás folyamatát, de közelítheti egy potenciális valóságképhez. A sűrűn előforduló hivatkozások, zárójelek, idézőjelek, vagyis egy vertikális szöveg mellett horizontálisan is működő textus metaforikusan is hivatott kifejezni egy életút lineáris, teleologikus elbeszélhetetlenségét.¹⁶ Az

¹³ Vö. LEVI, Giovanni, *A mikrotörténelemről = Történeti antropológia*, i.m., 127-146.

¹⁴ BÓNUS Tibor, *Irodalom és politika bonyodalmai*, Alföld, 2009/3, 114-124.

¹⁵ JÁSZBERÉNYI József, „*Tedd be a mikroba...*”, i.m., 165.

¹⁶ Vö. LEVI, Giovanni, *Az életrajz használatáról*, Korall, 2000/tél, 81-92. (Különösen p. 84.)

időrend háttérbe szorítását igyekeznek érzékeltetni a tematikusan csoportosító fejezetek is, (remélhetőleg) így tompítva/kerülve ki a kronologikusság fejlődéstörténeti konnotációit. E megközelítés zavartalansága, a kontextualizáló hozzáállás tehermentesítése érdekében a dolgozat végén egy életrajzi kronológiát helyeztem el, mely a szövegtérben az elemzésektől eltávolítva, mintegy háttérbázisként meghúzódva a visszakereshetőséget szolgálja.

Dolgozatom címem Petrichevichtől kölcsönzött jelzős szerkezete („a művészet entusiastája”) tehát a monografikus elbeszélésmódból a kultúrtörténet irányába igyekszik elmozdítani vizsgálódásaimat. Reményeim szerint így az akár széttartónak is tűnhető interdiszciplinaritás (mint a kulturális fordulat egyik sarokpontja) Petrichevich, a „művészet entusiastája” esetében, vagyis számtalan művészeti ág vonzásában kibontakozó pályaképe szempontjából épphogy megalapozottá válhat. Az irodalomon túli művészeti ágakat bevonó vizsgálati módszer felerősítheti, mi több legitimálhatja Petrichevich pályájának hangsúlyosan összművészeti jellegét, ahol az írás csak az *egyik* kézenfekvő megnyilvánulási forma volt. Szalonszervezői vagy egyesületi munkássága e törekvéseket jól példázhatja, melyet érzékeltet, hogy a róla szóló gyér szakirodalom is literary gentleman-ként aposztrofálja. E megjelölés ugyanis hagyományosan az irodalommal érintkező, azonban más műveltséganyagra is kiterjedő, műkedvelő kötődést jelöl, ahol e műveltséganyag nem feltétlen alkot „következetes rendszert”. Egy kultúrtörténeti perspektíva tehát jobban megragadhatja azt az életutat, ahol nem az irodalom hivatásszerű művelése, hanem sokkal inkább „az élet irodalmias megélése jutott főszerephez”, melynek egzisztenciális színhelyei például a szalon, a divatlap, az egylet vagy az utazás.¹⁷

A magas irodalomhoz csak részben kapcsolódó Petrichevich, a Liszt Ferenc vagy Barabás Miklós körül tevékenykedő dilettáns művész, a szalonfi, az invenciózus irodalomtudós (az első Byron-életrajz írója és egyik első fordítója, az első társadalomfestő igényű regény szerzője stb.), a lapalapító kritikus tehát számos művészeti ág határzónájában ragadható meg. A korábban szembeállított magas és populáris kulturális jelenségek, a zseni és kismester, a mainstream és undercurrent irányzatok egyenrangú értelmezhetőségét így teremtheti meg a kultúra szemléletének demokratizmusa.¹⁸

¹⁷ A literary gentleman típusa egészen a 20. század közepéig ível, ahol olyan kvalitásos életműveket is körbejárhat e kifejezés, mint Szerb Antalé. SCHEIN Gábor, *Az elhallgatáson túl*, Jelenkor, 2014/7-8, 896, 897.

¹⁸ A kultúratudomány demokratizálódó közegének hazai, átfogó reflexiója: TAKÁTS József, *A Kulcsár Szabóiskola és a „kulturális fordulat”*, Jelenkor, 2004/november, 1165-1177.

1.1. Petrichevich Horváth Lázár és a „jeune Hongrie” eszmetörténeti különbségei

A „Fiatal Magyarország” nyilvánvalóan sok szempontból problematikus, ám Petrichevich szóhasználatában is megjelenő,¹⁹ az alábbi gondolatmenet alapfelvetésének erejéig mégis helyzetbe hozott szószerkezetét alkalmazva – természetesen Horváth Lázár pályájának választásait, dilemmáit fókuszban tartva – azt a dimenzióváltást, illetve annak menetét szeretném körbejárni, mely az 1840-es évek kulturális gyakorlataiban, eszmetörténeti, társadalmi változásaiban figyelhető meg. Ennek fényében talán az a dimenzióvesztés is jobban kirajzolódhat, mely – amint már bevezetőmben említettem – Petrichevich életművében bekövetkezett, mindamelllett, hogy az azt megelőző életútja önértékét is rögzíteni igyekszem.

A pályakép törésvonalai maguk strukturálták úgy, hogy egy nyitófejezet tárgyalja e felvetéseket. Különböző kutatásaim során, a legváltozatosabb témákat illetően ugyanis önkéntelenül apologetikus álláspontba rendeződtem, és Petőfi nemzedékéhez, az általuk hozott poétikai paradigmaváltáshoz mértem Petrichevich munkásságának értékét. Észrevétlenül betagozódtam a korábbi, kétosztatú diskurzusba, és e nyelvhasználatból, utólagosan mitizált szembeállításokból alakítottam érvelésemet. Reményeim szerint a dolgozat későbbi menetét illetően épp ezért felszabadítónak mutatkozik, ha legelőször ezt az oppozíciót helyezem árnyaltabb megvilágításba, mely így a később jelentkező érvelési kényszertől mentesít, és teherbíróbbá teszi az elkövetkező fejezeteket. Természetesen Petőfi Sándor költészete, nemzedékének kultúrtörténeti jelentősége – melyet a fejezetcímembe összefoglalóan Fiatal Magyarországnak nevezek – továbbra is hivatkozási alap marad, azonban a már itt új alapokra helyezett megfontolásokat magától értetődően hozzárendelve.

Az 1840-es évek második felétől Petőfi kultúraszervező erejének, művei egyre hangsúlyosabb jelenlétének, tehát egy új poétikai, és azzal sikeresen reakcióba kerülő befogadói rend, valamint az ezzel együtt fellépő politikai erővonalak következtében új tényezők határozták meg a kulturális gyakorlatokat. Feltételezésem szerint azonban elhibázott volna az ekkor kialakuló irodalmi és kritikai nyelv *felől visszaolvasni* az ezt megelőző, vagy ezzel párhuzamosan ható művészi-társadalmi berendezkedési formákat. A mai napig – a közoktatásban például – erősen jelenlévő, részrehajló elvárási rendszert az a sajátos

¹⁹ Czakó Zsigmond drámájának elismerő bírálatában írja: „jól esik látni végre valahára egyet a jeune Hongrie közül is, kinek Istene van, kit a vallás a legförlengőbb költőiségre ihlete”. Honderü 1844/II, 357.

identitásképző gesztus alakíthatta, mely Petőfi Sándorhoz a nemzeti irodalom születését is hozzárendelte.²⁰ E narratíva Petrichevich Horváth Lázárhoz mind ideológiai, mind művészi, mind kultúraszervező stb. értelemben a maradiság fogalmkörét illesztette, saját legitimitását tulajdonképpen egy ellenségképpel is megerősítve.

Az alábbiakban épp ezért a Petőfi-recepció ideológiai, irodalomtörténeti stb. állításai közt tallózom, melyek Petrichevich Horváth Lázár elmarasztalásában szerepet játszhattak. Tünetértékű ugyanis, hogy az elmúlt idők tudományos cikkeinek Petrichevichről szóló vagy őt megemlítő, az újraolvasást szorgalmazó, elejtett megjegyzései mennyire visszhangtalanul maradtak,²¹ a korábbi, diszkreditáló narratívák pedig makacsul beivódtak az irodalomértésbe. Ennek egyik oka kereshető például abban, hogy a kulturális gyakorlatok egyik meghatározó szegmensének, a kor eszmetörténeti áramlatainak vizsgálatára, azok rendkívül bonyolult mintázatának felrajzolására csak az elmúlt években került sor.²² Sokáig nem állt tehát rendelkezésre olyan perspektivikus háttéranyag, mely a korszak beszédmódjainak különböző alakváltozatait, „eszmeötvözeteit”, eszmekeveréseiket úgy beszélte volna el, hogy ne csak a vegytisztának, kizárólagosan pozitívnek vagy elítélendőnek vélt narratívákkal lehessen konstruktív párbeszédbe elegendni.²³

Szüntelenül szem előtt tartandó továbbá, hogy a „nemzeti nagyelbeszélés”²⁴ sajátosan kitüntetett korszakáról van szó, mely napjainkig a nemzet öndefiníálásának, ébredésének aranykorszakaként deklarálódik, így a hozzá kapcsolódó elfogultságok is mintha fokozottan fennállnának. Ezt igazolhatja például, hogy a magyar kultúrtörténetben a legtöbb epitheton ornans e (kvázi eposzi korként funkcionáló) időszakhoz kötődő személyeknél alakult ki.²⁵

²⁰ Toldy Ferenc a magyar irodalomtörténet első összegzésében például Petőfit tekinti „a szó legszigorúbb értelmében vett magyar költőnek”. A „nemzeti tudományként felfogott irodalomtörténet-írás”, mely „szakmai utódai több nemzedékét fogja elkísérni”, a 19. század második felében Gyulai Pál írásaiban vesz kanonikus fordulatot, aki a magyar irodalom csúcscaként határozza meg Petőfi költészetét. Vö. TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időkől a jelenkorig*, Emich Gusztáv Nyomdája, Pest, 1865, ide különösen 383.; DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, Budapest, 2004, 566.; Vö. Gyulai Pál *Válogatott művei*, s.a.r. KOVÁCS Kálmán, jegyz. ifj. KOVÁCS Kálmán, Szépirodalmi, Bp., 1989, 413-469.; Az alapító gesztust a 20. században például Horváth János munkásságában lehet érzékeltetni. HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, ide pl. 271.

²¹ Pl. a Petrichevich Horváthról szóló kép „a jelek szerint korrekcióra szorul”. SZAJBÉLY Mihály *A párizsi kéjhölgy = Mesterek, tanítványok*, Magvető Kiadó, Budapest 1999, 436.

²² Például: TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Osiris Kiadó, Budapest, 2007, 14-21., *Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*, szerk. HITES Sándor, Reciti Könyvkiadó, Budapest, 2014.

²³ Az egymásra montírozott, különböző eszmetörténeti pozíciók felől értelmezett, társadalmi gyakorlatokba illesztett életút-vizsgálat egyik korszerű kötete: VADERNA Gábor, *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Ráció Kiadó, Budapest, 2013, ide különösen 34.

²⁴ DÁVIDHÁZI Péter, *A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése. A narratív identitás műfajvándorlása irodalomtól tudományig*, Alföld, 1998/2, 61-77.

²⁵ Tudományos felméréssel természetesen nehezen vizsgálható jelenségről van szó, hiszen a közbeszéd bármikor újraírhatja ezeket, azonban mégis figyelemre méltó az alábbi lista. Széchenyi István, a legnagyobb magyar;

Dolgozatomban azonban épp az e mögött húzódnó töréspontokat igyekszem kiélezni, felmutatva az egyidejű egyidejűtlenségeket, melyek tehát egy epochális korszak esetében kitüntetetten fennállnak. Úgy tűnik, mitizált időszakokról megteremtett narratívákból utólag oda nem illőnek vélt életművek hangsúlyosabban szorúlnak ki.

A vádak közt szemlélve két végpont, a Petőfi-kultusz heroizáló vagy a marxista történetírás bizonyos osztályokat diszkreditáló olvasatai mutathatják fel a recepciótörténet elfogultságait. Ez utóbbi, vagyis a marxista értelmezés szerint például Petrichevich „a reakciós arisztokrácia irodalmi képviselője”, aki heves harcot folytat „a haladás minden jelensége ellen.”²⁶

Az irodalomértés különböző nyelveinek korszakokonként változó kódrendszerére mutathat rá, hogy ez a lejárato beszédmód például Kerényi Ferenc korábbi szövegeiben is visszaköszön. Horváth Lázárt kezdetekben ugyanis szintén a maradi álláspont híveként bemutatva, 40-es években fenntartott Nemzeti Színházi páholyáról például kijelenti, hogy körei „[k]ísérletet tettek arra is, hogy *arisztokratikus különélelet* éljenek a lapszerkesztő Petrichevich Horváth Lázár bérelte proscénium-páholyban. A pesti köznyelv csak »arszlán-páholy«-nak nevezte gyűlhelyüket, ahol előadás alatt is folyt a társadalmi élet, behallatszó zajával zavarta a játékot, *sértve az általuk lenézett publikumot*. Ezért osztatlan örömet váltott ki, amikor 1846 októberétől helyüket Ráday vette igénybe, mint igazgatósági páholyt.”²⁷ Későbbi, kétezres években írt cikkében azonban már sajnálkozva (!) jegyzi meg, hogy a Nemzeti Színházban a Széchényi által „elképzelt, nyugat-európai értelemben vett páholyélet nem [...] alakult ki. Az egyetlen kísérletet, a befüggönyözött és zajos »arszlán-páholy«-ét (a konzervatív lapszerkesztő-író, Petrichevich Horváth Lázár bérelte) 1846 őszén az igazgatóság azonnal, radikálisan megoldotta, kisajátítva a páholyt.”²⁸

Wesselényi Miklós, az árvízi hajós; Deák Ferenc, a haza bölcse, ill. a kehidai tekintetes, Batthyány Lajos, a magyar Egmont; Fáy András, a haza mindenese, a kisebbik Deák Ferenc; Kossuth Lajos, Magyarország Mózese; József nádor, a legmagyarabb Habsburg; Mikó Imre, Erdély Széchenyiye; Berzsenyi Dániel, a niklai remete; Kazinczy Ferenc, a széphalmi Mester; Jósika Miklós, az erdélyi Scott; Jókai Mór, a nagy magyar mesemondó; Szendrey Júlia, a feleségek felesége; Bihari János, a magyar Orpheusz, Bem József, osztrolenka véres csillaga; Bolyai János, a geometria Kopernikusza, ill. a magyar Euklides; Semmelweis Ignác, az anyák megmentője; Flór Ferenc, a legmagyarabb magyar orvos, valamint Podmaniczky Frigyes, Budapest vőlegénye; Pulszky Ferenc, a vén csataló.

²⁶ *Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1978, 785.

²⁷ KERÉNYI Ferenc, *A Nemzeti Színház és a reformkor társadalmi mozgalmi*, Színháztudományi Szemle 7., szerk. FÖLDÉNYI F. László, Magyar Színházi Intézet, Budapest, 1980, 30. [kiemelések tőlem, KAE]

²⁸ KERÉNYI Ferenc, *A színház mint társaséleti színtér a 19. századi Budapesten*, Budapesti Negyed, 2004, XII évf./4. szám, 77.

A Petőfi-kultusz olvasatai hasonlóan részrehajló, ideologikus kifogásokkal éltek, és általában e vélt aulikus elköteleződés miatt marasztalták el, hol élesebben: „megtagadta a kort: az aristocratiának vakon, szolgálilag hódolt”,²⁹ hol megengedőbben: sok volt benne „a túlzott, szinte alázatoskodó udvariasság a főrangúak iránt [...], de nem volt rossz magyar”.³⁰ A kibékítő hangütésű írások is minden esetben egy megdönthetetlen paradigma (= Petőfi Sándor) felől tekintettek életművére, vagyis soha nem autonómként tárgyalják, vagy épp másik, párhuzamos, a korszakban érvényes beszédmódok (például Széchenyi) felől szemlélik alakját: „Ő sem szerette kevésbé hazáját, mint Petőfi Sándor és elvbarátai; csak útjai voltak mások”.³¹ Vagy épp: „Horváth Lázár nevét hallva [...] egy fennhéjázó, üresfejű férfi, csapnivaló kritikus és a *legnagyobb magyar lírikusnak*, Petőfinek meg nem értő, elkeseredett ellensége jelenik meg. Az utókor nagyon befeketítette emlékét”.³²

Petőfi 1844-es Pestre költözése, 1845-től megszilárduló népszerűsége, verseinek (vagyis egy vadonatúj diskurzusnak) a megjelenése, valamint a Fiatal Magyarország fogalmkörével kifejezhető közélet radikalizálódása olyan paradigmaváltást, újfajta kulturális gyakorlatokat eredményezett, melyekkel Petrichevich Horváth Lázár nem kívánt vagy nem tudott dialogikus pozíciót kialakítani. A bekövetkező dimenzióvesztés azonban nem likvidálhatja 1836-tól 1845-ig létrehozott életművét (mely a teljes oeuvre kilencven százaléka!), hiszen írásai, valamint a róla szóló feljegyzések is mind arról tanúskodnak, hogy a polgárosodni kívánó Magyarország mellett elkötelezett, felvilágosult, világlátott, ugyanakkor az udvarhoz lojális gondolkodó volt.

Eszmetörténeti szempontból életműve abban a fontolva haladó, saját szóhasználatában „józanon szabadelvű”³³ nyelvhasználatba íródik, mely Széchenyi nevéhez és az „arisztokratikus, középutas liberalizmushoz” köthető. E beszédmód nyilvánvaló dimenzióvesztést szenvedett a negyvenes évek derekától a mindegyre nagyobb befolyással bíró, Kossuth demokratizmus iránt is nyitott liberalizmusa, valamint az egyre élénkebben jelentkező, radikális „Fiatal Magyarország” mozgalom következtében. A magyarországi ellenzéki politika dinamikájában ugyanis épp 1845 környékétől figyelhető meg jelentős elmozdulás, melynek következménye Széchenyi kormányzati hivatalvállalása, illetve az ellenzéki mozgalom párttá szerveződése, melyek a politikai, közvetetten a kulturális atmoszféra kiéleződéséről

²⁹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái IV. kötet*, Horánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1896, 1267.

³⁰ SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig I.*, MTA Kiadása, Bp., 1925, 130.

³¹ PINTÉR Jenő, *Magyar Irodalomtörténete, Hatodik kötet: A magyar irodalom a XIX. század második harmadában*, Bp., 1933, 841.

³² HORVÁTH László, *P. Horváth Lázár élete és munkássága*, Törekvés Nyomdája, Budapest, 1936, 3.

³³ Honderü, 1843/II, 683.

tanúskodnak. Petrichevich munkássága megítélésének továbbá ki kell lépni abból a kétosztatú értelmezésből, mely az egyes világnézetekhez „rossz” vagy „jó” értékítéletet társít automatikusan: az életmű tüzetes vizsgálata a másik oldal túlzásait, a (Honderü egyik megfogalmazásában) „vágatva haladók” vakfoltjait is láttathatja.³⁴

A Petrichevich generációját követő, végül Ellenzéki Kört vagy Tízec Társaságát alakító értelmiségi csoportok a *nemzedékváltás* természetes velejárójaként számolnak le a korábbi szellemi és politikai elképzelésekkel. Éppen ezért (amellett, hogy a Petőfi-kultusz, illetve Petőfi és *kortársainak* olykor erősen kirekesztő kanonizációja miatt nélkülözhetetlen, és a mai relativizáló elméleti irányzatok által elengedhetetlen is alternatív történetek megrajzolása)³⁵ Petrichevich és Petőfi között fennálló minőségbeli különbségeken túl a felvetett paradigmaváltás sem feltétlenül teszi lehetővé kettejük életművének vagy művészi irányultságuknak esztétikai, nyelvi aspektusú közös értékelését, noha Petrichevich pályáját. Petőfi és a „fiatal irodalom” kétségtelen nyelvi fordulatot hajtott végre, megalkotva a mai irodalmi- és köznyelv számára is otthonos(abb) szókincset, szóhasználatot, azonban Vörösmartyknak ma már „nehézkesebbnek” tűnő nyelve sem Petőfi stílusa felől valorizálható. Hogy az automatizálódott beszédmódot felváltó új írásmód pedig sokak (például maga Toldy Ferenc is póriának tartotta *A helység kalapácsát*), így Petrichevich részére sem volt befogadható, magyarázható azzal, hogy „Petőfi korában triviálisan egyszerű nyelve éppen váratlan köznapiságánál fogva volt nehéz a kortársak számára”.³⁶

Petőfi formabontó, új nyelvi és irodalmi horizontokat megnyitó költészetének értékelése, értelmezése mellett éppoly jogosnak tűnik egyéb kulturális jelrendszereket (pl. lapszerkesztés, műgyűjtés, utazás) is vizsgálni, miután az irodalom tanulmányozásának kultúratudományos terjeszkedése szándékosan új szemiotikák felé fordul. A reformkor betetőző, csúcsra futtató, magas hőfokú, intenzív légköre, hatalmas mozgósító ereje Petrichevich Horváth Lázár tevékenységi köreiben ugyanis szintén megfigyelhető. Életművének már korábban említett, további érdeme, hogy a körülötte lévő gyakorlatok egyidejű reflexióját is magába foglalja, így például egy megjegyzésébe belesűríti azt a

³⁴ A Honderü egyik szellemes cikkének szóhasználatában: a vágatva haladók „a liberalizmus gyakorlati oldalát botforgatásba s verekedésbe helyezik, s kik a jogegyenlőséget drágalatos személyökre kizáró szabadékul [sic!] tartják” Honderü, 1843/II, 604.

³⁵ Ilyen irányultságúak például – a bevezetőben említettekén túl – a kétezres évektől a hazai recepcióban is egyre nagyobb teret hódító Új Történelem (New History, la nouvelle histoire) módszerei, melyek – többek között – „nagy emberek nagy történelmi” tettei helyett különböző „personal history” megrajzolására törekednek. Vö. SZÉLPÁL Lívia, *A történelem jövője: bevezetés egy nem hagyományos történetírás (unconventional history) elméletébe* = Ateas, 2007/1, 136, 143.

³⁶ IMRE László, *Az irodalomtudomány távlatai*, Nap Kiadó, Budapest, 90, 113. Igazolhatja ezt a megállapítást például Arany Jánosnak az a nyelvi fordulat esetleges nehézségeit felismerő gesztusa, hogy a *Toldi*hoz szó- és kifejezés-magyarázatokat fűzött.

tapasztalatot, hogy a reformkor „érdekesb Magyarországra nézve, mint tán századok voltak és lesznek”.³⁷

Emlegetett „maradiságának” újraértelmezését épp ezért korábban nem vizsgált dokumentumokkal vagy már ismert források újraolvasásával érdemes szembevetni. A szakirodalom történeti adatokkal ugyanis nemigen támasztotta alá Petrichevich Horváth Lázár reformellenes hozzáállását, hanem tulajdonképpen automatikusan vette nem tőle származó levélszövegekből vagy akár olyan szépirodalmi (!) művekből, melyekben Petőfi pejoratív megfogalmazásba helyezi személyét.³⁸ A szakirodalom sokszor lesújtó, évszázadról évszázadra öröklődő ítélete abból az egyszerű okból is fakad, hogy az egyes értelmezők, lexikonok stb. mechanikusan, kritikátlanul átvették a már létező, kézhez kapott megállapításokat. A tanulmányok, szócikkek szóhasználata ugyanis sokszor kísértetiesen ugyanazokkal az elnagyolt fordulatokkal él, szinte kivétel nélkül mellőzve a hivatkozásokat, jegyzeteket. Gyaníthatóan Ferenczi Zoltán akadémikus Petrichevich Horváth Lázár fölött tartott akadémiai emlékbeszéde³⁹ óta nem foglalkoztak behatóbban az életművel, azt pedig, hogy az oeuvre-t a maga teljességében eddig még nem olvasta senki végig, egyszerűen bizonyítja, hogy e szövegek igen nehezen, újságokban szétszórva vagy egy-két példányszámban fellelhető kötetekben, netán könyvtárak raktáraiban érhetők el.

1.1.1. A reformer Petrichevich

Körvonalazható például, hogy a reformkori Gubernium élesedő, radikalizálódó hangulatában, „1834-ben, amikor Erdélyben a kormány alkotmányellenes magatartása miatt nemzeti ellenhatás kezdődött, [Petrichevich] a Guberniumnál viselt állásáról lemond”,⁴⁰ és „mint az *alkotmányos ellenzék elvbarátja*”⁴¹ távozik hivatalából; és nem hiába költözik éppen a haladó koreszmék és mozgalmak centrumába, Pestre. Ezt támasztja alá az a levéltári anyag, mely az erdélyi 1834–1835-i országgyűlés eseményeivel, azon belül is „Petrichevich-Horváth Lázár által szerzett Habsburg-ellenes dal ügyével”⁴² foglalkozik. Fennmaradt naplójában maga

³⁷ Honderü, 1843/I, 186-187.-

³⁸ A teljes életművet végigolvasva nem találtam olyan megjegyzést Petrichevich Horváth Lázártól, miszerint „meggyőződése a conservatív párthoz húzta” volna (Vö. HORVÁTH László, i.m., 29.), mint ahogy az ezt állítók konkrét hivatkozással nem is igazolják nézetüket.

³⁹ FERENCZI Zoltán, *Egy elfeledett regényről. Petrichevich Horváth Lázárnak »Az elbújdosott« c. regénye*, MTA, Budapest, 1918 = *Értekezések a Nyelv és Széptudományi Osztály köréből*, 23. kötet.

⁴⁰ PETRICHEVICH HORVÁTH Emil, *A Petrichevich család naplói*, Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Budapest, 1941. [továbbiakban: P.H. Lázár naplói, p.], XXII.

⁴¹ SÁNDOR Imre, *A széplaki Petrichevich-Horváth család*, Különlenyomat a Genealogiai Füzetek 1908. évfolyamából, Gámán Könyvnyomda, Kolozsvár, 1908., 28. [kiemelés tőlem, KAE] – Az 1835-ös Gubernium feloszlása után több főispán és tanácsos is lemondott, a közélet tucatszámú résztvevőjét perbe fogták.

⁴² TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 193.

is utal erre, mikor az 1837-es magyarországi események közt Lovassy László és az országgyűlési ifjak letartóztatásáról ejt szót, „kiken elkövetett igazságtalansága a kormánynak valóban gyalázatos. [...] A mi ifjúságunk 1835-ben ennél sokkal többet tett 's még sem bántotta őket az ördög is.”⁴³ (Vagyis tudatos terrorpolitikát nem alkalmazott, mint Lovassyék ügyében.)

Petrichevich Horváth Lázár reformer szellemisége tehát erdélyi esztendőiben gyökerezik, és szoros összefüggésbe helyezhető a későbbi, magyarországi reformkori országgyűlésekkel, különösen a legeredményesebbnek tartott, 1839–40-es pozsonyi diétán betöltött szerepkörével. Ennek az eszmetörténeti ívnek az értelmezéséhez érdemes közelebbről megvizsgálni Lovassy Lászlóról tett megjegyzését, mely jól megvilágítja a folyamatot, mely a harmincas évekbeli liberális hozzáállását alakította.

Mint közismert, a Lovassy-ügy a reformkor közéleti fordulatait alapvetően meghatározó intézkedés, hiszen a Metternich-féle terror-politika⁴⁴ indító eseményéről van szó. Az említett erdélyi országgyűlés ennek előtörténeteként definiálható:⁴⁵ Petrichevich Horváth Lázár tehát a „renitensként” titulált 1834/35-ös kolozsvári Guberniumtól, Wesselényi perbefogásától, a sajtószabadság korlátozásának ügyétől kezdve kísérhette figyelemmel a megfélemlítés legkeményebb időszakát, közvetlen tapasztalatokat szerezve a hatalom működéséről (később például említett Habsburg-ellenes dala miatt nem tudott kormányzati szerepet vállalni).⁴⁶ Ennek jelentősége életútjában éppen az obskurantista eseményeket lezáró 1838/39-es országgyűlésben válik jól láthatóvá, mikor Batthyány titkáráként jelentős szerepet tölthetett be az ellenzék oldalán, melyről az alábbiakban még részletesen szólni kívánok.

Korszerű eszmetörténeti irányultságainak rekonstruálása, de legalábbis árnyalása továbbá olyan privát forrásokból kísérrelhető meg, mint például fennmaradt rövid naplója, melynek bejegyzései szintúgy haladást szorgalmazó gondolkodót sugallnak. Amint tehát Lovassyék esetében egyértelműen liberális véleményt formál, úgy szűkebb hazája, Erdély

⁴³ P.H. Lázár naplói, i. m., 7.

⁴⁴ Metternich magyarokkal szemben folytatott megfélemlítés-politikája a magyar eseményeket az európai ellenzéki, felforgató, forradalmi folyamatokba vizionált összeesküvés-elméletén alapult. „Az államkancellár a nyilvánosság elé nem tárt előfeltevései [...] erőteljes befolyást gyakoroltak arra a módra, ahogyan az országgyűlési ifjakkal és Kossuthtal szemben az elfogatás, a vizsgálat és a per során eljárak; mindez pedig a közönség számára is nyilvánvalóvá tette, amit Deák 1836 és 1838 között többször is úgy fogalmazott meg, hogy a kormányzatot szemlátomást az a »beteg« hiedelem vezérli, hogy ténylegesen létezik egy forradalmat előkészítő összeesküvés.” PAJKOSSY Gábor, *A kormányzati „terrorizmus” politikája Magyarországon 1835 és 1839 között*, Századok, 2007, 685.

⁴⁵ „A magyar Metternich-kutatás eredményei szerint az államkancellár állásfoglalásaiban is 1835 első heteitől kezdve uralkodtak el a megtorlást, a megfélemlítő intézkedéseket sürgető megnyilatkozások. I. Ferenc életének utolsó hónapjaiban, az erdélyi országgyűlés feloszlata mellett, megszületett a döntés Wesselényi perbe fogásáról is.” PAJKOSSY Gábor, *A kormányzati „terrorizmus” politikája Magyarországon 1835 és 1839 között*, i. m., 695.

⁴⁶ Mikor pénzügyi problémái miatt rákényszerülne, hogy kormányhivatalt vállaljon, éppen Habsburg-ellenes dala miatt „sem sikerült reaktiválása, bár érdekében igen befolyásos rokonság és barátok tevékenykedtek.” PETRICHEVICH HORVÁTH Emil, *A Petrichevich család naplói*, i. m., XXII.

tekintetében is az újíto szándékot támogatja: „Nálunk is ország gyűlése! [...] Féltem tőle. De a kolosvármegyei választás megnyugtató. Tegnap kapám a tudósítást, hogy Kemény Ferenc és Mikes János lettek. *Mind kettő oppositio*. [...] Bravo Kolos vármegye! Ez szép volt.”⁴⁷ Amikor pedig 1838-ban Kemény Ferencet Erdély országos elnökének és kancellárjának nevezik ki, ugyancsak így nyilatkozik: „Ennek örvendek, szívemből. *Oppositio embere*. [...] A kormány sapiálni [jobb belátásra térni] kezd. Átlátni végre a közérdeket, s szükségességét némi popularitásnak.”⁴⁸

Hasonlóan kommentálja Kossuth 1837-es elfogatását is: „A pesti közgyűlések igen lelkesek valának Kossuth dolgában. Ki fogva van azért, mert vármegyei tudósításokat szerkesztett előfizetők számára. Néhány piszkos rescriptum jött a megye határozatait cassáló. [...] A kormány emberei vagy szamarak vagy rosszak.”⁴⁹ Az 1830-as évek végének másik, már említett kirakatpere, Wesselényi esetében („kinek esése egy nagy jövőnek sírja” volna) pedig szintén aggódva jegyzi meg: „Wesselényi ügye nem népszerű, mert tulajdon hona nem szólna érte.”⁵⁰ A magyar önállóság helyreállításának vagy növelésének kérdésében pedig, melynek sarkalatos pontja volt az Erdéllyel való unió, szintén igen határozottan kiáll, noha erdélyi honfitársai közül oly sokan „magánérdek, önzés, szűkkeblűség és egyoldalúság” folytán még a negyvenes években is ellenezték e „malaszteljes egyesülést.” A negyvenes évek elejétől az unió gondolata többek között Kemény Zsigmond publicisztikája nyomán lett egyre népszerűbb Erdélyben, annak ellenére, hogy sok földesúr elutasította, hiszen ez a jobbagyságra kedvezőbb, rájuk károsabb hatással lett volna. Ebben a helyzetben súlyozódik Horváth Lázár kijelentése: „*Egyesülés nélkül nincs üdv... nincs menedék számunkra!*”⁵¹

Eszmei elköteleződéseit nem csupán naplóinak megvallott „éremények” erejéig, hanem nyilvános kulturális gyakorlatok során, például regényének írásakor, megjelentetésekor is felvállalta. Társadalmi nézeteivel teleszótt írói állásfoglalására, Széchenyi nézeteit népszerűsítő regényére, *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban* című munkájára a kormány sem tekint elismerőleg: „*Elbujdosottom el van tiltva. Bécsből jövő Jósika Miklós mondá. Tehát mégis észrevették célzásaimat! A mag, melyet elveték – ha gyéren is – ép erős; kikelnie kell, mert óvakodnak tőle.*”⁵²

⁴⁷ P.H. Lázár naplóí, i.m., 7. [kiemelés tőlem, KAE]

⁴⁸ P.H. Lázár naplóí, i.m., 37.

⁴⁹ P.H. Lázár naplóí, i.m., 11.

⁵⁰ P.H. Lázár naplóí, i.m., 42.

⁵¹ *Kaleidoskop* V., 142-144.

⁵² P.H. Lázár naplóí, i.m., 43.

Társadalmi, ideológiai elkötelezettségéről vallanak továbbá bizonyos „daliás jelleme” iránti szenvedélyes rajongásai, hozzájuk köthető szóhasználata. Széchenyi elgondolásaival számos ponton azonosuló megnyilvánulásai dolgozatomban során visszatérő motívum lesznek, ennek párhuzamos, erdélyi megmutatkozása, a tragikusan korán elhunyt Kendeffy Ádám iránti elismerése. Byron-kötetét kezdetekben neki kívánja ajánlani, kinek halálakor „úgy tetszett nekem, mintha honomnak egy nagy része ment volna vele a sírba.”⁵³ Hogy Széchenyi észjárásával mennyire azonosult, érzékelteti az a tudatos terminushasználat is, mellyel a legnagyobb magyar munkásságát élteti: éljen „a dicső országnagy, ki 15 év óta fáradhatatlan iparral töri útját nemzetének a *szabadelmű haladás* rögös pályáján. [...] A lelkes férfi ki *új aerát nyitott a közdolgok évkönyveiben!* [...] kinek [...] nem soká tán szabad földet is köszönhetend Magyarhon!”⁵⁴

A korszerű ideológiákat megszemélyesítő közéleti személyiségekhez fűződő viszonya ugyancsak eddig feltáratlan dokumentumokból válhat plasztikussá, egyúttal azt a nyelvi-reflexiók szintet is bemutatva, hogy Széchenyi korszakos jelentőségét például már saját kortársai is érzékelték. Erről tanúskodik Petrichevich egy 1833-ban, Orsován⁵⁵ keltezett levele:

„Az élénk vágy bölcsőjében látni azt mi egykor Magyarország dicsőségét s Széchenyink halhatatlanságát teendi, határozott néhány Erdélyieket arra, hogy kies havasaikat odahagyva a Folyók Királynéjának ezen fejedelmi múlató helyet néhány órákig bámuló szemekkel kísérik. A remény a Világ íróját óriási munkálódásainak közepette személyesen tisztelni megvallom nem vala mellékes ingere az utazóknak; azonban ebben megcsalódva, meghagyatott nekem mégis a szerencse ezen néhány sorok által mindnyájunk őszinte tiszteletét és lelkes köszöntését méltóságodnak tudtára adni.”⁵⁶

A reformkori történeti-társadalmi-politikai változások következtében a korszak gondolkodóinak eszmei elköteleződése többször mutatkozott meg újabb és újabb fénytörésben.

⁵³ Kaleidoskop V, 154.

⁵⁴ Kaleidoskop V, 133. [kiemelések tőle, AE]

⁵⁵ Széchenyi István 1830-ban szakértők kíséretében a Desdemona hajón végigutazta a Duna Vaskapu-szorosát, melynek tapasztalatai alapján dolgozta ki Vásárhelyi Pál mérnök a folyó szabályozási tervét. A munkálatokat 1833-ban kezdték meg azzal a céllal, hogy hajózható utat építsenek ki a gőzhajózás számára, ennek következtében 1837-re elkészült a 122 km hosszú, sziklába vájt Széchenyi-út. Megépítése azért volt szükséges, mert e szakaszon a hajók rakományát kocsin kellett továbbvinni a Duna újból hajózható részéig. Vö. BALÁZS István, *Túrák a déli végeken*, Magyar turista magazin, 2008/január.

⁵⁶ MTA kéziratár, K 207/165

Érdekes visszatekintés, hogy a később, főként Széchenyi vagy Kemény Zsigmond nevével fémjelzett kritika Kossuth működését vagy a 48-as forradalmat illetően, hogyan csapódik le a hasonlóan középutas gondolkodású Petrichevichnél. Élete (és egyúttal a reformkor) végén járva (1849-ben) egy sógorának írt levelében a helyzetet így teszi mérlegre: „der Ultraismus der Kossutischen Partei, den ich übrigens nimmer habe ausstehen können, anderseits aber der infamste Egoismus einer andern Partei nicht nur die gute Sache kompromittieren, sondern unsere Nationalität zu Grabe tragen wird.”⁵⁷

1.1.2. Elbeszélésmódok radikalizálódása

Eddigi érvelésemben azt igyekeztem láthatóvá tenni, hogy Petrichevich Horváth Lázár eszmei elköteleződése miatt tekinthető korszerűnek azáltal, hogy korabeli, érvényes diskurzusokba illeszkedett, valamint eddig vizsgálatlan dokumentumok miként teremtenek politikai, történelmi vonatkozásokban is merőben új kapcsolódási pontokat. Ragaszkodva azonban a korábban rögzített „dimenzióvesztéshez”, az alábbiakban arra vagyok kíváncsi, hogy Petőfi és az általa képviselt új beszédmód, valamint a radikalizálódó politikai elképzelések térnyerése következtében hogyan és miért veszít teret Petrichevich Horváth Lázár az 1840-es évek második felében. Természetesen ez nem állítja vissza az utólagos, mitizált szembenállást, hanem az érzelmi, vagy egy-egy kiragadott íráson alapuló megítéléséből kiemelve, az egykorú folyamatokat láttatva inkább újfajta viszonyrendszert szeretne feltárni.

Kapcsolódásaik Petőfi felől artikulált állomásai könnyen követhetők a költőóriás kiterjedt recepciójának segítségével. Először 1843-ban egy Bajzának írt, versei megjelentetését előmozdító levélben említi Petőfi Petrichevichet: „Van szerencsém néhány dalt küldeni, azon alázatos kérelemmel, hogy szigorú vizsgálat után, ha lesz, mely világot látni érdemes, azt az Athenaeumba fölvenni, s, ha jut, közölök a Honderűnek is adni méltóztassék. – Bátorkodom erre a Tekintetes Urat kérni, minthogy Petrichevich választásában nem igen bízom”. A levél befejező bekezdésében a költő még egyszer nyomatékosítja: „Ha terhére nem lesz a Tekintetes Urnak, könyörgök, méltóztassék megírni, melyek jönek ki verseim közül az Ath.-ban s Honderűben.”⁵⁸ Bár Petőfi érzékeltette a Honderű eltérő kritikusi irányát, azonban mégis számba vette Petrichevich pozícióját. 1844 tavaszán épp ezért (mikor a vándorszínészetet odahagyva Pestre jön) „Bajza és Vörösmartynál ismételte látogatását, [...] Petricsevics [sic!] Horváthtal és

⁵⁷ P. H. Lázár naplói, 88.

⁵⁸ Petőfi Sándor Összes Művei VII., s.a.r. KISS József, V. NYILASSY Vilma, Akadémiai kiadó, Budapest, 1964, 19-20.

Garayval is megismerkedett.”⁵⁹ Noha az említett versek közül végül egy sem jelent meg a Honderüben, 1844 folyamán két költemény mégis napvilágot látott Petrichevich lapjában, köztük olyan korszakos mű, mint *Az alföld*. A Honderü 1844-es évfolyama továbbá több ízben is tudósít Petőfiről, közli például Vörösmarty *Fölszólítás Petőfi versei ügyében* gyűjtési felhívását.⁶⁰ Ez természetes gesztusnak tekinthető, hiszen Horváth Lázár tagja volt annak a Nemzeti Körnek, mely anyagilag és szellemileg is támogatta a kötet megjelenését, Petőfi költői indulását tehát támogatóan előremozdította.

Tulajdonképpen mindez arra is rámutat, hogy költői témákat vagy akár a versnyelvet illetően, kettejük kulturális gyakorlatai, például nyelvhasználata közt közös elgondolások fedezhetők fel. Erről tanúskodhat például, hogy Petrichevich Párizsban Petőfi imádott költőjénél, Beranger-nál is szeretne volna tiszteletét tenni, épp az önkény felszámolására irányuló verstémái miatt. Figyelemre méltó az a romantikus beszédmód is, mellyel kommentálja a francia költő iránti megbecsülését: „Kit azonban még megismerni szándékozom, az ama lelkes *népköltő*, ki Jupitertől orozta el az ég mennykövét, hogy *agyonüsse vele földön az önkényt*. Berangert hogy láthassam, Passyba kell kimennem.”⁶¹

Kulturális praxisukban mindketten a magyar nyelv és irodalom megeremtésére, de legalábbis kiterjesztésére törekedtek, melyre a nemzetté válás zálogaként tekintettek. Bár módszereikben, megvalósítási eszközeikben számos ponton különböztek, mégis felfedezni hasonlósági pontokat. Petrichevich, aki lapjában e nemzeti-nyelvi identitás megalkotása végett a főúri hölgyekhez számos felhívást intézett, igyekezetei megvalósítóiként mintegy refrénként említi a két Zichy nővért, Antóniát és Karolinát. Petőfi segédszerkesztőként pedig még azonosulni tud egy ilyesfajta elképzeléssel: *Batthyányi és Károlyi grófnék* sorai akkor is az ő nevéhez kötődnek, ha összes költeményei közé nem is vette fel a verset.⁶²

Kettejük polémiája, mely elsősorban a Honderü folyóiratban tárgyasult, a már említett nemzedékváltás szükséges velejárójaként is tudatosítható, mint ahogy a lap egyik cikkben ez par excellence ki is mondatik: „szomorú [...], mellyel költői érdemek iránt viseltetik a *jelen nemzedék*.” Így Petőfi nem tiszteli elődeit: „önbőrében nem fér”, a legtiszteltebb nevekre sarat dobál, miközben még arra sem volna méltó, hogy saruit megoldja a köztiszteletű férfiaknak. A közvélemény pedig hagyja, hogy „sértegesse koszorúsainkat”, szurkálódásait „Garayn kezdé,

⁵⁹ ORLAY PETRICS Soma, *Adatok Petőfi életéhez*, Budapesti Szemle, 1879, 38. sz., 354.

⁶⁰ Honderü, 1844/II, 262.

⁶¹ Honderü, 1845/I, 226. [kiemelés tőlem, KAE]

⁶² KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, Osiris Kiadó, 2008, 131, 295.

más érdemeseken folytatja packázásait, remélhetni, hogy majd Vörösmartyt végezendi”. Kifogásolja továbbá, hogy Petőfi, ki magát „máris rendkívüli univerzális zseninek mondja”, arrogáns nyilatkozatokat tesz szépíró társai ellen.

Petőfi effajta, mondhatni „dinamikus” szerepét a polémiák mezején márpedig nem lehet vitatni. A csörték azonban mégsem jártak pejoratív következménnyel, Margócsy István a negyvenes évek, éppen Petőfi körül zajló, pezsgő, bíráló – befogadó attitűdjét a magyar kritikátörténet egyetlen egészséges szellemi légkörű, ezért példaértékű időszakának találja. „A hagyományos irodalomtörténet azt szokta hangsúlyozni, hogy Petőfit a konzervatív kritika részéről méltatlan támadások sorozata érte (s ez persze tényszerűen igaz is!), ám azt nemigen szokták kiemelni, hogy Petőfi és társasága maga is kíméletlen harcot folytatott konkurenciájával szemben, s Petőfi maga is számtalan nyegle és méltatlan kijelentéssel provokálta ellenfeleit [...] Petőfi költészetének felhajtó ereje alighanem nem más volt, minthogy ezeknek az irodalmi pártcsatározásoknak vált központi alakjává [...], ezeknek a harcoknak volt köszönhető, hogy a modern romantikus magyar irodalom oly nagyszabású fejlődésnek indult”.⁶³

Petőfi roppant szellemes, ám a Honderü rövid cikkénél jóval maliciózusabb válasza, *A Honderühöz*⁶⁴ című vers után tehát viszonylag gyakori interakció zajlik a két „párt” között (vö. például Petőfi *Úti leveleit*, az Arany-Petőfi levelezés megjegyzéseit, vagy a Honderü Zerffi Gusztáv által jegyzett 1846-os, tizenegy közleményből álló Petőfi ellenes cikksorozatát, majd 1847-től az Ökörszem rovatát). A Honderü ellentételeződése Petőfivel és az általa képviselt versnyelvvel azonban még a negyvenes évek második felében sem ölt fekete vagy fehér színeket. Bár ezt az oppozíciót gyakran olyan szembeállítással kívánták mélyíteni (mind maguk a szereplők, mind a későbbi recepciótörténet), hogy Petrichevich lapja Petőfi helyett Hiadort (Jámbor Pált) szerette volna az újító, nemzeti költőnek beállítani (mely természetesen Horváth Lázár régimódi és korlátolt kritikusi attitűdjéről is sokat elárul), célravezetőnek tűnik újraolvasni az erről szóló passzust:

„Hiador’ munkái a divatos Petőfiéi fölött — csekély véleményünk szerint — annival fönebb állnak, mennyivel egy európai műveltségű költér fönebb áll oly költőnél , ki saját hona’ keskeny szellemkörén túl mit sem ismer. *Gyémánt*

⁶³ MARGÓCSY István, *Kritika a modern magyar irodalomban = Az olvasó lázadása?*, szerk. BÁRÁNY Tibor, Kalligram, Pozsony, 2008, 78-79.

⁶⁴ A szangvinikus vers valóban Petőfi „féktelen szerénytelenségét” bizonyíthatta bírálói számára, melyet nem véletlen, hogy nem vett fel sem a *Versek 1844-1845*, sem az összegyűjtött költeményei közé.

mindkettő. Egyik, mellyen még rajta csüng az anyaföld' salakja; másik, mely művészek közé vetődött s a köszörűnek minden újabb forgásával új tüzet — új fénysugár lövell ki.”⁶⁵

Jól látható tehát, hogy Petrichevich nem Petőfi tehetségét vonta kétségbe, hanem az eszményítés, nemesítés, ki/megművelés esztétikai gyakorlatának hiányát, és a világlátott műveltséget, valamint a mindennapoktól elemelkedő lírai témaválasztást kérte tőle számon saját kritikai érzéke és tanultsága nyomán.

Margócsy István kutatásai másfelől azt is feltárták, hogy Petőfi és Hiador költészetének poétikája korántsem állnak ekkora kontrasztban. Hiador *Látnok és nép* című verse ugyanis mind szerkezetében, mind motivikájában, szóhasználatában, de rapszodikus, romantikus előadásmódjában is emlékeztetnek Az *apostol* világképalkotó ötleteire.⁶⁶ A Margócsy által Hiadornál szövegszerűleg bemutatott képi, poétikai megoldások, invenciók Petrichevich számára nem véletlenül tételezték az újító költőt Jámbor Pálban. „Erősen romantikus ihletettségű” költészete ugyanis ahhoz a byronias hangütéshez illeszkedett, melynek korszakos jelentőségét először Petrichevich fedezte fel (vö. 4. fejezet), innen nézve pedig bizonyos szempontból megelőzte Petőfi poétikai tájékozódását, később pedig közvetetten befolyásolta azt.

Petőfi és a Honderü szembenállása tehát nem egyszerűsíthető le olyan tárgyi szempontból sem egészen hiteles adatokba, miszerint Petrichevich lapja támadást indított volna Petőfi ellen. Konfliktusuk árnyaltabbá, életszerűbbé válhat, ha a korábban felvetett, tágabb horizontú diskurzusváltásba illesztjük, mely Petrichevich sajátos, kettős hangoltságú viszonyulását is reprezentálja a korszak beszédmódjaihoz. Valószínűleg csak utólagos osztályozások és kategorizálások felől tűnhet összeegyeztethetetlennek, valamint Petrichevich *átmeneti* értékrendjének egyik példája lehet, hogy egyforma rajongással emlékezik meg Desseffy Józsefről és Széchenyi Istvánról, melynek természetesen nem személyi vagy tárgyi mozzanatai érdekesek, hanem hangütésük radikális különbözősége. Míg Desseffy egy korábbi republikánus, sérelmi, ősiségen alapuló szólamhoz igazodik, addig Széchenyi az előremutató „csinosodás politikai nyelvét” üti meg,⁶⁷ Petrichevich számára pedig mindkettő

⁶⁵ Honderü 1847/I, 108. [kiemelések tőlem, KAE]

⁶⁶ MARGÓCSY István, *Petőfi és Hiador = ARANYOZÁS. Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, Reciti Kiadó, Budapest, 2009, 97-103.

⁶⁷ HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Ahol a politikai és a gazdasági eszmetörténet metszi az irodalomtörténetet. A Hitel tudományközi kontextusai = Jólét és erény*, szerk. HITES Sándor, Reciti Kiadó, Budapest, 2014, 19., TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, i.m., 14-21.

autentikus megszólalásmódként értelmeződik: a „csinos tón” in concreto is kimondatik szövegeiben, például a kritikaírás egyik mércéjéül szolgál *Shakespeare és drámái* cikkében.⁶⁸ Irodalmi-esztétikai viszonyulását ez a kevert irányultság jellemzi: egyszerre érez rá Byron formabontó jelentőségére, illetve közöl lapjában olyan költeményeket, melyek körül már saját korában is elfogyott a levegő. Pályájának szerteágazó eszme(történet)i, kritika(történet)i diskurzusai olyan ellentétes tartományokat jelölnek ki, mint például „a neoklasszicista eszményítés utóvédharcosa”⁶⁹ és a romantika kultuszát kritikátlanul zengő teoretikus.⁷⁰ A dimenzióvesztés így nemcsak „pályatörésként”, hanem a személyiség autentikus önellentmondásaként is interpretálható. Mindez a már említett társadalmi kontextusokba is visszaköthető: „Petrichevich Horváth esetében arról lehet szó, hogy az ízlés és a norma forrása nem volt azonos: az egyik inkább saját, személyes, a másik pedig *átvett, öröklött és nyilvános*”.⁷¹

Mindez egyfelől rámutat a beszédmódok kicserélődése folytán fennálló természetes metszetre, együttélésre, de arra a feltételezhető hiányra is, hogy Petrichevich talán nem kívánt továbblépni öröklött formákon, miközben mégis képes volt az újszerű felismerésére. Hagyomány és modernség, konzervatív neveltetés és személyes, „romantikus” hajlamok effajta ütközésének nagyléptékű, korszakos példajaként Petrichevich példaképe, Széchenyi István pályája jelenthet visszacsatolást.⁷²

1.1.3. „Mióta van, hogy meri ingerelni / A hős oroszánt a hitvány majom?”

E gondolatmenet appendixeként – mintegy lezárva azt az ívet, mely korszerűségét, majd a dimenzióvesztés különböző körülményeit árnyaltan igyekezett érzékeltetni – szükségszerűnek tűnhet néhány motívum erejéig azt is felvillantani, hogy Petrichevich kulturális gyakorlataiba honnan szűrődhettek konzervatív vagy arisztokratikus formák. Írói megoldásaiba, szerkesztői működésébe, kultúraszervező tevékenységébe ugyanis olyan öröklött, még inkább alkata sajátágaiból fakadó magatartások is beleszövődhettek, melyek korábbi társadalmi berendezkedésekhez köthetők.

⁶⁸ BARTHA Ágnes Katalin, *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció*, Argumentum Kiadó, Bp., 2010, 150.

⁶⁹ KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében*, Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, Budapest, 1998, 369.

⁷⁰ MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor*, Korona Kiadó, Budapest, 1999, 149.

⁷¹ KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében*, i.m., 389. [kiemelések tőlem, KAE]

⁷² FÓNAGY Zoltán, *Hagyomány és modern határán. Széchenyi, a magánember*, Magyar Tudomány, 2010/12, 1437-1446.

Ha nézeteiben nem is, modorában mindenképp lehetett „felsőbbrendűsködés”, hiszen visszaemlékezésekben kifogások hangzanak el úri allűrjei miatt, még ha ezt ő nevetségesnek vagy rágalomnak is találta: „Azt hallom Aristocratának tartanak. – Risum teneatis amici!”⁷³ Arisztokratikus mentalitásának okaként sajátos testi adottságát kompenzáló viselkedési formái is elképzelhetők. Gyulay Lajos leírásából megbízhatóan ismerhető, hogy Horváth „púpos hátú és mellű ember”, vagyis „Gibbus – cipó hatú” volt.⁷⁴ Megjegyzendő, hogy Horváth Lázár még személyes(ebb) írásaiban sem utal e rendellenességére (egyetlen sokszorosan közvetett reflexiónak a sántaságban szenvedő Byron iránti feltűnő empátiája tekinthető), leírásaiban tehát egy kifogástalanul előkelő személyt konstruál meg. Visszaemlékezések alapján ugyanúgy részt vesz a vadászatokon, kirándulásokon, becsületbeli párbajokon stb.,⁷⁵ pedig ha hihetünk Gyulay diagnózisának (vö. Gibbus-deformity), akkor betegségének – az esztétikai szempontokon túl – kellemetlen fizikai tünetei is lehettek.⁷⁶ Torzságának megidézése nem elhanyagolható, hiszen „a test kulturális tény”, így egy „kultúrában a testtel való kapcsolat tükrözni képes a dolgokhoz való viszonyulások rendszerét, annak szerveződési módját, továbbá szociális viszonyokat is”.⁷⁷

Hogy a társadalom normái közé abnormalitásával is be tudjon illeszkedni, több fronton védekezésbe kellett lendülnie, egyfelől a Gyulay és mások által is említett éles esze és nyelve segítségével: „társasága kellemes volt, mert elmés ember volt.”⁷⁸ A források testi torzulása felől (is) interpretálható kommentárjai gyakran emlegetik „dandy”-ként, Horváth Lázár tehát rendkívül körültekintően (szinte kínosan) ügyelhetett küllemére. Kemény Zsigmond – aki Petrichevichet különben „barátai közé számlálta”⁷⁹ – egy rövid naplóbejegyzésében e „tüneteket”, a túlkompensálás és piperkőcködés mozzanatait rögzíti: „Tíz órakor Horváth Lazit látogattam meg. Csodálatos, hogy ez a fiú minden hiúsága mellett provokálja az embereket

⁷³ P.H. Lázár naplója, i. m., 16.

⁷⁴ GYULAY Lajos maga keze és könyve, 152, 167. oldalak

⁷⁵ Horváth Lázár buzgóságát, vagyis tehát testi hibájának folytonos leküzdési vágyát idézheti elénk Podmaniczky Frigyes visszaemlékezése: „Horváth Lazi a mindenütt jelenlevők sorába tartozott, – estély, táncvigalom, hangverseny, színház, sétalovaglás, kirándulás, löverseny ő nélküle nem mehetett végbe. A nemzeti színházban a baloldali földszinti első számú páholy állandó látogatója volt, – a sétalovaglások alkalmával pedig, szikár kis alakja daczára, rendszeren egy felette magas szürke paripán volt látható”. PODMANICZKY Frigyes, *Naplótöredékek. Második kötet*, Franklin Társulat, Budapest, 1887, 136-137.

⁷⁶ A betegség pontos kiváltó oka nem ismert: vagy a gyors testi növekedés idején jelentkezik, 7-9, illetve 12-15 éves korban, vagy a csigolyatest, csigolyaívek hibás fejlődése miatt alakul ki. A betegség során a gerinc oldalirányú elgörbülését a csigolyák tengelyük körüli elcsavarodása kíséri, mely a háti szakaszon bordapúp, az ágyéki szakaszon kóros gerinc melletti elődomborodás kialakulásához vezet. Előrehaladott állapotban, a deformáció következtében csökken a tüdő légző felülete, ennek következtében pedig a vérkeringés nehezebbé válik, a szív munkája nagymértékben megnehezül, a tüdő károsodása után pedig kialakul a szívelégtelenség állapota.

⁷⁷ FÖLDES Györgyi, *Szöveg, testek, szövegtetek. A testírás-elmélet irányai*, Helikon, 2011/1-2, 3.

⁷⁸ GYULAY Lajos, i.m., 152.

⁷⁹ Jósika Miklóshoz írt levelében jegyzi meg: „Lazihoz – kit én barátaim közé számlállok – [bírálatomat] szívesen küldeném”. *Kemény Zsigmond levelezése*, s.a.r. PINTÉR Borbála, Balassi Kiadó, Budapest, 2007, 64. Közeli viszonyukra utal, hogy Kemény már korábban olyan, az életmű szempontjából jelentős írást jelentetett meg a Honderüben, mint az *Élet és ábránd* regényének „mutatványai”. Erről l. 7. fejezet.

gúnyolódni az ő áldástalan testszerkezetével. Az előszobában egy majmot látunk, mely mintha neki édes fia volna, ez annyira fölzaklatja képzelődésünket, hogy midőn termébe lépünk s ő előttünk áll, az első percekben mindig a két lakos közti család hasonlatosság fürkészése foglaltoskodtat. Mily bolond ez a Lazi! Tartson majmot Karácsony Guido és a többi szép arszlán.”⁸⁰

Éppen ennek az arszlán-közegnek az elvárásai közé – már csak születésénél, neveltetésénél fogva is – tartozni kívánó Petrichevich helyzetének testiség felőli vizsgálata már túl is mutat a korszak maradiak-haladók, széchenyisták-kossuthisták, Horváth Lázár és a Fiala Magyarország dichotómiáján, és egy későbbi, a korporiális narratológia vizsgálati módszere felé mutat. Petőfi *A Honderűhöz* című versében mindenesetre kettejük konfrontációjába, ha allegorikusan is, de bevonja e testi dimenziót, kijátszva Petrichevich szalon-kultúráját is: „*Mióta van, hogy meri ingerelni / A hős orozslánt a hitvány majom?*”⁸¹ Oppozíciójuk testiségében is jelentéssé tett különbségét a nyelvi-diszkurzív tartományokon túl társadalom- és esztétikailag kívántam a fentiekben kontextualizálni, ezáltal pedig új alapokra helyezni az évszázadok óta fennálló, egymás ellen kijátszó irodalomtörténet-írást.

Összegezve, a kultúrtörténeti vizsgálatok alá először bevont dokumentumok alapján megállapítható, hogy Petrichevich életútjában a másfélszázados sztereotípiához képest folyamatos „határátlépésekkel” szembesülünk. Van, amiben konzervatív, van, amiben még a modernnek is előrelátóbb (pl. Byron jelentőségének felismerése), hol alapmű jelentőségét ismeri föl (*Az Alföld* publikálása), hol színvonalatlan szerzőktől közöl, politikai álláspontja a centralisták közé pozicionálja, azaz kifejezetten progresszív, bár nem radikális mint Kossuth vagy Petőfi.

1.2. Petrichevich Horváth Lázár erdélyi horizontja

Petrichevich Horváth Lázár kulturális gyakorlatai során visszatérő háttérbázisként, alapvető tájékozódási pontként, választási stratégiáit befolyásoló tényezőként jelenik meg, hogy történelmi nevű erdélyi családban született, és elsősorban Kolozsvár társadalmi, kulturális szférájában szocializálódott a 19. század első évtizedeiben.

A korabeli „erdélyi identitás” roppant összetett, sok komponensű jelenségét itt természetesen nem átfogóan, hanem csupán egy család mintáján keresztül érintem. A két

⁸⁰ *Kemény Zsigmond naplója*, s.a.r. BENKŐ Samu, Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1966, 181.

⁸¹ *Petőfi Sándor Összes Művei VII.*, s.a.r. KISS József, V. NYILASSY Vilma, Akadémiai kiadó, Budapest, 1964., 289-290.

„testvérhazát” Petrichevich következetesen szétválasztotta írásaiban, az alábbi idézetben pedig jól érzékelhetővé tette azt is, hogy a kortársak milyen distanciát, akár alá-fölérendeltségi viszonyt érezhettek a két külön tartományt illetően: „nagy Magyarország büszke fiai és leányai [...], Erdélyt a testvérhazát [...] alig ismeritek a földabroszbul; megyéinek, városainak még csak nevét sem tudjátok, jobbágyainkat szláv nyelvűeknek hiszitek és elámulva rázzátok kétkedő fejeitek, midőn azt beszéltek, hogy Erdélynek bora terem, s hogy a mezőségi gabona Bánátéval vetekedik.”⁸²

Petrichevich ugyanebben a cikkében Magyarhon ellenében Erdélyt, e „kis országot” nevezi „édes hazájának”. Deklarált kötődéséből kiindulva indokoltnak tűnik felrajzolni, hogy Erdélyhez kötődő családi háttere milyen orientációkat, gyakorlati és absztrakt kulturális modelleket kínálhatott fel számára, melyek a közügyek és művészetek iránti elkötelezettsége, lojális beállítódása szempontjából stb. befolyásolhatták. Miután az újabb társadalomtörténeti igényű munkák lehetővé teszik egy életmű születési-halálzási dátum-időkeretének kitágítását, így „fontossá válhat az írók családi hátterének, a felmenők életrajzának rekonstruálása is, hiszen ennek a háttérnek és a személyes pályafutásnak az összevetése rajzolhatja ki azokat a mobilitási stratégiákat, amelyek az írói működéshez kapcsolható társadalmi szerephez hozzátartoznak.”⁸³

Az újabb megközelítési metodikák irányába tájékozódva (a már eddig is fontosnak tartott szempontot szem előtt tartva) új források, eddig margóra helyezett dokumentumok bevonásával kívánom ezt az „eredettörténetet” elbeszélni. A filológiai alapgyűjtés érdekes tárgyi felfedezésekkel, eddig még publikálatlan, levéltári anyagokkal járt együtt, mely reményeim szerint kitágítja a fellelhető szakirodalom kissé avított és elfogult hangütését, mely ráadásul a család egyik leszármazottja, Petrichevich Horváth Emil tollából származik.⁸⁴

A Petrichevich Horváth család⁸⁵ tagjai fontos pozíciót foglalnak el a Kárpát-medence kultúrtörténeti fejezeteiben, bár a magyarországi recepciótörténet számára alig ismert famíliáról van szó. Elengedhetetlen épp ezért e kitekintést a már létező történeti és családkutatási szövegek egy-két alapvető, (a szűkebb téma vonatkozásában ugyancsak) tájékoztató (lexikális) jellegű információinak kivonatával kezdeni.

⁸² Honderü, 1844/II, 191.

⁸³ SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség*, i.m., 53.

⁸⁴ PETRICHEVICH HORVÁTH Emil, *A Petrichevich család általános története*, Sárkány Nyomda, Budapest, 1934., PETRICHEVICH HORVÁTH Emil, *A Petrichevich család naplói*, Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Budapest, 1941. [továbbiakban: P.H. Lázár naplói, p.]

⁸⁵ A család genealogiája a kizárólag levéltári forrásokra hivatkozó, akkurátus összefoglalásban, SÁNDOR Imre *A széplaki Petrichevich-Horváth család* munkájában lelhető fel: SÁNDOR Imre, i.m.

A 16. század első felében a törökök horvát területeken végzett pusztításai elől menekülve radochi Petrichevich Miklós lépett először Erdélybe (a migráció pontos idejét tekintve ellentmondanak a források), később felvette a Horváth nevet. Ezt hangsúlyozza Petrichevich Horváth Lázár is akadémiai kinevezése kapcsán egy Toldy Ferencnek írt levelében:

„Az akadémiai oklevelet csak ma nézvén meg, azon tévedésből eredhetendő hibát leltem benne, miszerint nevem hibáson íratott, a voltaképpeni családnév Petrichevich ki maradván az oklevélből. Ez nem Predicatum (Predicatumom Széplak), hanem inkább nevem mint a Horváth, mert horvátoknak csak ezért nevezék őseimet az Erdélyiek, mert a Petrichevich nevet nem tudták megtanulni, vagy nem akarták, s mint hogy 1514ben Horvátországból Erdélybe származott ősatyám horvát nemzetség volt, a Horváth név is rajta maradt. De mostanig mindig meg tartom eredeti családnévét; Horvátországban de Radutz vitték magokat, Erdélyben Széplakot kapták donatioul, 's mi oklevelekben e névvel élünk Széplaki Petrichevich Horváth s.a.t. Csak azért kívánom hát kiigazítani okleveletem, mert az ilyenek késő maradékra jutván egyszersmind hiteles genealogiai kútforrásokul kell, hogy tekintessenek.”⁸⁶

„E család szerencsés házasságok által magát csakhamar igen kedvező helyzetbe hozta.”⁸⁷ Már az erdélyi családalapító, Miklós is komoly közéleti szerepet vállalt: „alkalmasint Izabella királynét kíséré”⁸⁸ Erdélybe 1541-ben, majd pedig a „kolozsvári országgyűlés 1555. nov. 28-án János-Zsigmond behozatala ügyében őt küldi követül Ferdinánd császárhoz”.⁸⁹ Fia, I. Kozma Erdély első fejedelme „alatt Vécsvár [Marosvécs] gondviselője, a Báthoriak alatt (1578—90.) a fogarasi vár kapitánya és fejedelmi tanácsos.”⁹⁰ 1584-ben telepednek meg Küküllőszéplakon [románul: Suplac, németül: Schöndorf, ma Románia, Maros megye]. A család sokáig közeli, sőt bizalmi kötelékben állt az (akár egymással ellenséges) erdélyi fejedelmekkel,⁹¹ így Petrichevich Horváth János (Lázár szépapjának, II. Kozmának testvére)

⁸⁶ MTA Kézirattár, Toldy Ferenc levéltárcája – Magyar irodalom, Levelezés 4drét 69., 261. számú levél [aláhúzások az eredetiben]

⁸⁷ KÖVÁRI László, *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár, 1854, 120. [Továbbiakban: KÖVÁRI, p.]

⁸⁸ KÖVÁRI, 120.

⁸⁹ SÁNDOR Imre, i.m., 3.

⁹⁰ KÖVÁRI, 120.

⁹¹ Továbbá: Petrichevich Horváth „János Bethlen Gábor alatt küküllőmegyei hivatalnok. [...] A másik után egy századdal ismét egy H. Kozma állta elő, ki Apafi alatt tesz szolgálatokat. Testvérei, Miklós és Ferenc, 1691-ben

Kemény János udvarában, egy másik testvérük, III. Miklós Apafi Mihály udvarában szolgálnak bejáróként,⁹² míg harmadik testvérük, II. Ferenc Apafi Mihály pohárnoka. Lázár szépapja, Kozma ugyancsak jelentős katonai, valamint jogi-tisztviselői pályát futott be II. Rákóczi György „zivataros” uralkodása alatt.⁹³

A család a 17. század első felétől kezdve kitüntetett szerepet vitt az unitárius egyházban is,⁹⁴ Mária Terézia uralkodása alatti térítések következtében azonban a família egyik ága, éppen Petrichevich Horváth Lázár nagyapja, I. Dániel katolizál. A család e tagjainak Habsburgok iránti elköteleződése ezzel veszi kezdetét, Dániel 1792-ben „mint királyi hivatalos esküszik fel [...] I. Ferenc hűségére”, Lázár egyik unokatestvére, Albert pedig egyenesen adminisztrátorként kezdi aulikus pályafutását Háromszék megyében.⁹⁵ „A család címere: a pajzs kék mezejében egy tengerben úszó delfin, hátra felkondorított farkkal. Fölötte jobbról arany csillag, balról félhold ragyog.”⁹⁶ A családtörténetet látványosan allegorizálja e jelkép: horvát eredettörténetre épülő szimbólumrendszer már a székelyek félholdjával és csillagjával egészül ki. (1. melléklet)

A további és főként kurrens adatok újabb kutatásokat igényeltek, ahol az elsődleges élmény a hiány tapasztalata volt. Ez átvezet a 19. század első évtizedeiből a 20. század elejére, valamint (ez esetben ontológiai irányzatként is konstatálható) pozitívizmus egyik erdélyi képviselőjéhez, Kelemen Lajoshoz (1877-1963), aki egyszemélyes intézményként, levéltárosként, levéltári anyagok gyűjtőjeként, adatok, hagyatékok, forrásanyagok lázas

Tökölivel kibújdósának a hazából; de visszajöttek. Ezen Ferencz unokája, Kozma, a 11. székely gyalogoknál ezredes vala a múlt század [18. sz.] közepén, később a török háború folytán tábornok.” = KÖVÁRI, 120.

⁹² A fejedelmi lakosztályba bejáratos személyeket, udvari familiárisokat, főembereket egyaránt magába foglaló csoport. (Vö. Cubicularius vagyis kubikulárius, kamarás).

⁹³ SÁNDOR Imre, i. m., 8-19.

⁹⁴ Amellett, hogy a család több unitárius templom építtetője (pl. kolozsvári, küüllőszéplaki), kegytárgyak ajándékozója, iskolák fenntartója, „öt főgondnokot [legmagasabb unitárius világi tisztség] is adtak egyházuknak. A neves unitárius személyiségek közé tartozott Petrichevich Horváth Boldizsár (1714–1778), aki az Unitárius Egyház főtanácsában 1753-tól haláláig, 25 évig viselt főgondnoksága alatt az egyház és az iskolák ügyének intézésében fejtette ki munkásságát. Petrichevich Horváth Ferenc (1731–1804) táblabíró 1778-tól haláláig egyháza főgondnoka, a marosvásárhelyi egyházi tanács, a Konzisztórium szervezője volt. Végrendeletében a Kolozsvári Unitárius Kollégiumra hagyományozta zsuki birtokát, Felsőszóvát és Kötelend gabona-, bor- és malomhasznának egyharmadát. Egyháza vallási tanításait *Apologia Fratrum unitariorum, azaz az unitárius atyafiaknak mentiségére s egyszersmind keresztényi értelmeknek megvilágítására rendeltetett írás* (1701) című munkájában igyekezett megvilágítani. Ebbe a sorba illik Petrichevich Horváth Miklós, aki 1805 és 1814, valamint Petrichevich Horváth Károly, aki 1815 és 1830 között töltötte be a főgondnoki tiszteket. Róla tisztességgel megemlékezett Molnos Dávid *Az igaz ember, és annak ditsősége, egy halotti beszédben lerajzólva, melyet széplaki néhai méltóságos Petrityévít Horváth Károly urnak az Erdélyi Unitária Eklésiák' volt fő curátorának utolsó tisztességétételére* (1831) címen írt búcsúztatójában. A neves unitárius személyiségek közé tartozott még Petrichevich Horváth Kálmán (1840–1925) felsőzsuki nagybirtokos, aki 1892-től egészen haláláig szolgált főgondnokként egyházát. Vallási meggyőződését *Az unitárizmus hivatása a jövőben* (1920) című írásában hagyta örökül.” = SAS Péter, *Kelemen Lajos kiadatlan összeírásaiból*, Művelődés, LXIV. évfolyam, 2011. október.

⁹⁵ SÁNDOR Imre, i. m., 24.

⁹⁶ NAGY Iván, *Magyarország családai V.*, Ráth Mór, Pest, 1859, 159. – A címerpecsét a Teleki-levéltárban Marosvásárhelyen található.

rendszerzőjeként igyekezett a széthullott Monarchiát katalógusokban, kollektívákban egyben tartani, megőrizni;⁹⁷ így sokat foglalkozott a Petrichevich-Horváth család irataival is. Az ő kéziratban olvasható, oral history kutatási módszerű gyűjtéséből⁹⁸ értesülhetni arról, hogy a Petrichevich több évszázados, küllőszéplaki birtokán őrzött levéltár és könyvtár az első világháború következményeinek esett áldozatául. **(1. függelék)**

A hagyaték azon része, mely legvégül az EME gyűjteményében a szétszóródást csak fokozó második világháború idejéből mégis megmenekülhetett⁹⁹ (például 1944-ben a Petrichevich-Horváth levelek megóvása érdekében még tettek lépéseket),¹⁰⁰ jelenleg nem elérhető, lappang, ugyanis az EME Levéltár anyagát 1974-ben átvette „az Állami Levéltár kolozsvári fiókja, majd elszállították Kolozsvárról, és a »szekuritáté« rendelkezett vele.”¹⁰¹ A Petrichevich-Horváth hagyaték vagy legalábbis egy része ugyan a városban maradt, hiszen a helyi Állami Levéltár átvételi elismervényében szerepel ilyen címmel beérkezett anyag, azonban a gyaníthatóan nem túl terjedelmes fondot „beolvashatták” valamely másik irathalmazba, így jelenleg nem hozzáférhető.¹⁰² E hiátus erősen rámutat arra, hogy a családtörténet szöveghatárai jelenleg nem elérhetők, egy teljes – ebben az értelemben a teljes fennmaradt – korpusz előkerülése pedig jelentősen újraszínezhetheti a már meglévő narratívákat. Ez egy olyan kontrasztos pólusokat is magába foglaló család esetében, ahol a katolikus és unitárius vallástörténetet vagy épp Erdély függetlenségét és az Osztrák Birodalmat befolyásoló szereplők életútja találkozhat, különös jelentőséggel bírhat.

Az ideológiai vagy politikai megosztottságot azonban az erdélyi identitás egyik alapvetően meghatározó tényezője mindenképp átfogja, és ez Horváth Lázár számára is fontos tájékozódási pont, mely egyszerre a korabeli esztétikai áramlatokba való bekapcsolódását is irányítja. Noha katolizált családja a Habsburg-uralkodóház iránti lojalitást példázhatta számára, az erdélyi történelem sajátos helyzetéből fakadóan mégis a magyar nyelv lesz orientációs bázis pályája során. Ezt – átlátva – így kommentálja: „Hogy nálunk Erdélyben, a

⁹⁷ SAS Péter, i.m.

⁹⁸ Ezek jelenleg Arhivele Statului din Cluj Napoca gyűjteményében lelhetők fel [Fond Kelemen Lajos 69-71], rendszerezésükre, mielőbbi kiadásukra a sok ceruzával írt, már erősen elkopott feljegyzések miatt is szükség volna.

⁹⁹ A háborúk során természetesen az EME gyűjteménye is számos csapást szenvedett, ahol további Petrichevich-Horváth anyagok semmisülhettek meg: SIPOS Gábor, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Könyvtárának története = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*, Kolozsvár, 2009, 45-54.

¹⁰⁰ *A Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1944. évi működéséről* című beszámolóban például olvasható: „Levéltárvédelmi tevékenységünkben megemlíthetjük még, hogy Dés város, Szék nagyközség, a kolozsvári Rhédei-házban volt Petrichevich-Horváth-levelek megmentése és az erdélyi káptalan gyulafehérvári, valamint a nagyváradai Múzeum levéltára egész középkori anyagának lefényképezése érdekében megtettük a szükséges lépéseket, hogy tél elmúltával erre is sort keríthessünk.” Vö. *Az erdélyi levéltárvédelem múltjából (Jakó Zsigmond, Sebastyén József, Böződi György jelentései 1944-45-ből)*, Erdélyi Múzeum, 1994/1-2, 94.

¹⁰¹ EGYED Ákos, *Előszó = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*, Kolozsvár, 2009, 10.

¹⁰² Flóra Ágnes szóbeli közlése (Arhivulor Națională din Cluj Napoca)

magyar nyelv, annyi ellenséges elemek dacára is, mai napig megtarthatá fensőbbiségét, annak okát, gondolom, abban lehetne keresni: mert ez előtt alig több mint száz évvel még uralkodó nyelv vala fejedelmink magyaros udvaraiknál.”¹⁰³ Ez az aulikus, nemesi elbeszélésmódokból önkéntelenül is átvezeti a hagyományközösségi nemzeti irodalom fogalmi rendszerébe, amennyiben „Erdély hagyományőrző nemesi kultúrája” elkülönül a klasszikus értelemben vett eredetközösségi, a társadalom magasabb műveltségű rétegeinek fogalomhasználatától, és közelebb áll a „nemzeti irodalom” és az ahhoz szorosan kötődő nyelv hagyományközösségi paradigmájához.¹⁰⁴ (A magyar nyelvűség társadalmi vagy ideológiai horderején túl műfajtörténeti, formaújító jelentőségére Petrichevich regénye vagy szépirodalmi levelei mutatnak rá.) Az anyanyelvűség kérdése történeti szempontból elsősorban Erdély „aranykorára” vezethető vissza, melyhez szintén személyes kötődése volt. Édesanya, gróf Lázár Éva ugyanis (akinek folytán szintén meghatározó erdélyi arisztokratikus identitás-tudat élt a családban) felmenőit egészen Bethlen Gáborig vezette vissza:¹⁰⁵ szárhegyi Lázár Druziánától „született vala (dédanyáink egyikétől) ama nagy fejedelem, kit királyok rettegni és tisztelni tanultak.”¹⁰⁶

1.2.1. A Petrichevich Horváth család és az erdélyi színháztudás kezdeményező szerepe a magyar színház kialakulástörténetében

A magyar nyelv ügyéhez szorosan fűződő hazai színháztudás, professzionális színházi hajlék megteremtése, a színház-„csinálás” művészi alkotófolyamata mind-mind kitüntetett szerepet játszanak a Petrichevich Horváth család történetében. A színház mint kulturális tér, szimbólumrendszer és gyakorlat, mint a társadalom meghatározó kulturális, de akár politikai értelemben vett jelrendszere Petrichevich Horváth Lázár munkásságában lényeges mozzanat. Életművének e meghatározottsága (egy tételmondat erejéig) leegyszerűsítve abból a történeti tényből indulhat ki, hogy édesapja, ifj. Petrichevich Horváth Dániel az első magyar nyelvű

¹⁰³ PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Kaleidoskop = Petrichevich Horváth Lázár Munkái V.*, Buda-Pest, 1842, 18. [Továbbiakban: *Kaleidoskop II.*, p.] Ezt jelzi már egy 1828-ból fennmaradt iskolás köszöntő „verse” is, melynek záró sorai így hangzanak: „De én német ám nem vagyok / Azért verseim magyarok. / Magyar dallal kívánom hát / Jo Lajosunk soká’ vivát! / Az ég adjon jo paripát / Neki, s száz tajték pipát.” *Tisztelő Echo* – Biblioteca Centrală Universitară Lucian Blaga din Cluj-Napoca, Ms. 2991/453 [aláhúzás az eredetiben]

¹⁰⁴ S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai : a nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 14.

¹⁰⁵ Anyja révén a híres szárhegyi kastély (ahol Bethlen Gábor gyermekkorát töltötte, miután özvegy édesanyja fiaival Gyergyószárhegyre költözött bátyjához, Lázár Andrásához) ekkor még harmadrészt a család birtokában volt, Petrichevich Horváth Lázárallűrjei közt olykor emlegette a már akkor is romos „ösi kastélyukat”, mint ideális alkotóhelyet. Vö. KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti Tanulmányok II.*, i.m., 211; *Kaleidoskop III.*, 17.

¹⁰⁶ PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Kaleidoskop = Petrichevich Horváth Lázár Munkái VI.*, Buda-Pest, 1842, 17. [Továbbiakban: *Kaleidoskop III.*, p.]

állandó színház megalapítója Kolozsváron. Horváth Lázár kapcsolódási pontjait a színház szemiotikáihoz épp ezért célszerű kissé távolabbról indulva, az alapító-gesztus társadalmi-családtörténeti beágyazottságát figyelembe véve értelmezni.

Petrichevich Horváth Lázár apja, Dániel a szőkefalvi és jobbágytelki kastélyok pompakedvelő lakója számos művészi ambícióval rendelkező földesúr, a kolozsvári kulturális élet meghatározó figurája, korának fontos kultúraszervezője volt, ennek köszönhető, hogy mint színházi emberről, műkedvelő íróról (eredeti drámák és novellák szerzője, közkedvelt fordító), főúri szalon-szervezőről máig megemlékezik a recepció. „1811 óta színházszervező és mecénás, 1813/14-ben a kolozsvári társulat igazgatója. 1814-ben főúri műkedvelő együttes szervezője, ők nyitották meg a kolozsvári színházat 1821-ben. (2. melléklet) 1828-ig az igazgatóválasztmány, illetve a működtető részvénytársaság elnöke. Egy eredeti drámát írt (*Zuelma*), s hét fordításáról tudunk.”¹⁰⁷ – ezeket a színműfordításokat szívesen forgatták a kor vándorszínészei is.¹⁰⁸ Horváth Dániel és családjának e téren kifejtett jelentőségét tovább súlyozza, hogy a 19. század elején a magyar színészet „menedéke” éppen Kolozsvár volt, ahol a Kárpát-medencében elsőként nyithatta meg kapuit kőszínház, s ebben nagy szerepe volt azoknak a műkedvelő nemeseknek, akik anyagi és szellemi hozzájárulásukkal lehetővé tették az első magyar állandó teátrum felépítését. Fia, Lázár ezt később patetikus allegóriájába így sűrítette:

„B. Wesselényi Miklós, Petrichevich Horváth Dániel volt a két hatalmas oszlop, melyhez a nemzeti színművészet legelső csarnoka támaszkodék. Később, hogy ama dicsőült szellem honába tért, Horváth vala egyedül és sokáig a kitartó, az

¹⁰⁷ *A magyar színikritika kezdetei 1790–1837*, s.a.r. KERÉNYI Ferenc, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2000, 1507.

¹⁰⁸ Ezekről a fordításokról l. *A magyar színikritika kezdetei 1790–1837*, i.m., 136, 425, 677, 733. Petrichevich Horváth Dániel Grillparzer *Ősanya* c. kísértet-dráma fordításának „szakmai” kvalitásairól nem túl elismerően nyilatkozik Bajza: „Hát nem botránkozás e ily fordítás? [...] Ily vakmerő érdemi, hogy kérlelhetetlenül és keserűen ítéltessek felőle.” *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, s.a.r. OLTVÁNYI Ambrus, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, 112. – A műkedvelő magyartítás kivetnivalóiról: a „főstrázsamester P. Horváth Dániel, nagyobb katonás bátorsággal, mint költői önérettel hozzá fogott e kedvelt darab lefordításához s miután fordítása sikerét a magyar színpadon is alkalma volt tapasztalhatni, néhány évre első előadása után ki is nyomattatta. A magyar színészet nagy hasznát vette e fordításnak és pl. az erdélyi színészet műsorán többször ott találjuk már 1822 óta (hihetőleg a kézirat alapján előadott) *Ősanyát*, de ma valósággal megdőbent nemcsak költőietlen dőcögéseivel, hanem főképp botlásainak, sokszor föltűnő érthetlenségeinek nagy számával is. P. Horváth ragaszkodott az eredetinek versformáihoz, de a költői magyar nyelvben való járatlansága oly szembeszökő, hogy merészségét alig tudjuk egyébbel menteni azon jó akaratnál, a mellyel a magyar színészetnek szolgálatot akart tenni. Mily jellemző a korra ez a fordítás!” BAYER József, *Grillparzer drámáinak első magyar fordításai II.*, Egyetemes philológiai közlöny, 1890. november, 660.

összefoglaló ékkő, mely a több lelkes erdélyiek által emelt templomzatot szakadatlan buzgóság és vérbemenő áldozatokkal fenntartotta.”¹⁰⁹

Petrichevich Horváth Dániel tehát az 1810-es évektől fogva buzgón tevékenykedett a kolozsvári magyar színház ügyében, az ekkor ülésező Gubernium folytán ugyanis a nyilvánosság előtt újból felmerülhetett a magyar színház kérdése. Egyfelől azért, mert – a színház társadalmi szerepét hangsúlyozva – a nemzeti identitás megteremtésének egyik zálogáról, „hasznos és a nemzetnek s nemzeti nyelvnek pallérozására szolgáló” institutomról van szó. Másfelől mert a korábbi években a „nemzeti játszó színnek itten [Kolozsváron] fundus is vásároltatott, [...] annak kőfalai is nagy részben felépítettek”,¹¹⁰ így a befejezésről a közeljövőben gondoskodni kívántak. Petrichevich Horváth Dániel tagja annak a bizottságnak, mely a félkész épület vizsgálata után számadásokat nyújtott be a befejezés költségeit illetően, továbbá leendő páholy megvétele által anyagilag támogatta a teátrum megvalósulását, hogy másodszor is kezdetét vehesse az építkezés.

Az 1810-es évektől fogva állandó magyar társulat megszervezésében is oroszánrészt vállalt, sőt, a folytonos pénzügyi gondokkal küszködő vándortársulatoknak olykor „üzletemberként” is igyekezett segíteni, például az 1811-ben (ismét) feloszlás közelébe jutott társaság egyes tagjai „Horváth Dánielt kérték, hogy vegye át a társaságot mint vállalkozó. Horváth 1812. január 2-án kijelentette, hogy bizonyos feltételek szerint vállalkozik [...]. Mindezt pedig csak hazafiságból teszi, hogy a már-már elszéledő társaságot együtt tartsa, ez intézményt tökéletességre vihesse s hazája iránti szeretetét e haszonnal nem járó, de fárasztó munkával megmutassa.” 1813-ban egy rövid időre nem csupán befektetőként segít, hanem maga is igazgatja a társulatot, „meglehetősen gyarapította” például a színház könyvtárát.¹¹¹

1814-ben a magyar társulat földél nélkül maradt (a színházzá alakított lóiskola épülete új tulajdonoshoz került, az állandó teátrum pedig továbbra is építés alatt állt), így 1814 és 1819 között a német társulat nyert teret a városban. Nem is volt versenytársa, „kivéve azt, hogy a sokat utazott P. Horváth Dániel 1814 telére előkelőkből egy ún. főúri műkedvelő társaságot szervezett, mely egy-egy szalonban, főleg a kormányzóéban, időnként német, francia és magyar előadásokat tartott s kivált a kormányzó neve napján nagy fénnel. E társaságnak fordította le többek között prózában Horváth Körner *Zrínyijét* 1819-ben, melyet kétszer egymásután adtak

¹⁰⁹ Honderü, 1843/I, 113.

¹¹⁰ FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári színészet és színház története*, Kolozsvár, Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, Kolozsvár, 1897, 173.

¹¹¹ Uo., 237, 241, 290.

elé a kormányzó neve napján s az ezt követő napon, a főurak nagy tetszése mellett. Ez okból aztán a kormányzónak ajánlva, még ez évben nyomtatásban is kiadta, s majd ugyane műkedvelők ezzel nyitják meg 1821. március 12-én a színházat.”¹¹² Mindeközben a nehéz anyagi körülmények közt lassan halad az új teátrum építése is, ennek serkentésében továbbra is fontos szerepet vállal Petrichevich: „P. Horváth és Szentkirályi [Mihály] erélye és áldozatai legyőzték a nehézségek egy részét. Midőn pedig többet nem adhattak, akkor Szentkirályi rábeszélte a mesterembereket, hogy csak dolgozzanak tovább, egyelőre hitelben; pénzüket meg fogják kapni. Valóban e két férfiú erélyének és buzgalmának köszönhető, hogy a színház csakugyan megnyílhatott.”¹¹³ 1821 márciusára készülhetett el az új színházépület, ahol „örökös páholyt a [...] nagyobb áldozatokat hozott uraknak és asszonyoknak” adtak, így természetesen Horváth Dánielnek is.

1821 március 12-ikén végül „az első magyar nemzeti színház ragyogó fénnel s Erdély összes előkelői jelenlétében megnyílt, s benne az első előadást azon főúri műkedvelők tartották, kik évek óta játszottak darabokat előkelő szalonokban. Az előadást egy verses *Előszó* nyitotta meg, melyet P. Horváth Dániel írt és szavalt el [...]. Ezt követte Körner *Zrínyijének* előadása a Horváth próza-fordításában, s azért adták éppen ezt a darabot, mert először is P. Horváth fordította, aki Zrínyit játszotta, másodsor azért, mert 1819-ben gr. Bánffy György neve napja alkalmával kétszer egymás után eljátszották, midőn »hazánk nagyjai csaknem mind jelen« voltak. [...] A rendes társulat másnap, március 13-án Szentjóni Szabó László Mátyás királyával kezdte meg előadásait.”¹¹⁴ Horváth Dániel a továbbiakban sem veszi le támogató kezeit a teátrum ügyéről, a döcögősen induló magyar színháznak az 1820-as évek közepén amellet, hogy új lendületet ad Déryné megjelenése, segítségére siet a Petrichevich Horváth Dániel igazgatásával 1824-ben létrehozott ún. „actionaria társaság” (részvénytársaságot) is,¹¹⁵ mely állandó anyagi támogatást biztosít fenntartásához.

Petrichevich Horváth Lázár számára a színház kulturális, társadalomalakító modellje alighanem apja munkássága kapcsán testközelből tárulhatott fel, és erősen kötődött erdélyi származásához, Kolozsvár kezdeményező szerepéhez a magyar színházügy terén. Buzgóságát maga is ebbe az összefüggésbe helyezi: „úgy látszik, mintha házasságra léptem volna a magyar Tháliával. [...] Gondolom az efféle vérében van az embernek. Atyáruul fiúra szálla”.¹¹⁶ Elemi

¹¹² Uo., 251.

¹¹³ Uo., 267.

¹¹⁴ Uo., 277-278

¹¹⁵ A részvénytársaság (további tagjaik voltak pl. Jósika Miklós, Kendeffy Ádám, Wesselényi Miklós) nemcsak anyagilag folyt bele a színház életébe, hanem más alapvető területeken is, pl. ők szerződtették a tagokat, állapították meg a költségeket, intézkedtek a társaság nyári tartózkodásáról stb. Vö. Uo., 306-308.

¹¹⁶ P.H. Lázár naplói, 51.

szintű elköteleződését alakíthatta továbbá, hogy a színházhoz köthető tevékenységi formák gyermekkorától meghatározó, mindennapos gyakorlatot jelenthetett számára, családi körben maguk is játszottak, rendeztek színi előadásokat.¹¹⁷ A gyermek Petrichevich rajongott a kor kedvenc színészeiért, például Pergő Celesztinért (**3. melléklet**), ki legtöbbször „ríkatá meg”, miközben áhítattal hallgatta a *Hamlet, Rómeó és Júlia* előadásait.¹¹⁸ Színházi kritikáiban, drámaírása vagy drámafordításai során tehát szülőhelyén szerzett tapasztalatait alapvetően felhasználhatta.

A színháztörténet erdélyi jelentősége Petrichevich Horváth Lázár pályájában egy másik, ugyancsak e művészeti ághoz és a „második hazához” tartozó kultúrtörténeti fejleménnyel függhet össze. Megfigyelhető ugyanis egy olyan tendencia, miszerint a 19. század első évtizedeiben, Erdélyben a kulturális gyakorlatok kiterjedtebb viszonyrendszert képeztek az angol kultúrkörrel, mint a magyarországi területeken. A reformkori „angolmán diskurzus” (melyről Petrichevich Byron-monográfiája során bővebben lesz szó) központi figurája természetesen Széchenyi István, azonban Wesselényi Miklós éppen a „legnagyobb magyarral” tett utazásai következtében importálhatott számos angol kulturális modellt szűkebb hazájába, Erdélybe. Számos érv, hipotézis vethető fel – itt most csak elnagyoltan érintve – az erdélyi angol kapcsolatok érzékeltetésére (Jósika Miklós Scott-regényminta választásától kezdve,¹¹⁹ az első magyar kolozsvári angol-olvasókörön át, az erdélyi peregrinációs-gyakorlatokig), itt most álljon Petrichevich Horváth Lázár színházi elköteleződésével együtt értelmezhető példa.

A szakirodalom Petrichevich „színház-közeli működése”, „elsődleges fontosságú színházi írásai” fontosságát nemrég fedezte fel, melyben színházi gondolkodóként különösen kiemelendő „Shakespeare kanonizációján munkálkodó” tevékenysége.¹²⁰ Az angol drámaköltő erdélyi recepcióját a nívósabb színészek, előadások és közönség-művelés érdekében igyekezett fellendíteni. Azon kevesek közé tartozott ugyanis, aki ez időben Shakespeare-t eredetiben olvasták, a kolozsvári előadásoknak, valamint apja tevékenységének köszönhetően pedig hamar ráébredt a drámaíró világirodalmi jelentőségére. Ezt igazolja *Shakespeare és drámái* című írása, mellyel az angol irodalomban járatlan publikumot szeretné felvilágosítani, és felhívni

¹¹⁷ Horváth Lázár húgának, Emíliának írja például: „emlékezzél csak vissza olykori színi működéseinkre”. Vö. PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Kaleidoskop = Petrichevich Horváth Lázár Munkái IV.*, Buda-Pest, 1842, 48. [Továbbiakban: *Kaleidoskop* I., p.] Petrichevich felnőttként is részt vett amatőr színjátszó csoportokban, műkedvelő társasággal fellépett például a budai nyári színházban. Honderü, 1844/I, 715.

¹¹⁸ PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Shakespeare és drámái*, Athenaeum, 1838/2, 19.

¹¹⁹ Vö. Petrichevich Jósika regényeiről írt kimerítő elemzésében hangsúlyosan „erdélyi Scott”-nak nevezte pályatársát. Honderü, 1843/II, 331.

¹²⁰ BARTHA Ágnes Katalin, *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció*, i.m., 20-21.

figyelmüket a brit szerző megkerülhetetlenségére, cikke pedig olyan témákat érint (pl. a Shakespeare korabeli színházi életet), melyeket a magyar kritikaírás mindaddig nem tárgyalt.¹²¹ Petrichevich nyilvánvalóan otthoni (ti. erdélyi) tapasztalatait számba véve tudott később, pesti tartózkodása idején további korszakos színházelméleti írásokat megjelentetni, melyekkel viszonylag hamar ismertséget szerezhetett a fővárosi kultúréletben: 1837-es *Töredékek a magyar színészetről* cikkének rangját például mutatja, hogy a recepció „Egressy hasonló tárgyú írásaival szembeni primátusát” hangsúlyozza.¹²²

Petrichevich életművében a színház kulturális modelljének térbeli, motívumbeli sajátosságait illetően még egy mozzanat erejéig ajánlatos újra nyomatékosítani, hogy mindez mennyire összefüggött egyfajta alapító-gesztussal, a nemzeti önazonosság megteremtési szándékával. Petrichevich Kolozsvártól elszakadva, Pesten később számos műfajban, formában ügködik a nemzeti színház professzionalizálásán, melynek kapcsán deklarálja: „[M]i bü[báj] fekszik azon szóban miénk? Mi szebb színekkel mutatkozik minden, mi e szónak van takarva kedvességébe? [...] Sokat elnéz színházunknak a hon engedékenyebb gyermeke.”¹²³ Tevékeny hozzáállásáról tanúskodik az alábbi naplói idézet is: „Tegnap Fáy Andrásnál valék. [...] A magyar theatrum ügyét fejtegeté sokáig Fáy. Actionarius [részvényes] szándékozáván lenni, magam is érdekel annak elhagyatott állapotja.”¹²⁴

Elköteleződését egy nemzeti diskurzus megteremtésén túl kijelöli, hogy a színház kulturális gyakorlatában való részvétel számára az egyik legkedvesebb: „nem ismer lelkelem szebb élvezetet, mint egy jó játék színt”!¹²⁵ Az idézet keletkezésének ideje, az 1837-es év ráadásul egybeesik a Pesti Magyar Színház megnyitásával is, melyet értelemszerűen lelkes figyelemmel, építő kritikai reflexióval kísér a lapok hasábjain, például a Rajzolatokban.¹²⁶

Élete későbbi időszakában, elszakadva Kolozsvártól, kitekintve Pestről, igazi européer tájékozottságra tehetett szert, Bécsben, Párizsban ismerhette meg a korszerű színházi jelrendszereket. Külföldön szerzett tapasztalati tőkét azonban az itthon lévő struktúrákon is alkalmazta, így korszakos véleményt tudott formálni itthoni kérdésekben, természetesen – mint eddig is láthattuk – összefüggésben Erdély színházügy terén kifejtett kezdeményező szerepével. A korszak zenei-színházi életének egyik alapító tagjáról, Schodelné Klein Rozáliáról, akit még kolozsvári társasági életben ismerhetett meg, például rendkívül távlatos megállapításokat tett:

¹²¹ Petrichevich cikksorozatának hiánypótló jellegéről, l. Uo., 164-173.

¹²² Uo., 147. Petrichevich egyedülálló hangütéséről: 151-153.

¹²³ *Kaleidoskop* I., 41.

¹²⁴ P.H. Lázár naplói, 15.

¹²⁵ P.H. Lázár naplói, 3.

¹²⁶ BARTHA Katalin Ágnes, i.m., 146.

az énekesnőt a Nemzeti Színházban ugyanis „megfogadták. 6000 pengőn urastól. Sok pénz, de sokat nyerünk vele morális tekintetben. Schodelné kész énekesné. Egyetlenegy magyar. Tegnap újra Normában lépett fel. Kívüle minden egyéb rossz volt. Időtől sokat várok e tekintetben.”¹²⁷ Horváth Lázár máig releváns véleményét megvilágító erejű összevetni a szakirodalom jelenkori megállapításaival:

„Ijesztő elgondolni, mi történik, ha Schodelné nem jön Pestre, nem harcolja ki enormis [óriási] honoráriumát, nem alapítja meg a magyar operaegyüttest, és primadonnai önmegvalósításához nem tartja elengedhetetlennek, [...] hogy eredeti, nagy primadonnaszerepet kreáljon. Ez a vágya épp abban a kivételes időpontban éledt, amikor a romantikus opera kibontakozása nemcsak Franciaországban, Itáliában és Németországban, de a nemzeti ébredést átélő országokban is a legaktuálisabb volt, sőt: egyedül ekkor [...] volt aktuális. Mi történt volna, ha a magyar opera kivárja a bajzai ötven évet [vö. *Szózat a pesti magyar színház ügyében*], ha Schodelné 1839-ben nem ösztönzi Erkelt egy virtuóz primadonnaszerep megírására (mert Mátray Gábortól legalábbis annyit tudunk, hogy Bátor Mária szerepét magának szánta), s ha valamivel később [...] nem sugallja a zeneszerzőnek a Hunyadi-téma feldolgozását, csúcspontján Erzsébet Miserere-jével?”¹²⁸

A „választ” Petrichevich történeti rálátás nélkül (!) így adja meg: „Operaügyünkben tehát ismét *pangás* áll be, mert Schodelné szerződése még mindig csak jámbor óhaj”, a kedvező fordulat után pedig így kommentál: Schodelné szerződése „lehetővé tette, miképp az operaügy nemzeti színpadunkon újra [...] lábra álljon.”¹²⁹

1.3. A zenetörténet és Petrichevich Horváth Lázár életútjának kapcsolódási pontjai

Mint Schodelné példáján keresztül kitapinthatóvá válhatott, a reformkori színjátszás és a magyar zene intézményesülési folyamatai több szempontból összefonódtak, egyszerre

¹²⁷ P.H. Lázár naplói, 16.

¹²⁸ TALLIÁN Tibor, *A magyar opera másik megalapítója: Schodel Rozália*, Holmi, 2009, július. A cikk tartalmának monografikus kifejtése: TALLIÁN Tibor, *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei*, Balassi Kiadó, Budapest, 2015.

¹²⁹ Honderü 1844/II, 46. [kiemelés tőlem, KAE] A szerződés nyelbe ütéséről pedig itt tájékoztat: Honderü, 1844/II, 48, 112.

alakultak, célszerűnek tűnik így az alábbi fejezetben Petrichevich pályáját zenetörténeti események prizmáján is végigpillantani: hogyan befolyásolták életútját, melyeket alakított ő tevékeny közreműködésével?

E kulturális gyakorlatban megfigyelhető aktív részvételéhez természetesen ismét hozzájárult az erdélyi zenei élet által nyújtott horizont. „Clavirmester”-e például nem más, mint Schodel János volt, zongorázni alapszinten tudott,¹³⁰ jól olvasott kottát, értő zenei kritikái alapos zenészeti stúdiumokról árulkodnak. Már itt kitűnik, hogy életútja a korszak zenetörténeti eseményeinek meghatározó alakjaival fonódik össze, a Schodel családon túl később Erkel Ferenc, Berlioz vagy Liszt Ferenc pályafutásával. A kapcsolódási pontok megteremtését tehát az is lehetővé tette, hogy gyermekkorában a család rangjának megfelelő, magas színvonalú, művészi igényű neveltetést kapott, ennek részét képezte például a francia anyanyelvű házitánító, akitől ugyan „soha systematice nem tanult francia nyelvet”,¹³¹ azonban mégis bizonyíthatóan elsajátíthatta a francia kultúrát, nyelvhasználatot, és aki – nem utolsó sorban – az ő és testvérei zenei előmeneteléről is gondoskodott. 1845-ös Párizsból írt levelének alábbi részlete vázolja Ménard úrnak a Petrichevich családban betöltött (zenei) jelentőségét: „[H]at héti keresésem után feltaláltam kedves régi francia tanítónkat, Ménard urat. Képzelheted a viszontlátás örömét húsz esztendei távullét [sic!] után. Ő kedves Erdélyünket máig is siratja, pedig boldog családfő, nemzeti őrségi tiszt, *kardalnok a nagy operaházban*, kalmárka és *divatos zongorahangoló!* Régi eleven kedvét az őszbe elegyedett fürtök sem fojtják meg, s könnyes szemmel, hálás szívvel emlékezik szegény atyánkra, derék jó anyánkra, rád, rám és mieinkre és a régi jó napokra – gyermekségünk édes napjaira”.¹³²

Az otthonról hozott kulturális modelleket, tapasztalatokat (zeneértő koncertlátogatások, zenekritikák írása stb.) később, utazásai során igyekezett kiszélesíteni. Pestre költözését követően egyúttal Bécs, a zene fővárosa, a pezsgő színházi élet egyik központja (még ha olyan művészeti horizonttal nem is kecsegtet, mint Párizs) is elérhető távolságra kerülhetett számára, évente többször ellátogatott a császárvárosba (l. *Bécsposzoni levél*),¹³³ hogy ezáltal valóban

¹³⁰ A zongoraleckékre ugyancsak naplóbejegyzése utal: Schodelné, aki „Kolosvárról Schodellel [utazott külföldre tanulni], ki [...] Clavirmester volt nálunk is”. Hogy zongorázni tudott, több elejtett feljegyzése is bizonyítja, így például keleti utazásai során a Kármel hegyen egy misén ő játszott: „Ma én orgonáltam, mert orgonistájuk beteg”. *Petrichevich Horváth Lázár érdekes levelei keleti utazásából* = PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Szent sír*, Pest, 1854, 111.

¹³¹ P.H. Lázár naplója, 31.

¹³² Honderü, 1845/I/17. szám, 170. [kiemelések tőlem, KAE] – A jó emlékére francia nevelő lelki üdvéért Petrichevich még 1849-ben is misét ajánl fel: „Misék szegény atyám s egykori francia tanítóm Ménard lelkiért, ki Párisban holt meg a hónapban. [októberben].” P.H. Lázár naplója, 76.

¹³³ Honderü 1844/I, 652-655.

Európa legjobbjait láthassa, halhassa, pallérozhassa minőségérzékét, s így viszonyíthasson a világszínvonalhoz, teremthessen kritikai távlatot.¹³⁴

Liszt Ferenc korszakos rangját is például Bécsben tapasztalhatta és érthette meg – így később, a zeneszerző és virtuóz zongorista reformkori magyarországi, illetve erdélyi koncertjei során alapvetően fontos szerepet vállalhatott. Emellett nagy kedvencei a vaudeville (melyet a magyar műfajvariánsok közül a korszakban a népszínművekhez hasonlítottak) és az olasz bel canto opera („[a]z élet olasz ének nélkül annyi, mint asszony szép kéz, szép fog nélkül”) voltak.¹³⁵ Ez utóbbinak igen alapos és kifinomult „melománja”, szinte fanatikus kedvelője, előfordult, hogy egy hónap alatt huszonnégy olasz operát hallgatott meg Bécsben. Naplói és később Honderűje kiváló primer forrásanyag a 19. század első felének bécsi operaélete és annak kritikai vetülete szempontjából, hiszen nagy részletességgel, minden címet s nevet jelezve számol be nemcsak az előadásokról, énekesekről, hanem a közönség reflexióiról is (Tallian Tibor Schodel Rozália monográfiájában alaposan ki is aknázza ezt a bázist), míg *Kaleidoskopjai* a vaudeville műfaj és előadások részletes ismertetőiként szolgálhatnak.¹³⁶

A magyar zenetörténeti események lehangsúlyosabb, rendszerszintű változást eredményező pontjainak is résztvevője, alakítója. A korabeli hazai zeneélet sarkcsillagával, Liszt Ferencsel személyesen a zongoravirtuóz 1839/40-es pesti turnéján ismerkedik meg, így több páratlan leírást, visszaemlékezést, tudósítást olvashatunk tőle a nagy zeneszerzőről. Kettejük kapcsolatának feltáratlansága másfajta megközelítésből is szóba kerül még dolgozatomban, de már itt szeretném jelezni, hogy Liszt 1840-es évekbeli koncertjeihez elengedhetetlen forrásanyagot nyújtanak Petrichevich írásai, melyek dokumentumértéke egyúttal új társadalomtörténeti megvilágításba helyezheti Liszt hazai hatástörténetét.

E korábban – éppen Petrichevich negatív recepciója folytán – perifériára állított forrásszövegek kitüntetettséget mutathatja, hogy nemcsak nyilvános, hanem magánszférában is beszámol Liszt magyarországi jelenlétéről. Ahogy egyik visszaemlékezésében rögzíti: „Magam egyike voltam azon boldogoknak, kik [...] őt nála és privát körökben is gyakran hallani szerencsések valánk.”¹³⁷ Ő volt egyúttal fordítója francia nyelvből, hiszen Liszt a magyar nemzeti törekvéseket tiszteletben tartva nem németül, hanem franciául kommunikált a pesti közönséggel; ez az aprónak, talán épp ezért elfedettnek tűnő tény pedig számos (később

¹³⁴ „Valóban, csak itt [Bécsben] kezd az ember egy kevéssé feleszmélni, s átlátni, hogy az az élet, mit mi szegény magyarokul Pesten, Kolozsvárt s.a.t. folytatunk, az nem élet, hanem inkább egy lehellő, mozduló eleven halál.” = P.H. Lázár naplói, 13. [aláhúzva az eredetiben]

¹³⁵ P.H. Lázár naplói, 13.

¹³⁶ Pl. *Kaleidoskop* I, 97-102, *Kaleidoskop* II, 82-91.

¹³⁷ *Kaleidoskop* 4. rész, 1842, 68.

megválaszolni kívánt) kérdést indíthat el Liszt részvételéről a korabeli nemzeti diskurzusokban, zenei, politikai, társadalomtörténeti folyamatokban.

Petrichevich zenei tájékozottságát, minőségérzékét bizonyítja, hogy a virtuózt már 1840-ben, mint zeneszerzőt is elismeri, és ellentmond azoknak, kik vádolják, „hogy Liszt nem compositor, neki művei nincsenek, ő csak a jelent ragadja bámulásra játékaival, de ujjai túl nem élendik életét. Mennyire bal állítás ez, nem szükséges mondanom. Menjetek Diabelli úrhoz, s kérjétek elő Liszt Ferenc számtalan munkáit.”¹³⁸ A „zongora Napóleonjáról” szóló forrásközlései továbbá fontos filológiai kiegészítésekkel szolgálnak: „Magam három érdekes emléket bírok e nagy művész kezéből. Egy levélkét koszorújából – mellyel a nagy redoutteremben megkoszorúztaték – egy pár kesztyűjét, mellyel fűgát játszott zongoráján, s egy kis alegrettot, mit szemem előtt komponált néhány perc alatt íróasztalán albumom számára. Ezen kívül néhány barátságos levélkét is”.¹³⁹ Az említett kis művecske egy lied (*Isten veled! Lebewohl!* címen), mely megtalálható a Széchényi Könyvtár zeneműtárában. Mindaddig azonban csak valószínűsíthették, hogy kinek ajánlhatta Liszt e művét: „legértékesebb példánya gyűjteményünknek, bár nem kézirat, de már nem kapható sehol, Lisztnek »Isten veled! (Lebe-wohl!)« című dala. L. P. HORVÁTH (valószínűleg Petrichevich Horváth) szövegére.”¹⁴⁰ A lied-del kapcsolatos kutatások tehát véglegesíthetők: a „Gedicht v. L. P. Horváth” bizonyosan Petrichevichet takarja. **(4. melléklet)**

Ha már a korszak egyik bevett kulturális gyakorlata, a dedikált dalok kerültek szóba, Petrichevich zenei életben betöltött fontos szerepét további, e műfajhoz tartozó darabok is visszatükrözik. A korszak ugyancsak meghatározó zeneszerzője, Rózsavölgyi Márk egyik művét Honderü névvel illeti (*Honderü: eredeti Magyar két hegedű, Brácsa 's Brúgóra*)¹⁴¹ és Petrichevichnek ajánlja, ez pedig ismét a korszak bonyolultabb kapcsolati mintázatait sejteti, amennyiben Rózsavölgyi az irodalom számára elsősorban Petőfi verséből (*Rózsavölgyi halálára*, 1848) ismert. Egressy Béni, Petőfinek ugyancsak kedves ismerőse pedig, „legújabb körmagyar-füzérének” ajánlási rovatába” szintén Petrichevich nevét illeszti.¹⁴²

Amint Petrichevich korábban említett színi kritikáiban, úgy zenei életről szóló írásaiban is kiolvashatók a zeneművészetet övező kulturális gyakorlatok, társadalmi folyamatok. Az 1844-es év korszakos szenzációjáról, Erkel Ferenc *Hunyadi Lászlójáról* cikksorozatát ír, melyet

¹³⁸ *Kaleidoskop* 4. rész, 1842, 74.

¹³⁹ *Kaleidoskop* 4. rész, 1842, 80.

¹⁴⁰ K. DEDINSZKY Izabella, *Wagner és Liszt dedikált művei az Országos Széchényi Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 1940/1. szám, 88-89.

¹⁴¹ OSZK Zeneműtár Ms. Mus. 413

¹⁴² Honderü, 1844/II, 81.

mindmáig az opera recepciótörténetének első jelentős szakirodalmaként tartanak számon.¹⁴³ Kritikája, *Hunyady [sic!] László dalműről s a magyar zenetanról* tehát az opera befogadástörténetének első, vagyis kitüntetett, de tartalmi megállapításai folytán is jelentős megnyilvánulása.¹⁴⁴ Rangját növeli, hogy – legtöbb kortársával ellentétben – azonnal felismeri a Hunyadi László zenetörténeti jelentőségét: „Ney Ferencről (az Életképek bírálójától) és a végtelenül elragadtatott Petrichevich Horváth Lázártól (a Honderü szerkesztőjétől) eltekintve a közönség tüze nem harapózott el a magyar kritikusokon. Fanyalogtak és értetlenkedtek.”¹⁴⁵ Petrichevich lelkesedését tárgyiasult formában, a szalonkultúra keretei közt is kifejezte: ebédet rendezett Erkelnek, hogy aranyozott karmesteri pálcát adhasson át, „melyet neki néhány zenebarát érdemei méltánylásának némi bizonyosságául készíttette”.¹⁴⁶ Petrichevich zenei életben betöltött megbecsültségét jelzik a Honderüben nyilvánosságra hozott levelei is,¹⁴⁷ miszerint a főrendi ház az országgyűlés alatt őt bízta meg, hogy az opera bemutatóját Pestről egy előadás erejéig hozza fel Pozsonyba. Továbbá az ő óhajására, buzgó közbenjárására nyernek meg a Magyar Színháznak világszínvonalú művészeket (kiknek „működését Bécs, Párizs, London is [...] koronázza”),¹⁴⁸ így például Elssler Fannyt vagy épp Giorgio Ronconi-t.¹⁴⁹

Erről tanúskodik egy Lendvai Mártonnak hozzá írt levele:

„Azon szeretetnek, mellyel intézetünk és igazgatóságunk iránt mindenkor viseltetni méltóztatott, legújabbán is igen szép és hasznos példáját tapasztaltuk, midőn minden önérdek nélkül tiszta ügyszeretből, semmi akadállyal nem gondolva, minden gáncsolat legyőzve Elszler Fanny kisasszonyt szíves volt nemzeti színpadunk számára megnyerni, s ezáltal a magyar közönségnek egy élvadás előadást, az igazgatóságnak pedig tetemes pénzsegélyt szerezni. Ámbár meg vagyok győződve, hogy uraságod színház iránti fáradozalmainak, legédesebb s egyedüli jutalmát ön nemes lelkében találja, mégis kötelességemnek ismerem – s az igazgató távollétében, hogy magam teljesíthetem, szerfelett szerencsés vagyok –

¹⁴³ Petrichevich értő megállapításait magyarázhatja, hogy már az 1830-as évektől kezdve ír opera-kritikákat: „A Rajzolatok egyes operai cikkeinek írójában Petrichevich Horváth Lázárt sejtjük.” TALLIÁN Tibor, *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei*, i.m., 35.

¹⁴⁴ Az Erkel bicentenáriumra készült online felület, mely tehát a téma egyik kurrens forrása, a *Hunyadi* kapcsán, az „Erkel Ferenc Hunyadi László című operájának válogatott szakirodalmi témakör alatt Petrichevich cikkét említi elsőként. Vö. <http://erkel.oszk.hu/tan/hunyadi-laszlo> (2015. január 10.)

¹⁴⁵ LEGÁNY Dezső, *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*, Zeneműkiadó, Budapest, 1975, 35.

¹⁴⁶ Honderü, 1844/II, 3. sz., 46-47.

¹⁴⁷ Honderü 1844/I, 286, 327.

¹⁴⁸ Honderü 1844/II, 29

¹⁴⁹ Honderü 1844/I, 592, 842.

uraságodnak őszinte hálát és köszönetet mondani, s az intézetet és igazgatóságot további *tapasztalt kegyeibe* ajánlatni sat.”¹⁵⁰

Horváth Lázár természetesen ott szorgoskodik, mikor „1845 októberében Berlioz nekivágott második nagy európai körútjának”,¹⁵¹ és 1846 februárjában Pestre is ellátogat. Kivételes filológiai adalék, hogy Berlioz *Rákóczi indulójában* Petrichevich indítványozta, hogy a komponista a kezdő akkordok pianoját cserélje fortissimóra. Berlioz önéletírásában emeli ki: Horváth Lázár még kiadás előtt megnézte a partitúrát, és kifogásolta, hogy halkan indul a darab, helyette fortissimot ajánl, melyet végül megfogad.¹⁵² Az induló a premieren olyan kitörő hatást keltett a nézőközönségben, hogy az előadás többi részét nem lehetett folytatni. Az eseményről a Honderü is beszámol:

„Tegnapelőtt délben a Nemzeti Színházban adatott nagy hangversenye a világ egyik leghíresebb zeneszerzőjének, Berlioz Hectornak. Berlioz, e bámulatos Hectorsa a hangművészetnek, két hangversenyben hallata klasszikus zenéjét. Berliozt korunk legnagyobb zeneszerzői közé sorozza a világ. Csak nevetnünk kelle tehát, midőn egy-két zúgírót vagy bírálót ellene berzenkedni látánk. Szerzeményeit mélység, higgadtság, jellemesség és tanszerűség bélyegzi. Hogy a mesterileg kezelt Rákóczi-nóta a legélénkebben megvillanyozta a hallgatóságot, az magától értetődik. Alig leírható az a benyomás, mit e darabban hectori kezelése véghezvitt.”¹⁵³

Mindeközben Liszt Ferencsel sem szűnik meg kapcsolata, így mikor 1846-ban Liszt Ferenc újra Magyarországra érkezik, országjáró turnéjában Petrichevich ismét buzgó részt vállal: igyekszik virtuóz művészetét a magyar kultúrkör legtávolabbi pontjaiba beilleszteni, így erdélyi területekre is eljuttatni.

Liszt, a „zongora Columbus-a” (eposzi jelzőre a korszak tehát a zenei virtuózt is méltónak találta) 1846 májusában először Pestre érkezik, majd Bécsben töltött nyara után ősszel ismét visszatér Magyarországra, és a fővároson keresztül a magyar vidékre, illetve Erdélybe is eljut. Útjának állomásairól, koncertjeiről Petrichevich Honderüjében akkurátusan beszámol.

¹⁵⁰ PETRICHEVICH HORVÁTH Emil, *A Petrichevich család naplói*, i. m., XV. [kiemelés tőlem, KAE]

¹⁵¹ Peter BLOOM, *Berlioz élete*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004, 114.

¹⁵² PETRICHEVICH-HORVÁTH Emil, *Bevezetés = A Petrichevich család naplói*, i. m., XIX.

¹⁵³ Idézi: SEBESTYÉN Ede, *Buda és Pest nagy hangversenyei a XIX. század első felében*, Tanulmányok Budapest Múltjából 8., 1940, 110. A Nemzeti Színházban zajló bemutatóról: 109-110.

Hogy Liszt látogatása miként illeszthető a korabeli nemzeti nagyelbeszélésbe, arról az 5. fejezet kíván részletesebben beszámolni, itt most egyelőre tárgyi tények következzenek, melyek Petrichevich és Liszt eddig ismeretlen kapcsolódásai pontjaira vonatkoznak.

Liszt nemzeti színházban adott első hangversenye utáni fogadáson például újra Petrichevich tolmácsolja szavait: „Színháztól ugyanis riadó éljenek közt egy sereg fáklya világánál a pesti Kör szállásához kíséré őt tisztelőinek számlálhatatlan tömege, hol a két Kör [ti. Pesti és Nemzeti Kör, erről l. 1.6.2. fejezetet] nevében üdvözlő meleg szavakkal lön fogadtatva. Fönn pompás lakoma vala rendezve tiszteletére, melyben tömérdeken vőnek részt a két Kör tagjai s nem tagjai közől. Hogy a vidám kedélyfűszerezte vacsora folytatában számos elmésnél elmésb áldomások ürítettének, az magától értetik, melynek egyikére a gróf Teleky László által ráköszöntöttre, Liszt F[erenc] következő, szemleíró [ti. Petrichevich] által azonnal franciából magyarra hevenyészve áttett szavakkal válaszolt.”¹⁵⁴

A virtuóz májusi, időleges távozásakor természetesen ott tüsténkedik Horváth Lázár is: „A búcsúestély Liszt tiszteletére, melyet tegnap estve 6 órakor a városerdei Bartiházban nyárlakukon rendezének Karácsonyi Gedő úr és e lapok szerkesztője [ti. Petrichevich], mely estmultság oly őszinte tetszését nyeré meg mind a megtiszteltnek, mind a jelenvolt vendégeknek”.¹⁵⁵ Ezt követően a lelkes Petrichevich Liszt nevében küldöncként jár el: az egyik koncert során befolyt összeget ugyanis a „hasonlíthatatlanul nagylelkű Liszt Ferencünk a pesti magyar polgárórség nyugdíjintézete tőkájének gyarapítására kezemhez küldeni szíveskedett. Hahogy csekély befolyásom a nagy Művész fejedelmi jótekonyságának netán némi irányt tűzhető ki e jelen alkalommal: legyenek meggyőződve kegyetek, miképp mindenkor örömemre szolgálанд emberbaráti nemes céljait egy oly érdemes polgári testületnek előmozdíthatni, mely annyi dicséretes példáját adja felébredt nemzetiségének”.¹⁵⁶

A nyarat a zongorista tehát Bécsben tölti, onnan indul majd pár hónap múlva vissza a magyar vidékekre, illetve éppen Petrichevich hívására ősszel néhány napra újra útba ejti a fővárost is. Petrichevich a nyár folyamán többször figyelmezteti olvasóközönségét Liszt hazai visszatérésére, mely arra enged következtetni, hogy ez idő tájt kapcsolatban maradhattak: „Liszt hazánkfia folyó szeptember hó vége felé fővárosunkon keresztül utazandik, s az e lapok [ti. Honderü] szerkesztője által rendezendő hangversenyt, jótékony célra jövedelmezendőt meg

¹⁵⁴ Honderü, 1846/I, 375. A pesti Kör annak a reformellenzéknek a terepe, mely 1846 ősze folyamán (épp az idézetben említett Teleki László vezetésével) Pesti Kör, majd pedig 1847-ben Ellenzéki Kör néven meghatározó szerepet visz a fokozódó politikai helyzet kialakulásában. 1846 májusában azonban még *átjárható* ellenzéki tér, ahol Petrichevich „szóhoz” juthat.

¹⁵⁵ Honderü 1846/I, 376-373.

¹⁵⁶ Honderü, 1846/I, 397.

fogja tartani.”¹⁵⁷ Minden bizonnal Horváth Lázár vehette rá a zongoraművészt, hogy átutazóban álljon meg Pesten,¹⁵⁸ mielőtt tehát a „nagy zenész Tolnára, s talán Erdély felé Oláh- és Moldvaországokon keresztül Istambulba indulandó”, fényes zeneünnepélynek lehettek tanúi a pestiek, „melyet a »József nádor« nevét viselő városi árvaintézet javára volt szerencsés rendeznie lapok szerkesztője”, Petrichevich Horváth Lázár.¹⁵⁹

Liszt és Petrichevich bizalmas viszonyát példázza (azon túl, hogy „Liszt Ferenc mind a három estvét e lapok szerkesztőjénél”, mi több, „jótékony hangversenyére bekövetkező éjt is szerény hajlékunkban töltötte”),¹⁶⁰ hogy együtt utaznak tovább. Méghozzá „le Szegszárdra [sic!], hol lelkes barátjánál, Augusz alispán úrnál több napokig mulatandó, az odavaló kisdédó[vo]da javára hangversenyt ad; onnan Pécsen, Temesváron és Aradon át előbb Erdélybe, később pedig Oláh és Moldvaországokba utazandván.”¹⁶¹ Mindezt más források (a turné további részleteit ismertetve) is megerősítik,¹⁶² az pedig, hogy a nagy hangversenykörúton Petrichevich központi szerepet játszott (például ismét tolmácskodott),¹⁶³ érzékelteti, hogy az ekkor született Liszt quartett, az első magyar szövegre írt kompozíciójának szövegét Petrichevichnek tulajdonították sokáig.¹⁶⁴ A szóban forgó opus létrejöttében Horváth Lázár egyébként „szerkesztőként” működött közre: „a zongorakirályt Pécsről eléje utazott dalnokok által előadott négyesénekekkel üdvözlék, és pompás vacsorával fogadják. E dalnokok panaszkodván, hogy magyar dalokat Pestről nem kaphatnak, Liszt azonnal még vacsora alatt komponált egy gyönyörű quartettet, melyhez szövegül P[etrichevich] H[orváth] L[ázár] Garaynak A patakhoz című költeményét választá.”¹⁶⁵ Választásában gyaníthatóan Garay szekszárdi születését vette figyelembe.

¹⁵⁷ „valamely jótékony célra – rendezendő nagyszerű akadémiában fogja magát hallatni Pesten, mielőtt keletre térne” Honderü, 1846/I, 414., ill. Honderü, 1846/II, 177.

¹⁵⁸ „Alulírt tisztelettel jelenti [...], miszerint október 11-én a helybeli legjeleseb művészek közremunkálása mellett [...] a Josephinum nevet viselő árvaház javára nagy hangversenyt fog rendezni, melyben Liszt Ferenc hazánkfia is keletre halszthatatlan átutaztában, rövid itt mulatása alatt közreműködik. [...] közönséget mély tisztelettel hívja Petrichevich Horváth Lázár.” Pesti Hírlap, 1846/757. szám, 238

¹⁵⁹ Honderü, 1846/II, 177, 279, 300.

¹⁶⁰ Honderü, 1846/II, 318.

¹⁶¹ Honderü, 1846/II, 272, 299-300.

¹⁶² CSEKEY István, *Liszt Ferenc Baranyában*, Szikra Nyomda, Pécs, 1956.

¹⁶³ „hangverseny után Petrichevich Horváth Lázár, mint Liszt tolmácsa, tudatta a közönséggel” a következő fellépés körülményeit. NÁDOR Tamás, *Liszt Ferenc és Pécs-Baranya* = Uő., *Liszt – Bartók – Kodály és Pécs-Baranya*, Pécs, 1986, 14.

¹⁶⁴ „Az Apolló hangjegyfüzet borítólapján olvasható cikkecske: »Az első magyar férfi négyes« [...]. A cikk idézi Ábrányi Emil 34 soros közlését (nyilván a levele nyomán) a kis férfinégyes történetéről. [...] Ábrányi [...] az említett kis közleményében azt írja, hogy »A patakcsa« szövegét Petrichevich Horváth Lázár írta. [...] Liszt első magyar szövegre írt kompozíciójának” a szövegszerzője valójában Garay, akinek versét azonban Petrichevich választotta ki. CSEKEY István, i.m., 9-10.

¹⁶⁵ Honderü, 1846/II, 398.

Petrichevich a művészt turnéján végül Lugosig kísérte, Liszt kedves invitálását a Honderüben – Augustus Antal privát levelét publikálva – büszkén közhírré is tette:¹⁶⁶ „Liszt azt üzeni általam, hogy jöjj le, és élvezd velünk érdekteljes kellemeinket, s legalább Temesvárig kísérd őt; megkívánja – mond ő – hogy szavadnak állj.”¹⁶⁷ Épp ezért Erdélyben, Temesvártól Kolozsváron át Brassóig tett látogatásait is figyelemmel kísérheti, beszámolóit a legrészletesebb források Liszt reformkori magyar utazásáról, a virtuóz életútjának e szakaszáról kizárólag Petrichevich írásaiból tájékozódhatunk.

1.3.1. Petrichevich és a VI. magyar rapszódia

Itt most csak egy mozzanat erejéig érintve a turné zenetörténeti hozadékát: Petrichevich automatikusan részesévé válik a folyamatnak, melynek következményei lesznek Liszt *Magyar rapszódiai*. Honderüjében számol be róla: „Nincs oly eredeti nemzeti dal, mely ne érdekelné [ti. Lisztet], oly jelentéktelen cigány hegedűs, vagy kormos cimbalmos, kitől szívesen ne tanulna, ha mi újat, mi érdekesebbet hall – mi egyébiránt ritkán történik, annyira megtöltötte már honi dallamokkal nemzeti tárcáját (minap mégis sikerült nekem a »cserebogár, mikor lesz nyár« - féle kedves nótára tanítanom, melynek dala oly fájdalom és annyi epedéstől mereng!)”¹⁶⁸

Az közhírt, hogy *Cserebogár, sárga cserebogár* népies műdalt, mely a 19. század egyik legnépszerűbb melódiája volt, Liszt a 6. rapszódiaiban feldolgozta. A dallam közkedveltsége miatt elképzelhető, hogy a nótát nem egyedül Petrichevich közvetíthette Liszt felé, de az, hogy ő (is) felhívta rá a zeneszerző figyelmét, mindenképp hozzájárulhatott a motívum beemeléséhez. Bár a Cserebogár-dal „elhasználtsága”, popularitása miatt sokszor pejoratív megítélés alá esik (mely közvetetten Liszt *Rapszódiait* is érinti),¹⁶⁹ fontos jelezni azonban, hogy nemcsak (mai szófordulattal élve) a tömegkultúra termékéről van szó: Kazinczytól kezdve Petőfin át Kaffka Margitot ihlette meg, de a néphagyomány vérkeringésébe is belekerült.¹⁷⁰ E dallam és szöveg népszerűsége épp Petrichevich közvetítése idején, az 1840-es években csúcspontot ért el: számos kottás gyűjtemény rögzítette (többek között Tompa Mihályé),

¹⁶⁶ Honderü, 1846/II, 436.

¹⁶⁷ Honderü, 1846/II, 334.

¹⁶⁸ Honderü, 1846/II, 436. Hogy ekkor a főurak, többek között tehát Petrichevich is, milyen típusú nép(ies)zenét mutattak neki, és hogy ennek milyen (bizonyos szempontból pejoratív) hatása lett a zenetörténetre: BARTÓK Béla, *Liszt Ferenc*. Székfoglaló a Magyar Tudományos Akadémiában = Nyugat, 1936. március, 171-179, különösen: 176-178.

¹⁶⁹ Erről bővebben l. 5. fejezet

¹⁷⁰ Vö. PÁVAI István, *A Cserebogár-nóta népköltészeti és népzenei vonatkozásai = Folklor a magyar művelődéstörténetben. Folklor és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005, 288–303.

de népszínművek kedvelt betétdala is volt, melyet Déryné éneklései tettek közkedvelté, végül pedig *A szökött katona* című zenés színjáték következtében még nagyobb ismertségre tehetett szert.¹⁷¹ Petrichevich talán édesapja színházi működése kapcsán vagy Szigligeti darabjából ismerhette a dallamot, hiszen *A szökött katonát* számos elismerő kritikával illette Honderüjében.¹⁷²

Petrichevich rövidke beszámolója Liszt zenegyűjtő tevékenységéről – mely természetesen nem feddhetetlen forrásként, de eligazító megjegyzésként határozottan értékelendő – több kutatási terület (zenetudomány, népzene-kutatás, közköltészeti stúdiumok) számára is értékes adatot jelenthet. Horváth Lázár leírása ugyanis *közvetlen* beszámoló arról, hogy Liszt szívesen hallgatta a cigány hegedűsöket, cimbalmosokat, a honi dallamokat pedig tárcájába lejegyezte, valamint az őt körülvevő nemes uraktól is tanult nótákat. Petrichevich lejegyzésének forrásértékét hangsúlyozza, hogy a kutatás alig tud *konkrétumokat* arról, hogy Liszt mikor, milyen módon hallott élőben, szájhagyományos formában élő városi folklórtermést, népies műdalokat.¹⁷³ Nem elhanyagolható egyezés, hogy az eddig ismert másik bizonyíték ugyancsak Liszt 1846-os magyarországi tartózkodásáról, illetve azt követő erdélyi útjáról származik: naplójába a „koltói csárdás” kottáját jegyezte le. Petrichevich Liszt kísérője volt mind dunántúli, mind dél-erdélyi útján, így végigkövethette, hogy a virtuóz számos honi dallamot jegyzett fel/meg, miközben e tapasztalatot egészíthette ki saját élményével, a Cserebogár-nóta személyes közvetítésével.

A legizgalmasabb kérdést ugyanakkor a „nemzeti tárcának” nevezett rögzítő felület veti fel, ez azt – az egyébként nem meglepő módszert – sejteti ugyanis, hogy Liszt naplóján kívül egy mindig kéznél lévő jegyzetömböt is használhatott, melybe azonnal felskiccelte az élőben elhangzott melódiákat. A „nemzeti” jelző ugyanis határozottan elkülöníti a privát, németül írt napló műfajától e tárcát, és egyébként jól illeszkedik a korabeli tárgy-kultúrához, a hazafias érzelmeket közvetítő biedermeier emléktárgyakhoz is. Ezt erősíti meg a „tárca” szó korabeli használata, mely dokumentálja, hogy a szóalak már önmagában tartalmaz kicsinyítő képzőt, valamint egy olyan erszényt jelentett, „melyben pénzt, holmi jegyzeteket, irományokat stb. szoktunk magunkkal hordani.”¹⁷⁴ Nyomatékos tehát hordozható, azonnal elővehető, használati tárgy-ként funkcionáló jellege. E tárca léte/megléte/nemléte a népzene-kutatás egyik kiegészítő eleme lehet, melynek már eddig is „számolnia kell[ett] azzal, hogy egyes dallamok első

¹⁷¹ TARI Lujza, „Koltói csárdás” – *Liszt Ferenc magyar rapszódiai és a népzene = Zenei művelődésünk a változó régióban*, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2013, 106.

¹⁷² Honderü, 1843/II, 702-703, 775, 832.

¹⁷³ TARI Lujza, „Koltói csárdás” – *Liszt Ferenc magyar rapszódiai és a népzene*, i.m., 97.

¹⁷⁴ CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára 6. kötet*, Athenaeum, Budapest, 1874, 96.

feljegyzője maga Liszt volt”.¹⁷⁵ Azon túl tehát, hogy a rapszódiaik egyfajta közvetett dallamközlésnek tekinthetők, feltételezhetjük, hogy Liszt „gyűjtéseinek” primér forrása is létezett.

A *Cserebogár, sárga cserebogár* dal közköltészeti jelentősége, felhasználása áttételesen ismét a korszakról felállított ellentétek újragondolására készíthet, kiegészülve a populáris és magas kultúra átjárhatóságával.¹⁷⁶ A populáris kultúra közízlést „kiszolgáló” jellege ugyanis működhethet reflektáltan: a sztereotípiákra tudatosan rájátszva éppen ideologikumtól mentes, súlytalan(abb) teret hozhat létre. Másfelől e játékosság, a tartalom könnyedsége nagyobb átjárhatóságot teremthet, és például az ún. „nemzeti tartalom” követelményét teheti átjárhatóbbá, kevésbé pátoszossá. A *Cserebogár*-dal például a korabeli társadalom láthatóan rendkívül széles rétegeit szólíthatta meg: a nemesi öntudatú Petrichevich számára épp annyi epedésről merenghet, mint ahogy Petőfi számára a felnőtté válás folyamatára emlékeztet (l. *Szülföldemen*). A populáris irodalmi hagyomány, korabeli kulturális gyakorlatok tehát összeköthetnek látszólag olyan távoli poétikát eszményítő szerzőket is, mint Petőfi és Petrichevich. E *Cserebogár*-dal ugyanis látványosan rávilágít arra, hogy a népiesség, a folklór különböző elemei a közköltészet irodalmi létmódján keresztül jutottak el az irótársadalomig,¹⁷⁷ az urbánus és népi oppozícióba kényszerített Petrichevich és Petőfi világai így fontos ponton olvadhatnak újra össze.

1.4. A legeredményesebb diéta: Petrichevich pályájának politikatörténeti vetületei

Petrichevich pályájának kultúrtörténeti feltérképezéséhez hozzájárulhatnak politikai tartalmak és ezekhez fűződő viszonyának vizsgálata is. Fentebb már igyekeztem rámutatni, hogy a korszak eszméletörténeti mozgásaiba illesztve, egészen új megvilágításba kerülhet korábban maradi pozícióból definiált pályája. A politikában betöltött funkcióit ismertetve ismét a haladó szellemiségű diskurzusok mellett elkötelezett gondolkodó képe rajzolódhat ki, társadalmi szerepvállalásának feltárása pedig – reményeim szerint – kulturális (például kritikus, szerkesztői) gyakorlatai szempontjából is megvilágító erejűnek mutatkozhat.

¹⁷⁵ TARI Lujza, „Koltói csárdás” – Liszt Ferenc magyar rapszódiai és a népzene, i.m., 99.

¹⁷⁶ Vö. TARJÁNYI Eszter, *Mikszáth Ruritániája. A populáris irodalom hazai előzménye*, Irodalomismeret, 2016/1, 44-50.

¹⁷⁷ Vö. CSÖRSZ RUMEN István, *Pönögei Kis Pál, avagy Petőfi és a közköltészet = Ki vagyok én? Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014, 203-226.

Az 1832–36-os országgyűléseket követő kormányzati jogsértések (Lovassy-ék, Wesselényi-pere, Kossuth elfogatása stb.) kapcsán érintettem, hogy Petrichevich a reformellenzék felől értelmezte e közéletileg döntő helyzeteket. Az 1836-ot követő ellenzéki politizálás egyik vezéregyéniségével, Balogh Jánossal is jó kapcsolatot ápolt, magát a „barsi lelkes követet” barátjaként mutatja be naplójában. Személyes irataiban privát nézőpontból jeleníti meg a nyilvánosság fontos eseményeit, így például az országgyűlési ifjak ügyéért 1836 végén Bécsbe utazó Pest megyei küldöttségről¹⁷⁸ is beszámol. A roppant ellenszenves Pálffy Fidél kancellárról, aki a magyarul Lovassyékért felszólaló küldöttségnek latinul válaszolt, így nyilatkozik: „annyi észlángot sem mutat, minél egy *Fidibust* meg lehetne gyújtani.”¹⁷⁹

Kapcsolati hálójának effajta felrajzolása nemcsak Horváth Lázár életútja miatt alapvető, hanem a kultúrtörténet például olyan konszenzuális szereplőiről is árnyaltabb képet adhat, mint Batthyány Lajos vagy Deák Ferenc. Batthyányval ápolt „legbensőbb barátsága”¹⁸⁰ amellet, hogy Horváth Lázár nemzeti liberalizmus melletti eszmei elkötelezettségéről vall, a magyar történelem már kanonikus rendjében is meghatározó: Petrichevich ugyanis az 1839-ben induló diétán Batthyány ellenzéki munkájának „tanácsadójaként és segítőjeként”¹⁸¹ működött közre. Ez irányú összeköttetésükre nézve (egyelőre) kevés forrásdokumentum vagy szakirodalom áll rendelkezésre, noha már a feltárható adatok alapján megállapítható, hogy különösen meghatározó epizódról van szó, hiszen Batthyány épp az 1838/39-es országgyűlésen vált a reformellenzék vezető alakjává,¹⁸² ebben pedig Petrichevich, mint például szabadelvű szövegeinek magyarra fordítója játszott közre.¹⁸³

Együttműködésük „nyomairól” a Batthyány-recepció legfrissebb monográfiájából, Molnár András *Viam meam persequor. Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig* című könyvéből lehet tájékozódni, ő hívta fel először a figyelmet arra, hogy „Petrichevich Horváth Lázár Batthyány szerkesztő-műfordító barátja [...] majd titkára”¹⁸⁴ volt. Molnár kutatásai

¹⁷⁸ Az utazás átfogó története: VÖLGYESI Orsolya, *Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban*, Ráció kiadó, Budapest, 2016, 32-33.

¹⁷⁹ P.H. Lázár naplói, 2.

¹⁸⁰ Petrichevich 1849 októberében, mikor értesül Batthyány főbelövéséről, így kiált fel naplójegyzeteiben: „Szegény Batthyány Lajos *legbensőbb egykori barátom* főbelövetéséről tudósítottam. Rettenetes! Az Isten bosszúja ki nem marad a gyilkosokon.” = P.H. Lázár naplói, 76. [kiemelés tőlem, KAE] E benső barátságot olyan apróságok is jelzik, mint például az alábbi levélrészlet Horváth Lázár tollából: „értésemre esvén Pozsonyban, hogy Batthyány bal karjával megnyomrodott, tüstént Ikervárra siettem” PETRICHEVICH HORVÁTH LÁZÁR, *Kaleidoskop = Petrichevich Horváth Lázár Munkai VII.*, Buda-Pest, 1842, 86-87. [Továbbiakban: *Kaleidoskop IV.*, p.]

¹⁸¹ MOLNÁR András, *Viam meam persequor. Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig*, Osiris Kiadó, Budapest, 2007, 46.

¹⁸² Batthyány Széchenyivel szemben kivívott vezető szerepéhez l. FÜLÖP Tamás, *Batthyány és Széchenyi politikai értékvilágának különbségei a reformkorban*, Szolnoki Tudományos Közlemények XI. Szolnok, 2007.

¹⁸³ ERDMANN Gyula, *Szabadság és tulajdon. Az 1839-40. évi országgyűlés története*, Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2014, 162.

¹⁸⁴ MOLNÁR András, *Viam meam persequor. Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig*, i.m., 69.

azonban – célkitűzésüknek megfelelően – kizárólag a „legnemesebb gróf” prizmáján keresztül láttatják e viszonyrendszert, így adatai több ponton kiegészítésre, alátámasztásra szorulnak – melyek éppen Horváth Lázár mindeddig vizsgálatlan írásai felől bővíthetők.

Érintkezéseik – Molnár adatával ellentétben – nem 1838-tól kezdődnek, hiszen Horváth Lázár 1835-ös naplójegyzete alapján¹⁸⁵ rögzíthető, hogy már a harmincas évek derekától szorosabb baráti viszonyban álltak, Horváth hosszasan számol be például az ikervári Batthyány-birtokon tett látogatásáról, „túlburjánzó verbalizmusa” pedig csak fokozza a pompadús vendégeskedés nagyszerűségét, mely egyúttal a korabeli szalonkultúra ösztönzői teljességére is felhívhatja a figyelmet:

„Ikervár egy tündér kastély. [...] A pompásan virágdús terrase[on] reggelizünk. [...] olvasás, fecsegés, sűrű szóviták, albumok és divatképek szemlélgetése között érkezik lassan az ebéd ideje [mi után] [...] a szalonba ballagunk, hol keleti kényelem fogadja a gyomrával teljesen kibékült Epicurt. Jó erős mokkai bablé, törökösen felpárnázott díványok, egy bájillatos chiarobscuró, a vérvörös függönyök közt belopódzott napsugár okozta tündéries színragyogvány gyönyörködteti a szende álomtól csaknem legyőzött szemhéjakat, míg Itália fülcsiklandó melodiconja [gépzongora] tárja elibünk ama bájhangokat, miket műkedvelő kezek egy szépen csengő Graff-zongora hangszekrényéből csalogatnak ki olykor számunkra. [Ezek után] [...] következik a kocsizás, lovaglás vagy séta [...]. Este újra olvasás vagy fecsegés, zene”.¹⁸⁶

A művészi élvezet (Batthyány „ínycsiklandó könyvtárán” túl)¹⁸⁷ pedig az „új színházikó”, vagyis műkedvelő színmutatványok sokszorozzák, ahol például művészi teljességgel játszik Batthyány testvére, Westerholt grófné. Együttléteikből, a lakomákból és vígasságokból a későbbiekben (vö. Batthyány politikai szerepvállalásának kialakulásával) már

¹⁸⁵ E jegyzetet Horváth Lázár maga idézi egy irodalmi levelében. Vö. *Kaleidoskop* I., 69. Az idézetet a fenti szempontokon túl érdemes lehet szociográfiai, mentalitástörténeti aspektusokból is olvasni, hiszen a Batthyány család mindennapjainak, szokásrendjének „életmodorának” világába nyújt bepillantást.

¹⁸⁶ *Kaleidoskop* I, 70-71. – E látogatások pedig évről-évre megismétlődnek, 1838-tól kiegészülve Széchenyi cenki vendégszeretetével, melyek pompadús kényelmük és impozáns könyvtárak mellett is hagynak ellenérzést Petrichevichben: „midőn e nagy jövedelmű kis királyok falusi kényelmeit élvezem, mindannyiszor kétszerte szegényebbnek tűnik fel előttem e nagy hon, mint nemzet; minden hátra maradásai, ipartalan hanyagsága, és össze nem pontosulható életerejével szemben. Mit nem tehetne pedig e nemzet, melynek ilyen egyesi vannak!”

¹⁸⁷ Petrichevich ezzel kapcsolatos leírásának további filológiai érdeme, hogy néhány eligazítást ad azzal kapcsolatban is, pontosan milyen kötetek voltak találhatóak a Batthyány könyvtárban, melyek Molnár András kutatásai alapján eddig csak tartalmi szempontból, nem pontos műcímek szerint voltak ismeretesek. Vö. MOLNÁR András, *Viam meam persequor. Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig*, i.m., 70-72.

a hazafias „tón” sem hiányozhatott, így a harmincas évek végén Horváth Lázár „magyar toasztjai zajosítják” a fesztelen ebédeket.

Amellett, hogy Petrichevich levelei és naplójegyzetei a 30-as évektől időről időre számot adnak e barátságról (például 1838 szeptemberében „Batthyány Lajos itt [Pesten] volt egy pár hétig. Mindennap együtt valánk. [...] indulok Pozsonyba, s onnét hozzá Ikervárra.”).¹⁸⁸ Találkozásuk jelentősége az 1839/40-es esztendőben válik történelmi léptékvé, Petrichevich Horváth Lázár ugyanis az „1847-ig lezajló reformországgyűlések közül a legeredményesebb”¹⁸⁹ diétán (ahol éppen Batthyány, Széchenyi és Eötvös vezetésével elsőként alakul förendi ellenzék)¹⁹⁰ Batthyány Lajos titkáráként működött¹⁹¹ – egy darabig – közre, fő feladata a felsőházi képviselő szövegeinek magyar megfogalmazása volt.¹⁹²

A pozsonyi országgyűlésen tehát „Batthyányt [már] több éves barátság fűzte a neves erdélyi irodalmárhoz, Petrichevich Horváth Lázárhoz, aki a Batthyány által ekkor még németül fogalmazott beszédek magyarra fordította, és általában véve is csiszolta a gróf magyar beszédét. Megerősíti mindezt a titkosrendőrség több jelentése is. 1839. október 14-én például azt írták, hogy Batthyány az alsótábla üzenetének támogatására készül, és a saját fogalmazású, de titkára által magyarra fordított beszédét előre betanulja. [...] Batthyány első országgyűlési felszólalásai kissé döcögős magyarsággal hangozhattak el, még a császári ügynökök is kénytelenek voltak elismerni, hogy a gróf beszédei minden elvontságuk és nehézkességük ellenére is logikusak és gondolatgazdagok voltak, főként pedig a kormány elleni állandó, éles és keserű kirohanásai arattak zajos sikereket.”¹⁹³ Továbbá: „Batthyány ragaszkodott hozzá, hogy a förendi napló korszerű módon, az elhangzó beszédek híven megörökítő gyorsírással készüljön. 1839. szeptember 13-án személyesen is felvette a kapcsolatot az egyik legelismertebb hazai gyorsíróval, Hajnik Károllyal [...]. Ekkor abban állapodtak meg, hogy

¹⁸⁸ P.H. Lázár naplója, 55.

¹⁸⁹ PAJKOSSY, *A reformkor = Magyarország története a 19. században*, szerk. GERGELY András, Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 213.; ERDMANN Gyula, *Szabadság és tulajdon. Az 1839-40. évi országgyűlés története*, i.m., 9-10.

¹⁹⁰ ERDMANN Gyula, *Szabadság és tulajdon. Az 1839-40. évi országgyűlés története*, i.m., 160.

¹⁹¹ Rövid címszavakban Batthyány ellenzéki elvei, melyekkel tehát – fordításai és fogalmazásai révén – Horváth Lázár is közeli kapcsolatba került. A „személyes kiváltságok eltörlése, a politikai jogok cenzus [vagyon] arányában történő gyakorlása, a tulajdon tiszteletben tartása melletti közös teherviselés, az állami jövedelmek elosztásának országgyűlési felügyelete, a belső vámhatárok nélküli szabad kereskedelem, a hitelképesség megteremtése, ezért az ösiségnek, a kincstár öröklési jogának és a hitbizományok az eltörlése, iskoláztatás és felvilágosítás a legszegényebb néprétegek számára is”. MOLNÁR András, i.m., 88.

¹⁹² „Az 1832-1836. évi diétán a förendek egy része még latinul szólalt fel, a tanácskozás nyelve ezt követően teljesen a magyar lett.” = PAJKOSSY, *A reformkor = Magyarország története a 19. században*, i.m., 202.

¹⁹³ MOLNÁR András, i.m., 95-96. Vö. Petrichevich tanulmányai során „leginkább a latin szónoklat terén tűnt ki”. SZINNYEI József, i.m., 1266.

Hajnik titkárként bizalmi állást kap a gróf oldalán, Petrichevich Horváth Lázár mellett az ő feladata lett volna Batthyányt a magyar nyelvre és közjogra tanítani.”¹⁹⁴

Ugyanezt támasztja alá Adolf Neustadt *Aufzeichnungen eines honvéd* című munkája, mely szintén Batthyány reformkori működésének bemutatása kapcsán említi Petrichevichet. „[Batthyány] barátjának, a kis nyomorék Petrichevich Horváth Lázár bárónak (Byron magyarra fordítójának) vezetésével tanulta meg tökéletesen a magyar nyelvet”¹⁹⁵ A feljegyzések kitérnek továbbá arra is, hogy Zichy Antónia, Batthyány nagyhatású és befolyású felesége támogatta „a magyar irodalmat, úgy, hogy a már említett Horváth – a szalon Hoffman-szerű figurája – egy magyar divatlapot is kiadhatott, eredeti párizsi képekkel.”¹⁹⁶

Petrichevich befolyásának súlyát mutatja továbbá az, hogy még tíz esztendővel később, mikor Itáliában gyaníthatóan diplomáciai eszközökkel harcolt a magyar szabadság ügyéért, a róla szóló jelentésekben felemlítik korábbi, diétán folytatott tevékenységét. „Esterházy 1850. augusztus 31-i jelentésében írja Schwarzenberg hercegnek, hogy »megemlékezve azon lényeges és irányító tevékenységről, mellyel Petrichevich Horváth Lázár úr Magyarországon az utóbbi 10 év alatt, különösen az országgyűlések idején úgy is mint újságíró, a túlzó ellenzéki mozgalmakban buzgólkodott« indíttatva érezte magát, hogy őt megfigyeltesse”.¹⁹⁷

Az 1839/40-es országgyűlés idejéből nem olvasható privát írás (napló, misszilis stb.) Horváth Lázár tollából, egyedül hűgának 1839-ben, szépirodalmi igénnyel írt leveleiből következtethetünk biográfiai adatokra. A reformkori országgyűlések almanachjából mindenesetre hivatalosan is visszakereshető formális országgyűlési státusza: *ablegatus absentium-ként*¹⁹⁸ [távollévők képviselőjeként] „gőzölög” hajóval Pozsonyba. Otléte irodalmi elbeszéléséből azonban kitűnik (még ha a könnyed műfaj, valamint vélhetően a cenzúra okán több színes hír, színházi előadás és társasági pletyka szerepel „rendjei” közt, mint politikai utalás), hogy e „néma statiszta” pozíciójánál érdekesebb funkciót tölt be, épp Batthyányval való bizalmi-politikai kapcsolata folytán.

Horváth Lázár valójában már 1839 elején felutazik Pozsonyba (az országgyűlés hivatalosan június 5-én kezdődött) „második levelét kapván B[atthyány] L[ajos]nak, melyben alázatos *szolgáját* magához meghívni szíveskedék, azon hozzátétellel, hogy szállásom önála –

¹⁹⁴ MOLNÁR András, 105.

¹⁹⁵ Neustadt munkáját közli: MOLNÁR András, „Egy honvéd feljegyzései” *Batthyány Lajos grófról*, Levéltári Szemle, 1993/1, 56.

¹⁹⁶ MOLNÁR András, „Egy honvéd feljegyzései” *Batthyány Lajos grófról*, i. m., 57. – Az idézetben említett August Heinrich Hoffmann (1798-1877) szabadelvű (!) költő és filológus.

¹⁹⁷ PETRICHEVICH HORVÁTH Emil, *A Petrichevich család naplója*, i. m., XXIII.

¹⁹⁸ PÁLMÁNY Béla, *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825-1848, II. kötet*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2011, 2007.

tantbien que mal [as best one can] – régóta vár”.¹⁹⁹ Petrichevich a pozsonyi társaságban hamar otthonosan érzi magát, hiszen a felsőbb köröket a közelgő diéta következtében az összetartozás érzése családiassá fűzi össze. Élvezi a „Bécs előszobájának” nevezett város előnyeit: külföldi újságok, katonák, hölgyek gyakrabban megfordulnak itt, s ez „bizonyos nagyvárosi tónt kölcsönöz”²⁰⁰ Pozsony atmoszférának. „Kedves házigazdaja” a szabadelvűek aktivizálása érdekében, a „szállásán tartott összejövetelekkel egyben házigazdájává is vált a főrendi ellenzék”²⁰¹ egységesítésének: így már a tél folyamán számos „élvdús” eseményt, táncvigalmat, „lukulluszínál lukulluszibb ebédet” stb. szervez a maga költségén. Horváth Lázár az ellenzéki úri körökben elnyeri „a csinosan hangzó szalonok literátora” címet, ahol nem utolsó sorban „éji lelkes és mindig honi ügyeket felölelő viták”²⁰² villanyozzák az idegeket. A tavasz folyamán (a diéta megnyitásáig) Batthyány Pesten is lelkesíti „honfias törekvéseivel” „tömött szalonokban” rendi társait, Horváth Lázár leírása szerint ez kiváló taktikai lépés volt, hiszen „alkalmat ada szellemi tehetségeinek megösmerésére olyanoknak is, kik nem sejdíték, hogy ama arisztokrata főben annyi higgadt logika, oly sok szabadelműség, s a legnemesebb, a legemberszeretőbb eszmék pezsejenek.”²⁰³

A főrendi ellenzék megszervezése, egységes álláspontjának kialakítása tulajdonképpen már az 1838-as esztendőől elkezdődött: a politikai egyeztetések pedig – mint a fentebbi példákból is kiviláglik – nem nyilvános közgyűléseken vagy hivatalos megyei levelezések sorai közt zajlottak elsősorban, hanem privát eseményeken. Deák Ferenc pesti tartózkodása, Balogh János látogatása Kölcseynél vagy épp az ellenzékiek közös üdülése Balatonfüreden mind e háttérország megteremtésére irányultak.²⁰⁴ A közbeszédbe és politikai eseményekbe 1839-től aktívan bekapcsolódó Batthyány szervezkedése ebbe a folyamatba illeszthető. Az 1839–40-es országgyűlés felkészülés időszakában pedig kulcsfontosságú, hogy Pozsony mellett Pesten lelkesíti „tömött szalonokban” honfitársait, hiszen ekkor már Pest tételeződött az ellenzék centrumának. A politikai pályán ekkor még csak induló Batthyány fellépésének korszakalkotó jelentőségét Horváth Lázár távolra mutatóan megsejti („Meglátjátok, B.L. még nagy szerepet játszanék a honban!”),²⁰⁵ s megállapítja, hogy az elkövetkező diétán „Deákok és Klauzálók

¹⁹⁹ *Kaleidoskop* II., 99.

²⁰⁰ *Kaleidoskop* II., 101.

²⁰¹ A szakirodalom (vö. FÜLÖP Tamás, i.m.) megállapításait egészíthetik ki Horváth Lázár leírásai: „A legszebb házat minden esetre házigazdám csinálja, kinek egymást érő ebédjei, s hetenként tartani szokott soupéi valóban beillenek akármi Cambaceres [pármai herceg és a francia császárság kancellárja I. Napóleon idejében] termeibe.” = *Kaleidoskop* II., 103.

²⁰² *Kaleidoskop* II., 103.

²⁰³ *Kaleidoskop* II., 116.

²⁰⁴ VÖLGYESI Orsolya, *Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban*, i.m., 49.

²⁰⁵ *Kaleidoskop* II., 116.

sorába” állhat. Ezt a titkosrendőri jelentések az országgyűlés végén igazolták is: Deák mellett/után Batthyányt „a mostani 1839/1840. évi országgyűlés legfontosabb és legbefolyásosabb ellenzékijének tarthatjuk.”²⁰⁶ „[B]atthyány – Széchenyi mellett – már az első pillanattól meghatározó szerepet vállalt a főrendi ellenzék megszervezésében. Ennek érdekében Batthyány aktív közreműködésével hívták életre néhány nappal a diéta hivatalos megnyitását követően a pozsonyi mágnáskaszinót. A főnemesi országgyűlési klub alapítói olyan működési szabályokban állapodtak meg, amelyek egyfajta pártfegyelmet követelt a tagoktól. [...] Nagy hatású beszédeknek, és nem utolsósorban mindennapos rendezvényeinek, estélyeinek köszönhetően Batthyány az országgyűlés végére valóban a főrendi ellenzék vezetőjévé vált.”²⁰⁷

Horváth Lázár sorai a továbbiakban sem hagynak kétséget afelől, hogy Batthyányval az országgyűlést keretező társasági eseményeken és a nyári kikapcsolódások alatt is együtt töltik idejüket. A pozsonyi elegáns társaság (hisz nyáron „csak országos férfiak homlokán borongnak fellegek”)²⁰⁸ sokszor utazik osztrák tájakra „fürdői élvezéért”, például Badenben üdülnek,²⁰⁹ miközben a férfiak időnként a közügyeket intézik. „Bádenből egyenesen Ikervárra rándulánk. [...] Három napi mulatás után – mialatt Ikervár ura felállítandó cukorgyára, én pedig a vidéki szép szomszédságok körül bajoskodánk – folyó hó első napján [...] Pozsonyba ügeténk; honnan néhány hevesebb országos vita után – melyek mind két részről sok energiát fejtenek ki – tegnap újra Badenbe rándulánk, jelen lenni egy bálban, melyre régóta hivatalosak valánk.”²¹⁰

Az ősz beálltával a diéta e kettős berendezkedése továbbra is fennáll: „délelőtt érdekes országos viták, délután pedig az est élénk mulatságok között szokott telni. Mondhatom, napról napra érdekesebb a vita országos dolgaink felett, valamint naponként élénkebb alakot nyernek szalonjaink is, melyekben csakugyan a politika nem játszódja az utolsó szerepet.”²¹¹ Valóban e klubok, kaszinók, a közös ebédek tekinthetők a rendi ellenzék megbeszéléseinek fő helyszíneiül: az „álláspontok kialakításában, a vélemények összecsiszolásában [...] kiemelkedő szerepük volt az informális, különböző személyi összetételű, követi lakásokon, kávéházakban

²⁰⁶ MOLNÁR András, i.m., 117.

²⁰⁷ FÜLÖP Tamás, i. m. 5. (Kiemelések. KAE) Összegzéséhez illeszti a szerző Széchenyi figyelemre méltó reflexióját, amely nemcsak Batthyány szerepére, hanem az általa meghonosított aktív és offenzív pozsonyi társas életre is reflektál: „Összejövetel csaknem mindennap Batthyány Lajosnál. – Semmire se fog vinni.– Egészen elhalványulóban vagyok.” Uo. 6.

²⁰⁸ *Kaleidoskop* III, 55.

²⁰⁹ E főúri nyaralások nyilvánvalóan rangjuknak megfelelő pompával zajlottak, azonban hogy az országgyűlés „érdekegyesítő” reformhangulata a különben eleganciakedvelő Petrichevichre is elidegenítő hatást gyakoroltak, érzékelteti, hogy e fényes kirándulásokról megjegyzi: ezek „roppant árával – Istenem! – mennyit nem lehetne tenni a honért! ...az édes magyar honért!?!...” = *Kaleidoskop* III, 60-61.

²¹⁰ *Kaleidoskop* III, 60.

²¹¹ *Kaleidoskop* III, 71.

vagy éppen a ligetben, séta közben folyó megbeszéléseknek, eszmecseréknek.”²¹² Batthyány éppen e fórumok, valamint saját szalonjai következtében tudott irányító szerepre törni: „híresen gazdag vacsorái, összejövetelei révén is szinte naponta nőtt vezetői jelentősége”, „jelentős vagyonából nem sajnálta a pénzt a reformmozgalom érdekében.”²¹³ Petrichevich színes riportjaiban betekintést enged a kulisszák mögé, a gyűléseket övező színházi események, kirándulások, sportesemények²¹⁴ vagy az olyan befolyásos háttérintézménye terepére, mint „az országgyűlésre rögtönzött casino”.²¹⁵

Egyelőre homályos okokból kifolyólag Petrichevich Horváth Lázár 1839 ősze és 1840 tele folyamán elhagyja Pozsonyt, és csak a jövő év tavaszán érkezik vissza az országgyűlésre, ugyanis „ocsmány és bitang” rágalmak érik, roppant homályos célzásai arra engedhetnének következtetni, hogy talán a kormány beépített emberének tartották („egy lelkesen harcolni tudó pártkebel lángoló árjait [...] egy kívülről befolyjni állított idegen elemnek tulajdonítani törekednek”).²¹⁶ Batthyány beosztottjai közt valóban működött hírszerző, azonban – a levéltári archívumok megbízható adatai alapján – épp Batthyány másik titkára, a már említett Hajnik Károly dolgozott e pozícióban: „aki máskülönben a császári titkosrendőrség besúgója volt – az 1834/1835. évi erdélyi országgyűlés idején például ő írt jelentéseket Wesselényi Miklós báróról – ám ezt sem Batthyány, sem más ellenzékiek nem tudták róla.”²¹⁷ Petrichevich a vádakat indulatosan visszautasítja, alacsony irigykedésnek találja, mellyel azonban „lelke gyökerébe, becsületébe” gázoltak, még ha „szilárd függetlenségéről” életével és vérével kezeskedni minden percben”²¹⁸ tudna is. Petrichevich időleges távollétét azonban így is reménykeltő sorokkal zárja: „azon lelkesítő vígasszal hagyom oda nemzeti szabadságainknak e küzdhomokát [Pozsonyt], miképp ama nagyszerű eszmék magvai, melyek a kölcsönös viták harca közt annak jelesebb koponyái által elszóratának [...] egy jótékony nap érlelő melegétől valaha kikeltve áldással gazdag gyümölcsöket termendők.”²¹⁹

1839 decemberében másfelől Liszt Ferenc Pestre látogatása miatt is kisebb szünetet tart politikai működésében, illetve az évvégén Pozsonyba ezúttal Liszt miatt utazik fel, de a következő esztendő áprilisában ismét ott ügyködik az „országgyűlés végét bevárando [...],

²¹² ERDMANN Gyula, *Ünnepségek, összejövetelek, szabadidős programok Pozsonyban az 1839–40-es országgyűlés alatt = História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*, szerk. DEÁK Ágnes, VÖLGYESI Orsolya, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2011, 257.

²¹³ ERDMANN Gyula, *Szabadság és tulajdon. Az 1839-40. évi országgyűlés története.*, 163, 165.

²¹⁴ Kaleidoskop III, 55., IV, 95-96, 105.

²¹⁵ Kaleidoskop IV, 111.

²¹⁶ Kaleidoskop III, 74.

²¹⁷ MOLNÁR András, i.m., 105.

²¹⁸ Kaleidoskop III, 75. [kiemelés tőlem, KAE]

²¹⁹ Kaleidoskop III, 75.

honnan máris elég soká absentáltam”.²²⁰ A diéta vége Petrichevich irodalmi leveleiben is sikertörténetként konstatálódik, a búcsúlakomák egyikén például nem hiába „emelik áldomásra a magyar poharakat”, hiszen az „*amnestia* [...] az napon lőn hírré téve.”²²¹ Horváth Lázár megállapításai szerint az országgyűlés további nagy érdeme (tehát Kossuth, Wesselényi és az országos ifjak szabadon bocsátásán túl), hogy a „törvényhozás két különvált nagy testülete” (alsó és felsőház) végre „közös célokhoz közös szimpátiát” teremtett, és „közelebb hozta e két ellenséges elemet”, vagyis megcélozta a „nemes és mágnási rend között ledönteni azon kínai közfalt, mi honunk illő haladásának oly huzamos idő óta csaknem egyedüli akadályát”. Mindebben pedig – éppen Batthyány közösség-szervező működése folytán, vagyis „mindennapos rendezvényeinek, estélyeinek köszönhetően”, valamint hogy „megnyilatkozásaiból egyértelműen a liberális-ellenzéki értékrend tükröződött vissza”²²² – igen nagy szerepet tulajdonít a diétán folyó társasági eseményeknek, „az országgyűlésre rögtönzött casinonak”, hisz míg a „legprivátabb négy fal közti érdekek össze nem olvadandának, addig hasztalan minden egyéb óhajlás!”²²³ Összességében megállapítható, hogy a főrendi ellenzék korszakos léptékű megszervezésében Petrichevich Horváth Lázár mérvadó részt vállalt, ezt érintő, feltáratlan írásai pedig újabb árnyalatokat adhatnak a „legeredményesebb diéta” történetéhez.

E fenti kutatási eredmények felől nézve nem meglepő, hogy Petrichevich Horváth Lázárra az 1839/40-es diétát követően a pozsonyi események másik kulcsfigurája, Deák Ferenc is nagy hatást gyakorolt, mely ugyancsak a kétosztatúság felszámolásának igényét mutatja fel pályáján belül és kívül. A „haza bölcsének” közvetítő, konszenzuális szerepét kijelöli, hogy többféle beszédmód és eszmetörténeti áramlat tudott munkásságához kapcsolódni, ezt érzékeltetheti, hogy a korabeli konzervatív pártprogramok egyik kulcsfigurája, Dessewffy Emil is Deáknak ajánlja „buzgó tisztelete jeléül” a társadalmi kérdéseket feszegető *Alföldi leveleit*.²²⁴ A dedikációt magyarázhatja, hogy Deák Ferenc képességei az 1839-40. évi országgyűlésen épp a „kompromisszumok kimunkálása”, „határegyeztetések” mentén csúcspontokká, az ő érdeme

²²⁰ *Kaleidoskop* IV., 91.

²²¹ *Kaleidoskop* IV., 103. [kiemelés az eredetiben] – Vö. Deáknak „az országgyűlés végére sikerült elérnie, hogy valamennyi pert megszüntessék, és az elítélteket: Lovassyt, Wesselényit és Kossuthot szabadon bocsássák.” PAJKOSSY, *A reformkor = Magyarország története a 19. században*, i.m., 213.

²²² FÜLÖP Tamás, i.m., 5.

²²³ *Kaleidoskop* IV., 106-107, 110.

²²⁴ A dedikáció komoly tiszteladását „még inkább kibontja és elmélyíti a cím nélküli előszó, amelynek zárása voltaképpen egy Deákért mondott ima-, illetve Miatyánk-parafrazis, amely »ámennel« fejeződik be.” SZILÁGYI Márton, *Egy nemzeti ügy: Vörösmarty temetése = Századok*, 2017/3, 545.

volt, hogy a „gyűlölködő és személyeskedő hangnemet az ellenzék”²²⁵ a kiélezett helyzetekben is elkerülte. Ehhez hozzájárult „felkészültségével, tudásával párosuló eszmei-elvi tántoríthatatlansága, a szembenálló felek számára elfogadható kompromisszumok kimunkálása, a remekül vezetett határegyeztetéseken a kimunkálás útjának megtalálása és elfogadtatása, amit kiemelkedő emberi kvalitásai is segítettek.”²²⁶ Petrichevich mindehhez irodalmi leveleinek műfaji keretein belül kapcsolódik, jól láttatva, hogy az egyéni ársadalmi gyakorlatok, a különböző léptékváltások során, estében specifikusan a női olvasóközönség elvárásai horizontjait megcélozva miként jelennek Deák korszakos gondolatai, érvrendszere. Egyúttal azt is kitapinthatóvá teszi, hogy mely reformkori, szabadelvű koncepciók voltak Petrichevich számára különösen megfontolandók, közvetítésre érdemesek.

Petrichevich az 1840-es esztendő országgyűlést követő idejét tehát továbbra is a „haza bűvkörében”, Ikerváron tölti. Amellett, hogy a Batthyány-birtokon a falusi kellemelek, így a hajózás, lovaglás, úszás, vadászat, zene, látogatások és társalgás idilljét élvezheti,²²⁷ legmélyebb benyomást rá Deák Ferenc, „Magyarország leglelkeseb szónoka” teszi azon a zalaegerszegi gyűlésen, ahol a kehidai tekintetes előterjesztette „a múlt országgyűlés működéseit és önön követi eljárását”.²²⁸ Horváth Lázár valódi (lét)élményéként rögzíti új tapasztalatait: „Hogy Deák Ferenc egyike az európai genialitásoknak, azt tudom, mióta ösmerem; de hogy legyen szónok a világon, kit én ötödfél óráig egyhuzamban, és minden respirium [haladék] nélkül a legnagyobb, a legfeszültebb figyelem és mélyebb, valóbb, sőt művészibb elragadtatással tudjak meghallgatni, semmint a legjelesb olasz operát vagy a világ leghíresebb hangművészeit, azt csakugyan fel nem tettem volna soha.”²²⁹ Deák szónoklatait tehát egykorú zenei koncertek vagy dalszínművek kulturális gyakorlatán keresztül határozza meg. A szabadelvű eszmékkel való elköteleződést, vagyis azt a „politiká[t], mely Deák Ferenc ékes ajkain át folyik”,²³⁰ a kultúra sajátos jelrendszerébe illeszti: a belcanto operák és a „hű emberbarát” haladó eszméi²³¹ így válhatnak a társadalmi cselekvések különböző, egymással mégis összefüggő szimbólumaivá.

²²⁵ ERDMANN Gyula, *Szabadság és tulajdon. Az 1839-40. évi országgyűlés története.*, 161.

²²⁶ ERDMANN Gyula, *Szabadság és tulajdon. Az 1839-40. évi országgyűlés története.*, 9.

²²⁷ Leírásaiban olyan ritkán rögzített élethelyzetekben is láthatjuk Batthyány Lajos, mint például az az „argonautai expedíció”, midőn a „házigazda ínyét ingerli”, hogy a Rába vizén egy kis jachtban a malomzúgóhoz felevezzenek a sebes ár ellenében. Végül a habzó hullámok magával ragadták a vakmerő evezősöket, de „hogy ilyes vészkiérte mulatságok igazán illenek lelkesb férfiakhhoz, ki fogja tagadni?” *Kaleidoskop V.*, 73.

²²⁸ *Kaleidoskop V.*, 44.

²²⁹ *Kaleidoskop V.*, 48.

²³⁰ *Kaleidoskop V.*, 48.

²³¹ A Zala vármegyében 1840 július 27-én zajló közgyűlésen előadott beszéd írott követjelentése teljes terjedelemben itt olvasható: *Deák Ferenc beszédei 1829-1847.*, szerk. KÓNYI Manó, Franklin-Társulat, Budapest, 1882, 409-469.

Horváth Lázár demokratikus hozzáállására irányítja az is a figyelmet, hogy a tisztelt Karok és Rendek nagyméltóságú termein túl egészen más térbeli és társadalmi viszonyok, egy patriarchális berendezkedésben a nők számára igyekszik a nagy horderejű, naprakész elveket nyilvánosságra hozni. A jogi nyelven megszólaló, majdnem három óra hosszig tartó szöveg fontos kijelentéseit megtartva, ügyesen vált kulturális kódot: „Megbocsáss kedves Emíliám, hahogy több politikát hozok szalonjaitok szőnyegére semmint az etikett megengedné. Ügyekeztem – mint látod – *költőibb* részét adni a jeles beszédnek.”²³²

Horváth Lázár Deák szónoklatának kivonatán keresztül a reformkor szabadelvű irányait mintegy színopszisként tárja nőolvasói elé, érdemes tehát az irodalom társadalmi gyakorlatként is értett koncepcióját szem előtt tartva áttekinteni e sajátos összegzést. Egy jogi szöveg ugyanis irodalmi levelekbe oltva, közelebbről mutathatja meg, hogy a mindennapi élet cselekvéseit hogyan határozhatták meg eszmei, politikai gondolatok.

Deák tételmondata, hogy a „sértett törvények mellett komoly méltósággal felszólalni több tiszteletet mutat a fejedelem iránt is, mint a gyáva hallgatás”, hiszen „gyáva népnek fejedelmek ne örüljenek”. Petrichevich kiemeli (a mai szakirodalom megállapításaival egybecsengve) a „haza bölcsének” zseniális érvét a diétát indító szólás szabadságának sérelme kapcsán: „a nemzet sérelmeinek panaszlása helyett kegyelemért esdekelné annyi lett volna, mint a történeteket tetteleg helyeselve, véteknek bélyegét nyomni a szenvedőkre, s nemzeti jussaink árán szerezni nekik szabadulást.” Ugyancsak lefegyverző érvelése az újoncozás ügyében, amint Horváth Lázár összefoglalja: békeidőben a hadsereg fenntartása megannyi munkás kezét von el a köziparkodástól, épp ezért a királynak intézett feliratban kérelmezték a katonaság hasznos közmunkára fordítását, „kivált hazánkban [...], hol annyi még a tennivaló.” A harcok vérnyomai ugyanis mindig elenyésznek, de a békés időben emelt alkotások évszázadokig hirdetik az ország dicsőségét. Ugyancsak fontos felszólalás a katonaság házonkénti beszállásának mielőbbi megszüntetése, hiszen erkölcsileg sem tartható az, hogy a szegény adózó, „miután terhes fáradsággal lerótt mindazt, mivel urának [...] tartozik, miután hazatér szalma kunyhójába, melyet gyakran ínséggel küszködve önmaga épített, nincsen abban egy zugoly, hová háborgatás nélkül vonulhasson háza népével, mert házában a beszállott katonának alkalmatlan jelenlététől nem menekedhetik.”

Az önkéntes örökváltság ügyében Petrichevich szíve szintúgy „együtt dobog” Deákéval: e törvény „lerontja azon elválasztó falat, melyet a nép és szabadság között káros előítéletek alapján emelt egykor a hajdankornak hibás felfogása”, s e lehetőség „a szabadság és tulajdon

²³² *Kaleidoskop* V., 64. [kiemelés tőlem, KAE]

boldogító közaldásainak első alapját tette le.” Ugyancsak meggyőződéssel citálja Petrichevich: „a nemzet legnagyobb szükségeinek egyike a szabad hírlapok létesítése”, hiszen „a közvélemény ezáltal tisztul és erősödik, „de ahol ez nincs, ott kormány és törvényhozás több nehézséggel küszködik, az ország egyik vidéke nem ismeri a másik vidéknek szükségeit és nézeteit” – mindez pedig igen lassítja az országgyűlés menetét is. Zala megye követének érve ismét cáfolhatatlan: ha minden, mit a kormány akar, hasznos és igazságos volna, nem tiltaná a sajtóorgánumokat. De így, hogy „ellene szabadon felszólalni tiltva van, [...] gyanú támad az emberekben a célnak tisztasága iránt.”

Deák jelentéseiből, vagyis Petrichevich közvetett beszámolójából nem maradhatnak el a magyar nyelv, a pesti színház kérdéseinek, a büntető törvények javításának vagy a népnevelés szent ügyének megvitatása, illetve a királyi városok „szánandó sorsa”, mely különösen fájó pont, hiszen más országokban épp a „városokban fejlődött ki legelőször a szélesebb és biztosabb alapra épített polgári szabadságnak tiszta felfogása.” Az egykorú ideológiák felől tekintve különös radikalizmussal idézi Petrichevich Deákot az ősiség jogával kapcsolatban. A feudalizmust a középkor lovagias szelleme fejtette ki, „mely [azonban] minden nemzetenél elnyomta a szabad tulajdonnak tisztább eszméjét. [...] Más nemzetek régen lerázták már a feudalizmusnak bilincseit, [...] [és] győzött az elnyomott szabad tulajdon helyre állításának hatalmas ösztöne. De hazánk az ősiségnek súlyos jármát még most is viseli, [...] [noha] az ősiség azon rémkép [...] azon akadályok közül, mik haladásunkat gátolják.” Deák meggyőző ereje itt is elsöprő: „Önmagát bünteti a nemesi rend ezen megszorítás által, mert javainak becse sokkal nagyobb volna, ha nem nemes honfitársait azoknak bírhatásából ki nem zárná. De kárt tesz egyszermind a hazának is, mert minden ilyen megszorítás a szorgalomnak és köziparkodásnak szabad kifejlődését nehezíti.” Az ősiség eltörlése ráadásul első feltétele a közadózásnak (!), mely által aztán „minden osztályok érdekei egy magasabb közös érdekekben fognak egyesítettetni: [...] a nemzet.”²³³

Horváth Lázár szabadelvű „útmutatóját” Deák apoteózisával zárja, akinek beszéde „a polgáriasodott országok akármelyik legszeniálisabb premier miniszterének dicsőségére vált volna, minthogy Deák Ferenc bármelyik országban szülessék, [...] mindenhol az elsőrendű politikai leaderek közé tartoznék. Ha Deák Ferenc történetesen britnek vagy franciának szülessék, tán Európa sorsát forgatná hatalmas kezében.”²³⁴

A diétát követő ünnep-sorozat további részeként (többek között) a társaság együtt üli meg Széchenyi neve napját Cenken (ezáltal szűrve át a politikát a mindennapok társadalmi

²³³ *Kaleidoskop* V., 48-67.

²³⁴ *Kaleidoskop* V., 70-71.

gyakorlatába), ahol a pompás elszállásolás kényelmei mellett a beszédek, tósztok vagy épp Deák Ferenc szónoklata alatt „nemcsak egy szem vala könnybe lábadva”. A nagyszerű esemény igazi jelentősége, hogy az alsóház és felsőház képviselői együtt ünnepeltek, Petrichevich Horváth Lázár poharát így „a mágnási és nemesi rendnek annyira kívánatos amalgamatiójára [fúziójára]” üritette.

1.5. A szalonkultúra mint összművészeti tér és a magyar biedermeier

Már a korabeli politikai események felelevenítésénél is gyakran felbukkant a szalonok társadalmi, véleményformáló szerepe, összművészeti berendezkedési formája. Petrichevich Horváth Lázár életútjának számbavételekor elkerülhetetlen a biedermeier fogalmát érinteni, mely éppen a korabeli szalonkultúra kapcsán tűnik a legadekvátabbnak. A szalon a társalkodás „csinos tónjában” megvalósuló, egyszerre irodalom, zene, képzőművészet kulturális gyakorlatát ötvöző tér, ahol a közösségi élmény, a párbeszédesség ennek társasági-társadalmi szférába ágyazottságát is felmutathatja. Petrichevich lapjában a szalont egyenesen a „feudalizmus korában fennmaradt fogalmak elleni”, a „szellemi emancipáció”²³⁵ tereként mutatta be. Egyszerre jelentett strukturált időtöltést, érzelmi közösséget, mélyíthette az összetartozás élményét, segíthetett a kapcsolati háló építésében, és rejtett vagy épphogy deklarált célzatosságú politikai üzeneteket fogalmazott meg. Petrichevich a szalont egyszerre hívta „műkiállításnak”, valamint egy olyan „egyesítő pontnak”, hol „a művész, politikus és író”, „tudomány, művészet, politika” közösen feltalálhatja magát otthonias kényelem, családias hangulat közepette, „hol szellem s érzékiség egyaránt érdekelve vannak”, „hol minden osztály s rangkülönbség eltűnik”. Petrichevich szalonjairól szóló korabeli cikk²³⁶ e kulturális gyakorlat definícióit tárják elénk, az idézetekből kiindulva pedig a szalon folytán a biedermeier egyszerre művészi és társadalmi használatának feltérképezésére nyílt lehetőséget.

Petrichevich Horváth Lázár kapcsán visszatérő fordulat a „szalonfi” megjelölés, így néhány dokumentum erejéig érzékeltetni kívánom ennek forrásvidékét. Ezt követően teoretikusabb látószögbe igyekszem helyezni e kulturális formát, felvillantva becsatornázhatóságát, alkalmazhatóságát a biedermeier stíluskörébe. Természetesen ezáltal elengedhetlenné válik a biedermeier fogalmának dilemmáit is felvetni, hogy létjogosultságát maga a tárgyalt téma igazolja vissza, de legalábbis felvethető fogalomként láttassa.

²³⁵ Honderü, 1846/I, 153.

²³⁶ Vö. *Petrichevich Horváth Lázár Reggélyei*, Honderü, 1846/I, 132-133, 152-155.

A társas élet, a szalon családi neveltetése, apja kultúraszervező tevékenysége folytán ugyancsak mintaként állhatott Horváth Lázár előtt. Mint a dolgozat színháztörténeti kitekintésénél említettem már, Horváth Dániel az „előkelőkből egy ún. főúri műkedvelő társaságot szervezett, mely egy-egy szalonban, főleg a kormányzóéban, időnként német, francia és magyar előadásokat tartott”. A Petrichevich Horváth családnak e széles körű, művészi működéséhez, a szalonkultúra megteremtéséhez társadalmi státuszukon túl megfelelő infrastrukturális háttérre, épített környezetre is szükség volt.

A Petrichevich Horváth Dániel-kastélyként emlegetett (18. századbeli) szőkefalvi udvarház, melyet feltételezhetően Lázár nagyapja építtetett, s mely fia, unokái pompás nyári lakhelyül szolgált, – bár ma már pusztulásnak van ítélve²³⁷ (**5. melléklet**) – kellő reprezentációval bírhatott a szalon-atmoszféra kialakításához. A helyiségek, lakosztályok „kialakítása fényűző volt. A falakon belső párkányok, a mennyezeteken stukkódíszek, keményfa ajtók, ablakkeretek és béletek [sic!], falburkolatok, porcelán kályhák és díszes lépcsők tették lakályossá a kastély belsejét. A kastély épületei közül gondosan kezelt s teraszosan kiképzett park kőlépcsőjének parapet falazatán egy-egy fekvő oroszlán (felső női testtel) tette romantikussá a sétányt.”²³⁸

A család másik kedvelt (főként téli) lakhelye Kolozsvár belvárosának ma is impozáns háza szintúgy Lázár apja, ifjabb Horváth Dániel műépítői, műkedvelői, közösségteremtő attitűdjéről mesél, miközben a család feudális életmódjának polgári irányba való elmozdulását is jelzi. Az „1830-ban már bevezetett”²³⁹ nagy, kétemeletes saroképület építtetőjéről az építészeti-szakirodalom is „a színészet és irodalom nagy barátjaként” emlékezik meg. „Hatalmas új házának egy részét multságok és *társas összejövetelek számára* s bálhelyiségeknek szánta, de a közben elkészült Városi Vigadó az akkori igényeket már kielégítette, s így a nagy épület bérházzá változott. [...] [K]apubejárata fölött kétfelől az Erdélyben már a reneszánsz korban nagyon elterjedt, háromszögbe foglalt, stilizált palmettalevél foglal helyet. Ablakai fölött különböző akantuszdíszítmények virulnak. Második

²³⁷ A sürgős állagmegőrzésre szoruló épület jelenleg a hatalom játékszereként funkcionál, politikai erők egy Bákó megyei tanácselnök kezére játszották át, megkerülve a helyi érdekeket érvényesítő önkormányzatot, miközben a Petrichevich-Horváth család egyenes ági leszármazottja, aki visszaigényléssel leghatályosabban léphetne fel, hallani sem akar a tragikus emlékeket idéző Romániáról. [Köszönöm Bánffy Farkas szóbeli közlését. További források: SZUCHER Ervin, *Pusztulásra ítélt szőkefalvi kastély*, 2006. http://www.kronika.ro/erdelyi-hirek/pusztulasra_itejt_szokefalvi_kastely (2014. október 26.); SZUCHER Ervin, *Szőkefalva - Kisemmizve másodszor is?*, 2008. <http://erdely.ma/kisregio.php?id=36643> (2014. október 26.)]

²³⁸ KERESZTES Gyula, *Maros megyei kastélyok és udvarházak*, Impress Kiadó, Marosvásárhely, 1995, 50.

²³⁹ KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti Tanulmányok II.*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982, 219.

emeleti párkányszalagjának nagyon egyszerű mértani dísze van. Ma Régészeti és Történeti Múzeum”²⁴⁰ foglal helyet az épületben.

A család összművészeti irányultsága, a szalonélet formavilága tulajdonképpen a mindennapok természetes közege is lehetett, miután a különböző művészeti ágakat a családtagok maguk is gyakorolták. Petrichevich 1837-es naplójának egyik bekezdésében hangsúlyozza, hogy a „dús költői kedély” szűkebb famíliája minden tagjában megmutatkozik: „atyám litterator és verseket irt a maga idejében. (A torma csípőssége ellen p[éldának] o[káért], mert [...] Torma Éva, ki nevelte unokáját g. Lázár Évát, az anyámat, nem akarta hozzáadni apámhoz, ki szarvas bőr nadrágban, kappancs lábbal, vereses mellényt francia frakkal és széles karikával fülében érkezett volt haza a külföldről, s kit ország bolondjának hívogatott szülő anyám) fordította az Ősanyát, Zrínyit, s több más drámákat. Dani testvérem poëtaster és literátor, Emília testvérem nagy belletrista, s János ki az Ingenieur Academia nevendékje – hol katonaságra készült – ő sem tagadhatja meg költői szellemét. Sőt az anyám is nagy litteratix, fordította Tarenti Juliust, a Hajadonokat s a t.”²⁴¹ Horváth Lázár édesapja nemcsak drámákat ültetett magyarra színtársulatok részére, hanem szavalnivalókat is fordított a család számára, a közös előadásokra utal francia tanítójukról szóló visszaemlékezése: Ménard úr „egy szót sem feledett azon regedalból, mit számára szegény atyánk oly szépen sima nyelvében fordíta le franciából, s mely e szókkal kezdődék: »Téged szeretni szívem kedvese« stb.”²⁴²

A műkedvelő családi fészekből nem hiányozhatott a rajzolás, rajztanító, valamint a festmények iránti szeretet, melyet egyfelől igazolnak bátyja, János később bemutatásra kerülő rajzmappái, másfelől alátámaszt Lázár képek iránti minőségérzéke. A mecénatúra ügyét támogató, a társasági-műpártoló életben aktívan résztvevő famíliára utal Petrichevich egy Széchenyinek írt levele. „Honos örömmel értettük Méltóságod pártfogó kegyét, mellyel egy igen derék hazánkfiát a sokatigérő fiatal Barabást szerencsétetni szíveskedett. – Azt számára továbbra is kikérni bátorkodok, mint ki individualis becséről is kezeskedhetek. *Házunknak régi ösmerője lévén.*”²⁴³ Az 1836-os, kissé buzgólkodó megjegyzés arra a híres 1835-ös eseményre utalhat, mikor a festő ősszel Kolozsvárra érkezve találkozott a korabeli szellemi élet vezetőivel (Bajza, Vörösmarty, Toldy), ez az ismer(et)tség pedig „Széchenyi óriási jelentőségű

²⁴⁰ KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti Tanulmányok II.*, i.m., 158-159. [kiemelés tőlem, KAE]

²⁴¹ P.H. Lázár naplói, 3. – Édesanyja említett fordításait (például *Julius von Tarent*-et, Johann Anton Leisewitz Sturm und Dranghoz köthető 1774-es drámáját, mely Schiller egyik kedvence volt) Horváth Lázár még Pestre is elküldeti, hogy (némi átdolgozás után) eljuttassa az újonnan nyílt Pesti Magyar Színháznak. Vö. *Kaleidoskop I.*, 61-62.

²⁴² PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Új levelek Emiliához*, Honderü, 1845/I/17. szám, 170.

²⁴³ Széchenyinek 1836-ban Kolozsváron keltezett levél egy részlete; MTA kézirat: K 207/166 [kiemelés az eredetiben]

támogatását”,²⁴⁴ valamint Pest iránti elköteleződését eredményezte. Barabás különben Kolozsváron járva valóban eljárhatott szalonjaikba, társas eseményeikre, hiszen 1836-ban Horváth Lázárról, 1839-ben „Horváth János kapitányról” arcképet,²⁴⁵ valamint a negyvenes években Petrichevich Horváth Lázár lapja, a Honderü számára számos litográfiát, illusztrációt is készített.

Ezt az artisztikus életvitelt Horváth Lázár a családi fészekből kirepülve, Pestre költözve folytatta. Sajnos e működésének kevés tárgyasult emléke marad fenn, de visszaemlékezésekből tudható, hogy szalonokat szervezett, matinékat tartott, erről tanúskodik Toldy Ferenc hagyatékban fennmaradt meghívója. (6. melléklet)²⁴⁶ Úgynevezett reggélyeiről hosszasan beszámolt a Pesther Zeitung, az eleven leírás e gyakorlatot egészen közel hozhatja hozzánk, s bensőséges jellemzést ad a korszak közszereplőiről. Egyúttal felmutatja, hogy utólagosan konstruált ellentétek a korabeli hétköznapi gyakorlatok során nem feltétlenül álltak fenn, így Jósika Miklós és Batthyány Kázmér, Teleky László és Dessewffy Marcell közösen lehettek jelen ugyanabban a szalonban. A cikk hosszabb idézését éppen atmoszféra-teremtő jellege indokolja:

Petrichevich Horváth úr csinos szalonjaiban olykor kis reggélyeket ad [...]. Itt tartatik zene s szavalás, [...] ezen gyakorlatok oly igénytelen s tetsző jelleműek, minden oly fesztelenül s bájosan megy végbe, még csak művészi affektációt sem láthatni, minden oly természetes alakban tűnik föl, hogy az ember két, három órát a legkellemesebben tölt el. Többnyire írók, művészek, kisebb s nagyobb mecénások, politikusok, valami kevés publikum, művésznők vagy Recamier-k, kik irodalom s művészet iránt élénk rokonszenvvel bírnak. Háziasszony a szeretetreméltó Schodelné, mindamellet kitűnő tehetségével nem fösvénykedik, épp ily szíveskészségűek a nemzeti színház első énekesei s néhány műkedvelők is. Itt láthatni egy irodalmi Cariatydet [ti Jósika Miklóst], a magyar romantika nagy mesterét, kinek már nincs szüksége arra, hogy helyét kivívja, s az irodalmi tisztítótűzben [...] ő már az üdvezelték körében van. [...] Alcibiades [ti. Batthyány Kázmér] is jelen van, de [...] ezen Alcibiad jobb, mint a görög volt, erélyes gondolkozásmódjának sok jó s tetterejű dolog tulajdonítható a haza javára. Ott ama

²⁴⁴ Barabás Miklós *akvarelljei. Kiállítási katalógus*, szerk. SZVOBODA D. Gabriella, Magyar Nemzeti Galéria, 1985, oszn.

²⁴⁵ BARABÁS Miklós, *Önéletrajza*, Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1944, 238, 243. (Sajnos e képek ma ismeretlenek.)

²⁴⁶ MTA Kézirattár, j.n.

bizonytalan tartású, határozatlan testmozgású férfiú [ti. Teleki László], kinek egyénisége a megtestesült szórakozást állítja elénk, korunkban egyik legjelesebb, szellemdúsabb s elhatározottabb honfi, velős, szilárd lélek, kitűnő munkásságú, s mind politikában, mind irodalomban eléggé ismeretes. [...] A hölgyirodalom itt egy szép kisasszony [ti. Lemouton Emília] által van képviselve [...]. A főváros többi írói közül, fájdalom, kevesen jelennek meg, kivéve egy fiatal, tehetségdús regényíró [Kuthy Lajos], egy jeles divatlapszerkesztőt [ti. Frankenburg Adolf], s a centralizáció vasgyúróját [Irinyi József]. [...] Nagyobb összejövetelk esetében, a szeretetre méltó háziúr, saját ítélete szerint is bizonyosan úgy rendezné e multságokat, hogy társalgás lenne a fő cél, zene s szavalás pedig csupán kellemes fölékítésül szolgálna, mihez mindegyik művész bizonyosan örömmel járulna [...], ki neki s a többieknek gyönyört szerez, és mert ő maga is, szellemi tekintetben az itt egybegyűlt családi körnek egyik tagját képezi. Társaságos együttélésben itt a pártok mérsékletet, kölcsönös becsülést s lojalitást nyernének. [...] Az állapotok közti különbség [...], születés, gazdagság itt mit sem jelentők, itt azon könnyűséggel mozoghatni, mely azon önérzet által ébresztetik hogy emberek vagyunk, hogy e tulajdon semmi más járulékkal le nem nyomható; tisztelet csupán tehetség és munkásság által biztosítható.”²⁴⁷

Hasonlóan „művészi élvvel” bírhatott az a Petrichevichnél tartott „barátságos ebéd”, melyet Erkel Ferenc ünneplésére hívott össze. Az eseményen,

„mely több művészt, író és journalistát egyesíté (s melyben a háziasszony tisztét Ronconi asszony [a korszak híres belcanto énekesének felesége] kellem és bájjal vivé), adatott át ünnepélyesen derék Erkelünknek a tactverőpálca, melyet neki néhány zenebarát, érdemei méltánylásának némi bizonyosságul készítetté. A pálca nagyobb közép része ezüstből készült, s rajta kék szalag kígyózik föl e szavakkal: 'Hunyady László szerzőjének a nemzeti zenészet barátai, 1844.' A pálca markolata egészen arany, arabeszk cifrázatokkal gyönyörűn ékített, s alsó végén négy nyitott könyvlapra e négy szó vésve: 'Beethoven, Mozart, Bárhory Mária, Hunyady László.' [...] Ronconi úr nyújta át a maestronak élénk éljenek között. Megható ellentétet képezné az éltetők vidámságával a meglepett és elfogódott művész

²⁴⁷ Honderü, 1846/I, 154-55.

néma, de annál ékesenszólóbb könnyei, melyek pár percre az egész társaságot hason elfogódottságba helyezték, s csak lassankint, szíves, őszinte érzelmenyilatkozatok után lépett jogaiba vissza az általános derűtség. Számos áldomások a művészet és irodalomért, s ezek bajnokaiért, számos poharak a Ronconi párért, kik ez alkalommal vőnek szíves kézzszorításokkal búcsút budapesti barátai s tisztelőiknek egyik kis körétől, s Egressy Béni úr jeles zenekara sokszorozák az ebéd fűszereit.”²⁴⁸

E különleges karmester pálca érzékeltetheti, hogy a szalonok tárgykultúrája, mind a berendezési, mind az emléktárgyak szempontjából szerves részét képezte az összművészeti miliőnek.²⁴⁹ Petrichevich szalon-enteriőrjét illetően – mint Kemény Zsigmond már idézett visszaemlékezéséből következtethetünk, melyből tudható, hogy Horváth Lázár előszobájában például egy majmot tartott – extravagáns, vérbeli dandy miliője vizionálható. A szalont a műtárgyak tehát „öltöztethetik”, ez pedig Petrichevich műgyűjtő tevékenységi körét is megidézheti.

A biedermeier emblemikus bútortárgya, az üveges vitrin az emlékezést szolgáló, a gyönyörködtetést előidéző tárgyak gyűjtésére szolgált. Ennek nyomán jelenthetett meg új kedvtelésnéként a kisplasztikák, asztalra állítható mellszobrok gyűjtése, mely által hazafias érzelmeket fejezhetek ki. Nem csoda, ha Petrichevich a ma már Nemzeti Galéria gyűjteményét képző Alexy Károly Mátyás szobrát, „e műremeket némi áldozattal [...] magáévá tenni sietett”.²⁵⁰ Henszlmann kritikája szerint e szobor „valódi műbeccsel bír”, és a művészettörténet-írás máig a korszak egyik jelentős alkotásaként, a magyar biedermeier egyik említésre méltó darabjaként tartja számon.²⁵¹ Miután jelenleg a Galériában található példány (többet is öntöttek belőle) „korábbi tulajdonosát nem ismerjük”, így felmerül az eshetősége annak, hogy éppen Petrichevich szobra található a közgyűjteményben.²⁵² (7. melléklet) Nem elképzelhetetlen, hogy akár Petrichevich ajándékozása folytán került oda, hiszen néhány töredékes információ fennmaradt arról is, hogy adományozott tárgyakat a Nemzeti Múzeumnak. Például „Liszt Ferencnek életnagyságú szobrát a nemzeti Museumnak ajándékozni szándékozván: [...],

²⁴⁸ Honderü, 1844/II, 46-47. A következő számban pedig Erkel hozzá intézett köszönőlevelét is közli: Uo., 64.

²⁴⁹ Ehhez részletesebb leírás: SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *A magyar biedermeier*, Corvina Kiadó, Budapest, 2011, 32-39.

²⁵⁰ Honderü 1844/II, 224.

²⁵¹ SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *A magyar biedermeier*, Corvina Kiadó, Budapest, 2011, 154-156.

²⁵² Köszönöm a vonatkozó információhoz a Nemzeti Galéria munkatársa, Gulyás Dorottya segítségét. Vö. *Történelem-kép. személyények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, MNG, Budapest, 2000, 543-544.

méltóztassék annak műértő kőfaragó – vagy szobrászi egyén általi elszállításáról sietve gondoskodni”²⁵³

Kubinyi Ágoston, a Múzeum igazgatója ugyancsak beszámol egy mecénási gesztusáról, mely ismét Horváth Lázár műkincsek iránti elhivatottságáról tanúskodik:

„1845. év telén Petrichevich Horváth Lázár, a Honderü szerkesztője, párizsi utazása előtt meglátogatván, s beszéd között kérdezvén, ha nem bíznék-e valami végezni valót reá? e szíves ajánlatán kapva, arra kértem őt, menne el Fülöp Lajos királyhoz, s kérné el múzeumunk számára Mátyás királyunknak a párizsi tüzerek fegyvertárában őrzött eredeti pajzsát. Az utazó több hónapig tartott elmaradása után honába térvén, 1845-ki ápril 23-án a következő sorokkal lepett meg: »Szerencsés voltam Lajos Fülöp franciák királyától egy tökéletesen hű másolatát megnyerni Mátyás király pajzának, mely a tüzerek múzeumát Párizsban díszíti; az eredetit Ő Felsége ide nem adhatá, mert az a nemzeté, s avval rendelkeznie nem szabad. De utat nyitottam csekély fáradozásaim által arra, hogy az eredeti megnyerhetése végett a nemzet tegyen lépéseket a francia kamaráknál. Egyébiránt stb. Petrichevich Horváth Lázár.« Kevéssel ez írás után átvettem múzeumunk számára a pajzst, s ezt jelenleg is, bárcsak másolata az eredetinek, intézetünk érdekes tárgyai közé számítjuk.”²⁵⁴

E szóban forgó műtárgy jelentőségét kijelzi, hogy azon néhány fennmaradt fegyver közül az egyik, mely Mátyás király személyével közvetlenül is összefüggésbe hozható. Az eredeti darabot Napóleon vitte magával 1805-ben a bécsi Burg fegyvertárából, és máig becses darabja a párizsi Musée de L'Armée gyűjteményének. Mindez szintén Petrichevich finom műérzékére hívja fel e figyelmet.²⁵⁵

A szalonhangulat műtárgyakkal, irodalommal, zenével, de egyúttal otthonossággal telt légköre átvezeti írásom a biedermeier stílusirányzatának teoretikus dilemmáihoz. Szövevényes problémakörének boncolgatása előtt érdemes egy pillantást vetni a Petrichevichek jobbágyfalvi udvarházának, Horváth Lázár családjának egyik enteriőrjét ábrázoló amatőr kis rajzra **(8)**.

²⁵³ OSZK kéziratár, FOND XII/869.

²⁵⁴ Magyar Múzeum, 1855/2, 321.

²⁵⁵ Az általa szerzett halotti pajzs másolata sajnos már nem tekinthető meg a Nemzeti Múzeumban, mivel vélhetően nem eredeti tárgyként kezelték, így nem vették leltárba, és nyoma veszett. (Kovács S. Tibor szíves szóbeli közlése)

melléklet), mely reményeim szerint kitapinthatóvá teszi, hogy a Petrichevich szalonjaiban zajló kulturális gyakorlatokat, műgyűjtő szenedélyét, műtárgyait miért kísérelhetem meg a biedermeier stíluskörébe helyezni. Dolgozatom témája e ponton távolabbi kitekintésre is módot adhat: miért volna nélkülözhetetlen (az eddigi elszigetelt törekvéseken túl) a nemzetközi irányzatokhoz kapcsolódva egy átfogó magyar biedermeier kutatás? Felvetéseimben csatlakozni kívánok azokhoz a szakirodalmi megállapításokhoz, melyek hangsúlyozzák a magyar biedermeier európai áramlatokban betöltött szerepét (ennek egyik szembetűnő példája lehet, hogy 2017-ben, a bécsi Belvederében rendezett biedermeier kiállítás emblémájaként Borsos József *Libanoni emír* című festményét emelték). E fogalom azért is kulcsfontosságú, mert más szempont alapján provinciálisnak tűnő művészi gyakorlatok helyi értékét és jelentőségét a biedermeier fogalma által érhetjük meg, ez a megközelítési mód pedig Petrichevich Horváth Lázár pályát, sokirányú működésének jellegét vizsgálva példaértékűen megmutatkozik. Hipotézisem szerint ugyanis Petrichevich életútjának, bizonyos kulturális gyakorlatainak önértékét nagyban megvilágíthatja a magyar biedermeier definiálása. Alábbi gondolatmenetem, de közvetetten egész témám is azokba a törekvésekbe szeretne illeszkedni, mely a biedermeiert „egy átfogó kulturális megújulást” jelentő, a magyar művészet keletkezéstörténetét meghatározó, a modernség felől értelmezhető jelenségként definiálja.²⁵⁶

Dolgozatom másik, társadalomtörténeti igényű törekvéseit alkalmazva e stílusirányzat egy életút szociális meghatározottságát, mentalitástörténeti vetületeit is érzékletesebbé teheti, amennyiben a művészet (autonómia) és gyakorlati élet (funkció) közti interakcióban írható körül.²⁵⁷ E kategória ráirányítja a figyelmet az alkalmazott művészet jelentőségére is, a nem csupán nyelvi szerkezetekben, poétikai megoldásokban, hanem inkább intézményesült formákban (pl. divatlap, egyesület, zsebkönyv), gyakorlati alakzatokban (szalon, utazás) kibontakozó műalkotásokra. Petrichevich munkásságát a biedermeier e tárgyi és viselkedéskultúrája keretezi, pályája hétköznapi és önstilizáció sajátos kettős játékában zajlik, életmód és esztétikum találkozásaként fogható fel.

A biedermeier fogalma magyarul máig kissé homályosan, bizonytalanul hat, miután a hazai művészettörténeti, irodalomtudományi diskurzusban kevésbé jellemző konstruktív újragondolása. Az elnevezés „forgalomba” hozására nagyívű kísérletet tett T. Erdélyi Iлона a *Helikon A biedermeier kora – nálunk és Európában* című számával, mely európai kontextusban igyekezett e „művelődéstörténeti fogalmat” értelmezni, távolra mutató törekvése volt, hogy

²⁵⁶ SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *A magyar biedermeier*, i.m., 7-18., ide különösen, 8, 15.

²⁵⁷ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Romantika, biedermeier, realizmus = Nemzeti romantika és európai identitás. Tanulmányok a romantikáról*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1999, 22.

nemzetközi szerzőgárdával kívánta a korszak határokra átívelő formai és tartalmi jegyeinek azonosságát felmutatni. E megalapozó tanulmánykötet megjelenése óta eltelt csaknem húsz esztendőben azonban senki sem bocsátkozott ezt folytató, hasonlóan átfogó vállalkozásba. Ez azért is lehet szembeszökő, mert a kötet megállapítása szerint „a foglom itt [ti. Magyarországon] elsősorban az élet kereteit jelöli, azt, ami többé-kevésbé magán viseli a kor életvitelére, polgárainak magatartására és ízlésvilágára általában jellemző vonásokat.”²⁵⁸ Épp ezért meglepő, hogy az újabb antropológiai irányzatok, a mikro- vagy mentalitástörténetírás sem találta meg tárgyát e jelenségkörben.

Az újabb hazai kutatások inkább csak részproblémákat emelnek ki, és a biedermeier fogalmát például olyan elvárás rendszerbe helyezik mely jól körbehatárolható időkorlátokkal, koherens poétikai stílusfogalmakkal rendelkezik,²⁵⁹ noha e követelmények – természetesen más léptékben – a biedermeiernél „masszívabb” korstílusok, például a romantika esetében is inkább dilemmákhoz, minduntalan rákérdezésekhez, szakadatlan újraértelmezésekhez vezetnek.²⁶⁰ A biedermeier kétségbevitelt stílustörténeti létezésének, de legalábbis jelenségének megkerülhetlenségére azonban éppen az mutathat rá, hogy fogalomhasználatától még azok sem tudnak eltérni, akik kétségbe vonják. A benne rejlő potenciált jelezheti továbbá nemzetközi rangja, recepciójának megélnkülése,²⁶¹ sajátosságaira való folytonos rákérdezés,²⁶² vagy egy olyan tágra értett jelenkori életmód-változás is, melynek nyomán például a bútorművészet és lakáskultúra vizsgálata kapcsán felmerül a biedermeier aktualitása is.²⁶³ A fogalom legitimitását pedig nemhogy gyengíti, hanem dúsíthatja, ha legújabb kutatásai nem stílusként vagy

²⁵⁸ T. ERDÉLYI Ilona, *A biedermeier kora – nálunk és Európában*, Helikon/1-2, 18.

²⁵⁹ KELEMEN Pál, *Az irodalmi biedermeier feltalálása. Tudománytörténet és recepciótörténet = Filológia – nyilvánosság – történetiség*, szerk. KELEMEN Pál, KOZÁK Dániel, KULCSÁR SZABÓ Ernő, MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 363.

²⁶⁰ A számos szakirodalom közül itt most csak az itthon legismertebb antológiát emelem ki: *Újragondolni a romantikát. Koncepciók és viták a XX. században*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Kijárat Kiadó, Budapest, 2003.

²⁶¹ Az elmúlt évek nagyhatású biedermeier vándorkiállítása Amerikától Ausztriáig a stílusirányzat jelentős belső hangsúlyeltolódását és felértékelődését jelentette, ahol modernitását egyszerűsége felől ragadták meg. Vö. *Biedermeier: the invention of simplicity*, edited by Laurie Winthers, Hans Zimmermann; Klaus Albrecht Schröder, published by Hatje Cantz, Ostfildern, 2006.

²⁶² *Ist das Biedermeier? Amerling, Waldmüller und mehr* – Bécs, Belvedere Múzeum, 2016. október 12 – 2017. február 12.

²⁶³ E stílusirányzat napjainkban talán azért is vetődhet fel, mert bensőséges, otthonteremtő attribútuma nyomán egyfajta választ ad a globalizáció kommercializálódott atmoszférájában. A biedermeier a 19. században ugyanis éppen az ipari forradalmat közvetlenül megelőző időszak, mely nem véletlenül a századforduló, a szecesszió idején érte meg újjászületését, s éli második reneszánszát az ezredforduló után. A Bauhaus, a funkcionalizmus vagy a design hőskorszaka után a technikai konstrukciók elvesztették varázsukat, a high-tech pedig megváltoztatta a széria fogalmát, míg a lakályosság felértékelődött. Vö. VADAS József, *Biedermeier. A polgári otthon és lakáskultúra*, Geopen Kiadó, 2001.

magatartásformaként, hanem kulturális gyakorlatként vagy épp médiatörténeti eseményként határozzák meg.²⁶⁴

Itt most csak röviden érintve csak a biedermeier létjogosultságát/jogosulatlanlanságát vagy a benne rejlő lehetőségeket (hogyan egyáltalán felvethető kategóriaként szerepelhessen): bár legitimitását éppen körvonalazhatatlansága, zűrzavarossága, „önállótlanlansága” miatt vonták kétségbe, más szempontból közelítve épp sokszempontúsága, kiterjedtsége válhat alkalmazhatóvá, anélkül, hogy „parttalanná tágulna”.²⁶⁵ Egyfelől az elmúlt évtizedek, évszázadok alatt használatban maradt elnevezése, mely problematikusságánál meghatározóbbnak mutatkozott, másfelől felhívta arra a figyelmet, hogy nem a vele egyszerre jelentkező áramlatok ellenében, hanem azokkal elengedhetetlenül együtt ragadható meg, még akkor is, ha egyes megfogalmazási mezőkben nem irányzatról, hanem egyfajta „tónusról” van szó. Széttartó elnevezései²⁶⁶ ugyan a legellentéteesebb illetékességű jelentéstartamok (például utolsó „teljes” életmódeszmény vs. politikai hamletizmus kora, realista vs. idealista igényű kor, démonikus vs. kisstíli formák kora stb.) hívószavai, e variabilitás azonban éppen jobban megközelítheti egy periódus mindig fennálló antagonizmusait, értelmezhetőségeinek relativitásait. Ezáltal fordítható át, hogy egy periódus szétszalazása, karaktervonások együttes kiemelése nem szétszabdálja egy kor valódi, önellentmondásokkal terhelt egészét, hanem lényegi sokrétűségére mutathat rá²⁶⁷ – melynek természetesen függvénye, hogy az egyes megállapításokat ne egymás ellen fordítsa, hanem korrelatív viszonyait láttassa. A biedermeier fogalma tehát egy dátumokkal kiragadott periódus különféle struktúratörténeteit gyűjti magába, mely egyúttal (a fentiek értelmében) a nominalizmusra is inkább reflektálhat, mint a vele egy időben futó fogalmak. Így oldódhat fel az évszázados vita: a biedermeier a klasszicizmus lecsengése vagy a romantikák kezdete; önálló eszméletörténeti korszak, művészeti stílus vagy a domináns korirányzatok melletti ún. undercurrent áramlat stb. A többféleség láttatása továbbá

²⁶⁴ KELEMEN Pál, *Az irodalmi biedermeier feltalálása*, i.m., 401.

²⁶⁵ Mennyire helytálló vajon az, melyet Fried István így fogalmaz meg: „A biedermeiernek nincsen »poétikája«.”? Egyáltalán léteznek-e „vitathatatlan stílusirányzatok”? Másodrangúnak tekinthető-e – az ő megfogalmazásában – egy ízléstörténeti, mentalitástörténeti, művelődéstörténeti korszak? A biedermeier valóban csak „a másod-, sőt harmadvonatra vonatkoztatható” az irodalom szempontjából? Kiiktatható-e az „irodalmi biedermeier” kategóriája, ha Vörösmarty vagy Petőfi egyes életképei vagy tájversei értelmezéséhez pertinens? FRIED István, *Szemponatok a „biedermeier” fogalmának értelmezéséhez*, Helikon, 1991/1-2, 142.

²⁶⁶ Az egyik legtöbb megnevezéssel illetett kor: Goethezeit, Metternich-korszak, restauráció kora, Vormärz, rezignáció kora, táblabíró-világ, Lajos Fülöp-stílus, goët prudhommeque. Legutóbbi kiállítása során felmerült a Nestroy-éra megnevezés is, mely az újabb kutatási eredményeket, a fogalom jelentésének elmozdulását képezi le.

²⁶⁷ Vö. VADERNA Gábor, *Biedermeier és szellem-történet. Zolnai Béla és a magyar biedermeier = Szerep és közeg. Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila, SZIRÁK Péter, Ráció Kiadó, 2006. Ide különösen 136-138.

így segíthet a retorizált, stilizált korszakfogalmak (akár a romantika) summázatainak utólagos, extrapolált átrendezései helyett a maga valóságaihoz inkább közelítő áramlatokat érzékeltetni.

Miután tehát a biedermeier terminusát szigorúan vett stílusirányzat helyett inkább karaktervonások összessége jellemzi, így legújabb kutatásai átfogó fogalommá emelik (melyhez hasonló például a realizmus kapcsán figyelhető meg): a polgáriasság, otthoniasság, bensőségesség jegyeit általánosan, korszaktól függetlenül jelölheti. E nagyívű elgondolás mellett pedig rögzítik a névből önkéntelenül adódó kisebbségi komplexust: a biedermeier lefokozott jelentéstartama eredményezhette a köré fonódó, elbizonytalanító narratívát.²⁶⁸ A magyar fogalomhasználatban erre Lyka Károly a figyelmet, mikor e periódust a táblabíró világ művészetének keresztelte el, abból a felismerésből kiindulva, hogy a dicsőséges reformkort illető képzőművészeti stílusra árnyékot vetnek a biedermeier negatív konnotációi.²⁶⁹

A biedermeier számtalan legitim értelmezhetőségéből jelen téma számára egy lehetséges, a hazai horizontot előtérbe helyező koncepció körvonalazódhat, melyben Petrichevich pályáját a dolgozat során olykor kimondva, olykor kimondatlanul is belehelyezem. A recepció által néhány, már ismeretes sarokpont, ha vitathatóan is, de rögzíthető (hiszen sokszor csak éppen ezek narrációba rendezése különbözik): a biedermeier a 19. század első felének kultúrtörténeti periódusát fedi le, melynek háttérében és előtérében markáns urbanizációs (iparosodás, kapitalizáció, népességnövekedés, új utazási, nyilvánossági formák, technicizálódás, muzealizáció, intézményesülés stb.) folyamat zajlott le, miközben a területenként változó, de a Szent Szövetség kötelékében hasonló metódusokat követő államhatalommal szemben kialakított viselkedéstípusokat összesít. Hangsúlyait a társadalom szűkebb kötelékei közé, annak mikrokozmoszába helyezi, így Közép-Európa nyugatibb tartományaiiban nagyobb politikai passzivitását, jelentős lélekszámú művészi, műkedvelői aktivitást eredményezett. Emellett (tágan értett) polgári magatartásformákat alakított ki, melyek a keleti régiókban, inkább a köznemességet jelentve, nem nélkülözték a politikai állásfoglalást sem. A biedermeier az ipar- és képzőművészet számára vitathatatlan irányzatot jelöl²⁷⁰ (jelentőségét a Bauhaus és art déco összefüggésében megemelve), továbbá kézenfekvő, bizonyos vonások szempontjából mással nem helyettesíthető, így kiiktathatatlan terminus egyes irodalmi művek (pl. Stifter *Nyárutója* vagy Petőfi, Vörösmarty egyes versei), valamint műfajok

²⁶⁸ GRABNER, Sabine, *Biedermeier or Nestroy Era = Is that Biedermeier? Amerling, Waldmüller and More*, edited by Agnes HUSSLEIN-ARCO, Sabine GRABNER, Hirmer Verlag, Munich, 2016, 11-13.

²⁶⁹ Vö. BÉKEFI Eszter, *Biedermeier in Hungary = Is that Biedermeier?*, i.m., 39.

²⁷⁰ BÉKEFI Eszter, *Biedermeier in Hungary*, i.m., 46.

(pl. almanach-líra, életkép) tekintetében is, ezáltal fenntartva a jogot mint irodalmi fogalom használatára is.²⁷¹

Petrichevich pályája olyan jellemzően biedermeier jelenségekhez köthető tehát, mint az összművészeti szalonkultúra, az urbanizáció, tömegkultúra kialakulása, a médiatörténet fordulata, magas és népszerű kultúra közötti távolság áthidalása, polgárosodás, irodalmias életvitel, divatlap stb. – életműve ezeknek tehát kivételes tárgyiasulási pontjaiban is leírható. Egyetlen jelentős szépirodalmi alkotása, regénye pedig a magyar biedermeier kultúra egyik – érvelésben legalábbis meghatározó – dokumentumaként működtethető.

1.6. Cselekvő társadalom: Petrichevich kultúrtörténeti szerepe a reformkori egyletek működésében

A 19. század első felében a szalonok művészetek iránt elkötelezett modellje mellett a művészetpártolás másik nyilvános terepe a reformkori egyletek tevékenységi köre volt. Ezeknek hasonlóan összművészeti igényű, a biedermeier életstílusba ágyazódó jelenségéről tanúskodhat Petrichevich tudósítása az egyik korabeli egyesület, a Concordia üléséről: „Maraston út [Marastoni Jakab] egy anyát ábrázoló s közelismerést talált olajfestményét állítá ki szemlére, Biber k. a. gyönyörű zongorajátéka, Staudigl úr pedig csodaszép basszushangjával szerének igen kellemes műélményt a hallgatóknak. Közben több quartettek lőnek előadva. A társaság éjfélig együtt marada.”²⁷²

Petrichevich Horváth Lázár a magyar társadalom 1840-es években fellendülő gyakorlata, az egyesületi tevékenység köreibe is belefolyik. Ebben az ún. „átmeneti korban” „az egyletek kiemelkedő szerepet játszottak a városi társadalom fennálló viszonyainak átalakítását célzó (ön)tudatos és offenzív törekvéseken belül”, és a polgárosodás és (fő)városiasodás, egyúttal pedig a „tömeg” kialakulásának mentén a kisközösségek felértékelődését vagy a (rendi) normák csökkenésével az egyéni szabadság bővülését eredményezték.²⁷³ Horváth Lázár intenzív jelenléte, pozíciója az egyletek társadalomszerkezeti átalakítását (polgárosulást) kezdeményező,²⁷⁴ az államtól független(edő) társadalmi

²⁷¹ A biedermeiert mint a képzőművészetből elcsent, „irodalmiasított” kifejezést eme átemelés szemponjából is számos bíráló érte, noha a művészettörténet-írásban ugyancsak kalandos fogalomtörténete: BÉKEFI Eszter, i.m., 37-47.

²⁷² Honderü 1844/I, 555.

²⁷³ TÓTH Árpád, *Önszerveződő polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2005, 10.

²⁷⁴ Leegyszerűsítve leszögezhető: „az egyesület a modern polgári demokrácia egyfajta »kísérleti terepe« volt, hiszen az alkotmányos demokrácia elvei érvényesültek benne – a tagok jogegyenlősége, a tisztviselők választása, elszámoltatása és visszahívhatósága, a többségi elv, a nyilvánosság kontrollja – ráadásul abban az időszakban, amikor az állam még nem ilyen szabályok szerint működött.” TÓTH Árpád, *Önszerveződő polgárok*, i.m. 20.

kezdeményezés intézményében, a rendi kötöttségektől távolodó, individualizálódó állampolgár szervezeti formájában mindenképp említésre méltó.

Az egyesületek korszerű, civil(izációs) hazai szerepvállalását egy cikkében közvetlenül is kifejti: „Korunk haladás kora. Tudomány, művészet, ipar és fényűzés naponnan nő, terjed [...]. Számptalan egyletek keletkeznek untalan a szép és hasznos érdekében, mert meg vagyunk már érve – Istennek hála – annak elismerésére, hogy haladnunk kell; *haladni pedig egyletek nélkül lehetlen.*”²⁷⁵ E tudatos felelősségvállalás és önszerveződés egy kiragadott példája (melyet Honderüjében hirdet Petrichevich), hogy az „ifjú erővel előrehaladó iparegyesület” két tagját külföldre utaztatja „más országok iparműkiállításait megtekinteni”, hogy „gyűjtött tapasztalásaikat itthon majd életbe léptethessék”. A fellépő tetemes költségeket pedig korabeli crowdfunding segítségével, „egy fényes májusi mulatság által szándékozik eszközölni.”²⁷⁶ Petrichevich az Iparegyesület tevékenységében egyéb operatív tevékenységeket vállalt, így például díjkiosztókat szervezett.²⁷⁷

Petrichevich tagja továbbá a Nemzeti Színház egyes pályázatainak bíráló bizottságának, ahol például az „aligmúlt magyar életből merített, egészen víg vagy komollyal vegyes” színmű-pályázatot Frankenburg Adolffal, Nagy Ignáccal, Vachot Imrével, Egressy Gáborral vagy épp Szigligeti Edével együtt értékeli.²⁷⁸ Ugyancsak a színház egyik nyitány-pályázata során az „előadás közben a versenyző művek szépsége által meghatva, tekintetes Horváth Lázár úr második pályadíjúl 10 pengő forintot” ajánl fel további jutalmul.²⁷⁹ Továbbá választmányi tagja (vö. „a választmányi tagok [...] többnyire társadalmi tekintélyük és kapcsolataik alapján kerültek ebbe a tisztségbe”)²⁸⁰ a Pesten építendő országház választmánybizottságának,²⁸¹ a

²⁷⁵ Pesti Hírlap 1841/53. szám, 447. [kiemelés tőlem, KAE]

²⁷⁶ Honderü 1844/I, 614.

²⁷⁷ Vö. Pesti Hírlap 1844/379. szám, 568.

²⁷⁸ Pesti Hírlap, 1844/378. szám, 560.

²⁷⁹ Honderü, 1843/II, 451. Petrichevich kezdeményező szerepe általában jellemző, pl. a miskolci és fehérvári katasztrófasújtottak számára „nagyszerű hangversenyt” rendez a városi nagy táncteremben, „melyhez minden városunkban jelennen létező nevezetesb művészeti jelességet megnyerni szerencsés volt”. Az illusztris vendéglista: Pesti Hírlap 1843/291. szám, 705.

²⁸⁰ TÓTH Árpád, i.m., 49.

²⁸¹ Honderü, 1844/I, 457. Erről naplójában is beszámol: status – ember voltam, mint az országházhely kiszemelésére küldött országos választmány tagja. Széchenyi és én a többség ellen viaskodtunk, azok az ujjiaczra, mi a Dunapartra, új hídon felül (Ilkey és Voriancz házzal szembe) akarnók építtetni. Hónapi Honderúm [aláhúzva az eredetiben] szemléjében bővebben kifejtem nézetim; s agítálni fogok a Diétán is az ujjiacz ellen, melyet megrontani valóságos Hirschhauer – Stückel volna. Csak igaz az mit Montesquieu mond: Le non sens et presque toujours avec la minorite! – Rettentő, hiú, okellenes, magaveti vér ez a miénk!” OSZK Kézirattár, Sz. 640/159/1982, jelzet: 11.708

Pestbudai Hangászegyesületnek,²⁸² a Pesti Műegyletnek,²⁸³ (ez utóbbi szervezetben 1844-ben például a beküldött művek bíráló, héttagú bizottságának tagja, olyan jeles személyekkel együtt, mint Kubinyi Ágoston, Schedius Lajos, Maraston Jakab, Orczy György stb).²⁸⁴ Aktív tagja az 1844-ben alakult Concordia-egyletnek is, melynek „célja művészek és íróknak egymással megismerkedtetésre központul szolgálni”, s melynek hangászati elnöke Festetics Leó, képzőművészeti alosztályának elnöke Barabás Miklós volt.²⁸⁵

Az egyletek egyúttal a hasznosság célkitűzése mellett – a fentebbi fejezetekben is nyomon követhető – a nemzeti identitás megteremtése, a nemzeti mozgalmak letéteményesei is, erről árulkodik Petrichevich egyik megjegyzése, mely szerint „a magyar nyelvnek az egylet minden ügyeiben általános s kiváló használata *egyhangúlag* elhatározott”.²⁸⁶ Az egyletek működését Petrichevich lapja szinte minden számában buzgón hirdeti, vagyis a nemzeti diskurzus nyelvben, elbeszélésben megragadható voltáról is számot ad.

1.6.1. A *Hymnus* mint néphimnusz

1844-ben Petrichevich egyesületi tevékenysége a magyar kultúrtörténet kétségkívül egyik legmeghatározóbb momentumának, a *Himnusz* megzenésítési pályázatának ügyével forr össze és válik máig korszakos jelentőségűvé. Már a Nemzeti Színház zenei felhívásának kiírása előtt felveti lapjában, Erkel *Hunyadijáról* szóló, már említett, recenziójában, hogy: „Minden nemzetnek megvan a maga néphimnusza [...]. A magyar még nem bír ilyennel. [...] Be dicső volna bírni egy nagyszerű néphimnuszt, melyre Vörösmartynk koszorúzott koboza és Erkelünk gyönyörű lyrája egyesülnének.”²⁸⁷ Petrichevich e távlatos felszólalása azóta a *Himnusz* recepciójának fontos prológusát képezi, amint a zenetudomány a mű keletkezéstörténetében is kitér rá: „Petrichevich Horváth Lázár, a Honderü című hetilapnak Petőfi által kigúnyolt, ám a hazai zenekultúra ügyét eredményesen szolgáló szerkesztője [...] [e megjegyzésében kifejezte] az önálló himnuszban jelképesen is megnyilvánuló önálló nemzet költői-zeneköltői

²⁸² Petrichevich 1843-ban például „az egyesület tőkájének növelésére alapítványul 100 p. forintot oly rendelkezés mellett ajándékozott az egyesületnek, hogy annak [...] kamatja évenkénti járulmányként jusson az egyesülethez”. Vö. Honderü, 1843/II, 544. Részt vesz az egyesület igazgatása alatti énekiskola vizsgakoncertjein is, ahol egy-egy növendéket szintügy anyagilag támogat, vö. Pesti Hírlap, 1844/387. szám, 637. vagy Pesti Hírlap, 1845/522. szám, 113., Az egyesületnek több éven át volt választmányi tagja: Pesti Hírlap, 1845/588, 383. 1846-tól pedig Eötvös Józseffel együtt a Hangászegyesület részvényese lett, hogy a testületet így is támogassa anyagilag. Vö. Pesti Hírlap, 1845/591. szám, 395.

²⁸³ Honderü, 1843/II, 739.; Honderü, 1844/I, 710-711., 715-716.

²⁸⁴ Honderü 1844/I, 22. sz., 716.

²⁸⁵ Honderü 1844/I, 60. Az egylet kitűzött célja „eszmék kicserélése s kölcsönös ébresztése, a társadalmi élet s műintézet céljainak előmozdítása, s végre a saját vétkükön kívül szerencsétlenül művészek gyámolítása”

²⁸⁶ Honderü, 1844/II, 259.

²⁸⁷ Honderü 1844/I, 8. sz., 244-245.

hangoztatásának óhaját.”²⁸⁸ Hogy Petrichevich észrevétele bármiféle módon befolyásolta volna Bartay Endre pályázati kiírását,²⁸⁹ (egyelőre) nem dokumentálható, azonban az bizonyos – és akár össze is függhet Horváth Lázár néphimnusszal kapcsolatos gondolataival –, hogy a megzenésítést elbíráló bizottság elnökül ő „kéretett és nyeretett” meg. (Vö. „Bartay úr jelenlétében állíttaték össze e lapok [ti. Honderü] szerkesztőjének elnöklete alatt egy több műértő urakból alakult választmány”.²⁹⁰) Kodályt idézve Bónis kétségkívül konstatálhatja: „1844. június 15-én a bírálóbizottság csak egy *pályázat* dolgában hozhatott határozatot. *Néphimnusszá*, önnön akaratából, maga a nép tette Erkel és Kölcsey művét.”²⁹¹ Petrichevich azonban azonnal érzékeli, hogy a megzenésített mű „valóban érdemes lesz a népszerűsége”,²⁹² és számos lépést tesz, hogy katalizálja a mű *néphimnusszá válásának* természetes folyamatát, mely ismételten korérzékenységre, minőségérzékére irányítja a figyelmet. Lapjában a nyilvánosság számára mindenkor prominens eseményként, pontos fogalomhasználattal *nemzeti himnusz*ként (!) interpretálta és közvetítette a mű elhangzását, így reflektáltan is a nemzeti nagybeszélés részévé kívánta emelni. Már a *Himnusz* első nyilvános előadása után megjegyezte: „Most csak az van hátra, hogy Erkelünk gyönyörű himnusát többször adassék alkalom hallani, megismerni, megtanulni, annak jelessége kezeskedik, hogy az *nemsokára* a legnagyobb népszerűséget vívandja ki magának, s *valódi magyar néphimnusszá válandik*.”²⁹³ – De „néphimnusziságát” olyan cikkekkel is igyekszik legitimálni, melyekben látványosan nemzetközi himnuszok mellé helyezi: „Erkel úr gyönyörű Hymnusa múlt kedden ismételteték színünkön [...], mely sem az angol »God save the King«, sem az osztrák »Gott erhalte« mögött nem marad, hanem a legjobb néphimnuszok körébe sorozandó.”²⁹⁴ Vagy épp a Széchenyi gőzhajó ünnepélyes vízrebocsátásán „három ízben ismételtetett” *Himnusz* elhangzásáról jegyzi meg: Kölcsey és Erkel közös lantján e mű „valóságos nemzeti himnusszá magasult.”²⁹⁵ (A Himnusz funkcióváltásának – vö. eredetileg emelkedett hangú vallásos ének – átmenetiségét

²⁸⁸ BÓNIS Ferenc, *Himnusz. Kölcsey Ferenc költeménye. Erkel Ferenc zenéje*, Balassi Kiadó, Budapest, 2010, 25.

²⁸⁹ A Honderü erről így tudósít. „Miként tavaly [vö. Szózat megzenésítésére kiírt pályázat], úgy ez idén is meggyőződés az, hogy a nemzeti színház köréhez tartozik, költőink, jelesebb lyrai költeményeinek becsét minél inkább emelni, terjedését és életbe jutását a nemzetben elősegíteni, s ezt leginkább elérhetőnek véli, ha az ily költemények ének és zenére tételnek [...], ez évben ismét 20 arany pályadíjt tűz ki a legjobb népmelódiáért – Kölcsey Ferenc koszorús költőnk Hymnusára ének és zenekarra téve. Ezen Hymnus olvasható Kölcsey összes munkái 1-ső kötetének 113-dik lapján.” Honderü 1844/I, 10. sz., 339.

²⁹⁰ Honderü, 1844/I, 810. A beküldött pályázatok nyilvánosságra hozásáról és a nyertes kihirdetéséről is részletesen beszámol: Honderü 1844/II, 16.

²⁹¹ BÓNIS Ferenc, *Himnusz. Kölcsey Ferenc költeménye. Erkel Ferenc zenéje*, i.m., 35. [kiemelések az eredetiben]

²⁹² Honderü 1844/I, 810.

²⁹³ Honderü, 1844/II, 12. [kiemelés tőlem, KAE]

²⁹⁴ Honderü, 1844/II, 31. Vö. továbbá Uo., 47.

²⁹⁵ Honderü, 1844/II, 111. Ahogy az 1844-es esztendő augusztus 20-i ünnepén is először zenghetett fel magyarul „dicsének”. Uo., 127. (lábjegyzet)

jelzi, hogy 1844 nyarán a pesti polgári őrhad zászlójának fölszentelésekor még a szentmisén „fölmutatás alatt a szép Kölcseyhymnust hallatván a zenekar.”²⁹⁶⁾

Hangsúlyos tehát, hogy Petrichevich nem utólagos távlatban, hanem a kor szellemiségét érvényesítve felismeri annak lehetőségét, hogy elérkezett az idő egy magyar himnusz születésére, és az ügy serkentőjeként lép fel. Zenei képzettségét dicséri, hogy ráérez Erkel leendő szerepére, még ha először a korszak mandátumos költőjét, Vörösmartyt jelöli is meg szövegírónak. („Be dicső volna bírni egy nagyszerű néphymnuszt, melyre Vörösmartynk koszorúzott koboza és Erkelünk gyönyörű lyrája egyesülnének.”) Ezzel azonban csak leképezi Kölcsey *Hymnus*ának korabeli státuszát, ugyanis az „igazi figyelem, a vers iránti általános ismertség a megzenésítésére kiírt pályázattal kezdődött.”²⁹⁷

A vers recepciótörténetének tehát legmeghatározóbb mozzanata épp megzenésítése, ennek legteljesebb narratíváját pedig Petrichevich beszámolóiból lehet elbeszélni. Erre a kritikai kiadás is felhívja a figyelmet: a „Hymnus megzenésítése ügyében a Honderü tudósított legrészletesebben és nagy ügyszeretettel”, miután a pályaműveket bíráló bizottság elnöke Horváth Lázár volt. Túlbuzgónak tűnő elhivatottságát tulajdonképp visszaigazolta a *Himnusz* későbbi története.. A mű végül természetesen nem a lap „propagálása”, hanem önálló hatása, a kor felhajtóereje, kedvező együttállásai, egyszóval szerves folyamatok következtében vált a nemzeti függetlenség és önállóság jelképévé.²⁹⁸

1.6.2. A Nemzeti Kör

Az egyesületek kulturális gyakorlatai természetesen ugyancsak beleíródnak az egykorú társadalmi, politikatörténeti eseményekbe. Ennek érzékeltetéséhez a korszak még egy meghatározó egyesülete, a Nemzeti Kör említése válik megkerülhetlenné. A reformkor minden bizonnyal legközismertebb társulata (mely az 1841-ben alakult Kört kiegészítve 1843-ban veszi fel e hivatalos nevet) 1844-ben a magyar líratörténet egyik fordulópontját határozta meg, miután Petőfi Sándor verseskötetének megjelenését Vörösmarty elkötelezett ajánlása alapján szellemileg és anyagi garanciát vállalva támogatták. Átfogó működését tekintve azonban egyre hangsúlyosabbá válik ideológiai elköteleződése, így a többi egyesület elsősorban

²⁹⁶ Honderü, 1844/II, 114.

²⁹⁷ KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái: Kritikai kiadás), 744, 748.

²⁹⁸ Erről árulkodik, hogy bár Kölcsey *Hymnus*ának zenei pályázatát követő évben, 1845-ben a Kisfaludy Társaság felkérte Vörösmartyt egy *Hymnus* megírására (nem véletlen tehát Petrichevich korábbi ajánlata Vörösmartyra, a *Szózat* szerzőjére!), a vers mégsem vált népszerűvé. Az itt külsőleg motiválni kívánt funkció betöltésére ugyanis már nem volt szükség, hiszen a korabeli kulturális gyakorlat maga döntött Kölcsey és Erkel közös műve mellett. Vö. KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, i.m., 755.

kulturális, szociális stb. igényű elhivatottságából kiemelkedve mindinkább a „közélet egyre erősebb átpolitizálódása, illetve a politikai törekvések polarizálódása [...] közt értelmezhető”, míg végül az ellenzék országos szervezetévé, az Ellenzéki Körré nővi ki magát.²⁹⁹

A Nemzeti Kör haladó, baloldali nézetei folytán figyelemre méltó, dolgozatomban kutatásai eredményeit követően mégsem meglepő, hogy Petrichevich Horváth Lázár neve is feltűnik a tagsági névsorokban,³⁰⁰ Honderüje pedig protezsálós tudósításokban emlékezik meg az ülésekről, tevékenységi köréről. Lapjának híradásai, kommentárjai nélkül voltaképp nem is volna megírható az egyesület lehető legteljesebb története, hiszen például a Kör Nemzeti Zenetár kiadványsorozatáról vagy épp Rózsavölgyi dalainak összegyűjtéséről a Honderü ad hírt.³⁰¹

Az életmű szempontjából különösen megvilágító erejű, hogy Petrichevich legintenzívebben talán akkor foglalkozik a Nemzeti Kör ügyével, mikor „belső viták hatására 1845-ben kivált belőle a mérsékeltebb csoport, és gróf Ráday Gedeon vezetésével megalakította a Pesti Kört”.³⁰² Petrichevich-életművét minősítő pejoratív beszédmód meglepetten számol be arról, hogy Horváth Lázár nem maradt a mérsékeltebbek közt, hanem Vörösmartyval, Telekyvel együtt a radikálisabb hangvételt megütő Nemzeti Körrrel tart, ahol „a választmányba is bekerül”.³⁰³ Fel sem merülhetett, hogy a Kör konzervatív elágazásába, a Közhasznú Gyűldébe lépjen be, mi több, ennek kiszakadását lehangoló szavakkal kommentálja lapjában, és a nemzetet széthúzó pártoskodást fájjalja: „Eddig volt egy körünk, s ennek neve nemzeti. S mivel nemzeti volt, természetesen meg kelle hasonlania. Átok sújtja rég a magyart.”³⁰⁴

A Nemzeti Kör tisztújító közgyűlésen, 1845. október 19-én Petrichevichet tehát választmányi tagnak szavazzák meg,³⁰⁵ még ha a pártoskodás a Pesti és Nemzeti Kör szempontjából sincs ínyére, hiszen már a szakadást követően kifejti: „Kár, hogy a kisebbség elszakadt”.³⁰⁶ Aláírása így megtalálható akkor is, mikor Nyáry Pál indítványára levélben szólítják fel a Pesti Kört egyesülésre.³⁰⁷

²⁹⁹ TÓTH Árpád, i.m., 165.

³⁰⁰ A Nemzeti Kör jegyzőkönyve, Egyetemi Könyvtár, G 164/II, 81. Tagságát Honderüjében is nyilvánossá teszi: Honderü, 1844/I, 93.

³⁰¹ DEZSÉNYI Béla, A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmaiban, ItK 1953/11-4, 170, 171.

³⁰² TÓTH Árpád, i.m., 165.

³⁰³ DEZSÉNYI Béla, i.m., 182., Honderü, 1844/I, 589, 723-724.

³⁰⁴ Honderü, 1845/II, 357.

³⁰⁵ G 164/III, 6.

³⁰⁶ Honderü, 1844/II, 315. Több ízben visszatér az egyesítés üdvösségére: „a nemzeti kör' tisztelt elnöke ezt (a nemzetit) vőlegénynek, a pestit menyasszonynak, magát pedig kérőnek nevezé. Reméljük, hogy ha e házasság csakugyan valósággal megtörténendik”. Honderü 1846/II, 399.

³⁰⁷ G 164/III, 20. Az egyesülés lehetőségét üdvözlő cikke: Honderü, 1845/II, 455-456.

A korszak eszmetörténeti áramlásai, cserélődései, átalakulásai szempontjából szimbolikus, hogy míg 1846 folyamán még buzgón tudósít a Kör eseményeiről, 1847-ben az Ellenzéki Kör néven egyesültek közt neve már hiányzik, hiszen ez már címében is deklaráltan oppozíciós társulat. A társulás 1848-ra politikai párttá növi ki magát, radikális hangvételének társadalmi beágyazottságát pedig érzékeltetheti Széchenyi egy megjegyzése az alelnököt, Fényes Eleket illetően, kit később a „magyar Marat”-nak titulál, vagyis abba a jakobinus hangvételű közbeszédbe sorolja,³⁰⁸ mellyel a kor számos értelmisége, így Petrichevich sem tudott azonosulni.

1.7. Az utazás mint kulturális praxis és reprezentációs mintázat

A 18. században professzionalizálódó utazás mint kulturális műfaj a 19. században, a romantika és polgárosodás hatására esztétikai, stílustörténeti és „mennyeségbeli” fordulatot vett. Annak a korabeli „divatnak”, szokásnak a kiterjedéséről van szó, mely hagyományosan a céhek jövőd mestereit a tanulóévek után külföldi vándorévekre kötelezte. (A tradíció messze ható példája, hogy Kassák is ennek folyományaként – persze nem céhtagként – indult el „wazol”-ni Európába, Párizsba.) A 19. században (át)alakuló hagyományt Wanderers Jahre-nak, vagy pelerinage-nak hívták (ez utóbbi fogalom egyre inkább művészek, például Liszt utazásaira vált használatossá), melyről az *Egy magyar nábobban*, Barna Miklós asztalosmester alakjában olvashatunk, akivel Széchenyi, Wesselényi és Szentirmay Rousseau sírjánál találkozunk.

Az ismeretszerzést, a személyiség kiteljesítését célzó, (ön)ismereti utazást és a róla szóló beszédet diszkurzív alakzatként, interdiszciplináris terepét a korszakismeret egyik letéteményeseként a kultúratudomány kezdte el értelmezni.³⁰⁹ A 19. század első fele nemcsak a „grand tour”-ok ideje, a turizmus modern értelemben vett megszületésének első szakasza, hanem már reflexív periódus is: hatalmas számban jelennek meg útikönyvek, útirajzok, leírások, képek (egyre több magyar nyelven is!):³¹⁰ az „útravalók” (narratív) fordulatai pedig alapvetően határozzák meg az újabb utazók célpontjainak kiválasztását, saját útjuk megtervezését, utazásuk stílusát, formáit. A kor romantikus „allűrjei” tovább árnyalják e sajátos hatás-ellenhatás mechanizmusait, így Byron vagy Liszt utazásainak mintáira („ganz a la lord

³⁰⁸ SZÉCHENYI István, *Napló*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1987, 1196.

³⁰⁹ BÓDI Jenő, PUSZTAI Bertalan, *A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái = Túl a turistatekinteten*, szerk. Uők., Gondolat Kiadó, 2012, 7-19.

³¹⁰ „Utazási irodalmunk naponként nevedkévén, s hála sorsunknak, mindig szaporodván száma a magyar utazóknak, kik többnyire elbeszélendik nekünk majd a látottakat” Athenaeum, 1843/I, 389.

Byron” – írja egy helyen egy kalandorról Horváth Lázár) sokan követték e modelleket, keresték fel idoljaik választott tájait. Az útikönyvek, beszámolók tehát alapvetően befolyásolták az utazók *saját* percepcióját, attitűdjét, és izgalmas narratív-szemponthoz teremtettek, melyekhez Petrichevich utazásai is témául szolgálhatnak, útjai általuk korszerű perspektívába kerülhetnek.

Az utazás általános metaforikus, ontologikus jelentésrétegeiről – a jelenkori globális turizmus hatására megsokszorozódva – szerteágazó értelmezések születtek. Az utazás mint kulturális praxis, ismeretszerzési modell, a személyiség kiteljesítésének programja, a saját és idegen fogalmának értelmezési kísérlete stb. számos megközelítési lehetőséget kínál fel. Az antropológiai, metafizikai tanulmányozási lehetőségek mellett Petrichevich utazásai történeti értelemben is izgalmasak, hiszen a külföldről archivált vagy hazaszállított (tudás)anyag, vizuális források (vö. úti metszők rajzai) következtében az itthon élők tájékozódási pontjait dúsította. Ennek egyik eklatáns példája Erdélyi János nyugat-európai tartózkodása, aki utazásait követően válhatott „citoyenné, európai horizontú polgárrá”, és éppen Párizsban fogalmazódott meg benne *Magunkról* címmel a magyar művelődéstörténet egyedi értékeit, a nemzet „emberiség nagy családjában” elfoglalt önálló helyét megfogalmazni kívánó szövege.³¹¹ A külföldön szerzett távlatos, összművészeti élmény új ízlést és kultúrtörténeti korszakot nyithatott a magyar esztétikai gondolkodásban, miután e „nemzedék kritikusai közül Pulszky, Henszlmann és Erdélyi már nemcsak könyvbeli ismeretekre, hanem személyes művészettörténeti élményekre és tapasztalatokra építhették műveltségüket.”³¹²

A 19. századi létértelmező, tudáshorizontokat tágító utazásokban természetesen élen járt a „legnagyobb magyar”, mintaadó szerepét jelzi, hogy Petrichevich 1836-ban csatlakozni szeretett volna Széchenyi keleti utazásához:

„Mint tudom, ön idén újra Istambulba hajózándó. Minthogy ez út régóta vágyaim legfőbbjeinek egyike, s ezt ön lelkes társaságában megtenni szeretném: méltóztassék Orsovárolí indulásának napját tudtomra adni. Egyszersmind azt is: mintegy mennyibe jönne egy magános ’s magát ’s nyújtazódásit rövid takarójához alkalmazni tudó emberkének ez út? Meddig múlat ön a Kontyos fővárosban? Merre jön haza? Mik egy ily napkeleti útra – a szúnyogelleni apparátusokon kívül – a legszükségeseb előkészületek?”³¹³

³¹¹ T. ERDÉLYI Iona, *Erdélyi János*, Kalligram, Pozsony, 2015, 127-128.

³¹² KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében*, i.m., 11.

³¹³ MTA kézirat, K 207/166

Ugyancsak Széchenyi példáját követve, a harmincas évek végén hat hónapos angliai utazást is tervez, gazdasági ismereteinek elmélyítése érdekében.³¹⁴ Terve ráirányítja a figyelmet arra, hogy e konkrét és átvitt értelmű határátlépések gyakran beleíródtak a reformkori nemzetjobbító programba, az utazók műveltségük kiterjesztését közösségi szolgálatba állították. Horváth Lázár később megvalósuló, párizsi kitekintése is ide tartozó, „összehasonlító terepszemle”,³¹⁵ mely segítette saját gondolatai, céljai, hazafisága stb. újrafogalmazásában, országa európai helyének viszonyrendszerbe állításában. E narratívának mindenkinél visszatérő eleme saját hazája elmaradottságához képest rögzíteni a látnivalókat, így a francia viszonyokhoz Petrichevich is minduntalan hozzáméri a magyar helyezet, mely egy régi, egyúttal erdélyi útleírókat (pl. Bölöni Farkas) szervesen folytató motívum.

Horváth Lázár (leginkább talán anyagi) lehetőségei nem tették lehetővé, hogy ifjú korában Széchenyihez, Batthyányhoz stb. hasonló nagy ívű utazásokat tegyen, bár – mint már fentebb is láthattuk – dokumentálható ez iránti igénye. Már kolozsvári évei alatt vonzódik a kor népszerű úti célja, az orientális, egzotikus tájak felé. Széchenyinek írt levelén túl ezt igazolja, hogy 1835-ben Konstantinápolyba és Szmirnába (Szmirna kedves írói, Morier és Byron szempontjából is fontos célpont lehetett, vö. fordításával: *Töredékek Morier regényeiből*) igényelt útlevelet.³¹⁶

Bár egészen 1844-ig nem juthat a Habsburg Birodalom határain kívülre, fiatal esztendeiben mégis talál egy sajátosan kelet-közép európai romantikus utazómodort, mely számára is elérhető álomként teljesedhetett be: bebarangolni saját hazáját, hogy nemzetét, kultúráját, népét megismerhesse. Ekkoriban ugyanis nem kevésbé volt divatos az ún. „home tour”-ok tétele, melynek hagyománya Kazinczy hazai és erdélyi útjaival és az ezekről szóló beszámolókkal kezdődött, majd pedig Petőfi *Úti levele*iben kapott máig tartóan legnagyobb jelentőséget.³¹⁷ Petrichevich tehát e tradícióhoz is kapcsolódhatott, saját honi útleírásai pedig meglepő hasonlóságot mutatnak Petőfi szövegével. (l. *Kaleidoskopról* szóló fejezetet) Felvidéki utazása után jegyzi meg: „kedvenc eszmém Magyarországot egyszer egészen – szilárd

³¹⁴ Erdélyi Kancellária előterjesztése Petrichevich Horváth Lázár volt guberniumi tiszteletbeli fogalmazó kérelméről, hogy hat hónapra Angliába utazhasson gazdasági ismeretei gyarapítása végett 1838. – ÖStA HHStA Kabinettsarchiv Staatsrat 1838: 6627

³¹⁵ SZIRÁK Péter, *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzokról*, Ráció Kiadó, Budapest, 2016, 36.

³¹⁶ Miske br. Erdélyi Kancellária elnöke előterjesztése Petrichevich Horváth Lázár guberniumi fogalmazó kérelméről, hogy három hónapra útlevelet kaphasson Konstantinápolyba és Szmirnába 1835. – ÖStA HHStA Kabinettsarchiv Staatsrat 1835: 2663

³¹⁷ Vö. SZIRÁK Péter, *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzokról*, i.m., 7-13, 29-45.

utazóként – összejárni tarisznyával vállamon, vándorbottal kezemben.”³¹⁸ Sokatmondó megjegyzésének narratív hasonlósága Liszt 1838-as patetikus kiáltványával, melyben a virtuóz deklaráta, hogy a magyarsághoz „visszatérő” bécsi koncertjei után „egyedül, gyalogszerrel, zsákkal a hátamon hatolok be Magyarország legelhagyatottabb vidékeire.”³¹⁹

Már befutott szerkesztőként, közéleti személyiségként merülhetett fel benne egy párizsi utazás gondolata, a magyar utazók egyik legkedveltebb célpontjának meglátogatása.³²⁰ 1844-ben (magánéleti tragédiáján túl, l. **2. függelék**) konkrét (ür)ügyet is talál mindehhez. A *Hunyadi László* opera sikerén felbuzdulva írja Heti Szemléjében: „Ha Isten bennünket éltet és terveinket gőzzé nem oszlatja, Párisban fogjuk adatni e remekművet, hogy majd a világvárosbul induljon ki Európa minden jelesb színpadaira, mert Pestrőli származása nem elég divatszerű a fashionable zenevilágnak. Majd akkor aztán minden ember hinni fogja, hogy Erkel Ferenc jeles compositor, hogy Hunyady László remekmű; sőt akkor tán még némely jóakaró kollegánk azon gúnyos elménckedése is tényé válhatik, hogy bizonyos szerkesztő Párisba utazásával nemzeti célokat mozdítson elő.”³²¹ Végül 1844 decemberének elején „hirtelen felkerekedik”, és elutazik a francia fővárosba (december közepén már Münchenben jár). Említett motivációján kívül (bizonyos magánéleti szálakon túl) számos szakmai indok is vezérelte, többek közt, hogy megismerkedjen „azon mozgonyerőkkel, mik a francia divatjournalistica életerejét lüktetik, s a használhatót jövő évben a Honderünél is életbe léptetendő.”³²² A tervezett pár hét helyett („még e hó [december] végnapjaiban visszainduland”) pár hónaposra kerekedett utazás fontos cezúrát jelöl ki életpályáján belül.

Petrichevich nyugat-európai utazása alatt, főként Párizsból írt *Új levelek Emíliához* című, levél műfajú útirajza a magyar utazási irodalom számára teljességgel ismeretlen szövegtörzset. Nemcsak a korabeli jellemző genre-k (irodalmi levél, útirajz stb.) szempontjából vívhat ki magának műfaj történeti, irodalomtörténeti rangot, hanem olyan távolabbi művelődéstörténeti relációkba is helyezhető, mint az egészen Illyés Gyuláig

³¹⁸ *Kaleidoskop* III, 20.

³¹⁹ *Liszt Ferenc válogatott írásai*, s.a.r. HANKISS János, Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1959, 111. – Vö. Liszt a romantikus művész, annak önreprezentációját konstruálja meg effajta Magyarország iránt tett/mondott gesztusaiban, mely „lényegében az európai romantikák kelet-európai, a nemzetnek mint etnikai közösségnek a képviselőjében is fellépő művész típusát, a puskinok, miczkiewiczzek típusát szándékozik megvalósítani.” = HERMANN Zoltán, *Liszt Ferenc árvízi hangversenyei Bécsben (1838) = A génusz kötelez*, szerk. KULIN Ferenc, Argumentum Kiadó, Budapest, 2012, 240.

³²⁰ „Japunk érdekében hihetőleg személyesen Párisba utazandók” – Honderü 1844/I, 16. sz., 517.

³²¹ Honderü, 1844/II, 3. sz., 50.

³²² Honderü, 1844/II, 25. sz., 402.

követhető magyar írók párizsi művészi/művészeti érintkezései, tartózkodásai – így a magyar kultúra párizsi kapcsolódásainak eddig lappangó fejezete tárulhat fel általa.

Petrichevich párizsi beszámolója egyúttal érdekes mentalitástörténeti forrás: hogyan képeződik le írásaiban a magyar és francia kultúra, szokásrendszer különbségei? Milyen tapasztalati tőkével indul, hogyan gyarapodnak ismeretei? E reláció kétoldalúsága a korszakban szórványos jelenség, Horváth Lázár célja nemcsak az egyoldalú távlatteremtés volt, ő nemcsak hazahozni, de vinni is kívánt, mint fentebb említettem, Erkel *Hunyadi Lászlóját* kívánta volna népszerűsíteni, ez pedig – mint később még kifejtésre kerül – sorsfordító lehetett volna a mű nemzetközi recepciójában.

Petrichevich – csatlakozva a klasszikus Grand Tourok hagyományának muzeális, műkincset szemlélgető műfajához – utazásának alapélménye az alábbi felkiáltásba sűrítendő: „szédülök a művészettől”! Már első állomásán, Münchenben, elképedve jegyzi meg, hogy a város képcsarnokában Rubensnek „95, mondd, kilencvenöt saját kézzel készített képe van [...]. Szegény pesti Múzeum!” Ahogy a közönség befogadói attitűdje is nagy léptékekkel előrébb jár („A műegyleti kiállítás egész éven át tart, [...] s a nép nyüzsög e képek körül.”), úgy az állami támogatások mértéke is egészen más regiszterben mozog, hisz az épp regnáló I. Lajos („ki mint egy igaz Medici, oltárokat emelt a művészetnek”)³²³ épp ekkoriban tette Európa művészeti központjává Münchent.

Párizsba, e „jelenkori Ninivébe”, „ez új Babilonba”, a „világ fővárosába” december 28-án érkezik, lenyűgözik a vég nélküli utcák gázlángjainak színes vonala, a tüköruvegéből álló földszintek, a fényűző cukrászdák és kávéházak (melyhez képest a pompásnak tartott pesti vendéglők olyanok, „mint egy csóka a paradicsommadár mellett”), vagy a roppant luxus és bazárok, az iparművészeti termékek milliányi kínálata (ahol még a legegélyezettebb Védegyleti tag sem tudná megállni a vásárlást – írja). Elkápráztatják Párizs közintézményei is, a Pantheon, a templomok, a tanintézetek. Meglátogatja többek közt a Sorbonne-t, a College de France-t, ahol világhírű előadásokat hallgat (pl. vallási, történelmi, bonctani „leckéket”) több mint ezerkétszáz másik érdeklődővel együtt. (Akik nem fértek az amfiteátrumba, azok az „üvegcúp tetejéről” kandikálnak az előadásra!) Ugyancsak elámítja a város számos múzeuma, hiszen „szépművészetek dolgában is kincseket mutat Páris, alig másutt föltalálhatókat.” Az ajánlólevelekkel (és kulturális ambíciókkal) utazó Petrichevich magát tehát igazi turistaként is definiálja, mely az utazás korabeli gyakorlatának, jelenségének elméleti megközelítését teszi lehetővé, hiszen reflektál a turista és utazó közt ekkor kialakuló különbségekre. „Lelkiismeretes

³²³ Honderü, 1845/I, 8. [kiemelés tőlem, KAE]

turistaként utazom össze e nagyvárost, pedig ez olyannak, ki a színházakat, hangversenyeket és szalonokat is szorgalmasan látogatja, ki számos látogatásokat tenni és fogadni kénytelen, [...] s a fölött még a Honderü által számos megbízások és megrendelésekkel is szerencsételve [...] lón, olyannak [...] valóban nagy áldozat.”³²⁴ Hiszen „Párizsban oly tenger dolga van az embernek, hogy háromszor 24 óra kellene minden naphoz toldásul”!³²⁵ A klasszikus utazó tehát az, aki a város társadalmába ajánlólevelek útján beilleszkedik, azokat a klasszikus kulturális gyakorlatokat végzi (színház, hangverseny, szalonok látogatása), mint az ott élő lakók, míg a turista a nevezetességeket, látványosságokat „lelkiismeretesen” felkereső kívülálló látogató.

A színház itt is rabul ejti, szakmai tapasztalatai addig soha nem látott mértékben gyarapodhatnak,³²⁶ Párizs „huszonegynéhány” színházának, mindig teltházias előadásainak (először találkozik például a sorban állás jelenségével!), valódi csínnal elkészített enteriőrjeinek, díszleteinek, színpadképeinek (melyek „a színi kiállítás netovábbjai”), az igazi szabatsággal előadott zeneművek, balettek minőségének, a színpadi világ és a közönség sajátos és elegáns viselkedési kódjainak köszönhetően. Élményeit igyekszik már ott helyben is a haza javára fordítani: „néhányat a nekem tetsző jobb darabok közül viszek magammal a bécsi udvari s a pesti nemzeti színpad számára”.³²⁷

Külön figyelmet érdemelnek szalonlátogatásai: báli élményeit (vö. a szalon mint létforma, művészi gyakorlat: Petrichevich maga is „műkiállításként” határozza meg a társasági eseményeket!), Párizs táncünnepéyeit az ezeregyéjszaka fényálmáihoz, szemvakító pazarságához hasonlítja, ahol január közepén „fejnagyságú ananászok, kerti eper és barackok” fűszerezik a válogatott kompánia élvdús beszélgetéseit, táncszervedélyét. Külön „riportokat” szentel a párizsi farsang legjellemzőbb ünnepeinek, az operabáloknak, melyek inkább hasonlítanak egy „mítoszi meséhez, egy tarka álomszövevhez”, semmint bálhoz. Szociográfiai ranggal bír, hogy a párizsi magyar előkelő közösség életéről is említést tesz (Apponyi Antal legválasztékosabb, divatos szalonjáról, a kint mulató Zichy Ödönről, Andrássy Manórol, a vasgrófról vagy akár Erdélyi Jánosról!), tudósít a kivételesen táncoló magyarok szalonsikereiről vagy „honosink pompás öltözetéről”, melyek nagy bámulást okoznak a francia elegáns körökben. Marczibányi Livius ruhája például a „királynétól az utolsó vendégnőig általános bámulat tárgya lón, s mintegy eleven mintája ama mesével határos képzeletnek, melyek

³²⁴ Honderü, 1845/I, 9. sz., 91.

³²⁵ Honderü, 1845/I, 10. sz., 97.

³²⁶ A számos elejtett megjegyzés, beszámoló mellett tízedik levele kizárólag ezzel a tematikával foglalkozik: Honderü, 1845/I, 13. sz., 126-128.

³²⁷ Honderü, 1845/I, 13. sz., 127.

Magyarhonrul – mit a lovagias középkor, a regényes arabféle mesék dúsgazdag tündérhonának tartanak máig is – a nem sokat tudó francia főben mindezidáig uralkodnak.”³²⁸

Petrichevich kétségtelen társasági és kulturális sikereket ér el, „minden estvére fél tucat meghívást kap”, Jules Janin szalonjában több ízben reggelizik, megismeri Heinét, az „olvadékony, nefelejcskék szemű kedves embert”, „levelezésbe bocsátkozik Lajos Fülöppel” a Nemzeti Múzeum anyagát gyarapítandó (l. a korábban már közölt Kubinyi Ágoston levelet). Továbbá ebédekre siet Dumas-hoz, akinek „társaságát igen szereti”, és akinél a *Monte Cristo* kéziratát szemlélheti meg, legnagyobb „szent borzadás” pedig akkor futja el keblét, midőn Chateaubriand küszöbén lépett át: „Meglepte őt munkáibani jártasságom [...]. Elválásomkor egy jelesen dolgozott mellképével ajándékozza meg, mely emlékeim egyik legkedvesbikét teendi.”³²⁹ Egyedül azt sajnálja, hogy Liszt (portugál koncertjei miat) nem tartózkodik a városban, mert jelenléte szabad bejárást engedett volna George Sand vagy Marie d’Agoult szalonjaiba is.

Érintkezései, élményei nem (csupán) öncélú szórakozást jelentenek: „megrakva térek vissza műmellékletekkel [...]. Fametszvényt nem lehetvén Pesten [...] készíttetni, többet készíttettem 12 műmellékletnél, miket a Honderü adni fog [...]. Párisnak, a világ fővárosának szebb emlékeit, jelességeit is adni fogom időnkint”.³³⁰ Továbbá magával Lajos Fülöppel is levelezésben áll: a *Der Ungar* számol be a francia „Gazette universelle des beauxarts [sic!]” nyomán ennek tárgyáról, a már említett „Mátyás király pajzsáról, amelyet a Nemzeti Múzeumnak fog ajándékozni.”³³¹

Rendel továbbá partitúrákat, melyek annyira frissek, hogy még ki sem jöttek a nyomdából, de ha megküldik őket Pestre, „a hangászegyletnek lesznek ajánlandó”, továbbá magával hozza Rossini új chorálját is „pesti zeneegyletünknek”, „nemzeti színházunk igazgatóságát pedig a legszebb két dalművel, [...] nagyon divatos operákkal” lepi meg. Megszemléli a „követek házát”, hogy a Pestre tervezett országházhoz építészeti jártasságot szerezhessen, ahogy a közipar egyes gyárait is megtekintti viszonyításképp, s így a Szajna vizének szűrő üzeme után megjegyyezheti: „beh jó volna Pestnek, Debrecennek, s honunk minden rossz vizű helyeinek ily intézeteket fölállítani”!³³² Petrichevich, a szalonfi franciatudásával, társasági modorával közvetve is sokat tehetett a magyar kultúra érdekében,

³²⁸ Honderü, 1845/I, 12. sz., 119.

³²⁹ Honderü, 1845/I, 16. sz., 159.

³³⁰ Honderü, 1845/I, 14. sz., 138.

³³¹ RÓZSA Mária, *Pesti német nyelvű lapok a kultúraközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2013, 201.

³³² Honderü, 1845/I, 17. sz., 170.

Dumas-nál tett látogatása, irodalmi disputái után ezért joggal jegyezheti meg: „Örvendek mindig, midőn hallják, hogy nálunk is ismerik műveiket, mert azt hiszik, valami kamcsatkai barbár pusztáknak vagyunk fiai.”³³³

A *Hunyadi László* külföldi népszerűsítésének ügylete a kezdetektől végigkíséri útját, már első állomásán rögzíti: „Hunyady [sic!] Lászlót – ha Párizsban nem sikerülne tervem – Münchennek szántam [...]. Már tettem előleges lépéseket, s teljes sikert várok ezektől.”³³⁴ Az opera helyzete végül nem alakul kedvezően: „Hunyady László sorsa – melyért 3 egész hónapig ültem itt, s melyről mindaddig mit sem szóltam, mert semmi bizonyost róla mondani nem lehet – mindaddig függőben marad, míg a nagy opera igazgatóságának sorsa eldől, a jelen igazgatónak ideje már-már kitelvén. A mű azonban szép és hatalmas kezekben marad, melynek megígért pártfogásuk már fél diadal.”³³⁵ Hogy Petrichevich szándéka az opera nyugat-európai propagálásában milyen jelentőségű volt, azt érzékeltetheti a közelmúltban megjelent Erkel operák kritikai kiadása: „Műfaj történetileg Erkel műveit minden elfogultság nélkül összeurópai összehasonlításban is a legjelesebb eredmények közé számíthatjuk a 19. századi nemzeti ébredés jellegzetes, nagyhatású műfajában, az operában.”³³⁶ Többek között a megbízható kották hiányának köszönhető máig méltatlan ismeretlensége külföldön, Horváth Lázár törekvése tehát jelenkorunkig az egyik legjelentősebb kísérlet nemzetközi recepciójának előmozdításában, szerepét pedig kitünteti, hogy a *Hunyadi* kvalitásait nem csupán történeti távlatból, hanem ab ovo fel tudta mérni.

A tervezett pár hetes nyugat-európai utazásnak sokáig nem szakad vége, hiszen „Páris azon városok közé tartozik, melyben minél tovább mulatsz, annál több és mindig több dolgod lesz.”³³⁷ Számos kirándulást tesz Párizs környékén, elutazik Versailles-ba (a vasút negyven perc alatt „röpíti” a francia királyok híres palotájához, a menetidő ma ugyancsak ennyi!), de bejárja (főként „vaspályán”) Franciaország „classical vidékét”, Normandiát is. Első intenciója szerint Párizsból Albionba tervez menni „Kornis Albert és Wenkheim Antal után utazandó”, azonban mielőtt értesül, hogy lapja „polémiától eddigelő tiszta hasábjain a leg és legpogányabb vahotféle cirógatások” ütötték fel a fejüket, „azonnal látományozni küldém útlevelem,

³³³ Honderü, 1845/I, 16. sz., 159.

³³⁴ Honderü, 1845/I, 1. sz., 9.

³³⁵ Honderü, 1845/I, 30. sz., 297. A Hunyadi külföldi fogadtatástörténetéről, valamint Petrichevich további szerepéről: LEGÁNY Dezső, *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*, i.m., 39-40.

³³⁶ TALLIÁN Tibor, *Előszó = „Szikrát dobott a nemzet szívébe”*. *Erkel Ferenc három operája*, MTA Zenetudományi Intézet, 2011, 7.

³³⁷ Honderü, 1845/I, 18. sz., 176.

fölhagyék londoni utammal, és sietek a honba, hol bunkós modort kezdte váltani a Honderü, mely oly nemes méltósággal óvta magát eddig a magyar zszurnalisztika mételyétől”.³³⁸

Ami a levelek poétikai megformáltsága illeti: Petrichevich prózája a mai nyelvhasználathoz közelít, és élvezetessé teszi nyelvi, stilsztika összetettsége, frissessége. Misszilisei élvezetes, irodalmi igényű olvasmányok, a magyar útleírásokra korábban jellemző szikár, személytelen hangvételéhez képest közvetlen, egyedi hangütésű, az egyéneken átszűrt szubjektív tartalmat közvetítenek. Leírásai a praktikusságon túlmenően az esetleges, eseményszerű megragadására összpontosítanak, naplószerű szövegszervező megoldásokat mutatnak, miközben természetesen megőrzik referencialitásukat is, tehát olvasója e jeleket olvasva tájékozódhat Párizsban. Szövegalkotásában nyilvánvalóan befolyásolta olvasóközönsége vizionálása, így női olvasóit szem előtt tartva a szalonok társalgási nyelvét alkalmazta.

Életének utolsó megmozdulásai szintén az utazás gyakorlatába íródnak, Petrichevich Horváth Lázár a szabadságharc idején, halála előtti utolsó években a Közel-Keleten és Dél-Európában utazik. Természetesen óhatatlanul felmerül, hogy az itt éktelenkedő összefüggésről szót ejtsék: miért épp a forradalom idején távozik az ország területéről?

Ennek felrajzolásához először – egy hátráló lépéssel közelítve – családtagjainak forradalmi szerepkörét nélkülözhetetlen felvillantani, hogy az összetett mintázatokat felrajzolva láthatóvá váljon ennek egyik megnyilatkozása, Horváth Lázár keleti és dél-európai utazásai a szabadságharc idején. Közeli rokonainak forradalomban betöltött, egészen ellenkező pozíciói ugyanis megvilágító erejűek lehetnek a háború elkerülhetetlenül megosztó természetét illetően, valamint felmutathatják, hogy egy adott társadalmi tér mennyire meghatározó lehet az identitás konstruálásában. Egészen lecsupaszítva: Lázár két bátyja egymás ellenségeként harcolt: egyik testvére, Petrichevich Horváth János osztrák színekben, magas beosztású tisztként szolgált a császár oldalán (l. a 7. fejezetet), míg másik bátyja, Petrichevich Horváth Dániel az erdélyi hadszíntéren a magyarok önállósulásáért küzdött. Horváth Dánielt kormányzati képviselővé is választották, bár e tisztségéből később felmentették. 1848 szeptemberétől fegyvert fogott, Udvarhelyszéken zászlóaljparancsnok lett, Jellačić seregeit egészen a Lajtáig üldözte, 1849-

³³⁸ Honderü, 1845/I, 20. sz., 197.

ben pedig Bem tábornoki működése során Udvarhelyszéken ő irányította a nemzetőrség újraszervezését.³³⁹

Hasonlóan tünetértékű, hogy Petrichevich Horváth Lázár Erdélybe költözött német sógora, vagyis lánytestvérük férje szintén a magyar szabadságharc oldalán küzdött az erdélyi hadszíntéren: „Rindsmaul Albert gróf [...] mint katonatiszt Erdélybe szakadt, azáltal, hogy 1836. dec. 6-án elvette a kolozsvári színház egyik építtetője és a megnyitáskor Zrínyit játszó Petrichevich Horváth Dániel és gr. Lázár Éva leányát, Emíliát, az akkori irodalomban szerepet játszó P. Horváth Laczi [Lázár] nővérét. Az akkori főúri társaság egyik legneveltebb s legszellemesebb kedvencét. [...] Albert gróf középtermetű szőke férfi. A nász után a nyárádmenti Jobbágyfalván, neje birtokán vettek lakást. Maga a gróf rajzol, fest, a német lapokba az erdélyi viszonyokról szóló közleményeket ír. Jó magyar ember lett. A forradalom alatt honvédőrnagy, mint ilyen védi Csíksban a Gyimesi-szorost 12 ágyúval, midőn vette aug. 1-én a hírt, hogy Gál Sándor feladta a Székelyföldet. A gróf oda szorult, kivágta magát, ágyúit elásta.”³⁴⁰

E szövevényes társadalmi-, családtörténeti háttérből kiindulva milyen megoldási stratégiák merülhettek fel Horváth Lázárban 1848. március idusát követően?

Nem sokkal a magyar történelem „radikális” fordulatú eseménye, március 15-e gyökeres változásokat deklaráló napja után eltervezi, hogy elutazik, erről mindössze egy fennmaradt kurta levél tanúskodik, melyet Kubinyi Ágostonnak címez március 19-én. „Liszt Ferencnek életnagyságú szobrát a nemzeti Museumnak ajándékozni szándékozván: *minthogy 3 nap alatt a szállásról kimegyek, méltóztassék annak műértő kőfaragó – vagy szobrászi egyén általi elszállításáról sietve gondoskodni*”.³⁴¹ Költözése (mely tehát kultúraszervező mozzanattal kapcsolódik össze) ekkor valószínűleg még nem jelenti az országból való távozását is, hiszen a következő fellelhető adat szerint csupán október elsején várja a (Bécstől kb. száz kilométerre fekvő) Mürzzuschlag felé tartó vasutat. Sokatmondó lehet a dátum: csak a márciusi események fegyveres harcokká alakulásának idején, a pákozdi csatát követően hagyja el az országot.

A szabadságharc további (számunkra már ismert!) eseményei felől nézve tehát távozása az országból csak elsőre tekinthető megfutamodásnak; hogy a magyar függetlenségi törekvések örökségét megtagadta volna, mégsem jelenthető ki, ez utazásai alatt írt feljegyzéseiből

³³⁹ Vö. Szószék és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848-49, s.a.r. HERMANN Róbert, Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 294-295., Az 1848-1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja, szerk. PÁLMÁNY Béla, Magyar Országgyűlés, Budapest, 2002, 676-678.

³⁴⁰ KÖVÁRY László, A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére, Erdélyi Múzeum, 1901. június 18., 329.

³⁴¹ OSZK kéziratár, FOND XII/869. – A forradalmi napokban a posta sem működhetett a régi kerékvágásban, hiszen a levelet Kubinyi csak szeptember közepén veheti kézbe.

világosan kiderül. A források szerint ugyanis külföldön diplomáciai akciókat vállalt a magyar szabadság ügyéért, ami sugallhat olyan értelmezést is, miszerint épphogy efféle küldetések miatt távozik az országból. Már Grazban (mielőtt elhagyná Ausztriát) feljegyzi: „Horvát-magyar dolgok mind egyoldalú információ után az úton. *Sokat kelle mindenfelé civódnom ügyünk mellett.*”³⁴²

Hogy miért épp orientális tájakra vándorol, választ kínálhatnak egyfelől titokzatos diplomáciai ügyletei, másfelől ifjú korának tervei. Úti célját bármi is irányította, utazási modorát mindenképp befolyásolhatták olyan tetszetős, regényes minták, mint például Zichy Ödön gróf orientális, vadregényes élménybeszámolói, aki 1841-ben „utazta meg Keletet, *középkori lovagzarándokként* látogatva meg a szent koporsót”, ahol lehetősége nyílhatott „a legfárasztóbb, legkínzóbb – de egyszersmind legjutalmazóbb tapasztalásokat tenni oly tájakon, hol a *vészdedzett férfiú elszántságát* nem ritkán fenyegeté *életveszély.*”³⁴³

Miután október 10-én Triesztben vízre száll, négy napos hajóút és tengeribetegség után megérkezik Korfura, az októberi hónapot pedig Görögországban „hagyományos” turistaként tölti, ellátogat Athénbe, Korinthoszba, bejárja az ókori kultúra emlékeit, megcsodálja a Peloponnészoszi-félsziget „vegetatio”-ját és korábbi gyakorlatai alapján: „[r]égi edényeket és pénzeket vásároltam a múzeumnak.”³⁴⁴ Átkelve az Égei-tengeren, az általa oly szeretett Morier szülővárosából, Smyrna-ból (ma Izmir, Törökország) elindul Isztambul felé, ott pedig meg sem áll egészen a szultán palotájáig, ahol tiszteleg „Reschid basa nagyvezér, Ali basa, külügyminiszter uraknál. *Magyarország politikájáról felvilágosítottam.* Reschid basa [...] nagy *reformer és a magyar dolgokat igazolja.*”³⁴⁵ Horváth Lázár megbecsült pozícióját bizonyítja, hogy ott tartózkodása idején az iszlám fontos ünnepén³⁴⁶ Ali basa maga küld utána, s a Serail ablakából nézeti vele az ünnepséget, továbbá hogy „a porta és a magyar közötti hivatalt viselő effendit rendelték mellém honneureket csinálni”, valamint hogy indulása előtt „Reschid basa fermánt [szultán írásos rendelete] küldött” számára.³⁴⁷ (Az írás ismeretlen, de újra lebegteti a politikai küldetés lehetőségét.) Törökországban ráadásul kapcsolatban áll Orbán Balázssal is,

³⁴² P.H. Lázár naplói, 62. [kiemelés tőlem, AE] - A végül háborús helyzetbe sodródott ország fegyveres ellenállását (Széchenyihez hasonlóan) azonban maga sem tudja pártolni, amint ezt sógorának nem kevés malíciával meg is írja: „So sieht [...] den Abstand zwischen Orient und dem unglückseligen Occident, und ob ich nicht Recht gehabt habe, neueren Wirren zu entkommen?” = P. H. Lázár naplói, 91.

³⁴³ Honderü, 1844/I, 1. sz., 31. [kiemelések tőlem, KAE]

³⁴⁴ P.H. Lázár naplói, 63.

³⁴⁵ P.H. Lázár naplói, 64. – Resid Musztafa pasa (1802-1858), török államférfi, nagyvezír (1846-1852; 1856-1857), külügyminiszter. [kiemelés tőlem, KAE]

³⁴⁶ Az ún. *Kurban bayram*-ra, melyet annak emlékére tartanak, hogy Ábrahám kész volt feláldozni fiát Istennek.

³⁴⁷ P.H. Lázár naplói, 64-65.

akivel amellet, hogy munkáit másoltatja, bizonyára a forradalmi eszmékben is egyetértettek.³⁴⁸ Isztambuli kitérője után rövid időre visszatér Smyrná-ba, itt a konzulnál megismerkedik többek között egy horvát emberrel is, különböző társas érintkezéseiben tehát ugyancsak kiállhatott a forradalom ügye mellett. „Mihanovits [...] igen művelt. [...] *Nagy Jelasics tiszteletéből kissé kigyógyítottam*. Derék jó ember, vendégszerető s magyarok barátja. Hogy e percben övéhez szít, megbocsátható.”³⁴⁹

Törökországi tartózkodását követően újra hajóra száll, és a Szentföld felé veszi az irányt. Rodosz, Bejrút és Türosz (ma Tyre, Libanon) érintésével megérkezik a mai Izrael területére, Haifa, Názáret és Jaffa (ma Tel-Aviv része) városok után pedig november 29-én eléri következő célpontját, Jeruzsálemet. Két hétig tartó palesztinai tartózkodása alatt a látványosságok, emlékhelyek bejárása mellett nagy tisztség is éri, a Szent Sír Lovagrend tagjai közé iktatják be. Utazásának e periódusáról *A szent sír* című vallásos iratában emlékezik meg, mely nemcsak a Szentföld korabeli politikai kérdéseit taglalja, hanem először ad útleírást egy „oly világrésről, melyet magyar utazó még nem ismertetett”!³⁵⁰

Időközben beköszönt 1849, január elején pedig Horváth Lázár elhagyja a mai Izrael területét, visszatér Bejrútba, hogy ott ismét hajóra szálljon s új földrészre, Afrikába, Alexandriába utazzon. Alexandria számára „kis Párizs”-ként konstatálódik, hiszen a nevezetességek mellett élénk társasági életet élhet, európai konzuloknál jár „csinos bálokban”, soireékban, a „kávéházi scéna, pofozódás, pletykaságok, irigykedés” egészen „tout comme chez nous”.³⁵¹ Feljegyzéseiben hazájáról ezúttal csupán egyszer emlékezik meg: „magyar múzeumot gazdagítani szándék[oz]om Egyiptomban”.³⁵² Kairóban a látnivalókon túl ugyancsak nevezetességekkel, főkonzulokkal, ezredesekkel, kormányzókkal, ünnepélyekkel és basákkal mulatja magát. Márciusban kirándulást tesz Szuezebe is, a hónap közepén visszatér Alexandriába, hogy újra vízre szállva ismét európai(bb) tájakra utazzon.

Máltában március 31-én értesül az oktrojált olmützi alkotmányról, melyről úti feljegyzései közt a rövid címszavakhoz, kurta utalásokhoz képest váratlanul hosszas reflexióval emlékezik meg: „Új magyar konstitúció. Kossuth eltemette a magyart. Vége nekünk. József császár németesítő szisztémája tényleg behozva. Átkozott legyen még emléke is, ki ennyire

³⁴⁸ Orbán Balázs „1849-ben Konstantinápolyban 150 főnyi csapatot gyűjtött a magyar hadsereg számára, de alig érkezett Magyarországra, Görgey letette Világosnál a fegyvert. [...] 1855-ben Konstantinápolyba visszatért és itt élt 14 évig. Magyar casinót szervezett és a menekülteknek sokban segítségére volt.” SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái IX. kötet*, Horánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1903, 1318.

³⁴⁹ P.H. Lázár naplói, 65. [kiemelések tőlem, KAE]

³⁵⁰ KOMÁROMY Ferenc, *Előszó* = PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Szent sír*, Pest, 1854, i.m., 2.

³⁵¹ P.H. Lázár naplói, 70.

³⁵² P.H. Lázár naplói, 70.

lealacsonyítá nemzetünket. Német diétára fogunk németül szóló követeket küldeni! Avagy ekképp maradhat-e ez?”³⁵³ – s mintegy felkiáltásképp Itáliába utazik (április 3-án el is éri Szicília partjait), ahol immár a levéltári anyagok bizonyosága szerint (is) diplomáciai manővereket hajt végre (turista szenvedélyei mellett). Mindezzel kapcsolatos kutatásokat Petrichevich Horváth Emil végezte el, így indokolt az ő vizsgálódásait hosszabban idézni:

„Igen érdekes az a küzdelem, melyet [Petrichevich Horváth Lázár] az osztrák külügyminisztériummal s az osztrák diplomáciával Olaszországban folytatott, s melynek írásos emlékei Esterházy Móric gróf, római nagykövet titkos jelentéseiben s a külügyminisztérium bizalmas iratváltásaiban fennmaradtak. Ezeknek szemében megbocsáthatatlan vétke volt, hogy a zsarnoki osztrák elnyomást ostorozta, s előkelő olasz társadalmi és politikai köröket a magyarok ügyének igazságáról meggyőzni igyekezett, főleg, hogy úgy a római udvarnál, mint IX. Pius a szabadságharc leverése után a magyar ügy iránt kedvező légkört iparkodott teremteni. – Ő juttatta el többek között Gróf Teleki Lászlónak az emigrációban írt röpiratát a magyar ügyről [*De l'intervention Russe*] a pápához is, mit különösen sérelmeztek. Nem kisebb férfiak leveleznek ügyében, mint Schwarzenberg herceg külügy-, dr. Bach Sándor belügyminiszterek, gróf Esterházy Móric római nagykövet. Esterházy 1850. augusztus 31-i jelentésében írja Schwarzenberg hercegnek, hogy »megemlékezve azon lényeges és irányító tevékenységről, mellyel Petrichevich Horváth Lázár úr Magyarországon az utóbbi 10 év alatt, különösen az országgyűlések idején úgy is mint újságíró, a túlzó ellenzéki mozgalmakban buzgólkodott«, indítatva érezte magát, hogy őt megfigyeltesse, s ennek eredményében megállapítja, hogy »nemcsak magánbeszélgetésekben engedett meg magának heves politikai kirohanásokat, hanem a magyar lázadásba erősen belekevert gr. Teleki Lászlónak egy külföldön megjelent röpiratát a magyar viszonyokról terjesztette, s azt még a pápa őszentségének is átadta.«. Gaetai és római tartózkodása alatt is állandóan figyeltette az osztrák nagykövet s ennek alapján azt jelenti róla: »azok az adatok, melyek itt tartózkodásáról tudomásomra jutottak, megerősítették teljesen eddigi észleletemet. Azok a nézetek, melyeket P. Horváth Lázár hangosan, nyilvános helyeken, pl. table d'hotes-nál nyilvánított, ismeretségei, összeköttetései, egyszóval egész magatartása

³⁵³ P.H. Lázár naplói, 72.

előttem politikailag gyanúsnak látszott.« Miután kiutasíttatni nem tudták, ellene nyíltan fellépni nem lehetett, [...] Schwarzenberg herceg átír ügyében a belügyminiszternek, s kéri, ne hosszabbítsa meg P. H. Lázár útlevelét, hogy ezáltal Olaszországból való hazatérésre kényszerítse. [Bach] [...] 1850 október 17-én értesíti a főméltóságú herceget, hogy »hálás köszönettel vett átíratát figyelembe fogja venni, ha a Honderü egykori szerkesztője új útlevél kiállításáért folyamodnék.« Ugyancsak megkeresi a katonai parancsnokságokat is, hogy P. H. Lázárnak olaszországi propagandáját lehetetlenné tegyék, elrendelik útlevele bevonását. De P. H. Lázár megelőzte őket, s mint a firenzei katonai parancsnok jelenti, 1850. október 10-én Bolognán, Velencén át hazautazott, két derék tábornok, [...] személyes jóbarátai segítségével.”³⁵⁴

Horváth Lázár olasz útja, tehát 1849. április kezdetén Szicíliaból a Nápolyi Királyságba indult, s egészen 1850 közepéig nagyrészt ott is tartózkodik, bár rengeteg kirándulást tesz a környék, főként a Sorrentói-félsziget településeire. Megérkezése után, kétheti nápolyi tartózkodást követően kap útlevelet Gaetára, ahol IX. Pius pápa akkoriban tartózkodott.³⁵⁵ „Audiencia Pio IX pápánál. Parádé. Leültetett, fél órát tartott. Olasz s magyar politikáról. A magyaroknak igazat adott. Nincs – mond ő – Isten áldása az elnyomók fegyverén. Magyar ruhám bámulása. Kedves, jó őr, de nem nagy fő.”³⁵⁶

Nápolyban a viruló flóra, a paloták, római maradványok, páholyok, olasz nyitányok stb. futó feljegyzései közt itt-ott igen röviden jelzi, hogy a gyönyörű út és számtalan szórakozás közben hazája keserű eseményeiről is tájékozódik, pl. „orosz csordák inváziója Magyarhonban”.³⁵⁷ Vagy épp 1849 szeptemberben, mikor bécsi hírlapok kerülnek a kezébe aláhúzva felkiált: „*Finis Hungariae!!!*”³⁵⁸ A vértanúk haláláról is értesül: „Szegény Batthyány Lajos legbensőbb egykori barátom főbelövetéséről tudósítottam. Rettenetes! Az Isten bosszúja ki nem marad a gyilkosokon.” Egy héttel később pedig: „Misék Batthyány Lajos lelkiért.”³⁵⁹ Miközben honfitársait Haynau rémuralma vegzálja, Horváth Lázárt nagy megtiszteltetés éri:

³⁵⁴ PETRICHEVICH HORVÁTH Emil, *A Petrichevich család naplói*, i.m., XXIII.

³⁵⁵ Boldog IX. Pius pápasága kezdetén (1846-tól) megpróbálta a Pápai Államot az olasz függetlenségi-nemzeti törekvésbe bekapcsolni, 1848 tavaszán azonban, mikor az Itália egyesítéséért fáradozó szárd–piemonti kormány hadba indulásra szólította fel Ausztria ellen, visszautasította a csatlakozást. A csalódás az olasz hazafiak körében mérhetetlen volt: Piusból, a haza atyjából a haza árulója lett, így a felkelők végül az ősz folyamán megostromolták a pápa menedékhelyét, ezért Pius 1848. november 24-én álruhában a Nápolyi Királyság területére, Gaetába menekült, ahol 17 hónapot töltött, így Horváth Lázár 1849-es utazása alatt is ott tartózkodott.

³⁵⁶ P.H. Lázár naplói, 74. [kiemelés tőlem, KAE]

³⁵⁷ P.H. Lázár naplói, 75.

³⁵⁸ P.H. Lázár naplói, 76. [kiemelés az eredetiben]

³⁵⁹ P.H. Lázár naplói, 76.

IX. Pius „elismerése emlékéül a Szent Gergely nagykereszt rendjelét adá utazónknak.”³⁶⁰ A pápa díszes „Gregorius Magnus” rend ajándékozása után „[m]egint leültetett s 1/2 órát tartott magánál. Jó ember ő maga, s politikája szabadabb, mint körötte valóiéának.”³⁶¹ Az újabb kegyes fogadtatást és jutalmat a Szentföldön tett buzgalmaiért, ez irányú diplomáciai kapcsolataiért, így például Reshid basának írt leveléért nyerte el, melyben a római katolikus egyház Palesztinában „borzadállyal teli”, jogtiport helyzetére hívja fel a török császár első miniszterének figyelmét.³⁶²

Zarándoklásainak végül 1850 júniusában a már ismert körülményeken túl talán Petrichevich saját maga is véget vetett volna, hiszen magát „hontalan bujdosó”-ként aposztrofálva („Hittem-e egykor, hogy az *Elbujdosott* én leszek?” – kiált fel naplójában regénye címét megidézve), helyzete 1850-ben már korántsem fényes. „Rossz időket értem, nyomorogtam [...]. Megtanultam, mit teszen szegénynek lenni.”³⁶³ Június 30-án indul haza: „Utolsó pillantás Nápoly felé. Sok jó ismerőst hagytam el. [...] Esterházy Móric akasztófára való.”³⁶⁴ (Vö. a róla írt jelentésekkel!)

Hazafelé tartva még útba ejti és „összefutkossa” Rómát és Toszkána különböző városait, tájait, így jár többek közt Pisában, Firenzében, s amellet, hogy „pompás képcsarnokokat”, remek színpadokat és táncestélyeket látogat meg, vagy épp a Macbethet látja „Verdi saját igazgatása alatt”, hazájának és kultúrájának igyekszik továbbra is jó szolgálatokat tenni. Így ha útközben magyar honvédekkel találkozik: „olvastam nekik néhány éneket vérző lantomból”; ha Bolognában jár: „Rosszint látogattam, még igen jó külsejű ember. Erkel Hunyadi Lászlójáróli ítéletét levélben adta. [...] Rossini egy emléklapot írt számomra, a szerencsétlen magyar hazára célzó textussal”³⁶⁵ Veneto és Lombardia tájain eltöltött „sok kedves nap” után végül november 15-én érkezik meg a Monarchia területére, Triesztbe, hogy 1848 októbere után két esztendővel ismét hazája földjére léphessen.

Az utazás ontológiai vetületét figyelembe véve szervesen ide fűzhető élete végének utolsó, alig dokumentálható szála is.

³⁶⁰ KOMÁROMY Ferenc, *Előszó*, i.m., 22.

³⁶¹ P.H. Lázár naplói, 76.

³⁶² Határozottan, igen merészen, számos példával alátámasztva közli a nagyvezérrel ugyanis, hogy különböző felekezetek (pl. „göröghitűek”) milyen aljas eszközökkel, például megvesztegetéssel igyekeznek a római katolikusok tulajdon(jog)ait megszerezni a Szentföldön. PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Szent sír*, Pest, 1854, 79-86.

³⁶³ P.H. Lázár naplói, 79.

³⁶⁴ P.H. Lázár naplói, 79.

³⁶⁵ P.H. Lázár naplói, 81, 82.

„Hazatérve P. Horváth Lázár elsőbb gondjai egyike volt utazásából valamit közleni, Addig is, míg terjedelmesebb művével elkészülhetne, egy előleges munkához fogott [A *szent sír*] [...], s mely minthogy francia nyelven volt eredetileg írva – Európához lévén intézendő – vele írója 1851 elején Pestről Hamburgba indult kinyomtatását eszközölni. De kiszámíthatatlan a jövő, az oly sokszor megfoghatatlan s néha kegyetlen sors másként határozott. Bécsnél ugyanis tovább nem mehetett.”³⁶⁶

Végzetes kimenetelű utazásáról sajnos (egyelőre) nem áll rendelkezésre primer forrás, az egyetlen jelenleg fellelhető korabeli adat pedig nem visz sokkal közelebb a baljóslatú eseményekhez; Lemouton Emília Jósikának írt rövid levelében azonban mégis fontosnak találta, hogy az „újságok” közt megemlítsen Petrichevich eltűnését. „Horváth Laziról azt beszélnek itt, hogy halálán van; annyi igaz, hogy 4 heti távolléte alatt még senkinek sem írt, tehát meglehet, hogy van valami a dologban.”³⁶⁷ Ami bizonyosnak vehető, hogy nem sokkal hazaérkezése után, Bécsben „néhány napi gyengélkedés után, egy szíverének megpattanása következtében, február 5-én meghalt.”³⁶⁸

2. Az *Abafi* kontrasztív kontextusa – a biedermeier regény szövegüniverzuma. Petrichevich Horváth Lázár: *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban*

Az alábbiakban Petrichevich kevés számú szépirodalmi alkotása közül az irodalomtörténet szempontjából talán legmeghatározóbb szöveg elemzésére, *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban* című regény tanulmányozására teszek kísérletet.

Izgalmas olvasói tapasztalat mesterműveken túltekintve egy poros, régen elfeledett, jóformán számon sem tartott regényt szóhoz juttatni, hogy jelenkori irodalmi érzékünk szempontjából újszerűen hallassa hangját. Petrichevich Horváth regénye meglepő élménnyel szolgálhat e tekintetben, melynek történeti (újra)pozicionálását és poétikus megközelítését az elmúlt évek újraolvasó gyakorlatai, korszerű szövegértési metódusai egyébként is motiválják.³⁶⁹

³⁶⁶ KOMÁROMY Ferenc, *Előszó*, i.m., 24.

³⁶⁷ JÓSIKA Miklós, *„Idegen, de szabad hazában”*, szerk. KOKAS Károly, SZAJBÉLY Mihály, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988, 511.

³⁶⁸ KOMÁROMY Ferenc, *Előszó*, i.m., 24.

³⁶⁹ A 19. századi „tetszhalott” művek életre keltésére tettek például kísérletet: IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996, 177-196; HITES Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt. Jósika Miklós és a történelmi regény*, i.m.

A mű kanonizálását bonyolítja ugyan, hogy szerzője a későbbiekben maga diszkreditálja művét.³⁷⁰ Vörösmarty Mihály, a regény első előolvasójának egykorú bírálata azonban nemcsak alátámasztja a szerző visszavonó szándékának filológiai tényét, hanem láttathatja a szöveg létjogosultságát is. Petrichevich „eredeti románját” az 1830-as évek elején nyújtotta be az Akadémiánál kiadásra, melyet Vörösmarty 1833-ban véleményezett: „Érzelmek, indulatok, szenvedélyek eleven festése, némely kiemeltebb karakterek hűsége, az érdekes, néhol hosszaska elbeszélés ajánlják ezen munka kiadását. Azonban mielőtt e munka a m. Akadémia által kiadatnék, óhajtanók, hogy abban némely változtatások történnének”.³⁷¹ Miután Horváth Lázár az indítványozásokat nem váltja valóra, 1834-ben újra recenzálja Vörösmarty *Az elbujdosott* kéziratát: „ezen különben érdekes és becses román írója azon feltételeknek, melyek alatt munkája elfogadhatónak ítéltetett, egy két szóbeli változtatást kivéve, eleget nem tett, s így az mostani pongyolaságában s kicsapongó bőbeszédűségében, melynek célirányos rövidítése a szerzőre bízott, ki nem adható.”³⁷² Petrichevich valószínűleg ennek folytán kénytelen elállni a (nem véletlenül ambicionált) fővárosi publikálástól, *Az elbujdosott* így végül 1836-ban Kolozsváron lát napvilágot.³⁷³

Mely szempontok teremtik meg tehát elutasítása ellenére a szöveg felfedezhetőségét? A kérdésre adható válaszok az újrankanonizálás esélyét segítve sorolhatók: általa újravizsgálhatóak és differenciálhatóak a magyar regénytörténet kitüntetett pontjai (1832, 1836), feltárható, hogy milyen dialogikus viszonyban áll például a hagyományosan „első magyar regényként” definiált *Abafival*, mellyel egy hónapban, 1836 augusztusában jelent meg. Műfaja – szalonregény, korrajzregény – az „eleven festés” és „karakterek hűsége” nyomán összehasonlíthatóvá válik a *Bélteky-házzal* (1832), hiszen a korszakban kitüntetett történelmi tematikával szemben ugyancsak egykorú társadalmi kérdéseket érint, és Széchenyi reformtörekvéseinek „alkalmazott” terepét mutatja meg, korszerű életmintákat tár olvasói elé. *Az Elbujdosott* Fáy műve mellé illesztve továbbá tetten érhető, hogy a reformkori nemzettudattal elválaszthatatlanul együtt formálódó történelmi regény mellett milyen horizont nyílhatott egy

³⁷⁰ A regényt, melyet „Az elbujdosott cím alatt ismer a közönség, melynek kiadását azóta többször megbántam, s melyet – ha időm lesz – megrövidítve és újradolgozva fogok egyszer a közönségnek átadni.” Honderü, 1843/II, 362.

³⁷¹ Módosításokat az alábbi pontokon szorgalmaz: az egyenetlen ortográfia kiigazítása, az erdélyies grammatika elhagyása, az idegen szavak, mondatok magyarra fordítása (és nem csupán a történetírás során, hanem a tulajdonnevek és mottók esetében is), az elbeszélésmód sűrítése (kifogásolja a „szerző kicsapongásait”, „a történettől független elmélkedéseket”), valamint javasolja a kézirat tisztázását a nyomtatás érdekében. VÖRÖSMARTY Mihály, *Publicisztikai írások. Akadémiai és Kisfaludy-Társasági iratok*, s.a.r. SOLT Andor, FEHÉR Géza, GERGELY Pál, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 198.

³⁷² Uo. i.m., 212.

³⁷³ Itt különben „megjelenésekor meglehetősen sokan olvasták”, lelkesítő sorok is fennmaradtak az olvasásélményről. BARTHA Katalin Ágnes, i.m, 146, 171.

korrajz igényével fellépő műnek, e társadalomábrázolás mentén pedig az ún. biedermeier regény kategóriája is kiterjeszthető Petrichevich szövegegyüttesére. Az *elbujdosott* poétikai megoldásai pedig (például említett „kicsapongásai”, „történettől független elmélkedései”) az értelmezői diskurzusban újraértékelt, például az 1840-es évekbeli, posztromantikusként nyilvántartott szövegek elbeszélésmodorához kapcsolva válhatnak újraelemezhetővé, ahol épp a csevegő modor, a narrátori kitérések, a laza kompozíció, a nyelv különböző regisztereinek együtt használata stb. kaphatnak nagyobb figyelmet.

Milyen történeti fénytörésben mutatkozik tehát *Az elbujdosott*? Hites Sándor Jósika-monográfiája (be)láthatóvá tette, hogy a magyar regény utólagos *kitalálás*-története miként szentesítette Jósika Miklós *Abafi*-jét első magyar regényként, hogy „1836” mint kulturális funkció hogyan működött kultuszként, irodalomtörténeti mérföldkőként, egy romantikus műfajrendszer beteljesítőjeként, vagyis miért éppen egy történelmi regényre volt szükség a nemzeti nagyelbeszélés kibontakoztatásához az 1860-as években. E létrehozó gesztus (mely önkéntelenül eltúlozza a kezdőpont eredetiségét, kizárólagosságát) „az elnémitás politikájával” komplementer, így nyomában rögtön elterelődött a figyelem az *Abafit* környező regényekről, további lehetséges alternatívákról – *Az elbujdosott* így minősülhetett az *Abafi* „kontrasztív kontextusává”. Miután Toldy 1837-es, tehát közvetlen kritikájában (*Visszatekintés literatúránkra 1830–6*) még maga is együtt emlegeti Jósikát és Petrichevichet,³⁷⁴ jogosan merül fel a folyton változó irodalomértési stratégiák felől az 1860-as évek óta hagyományozódó irodalomkritikai álláspont felülbíráhatósága.

Miután az *Abafi* érzékelhető rendszerhiányt betöltő elemként, az egykorú társadalmi és irodalomkritikai elvárások harmonikus illeszkedéseként jelent meg, a korabeli elvárási horizont (vö. „a nemzeti regény alapja csak a nemzeti történelmet feldolgozó mű lehet”),³⁷⁵ vagyis az egykorú fogalmi, retorikai, szemléleti keret nem léphetett működésbe egy korfestő regény befogadásakor. Ha Jósika társadalomábrázoló művet írt (például éppen Petrichevich lapjában, a Honderüben megjelenő *Ifjabb Békési Ferenc kalandjait*), a kritika megróttá érte, noha „Jósikában meghasonlást okozott, hogy kedvezőtlenül ítélték meg nem történeti tárgyú műveit”,³⁷⁶ még akkor is, ha például Kemény Zsigmond konstatálta értékeit.³⁷⁷ A kulturális

³⁷⁴ Elbeszélőink „oly tehetségeket árultak el, melyektől méltán sok szépet várunk. [...] Erdélyben Petrichevich Horváth Lázár lépett fel (Az elbujdosott. Kolosv. 1836), míg itt Gaal Szirmay Ilonájában ügyes előadó tehetséget fejtett ki, b. Jósika Miklós pedig Abafiával (Pest, 1836) szépen virító koszorút font homloka köré”. SCHEDEL Ferencz, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, Figyelmező, 1837. január–február, 44.

³⁷⁵ HITES Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt*, i.m., különösen 67-70.

³⁷⁶ Uo., 64.

³⁷⁷ Kemény Zsigmond *levelezése*, s.a.r. PINTÉR Borbála, Balassi Kiadó – ELTE, Budapest, 2007, 43.

emlékezetben sokáig domináló történeti tematika elsőbbségét differenciálva így kaphat jelentőséget Petrichevich regénye, *Az elbujdosott*, mely bár saját korában irreleváns tartalmakat és poétikát hordozott, ma hangsúlyosabb mondanivalót közvetíthet.

E mondanivaló lényeges elemei közé sorolható például az, amit a *Bélteky-ház* kapcsán fogalmazott meg a recepció: „Ez az a könyv, mely nélkül egysíkúbb, elmosódottabb lenne a kép, amelyet a reformkor világáról és a hazai biedermeier korról őrzünk.”³⁷⁸ A számos jelenet közül érdemes például azt a pesti szalonról szóló leírást³⁷⁹ feleleveníteni például, ahol Bélteky Gyula és Regéczy Póli találkoznak. A városi és falusi élet előnyeiről, hátrányairól szóló disputájuk, a tánc, az enyelgés, a férfitársaság italozása, pipázása stb. mellett figyelemre méltó az az epizód, mikor egy mutatványos optikus-árus tréfálkozik a szereplőkkel, akiket kaleidoszkóppal, mikroszkóppal, teleszkóppal ámít el, ezáltal megidézve a biedermeier újfajta látásmódokat, a technicizáltság, a modernség felől értelmezhető jelenségét.

Ha Fáy műve kortabló, a korabeli magyar élet enciklopédiája, úgy e törekvések nem egyedülállóak a korban. Petrichevich regénye egyfelől „lexikális és grammatikai régiségei”,³⁸⁰ vagyis izgalmas nyelvi regisztere, reformkori erdélyi dialektusa révén ma ugyancsak dokumentumértékűnek tűnik, másfelől ha „pedagógiai esszeregénynek” vagy tanregénynek nem is tekinthető, történetébe azonban szervezesebben illesztve, a korszak reformtörekvései, társadalmi gyakorlatai (a lótenyésztés fontosságától kezdve a színház ügyén át az érdekegyesítő jogkiterjesztésig) ugyanúgy fellelhetők.³⁸¹ Ráadásul mindezt a „második haza” prizmáján keresztül láttatja, úgy, hogy az „ideológiai” mondanivaló – a *Bélteky-házzal* szemben – nem vagy kevéssé nehézkedik a bonyolult szerelmi történetre. Az „élet festésének” intenciójához szorosan kapcsolódó portréábrázolás, „az emberalakok galériája” ugyancsak jelentős vonása *Az elbujdosottnak*, jellemrajzai fontos kortanulással szolgálhatnak, melyet nemcsak Vörösmarty bírálata nyomatékosít (vö. a „karakterek hűsége”), hanem 1837-es recenziójában Szontágh Pál is hangsúlyoz: a „characterfestést és a kolosvári divatélet rajzolatait [...] kivétel nélkül magasztalnom kell. [...] annyira az életből vannak kikapva, s oly híven ábrázolják testvérhazánk fővárosa bensőbb társalkodása köreit saját színökben, sőt nyelvükön; az előforduló characterek oly meglepő életvalódisággal bírnak”.³⁸² Fáy életművének fontos

³⁷⁸ T. ERDÉLYI Ilona, *Fáy András és kora* = FÁY András, *A Bélteky-ház*, szerk. KICZENKO Judit, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2002, 355.

³⁷⁹ FÁY András, *Bélteky ház* (1 kötet), Franklin Társulat, Budapest, 1908, 159-168.

³⁸⁰ IMRE László, *Egy „kedves, ósdi román”*. A Bélteky ház és a regényműfaj hagyományai, ItK, 1998/1-2, 189.

³⁸¹ Mint említettem korábban nem véletlen akadt fenn a regény a cenzúrán: „*Elbujdosottnom* el van tiltva. Bécsből jövő Jósika Miklós mondá. Tehát mégis észrevették célzásaimat! A mag, melyet elveték – ha gyéren is – ép erős; kikelnie kell, mert óvakodnak tőle.” P.H. Lázár naplói, 43.

³⁸² SZONTÁGH Pál, *Románok és novellák* = Figyelmező, 1837. április 11., 113. [‘Tornay’ álnévvel jelent meg a cikk.]

vonása, az ún. biedermeier „tónus” *Az elbujdosott* szövegvilágában ugyancsak plasztikusan jelenik meg, ez pedig – akár a társművészetek felől – szintúgy újraolvashatóságát erősíti, amellet, hogy a disszertáció biedermeiert újradefiniáló szándékához is csatlakozik.

Az elbujdosott kanonizációjához közvetve hozzájárulhat, hogy mellőzöttsége folytán nem kell olyan „bukástörténettel” szembenéznie, mint Jósika szövegeinek, vagy olyan devalválódástól tartania, mint Kemény regényeinek. Az „elfeledettség” előnye, hogy a már létező kegyeletes emlékezés, a ráakódott kultusz vagy ennek konstruktív visszabontása alól is mentesül, s miután a recepciótörténet nem szűkítette, korlátozta szövegét, Petrichevich műve elevenen hathat, könnyen megszólíthatóvá válhat. Míg Jósika regénye társadalom- vagy műfaj történeti szerepe következtében kulturális funkcióvá lényegült, és ez hátráltatta, sőt szinte meg is szüntette esztétikai teljesítményének megítélését, addig *Az elbujdosott* az első olvasat lehetőségével ajándékozhat meg, mely egyszerre kitüntetett kritikusi felelősséggel is együtt jár.

A szöveg megközelítésének első pontja társadalmi szerepvállalásának elemzése: valóban társadalmi regényként ragadható-e meg *Az elbujdosott*, amint ezt a korabeli kommentárok sugallták, és melyet Ferenczi Zoltán akkurátus tanulmánya deklarált?³⁸³ *Az elbujdosott* a korszak más hasonló tendenciájú prózáival egyetemben természetesen bajosan definiálható a 19. századi – hagyományosan még inkább realistának nevezett – törekvések ilyen irányú szövegtípusaként. Bár Fáy András *Bélteky-házát* mind a korai, mind a későbbi kritika az első magyar társadalmi regényként aposztrofálja, e megjelölés azonban legfeljebb kontraproduktívan alkalmazható, hiszen Balzac vagy Stendhal műveivel összevetve inkább csak hiányosságai tárulhatnak fel, semmint jellemző vonásai. Amellet, hogy kezdeményező szerepe bizonyos társadalmi folyamatok rajzolásában és reflexiójában nem kérdőjelezhető meg, e tendenciákat a korábban már motivált „biedermeier regény” kategóriája is bennfoglalja, miközben a szöveg értékeire jobban rámutathat.

Petrichevich művének korrajz jellege szintén máshonnan tűnik megközelíthetőnek, ennek egyik első lépcsőfoka lehet a szakirodalom által is emlegetett szalonregény műfajmegjelölés vizsgálata. E kissé homályos, szórványosan használt kifejezés az angol *silver fork genre* műfajára vezethető vissza, melynek létrehozója és reprezentánsa Bulwer *Pelham* című műve (1828), mely számos intertextusban, mi több, fordításban is megtalálható *Az*

³⁸³ *Az elbujdosott* „volt az első valódi magyar társadalmi regény”. L. FERENCZI Zoltán, *Egy elfeledett regényről*, i.m., 4.

elbujdosott szövegvilágában.³⁸⁴ A magyar reformkor idején Bulwer az ún. „angol iskola” jelentős képviselőjének tekintették, ízlésalakító kritikai munkásságában Bajza is mintául állította, szerepelteti például tanító célzatú fordításkötetében, ahol „művészi tökélyű” prózai darabokat jelentetett meg a hazai fordításokban divatozó érzelgős, erkölcsstelen „siránkozások” ellenében.³⁸⁵ Bulwer minőségi inspirációja a magyar irodalomra Kölcsey vagy Keményre gyakorolt befolyása felől is megemlíthető. Kölcsey könyvtárában több Bulwer kötet volt megtalálható, novellisztikájában „félreérthetetlenül utal Bulwer műveire”,³⁸⁶ Kemény prózájában, például a *Férj és nő*ben pedig a „sokáig divatos szalonregény, társadalmi erkölcsrajz mint műfaji keret és ideál” szolgált egyfajta mintául.³⁸⁷

Az *elbujdosott* tekinthető tehát az (egyik) első magyar szalonregénynek, legalábbis hordoz szalonregény vonásokat, amennyiben Bulwerhez hasonlóan a korszak előkelő világának köznapjaiba enged betekintést, el-elidőz a hölgyek és szalonfik toalettjén, felvillantja e kivételezett társadalmi osztály szerelmi ügyeit, némi frivolitást is megengedve. (A regény összetett elbeszélés-technikája számos narrátori kitérőt tartalmaz, köztük műfaji elmélkedést is, ahol Bulwer vonatkozó művei „fesh”, illetve „társasági román” névvel szerepelnek.) Az *elbujdosott* számára azonban e regénytípusban nem az előkelőség ábrázolása tűnik kizárólagos viszonyítási pontnak, hanem az eredetiség, elmésség, „élénk föstés”, anyanyelvének „krózsusi gazdagsága”, az „oktató beszélgetések” és a „század gyöngeségeinek” előterjesztése.³⁸⁸ Így máris láthatóvá válhat, hogy a szalonregény jellemzői magyar nyelvre ültetve, a reformkor nemzeti elkötelezettségű paradigmájában alkalmazva szükségképpen módosulnak, és a korabeli

³⁸⁴ Ez az 1820-as, 30-as években divatos angol műfaj az arisztokrácia és politikai elit világába kalauzolta (a főként oda vágyakozó középosztály) olvasóit, humoros, intim portrét rajzolva a pre-viktoriánus kor dandyzmusáról és felső osztályáról. Thackeray a *Hiúság vásárában* – többek között – e műfaj kliséit és a középosztály törtetését figurázza ki. Bulwer irodalmi karrierje egyébként épp a *Pelham or the Advantures of a Gentleman* művével kezdődött (1828), de történelmi, romantikus, okkultista, „new gate”-típusú és sci-fi regényeket is írt, ez utóbbi egyik alapítójának őt tekintik. Nemzetközi népszerűségét jelzi, hogy Wagner egyik korai operájának alakját, Rienzit, Bulwer regényéből kölcsönözte. Vö. MITCHELL, Leslie, *Bulwer Lytton. The Rise and Fall of a Victorian Man of Letters*, Cambridge University Press, London, 2003.

³⁸⁵ „A kiadó olvasói figyelmét oly írókra óhajtotta itt fordítani, mint Irwing és Bulwer, Goethe és Scott Walter [sic!], kik az elbeszélési nemből kétségen kívül a világ legbecsesebbjei közé tartoznak.” BAJZA József, *Külföldi válogatott elbeszélések zsebkönyve*, Egyetemi Nyomda, Buda, 1836, o.n.

³⁸⁶ KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, s.a.r. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas Kiadó, 1998 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái: Kritikai kiadás), 238.

³⁸⁷ Miután az egykorú arisztokratikus nemesség belvilága, szerelmi viszonyainak ábrázolása, az „előkelő kastélyok, lovagvárak, udvarházak” szolgáltatják a szöveg keretét, és „a regény uralkodó életszintje” a mondán világ, egyfajta szalon-körkép rajzolása valóban kiindulópontja lehetett Keménynek, minthogy közönségét is eszerint képzelte el: előkelőknek és nőknek kívánta a regényt írni. BARTA János, *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 52, 53. Mindentől természetesen az 1850-es évek dezillúziós kontextusában szükségszerűen elrugaszkodik, a társasági miliőt formaproblémává emeli: a magyar nemesség és a polgárosodás konfliktusos találkozását ábrázolja a romantikus allűrök biedermeier környezetbe léptetésével. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2007, 122-141.

³⁸⁸ PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban*, Kolozsvár, 1836, I/38-39, 107. A továbbiakban a főszöveg zárójeleiben erre az egyedüli kiadásra vonatkozó oldalszámok szerepelnek.

„használni akarás” intenciója felé mozdulnak el. A század közepére emancipálódó magyar regényművészet sokarcú textúrájának, árnyaltabb kifejezésmódjának, összetettebb narrációs technikájának pedig záloga volt a legkülönbözőbb variánsok megjelenése magyar nyelven, Bulwer „honosítása” és az egykorú előkelő társaság társadalmi igényű ábrázolása tehát kezdeményező erejű, megkerülhetetlen lépcsőfoka a magyar regény történetének. Az *elbujdosott* túlnő tehát a szalonregény szórakoztató igényű műfaján, a műfaj motiváló erejére pedig nemcsak a már érintett *Férj és nő*, hanem például a *Ködképek a kedély láthatárán* vagy Eötvös József *A nővérek*-je is rámutathat.³⁸⁹ A hazai témához és magyar nyelvhez szervesült új műfajt pedig leginkább a biedermeier regény kifejezéssel járható körül, melynek korfestő intenciója a stílusirányzat ábrázoló vonásai, lélekrajzi finomságának körébe utalható, mely festészeti példáiból közismert, de prózai megvalósulásaira is kiterjeszthető: „a középosztály kultúrájának részeként elő is készíti a realizmust.”³⁹⁰

Az *elbujdosott* tematikus és textuális vizsgálata előtt célszerűnek tűnik a cselekménnyel vázlatosan megismerkedni,³⁹¹ a történet hosszas ismertetésére Ferenczi Zoltán vállalkozott, itt csupán az elemzéshez elengedhetetlen kivonatra szorítokozom.

A regény Erdély fővárosában, Kolozsváron játszódik, ahová hosszas bujdosásaiból tér vissza Woodland, az angol kapitányként bemutatkozó címszereplő. A történet az 1820-as években, újkor kezdődik, amikor a városban fellelhető mind „mi szépet és előkelőt kis hazánk háromnegyede adhat” (I/64), télire a társaság ugyanis jószágairól visszahúzódik a városfalak közé. A szalonélet fő mozgatórugója természetesen a szerelem, ennek középpontjában pedig a csinos Várkövy Béla áll, aki nemrég ért haza külföldi utazásaiból, azóta pedig a város csapodár, de művelt szépasszonyával, a házas, de gyermektelen Zenyérynével tart fenn viszonyt. Nemsokára azonban bonyolódnak a szálak: ugyancsak a városba költözött Szerényi Róza, a vagyontalan, árva lány, aki a pesti lánynevelő intézetben örök barátságot kötött Béla kuzinjával, Klárával. Emiatt lehet, hogy korábban „a szünnapokat mindig Várkövyék jószágában töltötte” (II/330.), az iskola befejeztével pedig Erdélybe telepedett – Béla nagybátyja, Várkövy Pál ugyanis „Klárája sűrű kéréseire az árva leánykának Erdélybe hozatalára határozta” (I/246.)

³⁸⁹ Eötvös *A nővérek*-je a szalonregény és a didaktikus népiesség jegyeit működteti egyszerre, míg a *Ködképek a kedély láthatárán* a társadalombölcselet mellett szalonregény vonásokat is hordoz. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, i.m., 166, 167, 168.

³⁹⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Romantika, biedermeier, realizmus*, i.m., 23.

³⁹¹ Hiszen a szöveg egy kiadásban létezik csak, bár az megtalálható a világhálón: https://books.google.hu/books?id=AjI-AAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (utolsó letöltés ideje: 2016. március 25.)

magát. Béla és Róza korábban e családi kapocs folytán tölthettek együtt feledhetetlen vakációkat, ahol zsenge szerelem alakult ki köztük,³⁹² ám Bélát szülei három évre külföldre küldik, így látszólag megfeledkezik arról, hogy egykor „már örök hívséget esküdött” (II/277). Róza azonban az egyik színházi estet követő szalonban oly elbájolóan énekel a viszonzatlan szerelemről, hogy Bélában rögtön újjáélednek „az elaludtnak vélt szerelem lángjai” (I/238.), és szakít Zenyérynével. A szerelmesek elé azonban számos akadály tornyosul. Egyfelől a megcsalt Zenyéryné bosszút forral, összefogva a társaság megátalkodott tagjával, Szenveyvel, akinek ráadásul hiúságát Róza többször megsértette, ugyanis a tehetős Szenvey házassági ajánlatait szegény leányként is volt mersze visszautasítani. Az ármánykodásokat tetézi, hogy ha Béla szembeszegül anyja akaratával, és elveszi Rózát, nemcsak elesik a vagyontól, de egyetlen fiú leszármazottként a családi örökség széthullik, s a „felgyűjtött kincshalom idegen kezekre jutand” (II/100). A szerelmi sokszögnek tagja Woodland is (aki ezen a télen a társaság kuriózuma, a mindenki által körülrajongott angol kapitány), mivel ő is szerelmes lesz Rózába, aki már-már viszonzná érzelmeit, de végül kölcsönösség nem bontakozhat ki, miután Róza értesül Béla újra fellángoló szenvedélyéről.

Számos intrika, kaland, cselszövés és mellékszál után a szerelmesek egybekelhetnek, a regény vége pedig két csattanót is tartogat: egyfelől kiderül, hogy Szerényi Róza a gyermekkorában Magyarországra csempészett Zenyéryné féltestvére, vagyis vagyonos leánygyermek. Másfelől lehull a lepel Woodlandról is: ő valójában Várkövy Lőrinc, a család szeretetlensége folytán fiatal korában elbujdosott gyermek, aki apja végrendelete miatt tért vissza Erdélybe, de látva, hogy szeretett öccse, Béla révbe ért, valamint, hogy reménytelen szerelme folytán „a sorsnak ezúttal is áldozata”, még az esküvő előtt újból elbujdosik. Ilyetén a próbatételes kalandregények tipikus fordulatait idéző történetvezetés módosul, a befejezés rezignált tónust kap. A regény érdemei különben sem az olykor csetlő-botló fabulában, hanem az elbeszélés mikéntjében, a szüzsés, narratív megoldásokban, valamint az epizódokban és deskriptív elemekben rejlenek.

A szöveg olvasása során először a biedermeier tematikus mozzanatait, a mindennapi kultúra gyakorlatainak meghatározott összejátékát bemutató leírások válnak láthatóvá, csatlakozva a biedermeier próza reprezentatív művéhez, Stifter *Nyárutójához* (1857),³⁹³

³⁹² A regény elején Béla igazi biedermeier merengéssel gondol vissza ezekre az időkre: „mint fénylettek angyali sötét szemeid, midőn karcú Bélád déleesti tanulása után társaságodba repült! mint lepett el róza szemérem bíbora, midőn ajkam az első csókot lopá”. *Az elbujdosott*, I/10.

³⁹³ Kelemen Pál az irodalmi biedermeier fogalmára mint a szellemtörténet teljesítőképességét igazolni kívánó konstrukciójára tekinti. Érvelésében ez az „építkezésmetafora” meggyőzően jelenik meg, azonban a lugas

melynek leírásai olyannyira megelevenítik a kor enteriőrjeit, hogy művészeti szakmonográfiák hivatkoznak rá.³⁹⁴ Az *elbujdosott* történetében meghúzódo, előlépő terek hasonló funkciót láthatnak el, a miliórajzok átszövik a szövegtestet, így téve a regényt művészeti forrásanyagként is értelmezhetővé. A számos lehetséges példa közül a regény „kecses” világába a könnyűvérű Zenyéry báróné lakosztályának bemutatása vezethet, melynek hosszabb idézését indokolja az összművészeti igényű elbeszélés érzékeltetése.

Egy „sötétkék ottománon feküdt félig ledőlve Zenyéry báróné. Két szembe álló mahagóni tükrös polcozaton voltak néhány sor igen szép kötésű könyvek, melyek között Racine, Boileau, Scott, Byron, Cooper, Spindler, Mme Staël, Lady Morgan és Schopenhauer aranyos címeikkel messze kitűntek. Az ottomán előtti tágas asztalnak egyik szögletét a jelenkor leghíresebb ángoly és francia metszőinek, úgy mint Dean, Jeavons, Goodall, Armstrong, Jazet s.a.t. mester kezeiből kijött képek foglalták el [...], míg a másikon minden, mit csak bécsi szellem azon ágában az esztétikának kigondolni tudott [...], nagy halomban ott feküdt. Néhány külföldi újság, levél, mint a Journal meg a Petit Courier des Dames, a Voleur, a Repertory of English Fashion s a bécsi divatlapok tarka csapatai fojtották el az egyetlen egy hazai Híradót, mely divatba jönni kezdett patriotizmus fitogtatása kedvéért volt inkább ottan, mintsem olvasás végett. [...] A nevelésről Emile cím alatti munkája Rousseau-nak [...] volt kinyitva előtte, s Morgan kisasszony Book of the Boudoir-ja, mellette Barthelemy politikai költeményei, Lamartine versei, Chateaubriand Atalája, Richelieu élete s a Rovigói herceg memoárjának harmadik része volt kellemes rendtelenségben elszórva asztalán. [...] Egy a terem közepe tájáig kinyúló ezüst zengésű instrumentuma mellett a jeles Graffnak pár nyolcágú, igen tömött girandole-ak [többágú gyertyatartók] szórták bájjfényüket az előtett [sic!] kottatartóra, melyen Henri Hercznek [...] legújabb rondója állott nyitva. A zongora előtt egy selyem tabouret [kis kerek székecske], s végénél egy csinos polcozat, melyen Beethoven [...] s több mesterek szeretett művei, nemkülönben Rossini, Weber [...] nevezetesebb daljátékai a legcsinosabb kiadásokban tündököltek.

szimbólumrendszerét vizsgáló cikke számomra mégis a biedermeier irodalom sajátosságait bemutató, mintegy restauráló tanulmányként tételeződik. (Vö. a mindennapok irodalmivá válása, a lugas mint a társadalmi érintkezés helyszíne, ornamentikus térpoétikája a lugas emberkiállító funkciója stb.) KELEMEN Pál, *Az irodalmi biedermeier feltalálása. Tudománytörténet és recepciótörténet*, i.m., KELEMEN Pál, *A lugasról*, Kalligram, 2016/7-8. szám, 20-43.

³⁹⁴ Vö. VADAS József, *Biedermeier. A polgári otthon és lakáskultúra*, Geopen Kiadó, 2001.

Továbbá egy igen kényelmes ülésű dormeuse [pamlag, a narrátor fordításában álomszék], néhány édeni szaggal illatozó jeles növények – mik között az éppen akkor nyílni kezdő, s mennyei illatával minden érzékeket kiejözőnbe merítő Cactus grandiflora magasan kitündökle – végezetre néhány falékító Titiani füstések, s meg egy pár nevezetes nagyságú oroszthoni tükrök voltak a csalhatatlan jelei annak, hogy e szoba a báróné legkedvesebb szobája. [...] Zimmermanni oktatások előtt [a korszakban népszerű neveléstan szerzője] Róza Herznek egy rondója, Klára pedig az angol metszések mellől költenek fel, míg az utánuk nemsoká megérkezett Woodland Róza háta mögött állott, s kottáját fordítja.” (I/104-109)

A leírásban a biedermeier, egy irodalmiasított irányzat, másképp a „könyvek kora” tárul fel, ahol az élettereket átszötte az artisztikum, ahol az otthonába húzódó filiszter vagy (kis)nemes (főként kis formátumú) műalkotásokon keresztül definiálta magát. Egy ösztümvészeti privát térben (ahol nemcsak zene, irodalom, festészet, de botanika vagy az iparművészet is alkotó erő), kereveten társalgó bárónő így érzékeltetheti a társasági alakzatok és kulturális gyakorlatok megragadhatatlan áttünését egy komplex ihletformába, ahol hagyományosan a művész és polgár/kisnemes összeolvadása érhető tetten. Itt pedig azonnal láthatóvá válik a biedermeier „jóra való polgárának” hazai megnyilvánulása is: a Kárpát-medencében mindez főként nemesi körben zajlott, ahol gyakran fonódott össze a „nemzetiesüléssel”, amint az elbeszélő meg is rója a bárónőt külföldieskedő allűrjei és divatból űzött patriotizmusa miatt. A történet tehát a biedermeier tárgyi és viselkedéskultúrájában zajlik, a hétköznapiság és önstilizáció sajátos kettős játékában. A regényben feltárulnak a biedermeier életter jellegzetes attribútumai, a varróasztal, zeneszerszám, otthoni portréfestegetés, házi muzsikálás, klavírozás, gitározás, kották, a házieb, az észrevétlen pillanatokban sügött komplimentek, kézcsókok, hősín ujjacskák, forró könnyek, érzelmes férfiak, a rejtett frivolitás, teázások, süteményezések, felolvasások, versírások, születésnap összejövetelek – vagyis a nagyvilág zajához, a politikai élethez legfeljebb csak a múltban vagy távolról kapcsolódó mikrovilág. Az életet műalkotásként megélő korabeli társasági események menete a csevegéseken keresztül is jól megragadhatóvá válnak: „Rochevoucauld herceg [...] maximáit Lamartine s Victor Hugo édesen hangzó rímei váltották föl. Pletyka, literatúra, politika és divat minden rendszer nélkül tolták ki egymást a nyeregből.” Szó esik „szeretett Széchenyink írásairól, a migueli, észak-amerikai országlási maximákról, Napóleon [...] halhatatlanságáról.” (I/153.)

A fő történetiszálát a miliórajzok mellett számos életkép tarkítja, és amint a festészetben teret nyer a mindennapokat ábrázoló zsánerkép, úgy a szöveg ehhez hasonlóan, a szabólegény, a komornyik, a cselédek alakjai, a cigányasszony öltözéke és szóhasználata, a főtéri csapszék életszerű leírásai által válik elevenné. Ennek érzékletes példája az ún. pipatórium, vagyis pipázó Clubbok bemutatása, ahol a füstölés közben zajló elmés vagy hasznos társalgások, a különböző karakterek ábrázolása kivételes közelségbe hozhatják még ma is a regényidőt. A zsánerjelenetek sajátos társadalmi töltettel is kiegészülnek, amennyiben például Napóleonnól és a restauráció ügyéről szól a diskurálás: „a politikai viták nagy hévvel folynak, s az egész pipázó társaság – azokat kivéve, kik [...] ásítgatás és unalom közepette déli álmod szendergének – több vagy kevésb részt vettek azokban” (I/96.), és az „ellenkező ideák súrlódása által némely hasznos igazság”, így egy Casino alapítására határozzák el magukat.

A biedermeier életképszerű vonása nyomán a már említett közéleti felelősségvállalás motívuma is kirajzolódik, a szöveg társadalmi igényű megnyilvánulásainak pedig hazai szempontból műfaj történeti jelentősége is van, miután e jellemzők a 19. században csak szórványosan jelennek meg, és majd csak a századfordulóra válnak folytonossá.³⁹⁵ Az *elbujdosott* társadalmi felelősségvállalása fontos referenciapontja a történetnek, egy pillanatra sem engedve az olvasó figyelmét elterelni a közösségi intencióról. A felsőbb osztályokat „magyarosító” törekvések, valamint a széchenyiánus gondolatok érvényesítése mellett mindvégig jellemzi a társadalomkritika. Amellett tehát, hogy a narrátor az érdekegyesítést a nemesség felől tartja elgondolhatónak, vagyis lojalitása megkérdőjelezhetetlen, a regény dorgáló hangneme következtében ismét felszámolható a recepció sokáig hagyományozódó megállapítása Petrichevich főrangúak iránti „alázatoskodó udvariassága” vagy „kevés szabadelvűsége” kapcsán.³⁹⁶ Bulwer regényeiből ugyanis nemcsak a mondén atmoszférát transzponálta, hanem a „század gyöngeségeinek” festését, mely a „legélesebb acéllal érinti a politikai test vadhúsait”. (I/36.)

A regény fő tereinek, a társasági élet eseményeinek tehát nemcsak színét, de fonákját is leleplezi. Hiszen a pompás bálokon idegen nyelveken folyik a társalgás, az „idegenektől felszedett szokásaink nagy tengerében egy száraz foltocska a függetlenség és sajátosság lábának” alig marad. Az úri kisasszonyok magyarul nem olvasnak, a divat elhitette „Árpád s Nagy Lajos leányainak nagy részével, hogy a magyar írók mind ostobák, s hogy a magyar toll nem létezik”. S mikor a mazurkát „bús magyar nóta követte, [...], mely [...] a köveket is táncra indíthatnák – ha azok magyarok volnának – mégis, nemzeti sajátosságunk rovására legyen megvallva, minden

³⁹⁵ IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, i.m., 168-169.

³⁹⁶ SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, i.m., 130.

sarkantyús csizma mozogni egyszerre megszűnt. (I/22, 25, 35.) E miliőben róhatja meg azt az „ultra-arisztokratát” is, aki a „*polgári kapitányként*” bemutatkozó Woodlandtól három lépés távolságot tart. (I/64.) A narrátor lélektani ábrázolásai, negatív karakterek jellemének kommentálása során, e korkritika mentén hívhatja fel a figyelmet például az erdélyi oktatás kritikus állapotára, az „a la Transilvanienne” nevelésre, mely nem egyéb, mint „mérges dajka, kényeztető szülők, haszontalan cselédpajtások, [...] minden esztendőben változó, úgynevezett instruktorok, alap nélküli iskolák.” (II/71); de ezt példázza a maradiak káros működése is, kik „mindenkit általánosan gúnyolnak és kacagányos Árpád elkorcsosodott ivadékának tartanak, ki p. o. józan gazdasági javításokról, [...] célszerűbb lovak tenyésztéséről, borok nemesítéséről, készítéséről s.a.t.” eszmélkednek. (I/189-197.)

A korfestő igény következménye, hogy maga Kolozsvár is szereplővé léphet elő, melyet már a címben kitüntetett „főváros” jelöl. A felvilágosult narrátor a történetet természetesen csakis urbánus közegbe helyezhette, ahol a szalonkultúra, a társalkodás, a „csinosodás nyelve”³⁹⁷ mint a városiasság pozitív alakzata jelenik meg, egyúttal azonban a provincializmus hátulütői is megfogalmazódnak: Erdély központja így lehet porfészek, „nagy méheskertnél alig nagyobb kis városka”. A szöveg összetettségéhez járul hozzá, hogy sorai közt a társadalom peremén élők, a hatalmi diskurzusból kiszorítottak is megjelennek: éjszaka az „ócska Lábosháznak siket boltozatai [...] csendjét csak egy-két, a fagyos kövekre lerogyott hajléktalan nyomorultnak hortyogásai zavarták”, ahogyan hosszasan értesülhetünk a főtéren berendezkedett, kétes hírű csapszékről is. (II/46, 50.) Az egykorú állapotokat feszegető regény persze lehetőséget nyújt üdvös folyamatok bemutatására is, például a magyar színház és színjátszás véleményezésére. Egyik este például Rossini *L'italiana in Algeri* (1813) két felvonásos operáját játsszák, mely alkalmat ad az elbeszélőnek Déryné Széppataki Róza játékaról beszámolni, a világpolgár Woodland által megsokszorozva a dicséretet: „sok nagyobb város színpadán láttam e daljátékot sokkal-sokkal gyengébben előadatni.” Az elismerés persze ismét a magyar nyelv ügyére futhat ki: „sohasem gyanítám, hogy a magyar nyelv ily szépen zengő, oly melódiás legyen. [...] nyelvünk [...] nagyon is alkalmas az énekre, én legalább az olasz után szinte miénket tartom legmelódiásabbnak.” (I/216, 217)

E társadalmi gyakorlatok leleplezésének következményei a szövegben fel-felbukkanó hasznos, nevelő célzatú megnyilvánulások. Amellett, hogy az elbeszélés Dessewffy József *Taglalatának*, Wesselényi zsbói ménésének vagy *A lovakrul* megidézésével áttételes üzenetet közvetít, az elbeszélő közvetlenül is deklarálja: a dolgokat „amúgy Széchenyiesen kellene

³⁹⁷ TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, i.m., 19-21.

felfogni” (I/194.), például amint megdorgálja a törzsökös házakat: „becsületes úton-módon pénzt szerezni senkinek és sehol nem szégyen”. A direkt tanítások ugyan nem lepik el a szövegfolyamot, de időről-időre előbukkan egy-egy didaktikus megjegyzés, például: „miért kellene annak, mi szép, külföldinek lenni? [...] A jót külföldről közinkbe hozni igen helyes, igen szép, de a jót és szépet, mi honunk keblén terem, külhoni skála szerint mérni, s azt hinni, hogy semmi sem lehet szép, semmi se lehet jó, mi külföld bélyegét nem viseli [...], az valóban több mint elkorcsosodás, több mint elnemzetlenedés”. (I/189.)

Az *elbujdosott* elején található mottó a szöveg egészére kiterjesztve is felkínálja, egyfajta origóként működtetve a társadalmi felelősségvállalást mint viszonyítási pontot: „Engedjétek hinnem, hogy közre bocsátott / Festésimben mindenki hív valót látott.” A George Crabbe idézet Petrichevich tereiben pedig megszelídülve, a biedermeier képzőművészetben közismert attribútumához csatlakozik: magától értetődő témává vált mindaz, amit a művész maga körül látott. Önmagában jelentősnek tekinthető gesztus, hogy a számtalan intertextusból Crabbe-ot emelte az egész szöveguniverzum elejére, hiszen őt az angolszász regény történetében mint a realizmus irányába tett kiemelkedő kísérletezőt, illetve mint a hétköznapiabb témák, a középosztály és az alatta élők krónikását tartják számon, akinek fő ereje a mindennapok részletekig (détail) hatoló ábrázolása, a leírások hitelessége és a karakterteremtő erő. Vörösmarty első bírálata, illetve Szontághé is ezeket méltatta Petrichevich regényében.

A tartalmi jelentések megidézése után e *mottó* a regény szoros olvasása felé terelheti az elemzést, ahol a feltáruló narratív működésmódok közül először a vendégszövegek említésére kerülhet sor. Az intertextualitás felértékelődése annak belátása, hogy a szöveg a nyelv által szöveguniverzumba lép, ez pedig automatikusan irányítja létrejöttét, de befogadását is. A szövegeköziség „textuális transzcendenciája” tehát a mű megalkotottságára, poétikus működésmódjaira mutat rá, ez pedig reflektált nyelviséget, a szövegek absztrakt transzformációit, az alkotás végtelenségét, befejezetlenségét nyomatékosítja. Ennek indirekt ráérése *Az elbujdosott* mottórendszerre, a felhasznált fordításrészletek, a szereplők által idézett versek, dalok, a narrátor által invokált szerzők, művek – a regény páratlanul gazdag párbeszédet folytat mind a világirodalmi, mind a hazai irodalmi hagyománnyal. A szövegtestek segítségével hívása ezúttal is a kifejezés bizonytalanságát, a tapogatózó formát, a lehetséges kifejezésmódok heterogenitását jelzi – ahol nyilvánvalóan nem a modernség utáni relativizmusról, hanem egy kialakulóban lévő műfaj formálódásának szövegben leképződő mozzanatáról van szó. Az *elbujdosott* intertextusai tehát a szöveg tájékozódásai a különböző hasznosítható műfajok, formák, technikák irányába, valamint a létrejövő regényműfaj legitimálása az irodalmi

hagyományban. A mottókban gyakran visszatér például Kisfaludy Sándor *Gyula szerelme* című regéje,³⁹⁸ az ilyen típusú verses elbeszélések pedig fontos előzményei, támaszai a magyar epikának. Ezt az epikai „megtámogatást” szolgálhatja, hogy gyakran hivatkozott szerző Vörösmarty, több ízben idéz például a *Zalán futásából*, ezáltal kapcsolódva a regényműfaj eposzi előzményeihez. Ennél is izgalmasabb szövegmegoldást teremt, hogy a *Csongor és Tünde*³⁹⁹ egy részlete is felbukkan jelmondatként, melynek megidézésével talán a nyelvi sokszólamúságát kívánhatta a szerző textuálisan bevonni.⁴⁰⁰ E mottó korszakbeli befogadástörténeti jelentőségét (és ismételten: a minőségérzéklet) erősíti Gere Zsolt megállapítása Vörösmarty művének megítéléséről és visszhangtalanságáról: „A *Csongor és Tünde* hosszú, bár jól interpretálható irodalmi peremhelyzete viszont azzal a következménnyel járt, hogy amikor a mű bekerült a színpadi és az irodalmi recepcióba, már nagyrészt idegen, sőt ismeretlen volt a magyarországi romantika eszmei és poétikai rendszerének az a kontextusa, amelyben keletkezett a mű. S itt egyaránt utalhatunk például a nyelv filozofikus, történeti keretbe ágyazott, s utóbbiból következően nemzeti aspektusokat is tartalmazó vonulatára, álom és való problematikájára, de a mesei anyag, szimbólumhasználat radikálisan eltérő felfogására, értelmezésére is.”⁴⁰¹ Mondhatjuk, Petrichevich mottója volt az egyetlen korabeli nyilvános befogadói visszaigazolása a műnek.

A mottóhálónak továbbá rendszeresen felbukkanó szerzője Shakespeare (több mint fél tucat művét idézi így meg), akinek szövegátírása „nem korlátozódik a dráma területére [...] a műfaji differenciálódás tekintetében”,⁴⁰² komplex karakteri hozzájárulnak ugyanis a jellemábrázolás kidolgozottságához. Ezt a hitvány Szenvey kapcsán par excellence kifejezi a narrátor: „Legrövidebb leszek tán Szenvey karaktere föstésében, ha azon Cassiust Antonius

³⁹⁸ A szövegek belső vándorlásának természetére pedig jól rámutathat, hogy Kemény Zsigmond az 1850-es években e versből ugyanazt a szakaszt idézi Széchenyi István tanulmányában, mint Petrichevich az első könyv elején: a regény reformkori törekvései így kerülnek tágabb társadalomtörténeti konstellációba.

³⁹⁹ Petrichevich páratlan kritikai érzékéről tanúskodik, hogy az 1830-as évek elején felfigyelt Vörösmarty 1831-ben megjelent *Csongor és Tündéjének* jelentőségére azáltal, hogy saját szövegébe hivatkozási pontként emelte. A színdarab ugyanis a költő életében „a közönség és kritika visszhangja nélkül” maradt, és csak a század második felében kezdik filozófiai, drámai erejét felfedezni. Ekkor azonban már idegen poétikai rendszerbe „érkezik” a mű, a főként az 1850-es években számon kért népképviselési funkciót nem tudja betölteni, fájón hiányzik e tipikusan romantikus ihletettséggű mű „korszellemnek” megfelelő befogadása, interpretációja. A dráma peremhelyzete tulajdonképp a 20. századig tart, és „Babits Mihály Vörösmarty tanulmányaiig elenyésző szerepet játszott a Vörösmarty életművéről írott irodalomtörténeti hagyományban”. Vö. VÖRÖSMARTY Mihály, *Drámák 4, Csongor és Tünde (1830), Kincskeresők (1832), Vérmász (1833)*, kiad. FEHÉR Géza, STAUD Géza, TAXNER-TÓTH Ernő, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 9), 859-860.; GERE Zsolt, *Vörösmarty Mihály epikus korszakának irodalom és recepciótörténeti kontextusai*, PhD dolgozat, Szeged, 2013, 159.

⁴⁰⁰ GERE Zsolt, *Vörösmarty Mihály epikus korszakának irodalom és recepciótörténeti kontextusai*, i.m., 161.

⁴⁰¹ GERE Zsolt, *Vörösmarty Mihály epikus korszakának irodalom és recepciótörténeti kontextusai*, i.m., 161.

⁴⁰² IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, i.m., 162.

előtt rajzoló néhány rendeket alkalmaztatom képekre, miket amaz elérhetetlen karakterfestő Julius Caesarával mondat.” (I/204.)

Az elbujdosott az ókortól saját jelenkoráig rendkívül tágas szöveghagyományba lép, e változatosság nemcsak a narrátor műveltségét, tájékozottságát reprezentálja, hanem érzékeltetheti a regényműfaj rugalmas természetét, legkülönbözőbb forrásait, valamint hogy az elbeszélő sokféle formát és technikát alkalmaz a műforma kimunkálása érdekében. Seneca, Vergilius, Ovidius, Horatius, Cervantes, Rousseau, Madame de Staël, Goethe, Schiller, Hugo, Scott, Jean Paul és természetesen Bulwer mellett Virág Benedek, Bessenyei György Gvadányi, Kazinczy, Csokonai, Kölcsey, Fáy András munkái, hol utalásszerűen, hol expliciten, hol egy cím erejéig, hol hosszas fordításban építik az illetén mozaikszerűen egy képpé formálódó műformát.

A regény talán legizgalmasabb szövegekötése a hypotextusként is értelmezhető Byron művek megidézése. Kétségtelen filológiai tény,⁴⁰³ hogy Petrichevich Horváth Lázár írta az első magyar nyelvű, műértelmezéseket is tartalmazó Byron biográfiát (1. kötet), illetve ő adott ki először kötetben Byron fordításokat (2-3. kötet) így nem csoda, hogy *Az elbujdosottban* is feltűnik egy-egy rövidebb fordítás az angol költőtől, például a *Manfredből*, *Childe Haroldból* – és ami hypotextuális kapcsolatot is felvethet –, a *Don Juanból*. Ez utóbbi műből egyébként Woodland naplójában szerepelnek rövid kivonatok, miután a történet szerint az angol költő a kapitány személyes barátja. (II/324.) Hogy az elbeszélőt – a korabeli Byron-recepció domináns szólamával szemben⁴⁰⁴ – mégsem az empirikus szerző karaktere, normaszegő viselkedése, excentrikus tettei, hanem formabontó költészete érdekli elsősorban, azt (a maga korához mérve meghökkentően modern szempontokat érvényesítő Byron-monográfia és fordítások mellett) az a regénybeli szalonvita láttatja élesen, ahol Woodland védelmére kel a „szép britnek”. Felvetődik ugyanis, hogy Byron élete nem épp példamutató, mire Woodland így felel: „méltóságod [...] Byronnak karakteréről, nem pedig munkáiról szól”, s épp ezért nem is tartja

⁴⁰³ Vö. *Byron Magyarországon*, szerk. PUKÁNSZKYNÉ FÁBIÁN Judit, JULOW Viktor, Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtára, Debrecen, 1976. – PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Byron lord élete s munkái = Petrichevich Horváth Lázár munkái*, Landerer és Heckenast, Pest, 1842.

⁴⁰⁴ „Many anecdotes about Byron’s private life appeared in the 1830s [...]. Byron’s personality and actions played at least as large, perhaps even larger part in forming the nineteenth-century Hungarian intellectual elite’s way of thinking than did his poetry.” Petrichevich Byron életművét viszont ma is korszerű műfaji és poétikai szempontokból közelíti meg, ennek kritikátörténeti jelentőségét tovább árnyalja, hogy éppen a negyvenes évektől jelent meg Byron-követőinek bírálata, ahol a költőnek tulajdonított pesszimizmus, melankólia, morális romlás a magyar irodalom társadalmi felelősségvállalása és a nemzeti kibontakozás megrontójaként manifesztálódott (Petőfi *Felhők* ciklusát – mai irodalomértésünk egyik kitüntetett szövegét – is épp byronias hangulata miatt marasztalták el). RÁKAI Orsolya, „*This century Found Its Voice in Him*”: *Some Aspects of the „Byron Phenomenon” in Nineteenth-Century Hungarian Literary Criticism = The Reception of Byron in Europe Volume II*, edited by Richard A. Cardwell, Thoemmes Continuum, 2004, 317, 326.

relevánsnak, hogy „költői szellemének fő vonását” milyen életrajzi forrásból merítette. (I/ 159-160.) Amellett, hogy Woodland igyekszik árnyalni Byron jellemét, végső érvként egy művet olvas fel, a Várkövy által magyarra fordított *Stanzas to Augustot*, mely természetesen elementáris hatással van az egybegyűltekre, és Byron javára dönti el a vitát.

Byron verses regényének megidézése izgalmas tartományokat mozgósíthat, hiszen a *Don Juan* műfajának formaproblémája a maga korában az egyik legkorszerűbb, és máig extenzív hatású művészi forma. A verses regény narrációs technikája ugyanis olyan modern elbeszélésmódokat teljesít ki, mint a szöveg metanyelvi felelősségvállalása, az olvasó nyílt bevonása a szövegalkotásba, az alsóbb nyelvi regiszterek irodalmivá emelése, az intertextualitás szövegkonstruáló erővé lényegítése, a narrátor főszereplővé avatása stb.⁴⁰⁵ E ponton pedig továbbléphet az elemzés *Az elbujdosott* poétikus megoldásai felé, ugyanis az intertextualitáson túl a regény alapvető szövegszervező ereje a reflektált nyelv és a narrátor jelenléte. Természetesen a *Don Juan* csak feltételezhető, és – ha egyáltalán – csak egyik hypotextusa az ehhez köthető elbeszélői eljárásoknak, *Az elbujdosott* összetett textuális megoldásai azonban ennek előzménye nélkül is könnyen beláthatóak. Miután a változó irodalomértési kontextus erőteljesen visszahat régebbi szövegek (újra)értelmezésére, Vörösmarty Mihály véleménye *Az elbujdosott* pongyolaságáról, kicsapongó bőbeszédűségéről ennek fényében revideálható. Az újabb próza hagyományából levont tanulságok ugyanis új hangsúlyokat hozhatnak létre, melyek egy irodalmi mű mindig fennálló redukálhatatlan értelmezhetőségi nyitottsága, mindenkori eldönthetlensége, örök talányossága miatt korábbi művekre is alkalmazhatók. Természetesen nem arról van szó, hogy egy szöveg gyengeségei egyszerre esztétikumként tűnhetnek fel, *Az elbujdosott* – a korszakban egyébként nem kirívó, inkább csak ma érzékelt „nehézkessége” mellett – azonban textuális szempontokból is megszólaltatható. A reformkori régi regénytípusok effajta megközelíthetőségére pedig szórványosan már felhívta a figyelmet a recepció: az 1840-es évek szövegeiben kimutatta az (ön)ironikus nyelvi magatartást, a szövegek non-linearitását, az elbeszélői reflexiók működtetését, az olvasói beleélés megakadályozását, a narrátori dialógust a befogadóval, a személyes kitérések sokaságát stb., melyeket korábban „művészi fogyatékosnak” tituláltak.⁴⁰⁶

Az elbujdosott narrátorának nyelvi jelenléte ráadásul nem epizódszerű, hanem folytonos konstruáló erő, az 1840-es évek szövegvilágában kimutatott textualitást így nemcsak időben,

⁴⁰⁵ IMRE László, *A magyar verses regény*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. A műfaj posztmodern vonásaira Dávidházi Péter hívta fel először a figyelmet: Dávidházi Péter, *Imre László: A magyar verses regény*, ItK, 1992/1, 118.

⁴⁰⁶ IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, i.m., 177-196.

de talán intenzitásában is megelőzi. Míg a regény szövegközisége inkább a műfaj kiforratlanságának egyik konstruktív áthidalása, addig a nyelvileg reflektált elbeszélés-technika tudatosabbnak mutatkozik. Mintái közt Bulwer vagy Jean Paul laza modora és Byron szkepticizmusa mellett Csokonai *Dorottya*ja is fellelhető, elbeszélői-eljárásában tehát a magyar irodalom ilyen irányú, korábbi kísérletei is vizsgálhatók.

Az *elbujdosott* narrátora koncepciózusan kívülről láttatja, műalkotásként kezeli elbeszélését, mely a beleélő olvasás, ezáltal a nyelvileg maradéktalanul leképezhető igazság ellenében hat. Már az első fejezetet teletűzdeli efféle kommentárokkal: „így kezdődött a mi hősnünkél – mert alighanem az válik belőle – azon nevezetes nap”. (I/5.) A befogadóval folytatott csevegő modor ugyanígy megakasztja a cselekmény folyását: „Engedd meg, kedves olvasónk, hogy [...] az emberi szív keskeny, sötét kamrájába egy-két pillanatot vessünk – s ha megunod tán hősnünk titkos gondolatait követni, gondold meg, hogy embert esmérni nem a nagyvilág zajában tanulsz”. (I/8.) Az olvasót tehát explicit módon figyelembe veszi narrátora: „menjünk által ahhoz, kit látogatni felebaráti kötelesség, s kit eddig is egyedül hagyni szenvedéseivel szeretetlenség, s a szép olvasókhoz éppen nem illő kegyetlenség volt” (I/82.), olykor pedig a történeténél is jobban érdekli: „itt újra belé kell, akaratunk ellenére is a szép báróné beszédének mézes fonalába vágnunk, drága olvasónk, el nem kerülhetvén hozzád egy kérdést intézni”. (I/154.) Mindemellett az általa használt irodalmi eljárásokra, a nyelv megbízhatatlanságára is reflektál: „hogy a románírók tisztahitű kifejezésével éljek”. (I/80.), „tehetetlen festeni kontár ecsetem”. (I/208.) A szöveg befejezését pedig gyakran bízza az olvasókra: „titeket szólítalak én föl, szép olvasóim, annak megmagyarázására [...], hogy mit érzett, mit érezhetett e pillanatban Róza szerető szíve?” (I/237.) Ezzel egyúttal jelzi is, hogy a befogadó figyelmes jelenlétén is múlik a szöveg konstruálása: „ha az olvasó visszaemlékezni méltóztatik” (II/110.), miközben olvasója aktív alkotója művének: „talán jobb föstetlen hagyni e jelenést. [...] Legyen kinek-kinek szabad lelke leláncolt gondolatim tüköre.” (II/304.)

A regény mindvégig előtérbe helyezi saját fikcionalitását: „magam képzetem és értelmem keskeny köréből akarok művelő és szenvedő személyeket, és azoknak tetteit életre varázsolni” (I/62.), és jelzi a műfaj által támasztott elvárásokat, a „fesh románok írásának” (I/107.) korlátozó és mederben tartó előírásait. A történet megalkotottsága mellett reflektál csapongó elbeszélés-technikájára is: „de tán igen is messze kitértem” (I/63.) vagy épp „ugyan kérlek, édes olvasóm, bocsáss meg e kitérésemért”. (I/155.) A szöveg többszörös viszonyítottságát, többdimenziósságát hozzák létre az ilyen kiszólások: „kedves olvasóm – kinek türelmével máris visszaéltünk – fárasztani nem fogunk, hanem átmenendünk mindjárt azon környülállásokra, melyek kalandorunk történeteivel szorosb kapcsolatban állnak.” (II/55.)

A regény szövegszerű beszédmódja, irodalmiságának hangsúlyozása verses regény-szerű textuális megoldásokra emlékeztet, mely Byron hatására engedhet következtetni. Ide tartozhatnak olyan megszólalások, mint például: „Oh történet! te vak fudáza történet” (I/68.) vagy épp „föl a kárpittal! történetünk fonala a nemzeti játékszínbe vezetett” (I/173.), „fogjuk fel újra történetünk vezérfonalát” (II/141.). Vagy épp: „megint elővevém a költött lapokat” (II/11.), „ugye megbocsátasz, derék olvasó? Íme, ígérjük és fogadjuk, [...] többé untatni nem, s ezután haladni fogunk.” (II/12.), „mielőtt a finist odaírnád könyvedhez” (II/234.) stb. Az önnön előadására vonatkozó kommentárok pedig sokszor verses regény-szerű iróniába futnak bele: „Mióta utószor volt szerencsénk [...] az előbbi cikkelyben ti. együtt ebédelni, sok víz folyt volna le a Szamoson, ha annak kedves ízű vizei leláncolva [ti. gáttal] ne legyenek.” (I/175.) Az ilyen hangütésű nyelvi reflexiók saját fennköltségének hamisságára hívhatják fel a figyelmet, amennyiben többször maga is jelzi: „Kevést ígérő bevezetés – ugye kedves olvasónk – előbbi cikkelyünk nagyocska hangzó befejezéséhez képest?” (I/189.) A befogadót pedig az írás folyamatának nehézségeibe, a nyelvvel való küzdelem rejtelseibe is beavatja: „miért van az, hogy sokszor mintha lekötve volna az emberi ész, két becsületes sort írni nem tudunk, midőn másszor egy gondolat a másikat szüli”? (I/187.)

Az elbujdosott összetettségéhez hozzájárul, hogy nem csupán a narrátor működtet több elbeszélői dimenziót (ti. a cselekményen túl az alkotás, a műfaj vagy a befogadó dimenzióit), de maga a történet is több síkon zajlik, a lineáris cselekményvezetést ugyanis időről időre megakasztják levelek, naplórészletek: „míg alkalom adódna Korláti életrajzát folytatni, nem akarjuk addig is a postán már megérkezett leveleket [...] félretéve hevertetni.” (II/90.) A szövegsíkok közötti váltások pedig reflektáltan zajlanak, melyek textus és valóság megfeleltetése helyett a nyelvi vezérlésű alkotásra mutat rá, és egyben parodizálja a megszokott irodalmi eljárásokat: „Mi azonban addig is, míg e négy rendbeli levelekre a kívánt válaszok megíratának [...], lássuk, mi történt [...] a sötét kapuboltozat alatt elég embertelenül odahagyott másik hősünkkel [...]. De erre külön cikkelyt szentelünk.” (II/42.) A történetben zajló eseményeket a szereplők közti levelekben újraolvashatjuk, e többféle perspektíva megalkotása pedig tudatos intenció: „célunk csak az volt, hogy *egy-két futó tekintettel többet* vessünk az emberszív leghonniabb rejtekeibe.” (II/105., kiemelés tőlem, KAE) A levélbetétek továbbá alkalmas narratív eszközök a történet folyását izgalmas részekben kettévágni, a beleélő olvasást megakasztani.

Az elbujdosott tehát a korban nem egyedülálló, azonban hangsúlyosan, koncepciózus módon teremt újfajta viszonyt nyelvhez, elbeszéléshez, befogadóhoz, műfajhoz. Non-lineáris narratívája, a minduntalan előlépő, fikciót hangsúlyozó elbeszélő jelenkorunk irodalomértési

stratégiai felől könnyen megragadható textus, amellett, hogy *Az elbujdosott* a regénytörténet kitüntetett pontjait (1832, 1836) is újrastrukturálhatja újra, és a biedermeier irodalom szövegtörzsét gazdagítja. A regény metanyelvi szintjének használhatóságát bizonyíthatja, hogy egyik allegóriája (melyben szövegét egy útvesztőhöz hasonlítja), e fejezet befejezéséhez is fogódzót nyújthat. Amint tehát egy labirintus tekervényei közt kíséri kertjének látogatóját a házigazda, sokszor „csalósvényekbe” is vezetve, „éppen úgy kísér, oh nyájas olvasó, téged az okos novellista beszédjének labirintusán keresztül.” S miután „a bolygó kertnek leg és legelrejtettebb szögletébe is behatni engedett, [...] meglepődve azon furcsa aggodalmakat, mikkel derék látogatóját eddiglé már elegendőleg megkínózta [...], kivezeti őt.” (II/186-287.)

3. „kit e kor megtagadni nem fog”: az első magyar romantikus életrajz, *Byron lord élete s munkái* (1842)

3.1. *Byron lord élete s munkái* eszme-, stílus- és műfajtörténeti lehetőségei

Petrichevich életútjában kitüntetett szerepe van Byron művészetének, számos kulturális gyakorlatában (regényírás, utazás, fordítás) kapcsolódik a 19. század formabontó egyéniségéhez és szövegtörzséhez. Az angol költő életművének első magyar nyelvű kritikai értelmezése az 1830-as, 40-es években Petrichevich részéről több szempontból újszerű, sőt provokatív gesztusként értékelhető. Ő írta az első magyar nyelvű, műértelmezéseket is tartalmazó Byron életrajzot, illetve ő adott ki először kötetben magyar Byron fordításokat,⁴⁰⁷ e stílus-, eszme- és műfajtörténeti szempontból is kitüntetett szövegek azonban csupán említés szintjén szerepelnek a magyar értelmezői diskurzusban. Hangsúlyozandó, hogy a hazai Byron-recepció egyik első erőpróbája, e kötet a korabeli irodalomértés domináns szólamával szembe ment, és nemcsak a költő karaktere, normaszegő viselkedése, excentrikus tettei, hanem formabontó művészete felől is megközelítette az életművet. Ez nem csupán Petrichevich műfordításai során tárul fel evidenciaként, hanem elméleti szempontú, kötetnyi terjedelmű, értekező jellegű előszavában (*Byron lord élete s munkái*) is, melyben tisztázza e költészet főbb újdonságait, és poétikai megoldásairól, műfaji újításairól – maga korához mérve – magas színvonalú tájékoztatást nyújt.

⁴⁰⁷ Petrichevich fordítói tevékenységére dolgozatomban csak e nagyszabású munka erejéig térek ki, azonban szükséges jelezni, hogy ez természetesen e tágabb kulturális gyakorlatba illeszkedik. Erdélyi éve alatt a Szmirnában született angol diplomata és író, James J. Morier *Hajji baba* regényének három fejezetére csinál „magyar mártást”, ezt „nagy élénkséggel fogadták az olvasók”. Remek „részleteit” igazolja e művel való foglalatossága, ugyanis a Hajji baba sorozat sikere egészen a XX. század közepéig kihat. Honderűjében *Egy nyugodalmas nap, vígjáték egy felvonásban* címmel „angolbul magyar nyelvre szabadon” átesz egy brit darabot.

Petrichevich Byron-munkájának elemzése olyan máig expanzív műfaji kategória tanulmányozására kínál például lehetőséget, mint a verses regény, e szöveg közül ugyanis először magyar nyelvű elemzést a *Don Juan*ról, illetve tesz kísérleteket műfaji megnevezésére, meghatározására. Szövege egyúttal „teoretikus írás, mely a romantika kultuszát kritikátlanul zengi” – vagyis a romantika mint stílusirányzat egyik programszerű kiáltványának tekinthető.⁴⁰⁸

Petrichevich Byron-életrajza továbbá tágabb eszmetörténeti, dolgozatomban során már érzékeltetett hagyományba illeszthető: a magyar reformkori gondolkodás és kultúra angol orientációjának kísérletei, vagyis a Széchenyi nevével fémjelvezhető „anglománia mint diskurzus” keretei közé. E beszédmód nem magától értetődő kulturális-szellemi irányultság, hanem korszerű, többjelentésű eszmei elköteleződés, olyan allegorikus *közvetítő* tér, „amely [például] lehetővé tette az áttérést a közép-európai arisztokrácia értékrendjéről a polgárosult brit arisztokrácia értékrendjére”,⁴⁰⁹ Petrichevich párbeszéde az angol irodalommal tehát gondolkodástörténeti szempontból releváns performatív aktus.⁴¹⁰ A *Byron lord élete s munkái* 1842-ben látott napvilágot, dedikációjában pedig szerzője a legnagyobb magyarnak ajánlja „rendíthetetlen tisztelete s polgári hódolata jeléül”, hiszen „minden *szimpátia*, mely e történelmi névhez szövetkezik, a honszeretet csarnokának egyik legdicsebb oszlopát öleli.”⁴¹¹ Az 1840-es években, a *Kelet népe* megjelenése utáni közbeszédben e kinyilatkoztatás (mint ahogy önmagában egy angol költő, ráadásul Széchenyi egyik kedvenc írójának népszerűsítése) politikai, társadalmi gyakorlatként is rögzíthető, miután épp e művet követő vitákban kulminálódott a szigetországi és az ezzel ellentétes francia minta alapvető eszmei összeütköztetése. Széchenyi röpirata szerint ugyanis Kossuth „francia modor szerint működik”, és amint ennek képviselői „olgy vakbuzgó tébolyságba estek, hogy [...] felcsordultig fertőztetik embervérrel a hazai oltárt”,⁴¹² úgy ez az irányultság véres forradalomhoz vezethet Magyarországon is. Széchenyi, illetve az őt követő rangbeliek számára „Anglia azért is tűnhetett kívánatos mintának, mert megfelelt a szerves fejlődés eszményének, hiszen ott a nagy átalakulási folyamat, az arisztokratikusból a demokratikus időszakba való nem olyan véres

⁴⁰⁸ MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor*, i.m., 1999, 149-150.

⁴⁰⁹ HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Ahol a politikai és a gazdasági eszmetörténet metszi az irodalomtörténetet. A Hírel tudományközi kontextusai* = i.m., 17.

⁴¹⁰ Austin beszédaktus elméletének performatívum megnevezését kiterjesztve: Petrichevich munkája nem egyszerűen kimondása, leírása a Széchenyi által képviselt világnézetnek, hanem „csinálás”, e „cselekvés elvégzése”. AUSTIN, John L., *Tettenért szavak = Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, szerk. PLÉH Csaba, TERESTYÉNI Tamás, SÍKLAKI István, Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 31-32.

⁴¹¹ PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Byron lord élete s munkái = Petrichevich Horváth Lázár munkái*, Landerer és Heckenast, Pest, 1842, o. n. [kiemelés tőlem, KAE] [továbbiakban: *Byron lord élete s munkái*]

⁴¹² SZÉCHENYI István, *A Kelet népe*, Wigand Károly Fridrik Nyomdája, Pozsony, 1841, <http://mek.niif.hu/05500/05533/05533.htm> (utolsó letöltés ideje, 2016. március 19.)

változások árán következett be, mint amilyen az 1789 utáni francia forradalom volt.”⁴¹³ Petrichevich Byron-kötete ajánlásában márpedig Széchenyit kifejezetten politikai iratai felől reprezentálja: „A Világ, Stádium, Kelet népe sat. szerzőjének [...] irántai *rendíthetetlen* tisztelete és polgári hódolata jeléül”, a megváltozott közbeszéd ellenére tehát *töretlenül* a korabeli reformtörekvések széchenyiánus elképzeléseinek, „e nagy honfi polgári erényeinek hódol”.⁴¹⁴ Petrichevich műve Byron-t állítva középpontba, példázatszerűen fejti ki a legnagyobb magyarhoz kapcsolható angol szabadságfogalom korabeli jelentését, mely az individualizmust, az egyén autonómiáját hirdette a közösségibb felhangú, az egyenlőség elvét hangsúlyozó francia szabadságfogalommal szemben;⁴¹⁵ e két különböző szabadság-értelmezés importálása és ütköztetése pedig ismert módon játszott fontos szerepet a magyar történelem alakulásában. Byron magyar nyelvű életrajza, kötetben bemutatott pályája az individuális szabadság kiteljesítésének etalonjaként tárul fel, így Petrichevich munkája az angol szabadságfogalom egyik meghonosítási kísérleteként értelmezhető, mely áttételesen a brit típusú liberalizmus, még közvetettebben a „fontolva haladás” eszméje mellett szólhatott.

Byron individualizmusának bemutatása más természetű diskurzusba, a romantika zseni-kultuszának, szabadságvágyának új irodalmi iskolájába is illeszkedik, Petrichevich könyve úttörő e tekintetben.⁴¹⁶ Noha Magyarországon az 1840-es évektől romantikusként számon tartott szépirodalmi művek sora jelent meg, illetve Petőfi és köre alapvetően a romantika szellemisége felől határozta meg magát (amellett, hogy a felvilágosodás vagy a biedermeier beszédmódjai is hatottak rájuk), összefoglaló romantikus nemzedéki programban azonban nem definiálták magukat, még ha egyébként generációs „elvárásoknak” minden szempontból eleget tettek, és számos egyéb identitás-meghatározó manifesztumot adtak ki.⁴¹⁷ E hiányzó romantika-kiáltvány kapcsán talált rá Margócsy István Petrichevich Byron kötetére, és mutatott rá, hogy

⁴¹³ TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, i.m., 28.

⁴¹⁴ Egy 1842-es Byron-életrajz közéleti gondolatiságának, *tevékenységének* kiszorulása továbbá jól illeszkedik Petrichevich pályáján az 1840-es évek második felében bekövetkező dimenzió-vesztésbe. Ekkorra ugyanis „a francia forradalom története vált a politikai cselekvés paradigmájává”, például a francia forradalom történetét rajongva olvasó Petőfi fellépése által, akinek jakobinus nézetei egyik oka lehetett kettejük nézeteltéréseinek. Vö. Uo., 39.

⁴¹⁵ Uo., 24-26., valamint Eötvös *Uralkodó eszmék* kapcsán: 42.

⁴¹⁶ A romantikus nézőpontot hangsúlyozta egy másik angol szerző, Shakespeare életrajzának megírásakor is, miközben (mint Byron-biográfiája esetében is láthatóvá válhat majd) még erősen kapcsolódott egy korábbi iskola, a klasszicizmus paradigmájához is. „Shakespeare-t ennekötte a classicitás néz-üvegével méregetém, mely igen jeles műszer a jó vagy rossz ízlés ékeinek [...], de használhatatlan nagyító az egésznek átszemlélésére, mert lencséjének gyűlpontja csupán egy pontra szolgálván nem öleli át a főltszint [...] A classicus tan [...] az írók életét nem vegyíté”. PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Shakespeare és drámái*, Athenaeum, 1838/12, 181.

⁴¹⁷ Az 1840-es évek első fele Petőfi megjelenésével egy „aranykori” nemzedék fellépése, kiáltványuk azonban összegezve, programszerűen nem fogalmazódott meg, helyette elszórt megnyilvánulásokban reflektáltak rá (pl. Petőfi első levele Aranyra, Erdélyi népiességről szóló tanulmányai). Vö. KICZENKO Judit, *Fiúk az apák árnyékában. Új nemzedék, egy antológia az 1870-es években = ARANYOZÁS. Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, Reciti Kiadó, Budapest, 2009, 221-233.

bár a negyvenes években a „romantikus vallomások, fejtegetések és öngazolások [...] rendkívül ritkák, [...] volt lehetőség és törekvés arra is, hogy igazolják a romantika tendenciáit, s akár szélsőségeit is.”⁴¹⁸ Mégpedig éppen Petőfi költészetfelfogásával polemizáló lap⁴¹⁹ alapítója, Petrichevich Horváth Lázár tollából, aki „programszerű írásában”, Byron bemutatásán keresztül „a modern költőszerepnek oly szélsőséges ábrázolását adja, mely bármely radikálisan individuális romantikusnak igazolásául szolgálhatott” – Petőfi bizonyos szerepválasztásait (pl. korlátozhatatlan szabadság, normaszegés, rombolva teremtő szenvedélyesség, irónia) akár e műből is összeállíthatta volna.⁴²⁰ Petrichevich Byron életrajzának kritikátörténeti jelentőségét tovább árnyalja, hogy épp ezzel egy időben, a negyvenes évektől jelent meg az angol költő műveinek bírálata, melyben alakjának tulajdonított pesszimizmus, melankólia, morális romlás a magyar irodalom társadalmi felelősségvállalása és a nemzeti kibontakozás megrontójaként manifesztálódott, amint Petőfi *Felhők* ciklusát is épp byronias hangulata miatt marasztalták el.⁴²¹ Ehhez kapcsolódva izgalmas egy megjegyzés erejéig jelezni azt is, hogy Petrichevich későbbi elvtársa, opportunista szerkesztőtársa, Zerffi Gusztáv 1846-os Pestre költözésekor, vagyis az irodalmi élet fősodrába való belépési szándékakor Petőfi addigi életművéből szintén a *Felhők*-ciklushoz tudott kapcsolódni. Zerffi saját fordításainak ajánlásokor ráadásul épp annak byronias, romantikus vonásait hangsúlyozza, vagyis szaggatottságát, „nagyszerű szubjektivitását”, komorságát. Látványos az is, hogy Zerffi Petőfi *Főnséges éj!* című versének és egy osztrák költő, Ludwig August Frankl *Don Juan d’Austria* egyik allegóriájának hasonlóságát hangsúlyozza.⁴²²

Petrichevich Horváth Lázár Byron életrajza továbbá műfaj-történeti szempontból is megkerülhetetlen szövegtest, mely mindeddig nem szervesült a magyar fogalomtörténeti, műfajelméleti gondolkodásba, noha olyan korszerű és viszonylag újabb megjelenésű műformák, műfajok definiálására törekszik, mint a verses regény és – ugyan kevésbé kifejtve – a drámai költemény. Petrichevich műfaj-meghatározási kísérletei Byron legnagyobb hatású műve, a *Don Juan* (mely a dezilluzionizmus, közvetve a relativizmus *formaproblémává*

⁴¹⁸ MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor*, i.m., 147. [kiemelés az eredetiben]

⁴¹⁹ A Petőfi verseit közönségesnek, póriának találó Honderü a népköltészetet mint a romantika egyik alapvető kiindulópontját egyébként nem vetette el, és amint Petrichevich hangsúlyozza Byron forrásai közt „néppeli társalkodását”, az „agg idők regéit” (*Byron lord élete s munkái*, 14.), úgy a Honderü „a valódi népköltőt [...] [például] Aranyban fedezte fel”. Vö. MILBACHER Róbert, *Versenyben égtek húrjaik? Még egyszer Petőfi és Arany barátságáról*, Tiszatáj, 2001/3, 52.

⁴²⁰ MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor*, i.m., 150.

⁴²¹ RÁKAI Orsolya, „*This Century Found Its Voice in Him*”: *Some Aspects of the „Byron Phenomenon” in Nineteenth-Century Hungarian Literary Criticism*. i.m., 326.

⁴²² Zerffi ambivalens pályájának vizsgálatakor egyébként minden elemzője maradéktalanul elismeri, hogy kifejezetten jól sikerült fordításokról van szó. KISS József, *Petőfi az egykorú hazai német nyelvű sajtóban = Tanulmányok Petőfiről*, szerk. Pándi Pál, Tóth Dezső, Akadémiai kiadó, Budapest, 1962, 151-160.

emelése nyomán nemcsak a 19. század második felében, de a [poszt]modernség után is releváns művészi kifejezőeszköz maradt)⁴²³ első szakirodalmaként értelmezhető tehát, mely ráadásul egybeesnek a műforma egyetlen magyar, 20. századi monográfiájának tudós meglátásaival.

3.2. Egy főhős, aki maga írja életrajzát

Milyen elbeszélői feladatok elé állította Petrichevich Horváth Lázárt az 1830-as években egy Byron életrajz megírása? Hogyan befolyásolta, hogy először írt magyarul a témáról? A rendelkezésére álló források ismeretében milyen beszédmódok közül választhatott?

A lokális hangulatú kérdéseknek globális színezetet ad, hogy Byron pályaképe hangsúlyosan irányítja a figyelmet a biográfia műfajának diszkurzív működésmódjára, miután az angol költő recepcióját az általában vett biográfia-írás paradigmaváltó fejezeteként tartják számon. Egyfelől Byron életének interpretálásához a korábban megszokott, példázatos igényű hagiográfiához képest radikálisan új megközelítés- és elbeszélésmódra volt szükség: a parabolaként is működő szentek, példamutató „nagy férfiak” életútja ellenében a házasságtöréssel, vérfertőzéssel, pedofiliával, szodómiával, de legalábbis biszexualitással „vádolt” szerzőnél új módszert kellett alkalmazni. Másfelől nem csupán magánéletének értelmezése kívánt műfaji megújulást: Byron az image építés szempontjából is modern szerző volt, aki a körülötte már életében kialakult zseni-kultuszt, a róla terjedő, gótikus melodramákba illő híreket tudatosan konstruálta (például gondosan megtervezett megjelenésével, portréival, az erőfeszítés nélküli versírás mítoszának sugalmazásával). Ennek szemléletes példája a Petrichevich kötetéhez választott, előzéklapon látható Byron-portré, mely emblematikusan, vizuális sűrítéssel fejezi ki, hogy a továbbiakban egy olyan romantikus költő-szereppel ismerkedhet meg az olvasó, aki életrajzát már saját életében megalkotta. Petrichevich ugyanis egy olyan egykorú olajképből készített metszetet választ előzőként **(9. melléklet)**, melyet a festő, George Sanders (1774–1846) Byron megrendelésére és utasításaira (1807) készített, ikonográfiájában pedig a romantikus szabadságeszmény, a függetlenség szimbólumai fedezhetők fel (zord, hegyvidékes, viharos táj, ladik, épp háborgó tengerre szálló költő, szélfúttá öltözik, fehér gallér stb).⁴²⁴

⁴²³ A sokáig zárványműfajnak tekintett verses regény napjainkban váratlan módon újfent produktív műformává vált. Vö. ASZTALOS Emese, „*Verses regény*” – *egy fogalom története a 19. században*, Irodalomismeret, 2013/2, 73-80.

⁴²⁴ Az olajkép a Royal Collection tulajdonában van: <https://www.royalcollection.org.uk/collection/search#/1/collection/402411/george-gordon-6th-lord-byron-1788-1824> (utolsó letöltés ideje: 2018. március 23.)

Byron való életét tehát úgy manipulálta, hogy az létrehozassa saját metaforáit, *megtestesítve* így az önmagában hallgatag nyelv sajátos figuralitását: éppen a szavak, „az önéletírói vállalkozás hozza létre és határozza meg az életet”, nem pedig fordítva.⁴²⁵ A biográfia-írás elválaszthatatlanul fikciós vonásai tehát élesen láthatóvá válhattak egy olyan életmű esetében, ahol a költő szenvtelenül tudatosan „írja”, műveivel szándékosan összemossa, legendaként olvashatóvá szerkeszti saját életét, biográfusainak ezért a korábbi, mindentudó, feddhetetlen, „objektív” életrajz-írás módszertanával is le kellett számolniuk. Petrichevich Byron monográfiájának felfedezése így nemcsak a hazai (és valamelyest a nemzetközi) Byron-recepció egyik hiánypótló feltárása lehet, hanem kapcsolódhat egy műfaj modern beszédmódjának kialakulás-történetéhez is: „to trace the many biographies written of Byron is to trace the development of the contemporary biographical mode”.⁴²⁶ A Petrichevich által először használt romantikus diskurzus márpedig jelentős elmozdulást jelent a korábbi (hazai) életrajz-narratívákhoz képest, amellett, hogy szövege erősen láthatóvá teszi azt is, miként kapcsolódik korábbi elbeszélői hagyományokhoz.

Míg tehát ma egy Byron-biográfia feladata elsősorban a lassan két évszázados kánon reflektálása, lecsupaszítása, újraszövése (a saját önéletrajzát céltudatosan író Byron munkáinak narratív értelmezése, halála után készült visszaemlékezések hitelességének/valótlanságának feltárása, a biográfiák gótikus, romantikus, kompenzatív, decens vagy épp bulvárgyanús elbeszélések stb. vizsgálata által), addig Petrichevichnek az 1830-as években egy *első* magyar Byron-életrajzot kellett *létrehoznia*. Ennek megteremtéséhez a számára elérhető külföldi szakirodalom szintézisét választotta,⁴²⁷ monográfiája originalitását azonban épp a narrációba-rendezés biztosítja, úgy, hogy magyarul, a magyar befogadói horizont szempontjából szűrte át, rendezte új elbeszélésbe anyagát. A kötet a világirodalom magyarországi recepciója szempontjából máris automatikus elmozdulást jelez, miután a korban rendhagyó módon főként eredeti angol forrásokból dolgozott.⁴²⁸ Legtöbbet a Byron-kánon legalapvetőbb forrás-monográfusától, Thomas Moore-tól idéz, adaptálja ennek általános(ító) narratíváját is: Byron botrányos életútja a korlátlan természet vadvirágainak, a zseniknek elengedhetetlen kelléke.

⁴²⁵ DE MAN, Paul, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, Pompeji, 1997/2-3, 104-105, 94.

⁴²⁶ DOUGLASS, Paul, *Byron's life and his biographers = The Cambridge companion to Byron*, edited by BONE, Drummond, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 25-26.

⁴²⁷ A bevezetőben egyértelműsíti, hogy alapvetően külföldi biográfia-írók munkáira támaszkodik: „többen, igen érdemes festők rajzolták Byron lord életét [...]. Azoknak, kik e fényes lelkület festésében előttem jártak, kívántam csak szebb színezeteit lángpontba egyesíteni.” *Byron lord élete s munkái*, 7.

⁴²⁸ Megjelölt angol forrásai közé tartoznak például: J. W. Lake – *The Life of Lord Byron*, Edward Bulwer – *England and the English*, Thomas Medwin – *Conversations of Lord Byron*, Egerton Brydges – *Letters on the Character and Poetical Genius of Lord Byron*. A korabeli magyar recepció forrásairól: RÁKAI Orsolya, „*This century Found Its Voice in Him*”: *Some Aspects of the „Byron Phenomenon” in Nineteenth-Century Hungarian Literary Criticism*, i.m., 318-319.

Feltételezhető, hogy Petrichevich ismerte a jóval kényesebb témákról már ekkor is szép számmal létező iratokat, de Moore-t követte diszkréciójában is, és Byronnak csak olyan szelíd „kilengéseit” tárgyalja, mint válása vagy egyházi értelemben vett vallástalansága. Petrichevich tehát egyúttal szoros szálakkal kötődik a már említett hagiográfia hagyományához is, melyet erősít a szövegében fel-felbukkanó közösségi érvelés, vagyis a példamutatás igénye: könyvében Byron romantikus etalonná magasztosul a magyar írók számára.

Az ugyancsak Moore-tól eredetetzethető *zseni* arc(ulat)ának festése azonban korának egyik modern megközelítésmódja volt, Petrichevich elbeszélésének e progresszív irányát az előszóban lefekteti: „Byron lord nevét és gyönyörű költészetét” honunkban népszerűsíteni kívánja, hiszen az „újabb irodalmi tanok lelkesb vezérérol” (ti. a modern költészetet képviselőjéről) immár Magyarországon is időszerű beszélni, miután az elmúlt időkben felpezsdült szellemi élet nyomán a magyarországi irodalom kellően differenciálódott („irodalmi mezői gazdagabbak” lettek), teherbírása megnőtt. A kötet szóhasználata már az előszóban bevezet a szöveg domináns romantikus diskurzusába, melyet kora legautentikusabb megszólalásmódjának jelöl: „századunknak volt feltartva annak mutatni jeles példáját, mint szállott a Múza egy sebhedt lelkű költőbe, mint kölcsönözte neki lantját nem mindennapi keservek zengésére”. A romantika költőtípusát bevezetésképp tehát így definiálja: a költő Istentől származó „költői véralkata”, „rendkívüli tulajdonai”, „tömött fantáziája”, „csudálatos ellentérmészertű viszonyai” „minden geniálisabb költőnek sajátjai”, ily „fullasztó tömötségekben” Byron lordban jelentkeztek először.⁴²⁹

A szöveg romantikus alaphangoltsága mellett fontos szólama marad az apológia, mely a költőpálya és költészete formabontó jellegét, az életút normaszegéseit igyekszik legitimálni. Az alábbiakban az egyes fejezetek végigkövetésével a kötet főbb szólamai: a romantika magyar manifesztuma, Byron költészetének apológiája, valamint a hazai „használni akarás” intenciója tárulhatnak fel.

3.3. Az „újabb irodalmi tanok lelkesb vezére”: az első magyar romantikus portré nívumai

A folytonosságra, vagyis Lord Byron költészetének és élet(vitel)ének hagyományba illesztésére, múlttal kibékítő legitimációjára már a kötet elejétől kezdve nagy hangsúlyt fektet a szerző, az angol költő főúri származásának és ezzel sok szempontból ellentmondó stílusának összeegyeztethetőségét épp ezért a korabeli magyar diskurzusból ismert „folytonosság elve”⁴³⁰

⁴²⁹ Byron lord élete s munkái, 3-5. [Kiemelések tőlem, KAE]

⁴³⁰ TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, i.m., 27-28.

felől igyekeznek megteremteni. Azonnal leszögezi, hogy hamisak a vádak, melyek Byron rangbeli önteltségét említik: „azon szellem, mely majd minden kivált érettebb munkáit bélyegzi, azon csípős támadások, mik satírai munkáiban itt-ott szembetűnő gúnnyal az arisztokrácia ellen intézvék, kevés reményt adnak Byron születési gögjéről”.⁴³¹ Majd mégis hosszan boncolgatja ősi származását: vagyis a költő arisztokratákat érintő kritikája nem idegen az évszázadok óta fennálló rendtől, Petrichevich a korszerű, liberális magatartásformát éppen a múlt formáiból eredeztetve igazolja.

Érvelésébe másfelől kora legújabb diskurzusát is bevonja, és hűvös, klasszicista leírás helyett az egyik első magyar nyelvű romantikus portrét⁴³² rajzolja meg: a karakter belső, láthatatlan vonásait, az „emberi természet pszichológiáját”,⁴³³ az originális individuumot, az antagonizmusokat egybeolvasztó, démoni jegyeket is hordozó romantikus karaktert. Byron ambivalens egyéniségét tehát gyermekkora lelki benyomásaiból eredezteti, mikor atyja, „bolond Byron Jakab” (Mad Jack) és „túláságokba eső” anyja, vagyis „őseinek különöségei nagy mértékben folynak be ízlésére”.⁴³⁴ „Költői szellemének első ébredései”⁴³⁵ a skót „felséges tájszépesség”, a „természet vad pompájából” fakadnak, mely „a szabadság széles pallosát” is megismertette vele, miközben az „agg idők regéit” „a néppel társalkodva” tanulhatta meg.⁴³⁶ Byron romantikus iróniáját, „a nevetségesnek ama hatalmas szellemét, mi nála magát korán kiütötte, s őt később oly jelessé tette”,⁴³⁷ szintén gyermekkora e történeteiből olvassa ki, amint ifjúkora is a zseni jegyében bontakozik ki: a „poétikának tanulását ő felül vala”, s a legtermészetesebb, hogy graduálás nélkül hagyta oda a cambridge-i egyetemet. Helyette magát képezte, s e ponton kivételesen jól láthatóvá válik a valódi önképzés és romantikus legenda konstruálásának amalgáma: Byron naplójának listája, melyben a költő az általa tizenöt éves korára elolvasott műveket sorjázza. Ez kétségtelenül jelzi a költő széleskörű tájékozottságát, de „felülmúlja a hihetőséget”, és helyette a Byron által generált romantikus zseni „természetfeletti”

⁴³¹ *Byron lord élete s munkái*, 8

⁴³² A romantika terjedelmes, ide vonatkozó recepciójának egyik legfrissebb állomása, a bécsi Albertinában megrendezett *Welten der Romantik* című kiállítás (2015. november 13. –2016. február 21.) látványosan képviselte ezt az állítást. A romantikus portréfestők visszautasították a klasszikus hűvösséget, a michelangelói pátoszt, és szobrok helyett való emberekről mintázták képeiket. A kiállítás (Friedrich Schlegelt idézve) az arckép alapvető karakterének nem a fiziognómia pontos ábrázolását, hanem a lélek művészi reflexióját, a benső láthatóvá tételét, pszichológiai analízisét mutatta be fő vonásként. Vö. *Welten der Romantik*, Hrsg. Klaus Albrecht Schröder, Cornelia Reite, Hatje Cantz Verlag, 2015.

⁴³³ *Byron lord élete s munkái*, 57.

⁴³⁴ Uo. 12.

⁴³⁵ Uo., 17.

⁴³⁶ Uo., 13-14.

⁴³⁷ Uo., 22.

vonását sugallja.⁴³⁸ Byron „vad különködései”, hírszomj utáni vágya, hogy későn kelt és feküdt, vagyis hogy „éj vala inkább munkálkodásainak szaka”, hogy számos merész sportot űzött (úszás, búvárkodás, céllövés), hogy babonás volt, „mely költői véralkattal néha együtt szokott járni”, mind, a kötetben felépített romantikus attitűd egy-egy sarokköveit jelzik.

A kötetben egyúttal egy harmadik szólam, a közösségi érvelés is megjelenik, a „nemzetféltő”, nemzetet „ostorzó”, a haza ügyét előre helyező „republikánus szótár [ugyanis] átitatta a reformkori liberális beszédet”,⁴³⁹ és így megjelenhetett Petrichevich triviális angломán kötetében. Byron géniusztát boncolgatva kiált fel így: „Istenem! mi nevetségessé lesznek a mi úgynevezett genie ifjaink, egy valódi lángész mellett!”⁴⁴⁰ Byron zsenialitásának kulcsa „önnyelve [ti. anyanyelve] fölötti hatalma”, míg költőinknek itthon „anyanyelvbeni járatlanságuk miatt kell szűkölködniük”. Ha az ólomsúlyú, holt latin nyelv helyett a magyar uralkodna: „Magyarok Istene! Mennyi honi ész nem fejlődne szebb virágokra!”⁴⁴¹ Egyszóval érvelése egybeesik a magyar nyelvet kiterjeszteni kívánó korabeli nemzeti elgondolással, amely liberalizmusa mellett tehát számos vonást megőrzött a például Berzsenyi nevével fémjelezhető republikanizmusból. Petrichevich alábbi sorát akár a niklai remete is írhatta volna fél évszázaddal korábban: „Te beborult, te sötét, te komor, te csillagatlan ég! mondd, derül-e még valaha világító napsugár szegény – szegény hazánkra?”⁴⁴²

A korabeli beszédmódok egyfelől természetes, másfelől hektikus együttállását jelzi, hogy az elemzés szinte vadromantikus szólama hirtelen csaphat át közösségi érvelésbe, melynek során a szerző például a felsőbb körök művészetpártoló érdektelenségét, korszerűtlenségét dorgálja: „Eredetiség, nemzeti sajátosság, literátori érdemek vajon mikor leendenek magyar hercegi csarnokok s fejedelmi lakok előszobáiban bebocsátásról legjobban kezeskedő címnevek? Vajon tünend-e fel oly nap Budapest dunanyalta palotái felett, mely a nép koszorúzta Kisfaludyak, Kölcseyek, Vörösmartyak fölönt halántékait honos érdemükhöz méltólag üdvözlje?”⁴⁴³ A folytonosság elvét alkalmazva tehát ismét a nemesi nemzet felől igyekszik legitimálni a népkoszorúzta romantikus – vagyis modern – költőket.

⁴³⁸ Nyilvánvalóan nem igaz, hogy Byron például a számos történeti munkán, életírason, költészetben stb. túl tizenöt éves koráig négyezer regényt olvasott el. Uo., 33-37.

⁴³⁹ TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszméletörténet*, i.m., 29.

⁴⁴⁰ *Byron lord élete s munkái*, 37.

⁴⁴¹ Uo., 39-40.

⁴⁴² Uo., 40. Tulajdonképp a beszédmódok korabeli váltakozásának szaporaságát jelezheti, hogy Petrichevich végül nem ismerte fel a minőségi paradigmaváltást éppen akkor, amikor Petőfi Sándor „édes anyanyelvünk tágas ösmerete” nyomán valósította meg azt. Uo., 39.

⁴⁴³ Uo., 69.

A kötet beszédmódjairól poétikai vizsgálódásaira térve, a műelemzésekbe alábbi felkiáltás vezet be: „Menjünk át Byron lord irodalmi pályájára”! Itt hamar Byron 1812-ben megjelent *Childe Harold zarándokútja* első két, formabontó énekére terelődik a szó, mely az első, a korszerű irodalomértés felől is helytálló magyar nyelvű megközelítése e műnek. A *Childe Harold* megjelenését máig irodalomtörténeti fordulatként értékeli a Byron-recepció, hiszen minden ízében új világlátást közvetít: egy anti-teleologikus világképet, mely számba veszi a (poszt)háborús káosz intellektuális lehetőségeit, az eluralkodó szkepticizmust, elveti a nemzeti diskurzus primátusát, kérdőre vonja a civilizációs fejlődést, fikciós rendjében a „világ” pedig már nem csak nyugat-európai tájakat jelent. Megjelenése irodalomszociológiai fordulat, általa született meg ugyanis az irodalom áruba bocsátása, az irodalmi sztár vagy a *bestseller* fogalma, melynek során a hírnevet nem szűk, kivételezett (irodalmi) körök, hanem eladási vagy marketingfogások konstituálják.⁴⁴⁴ A *Childe Harold* a koraromantikus Lake Poets diskurzusához képest egészen új, radikális modernséget (stílustörténeti nevén romantikát) vezet be, mely természetesen nemcsak tematikus vagy társadalmi, de poétikai értelemben (l. alább) is megújítja az irodalmat.

Petrichevich munkájában ezeket az innovációkat mind érzékel(tet)i. Idézi például Byron egy levelének a recepcióban refrénként ismétlődő mondatát („egy reggel fölébredék, s íme! úgy találom, hogy híres ember vagyok”): tisztában van tehát a mű megváltozott közönségsikerével. Igyekszik körüljárni új műformáját is: „e költemény [...] mind öntése [ti. formája], mind kivitelére nézve tán a legsajátságosabb az angol nyelvben.” E „különös teremtményben” [ti. a *Childe Haroldban*] a költő teljesen szabadon átadta magát „lángelméje ösztönének”, benne az egész földet összejárja „csupán szellemének forgószelétől ragadtatva”. A klasszicista hármas egység esztétikai fogalmával ellentétben „sem idő sem hely egysége” nem jellemzi munkáját, „ezek csak leláncolnák őt”, így puszták, városok, várromok közt szabadon cikázik, „anyagává lőn minden”. Petrichevich utal a mű által közvetített történeti fordulatra is: „midőn mult évrájkok sugari neki [...] igen színhagyottnak tetszenének, akkor a jelenkort dicsőítő fényes látványokhoz fordula”. „Genialis lelkének nem volt szüksége visszatérni múltra, [...] *a jelen volt a lét mit feste*”, melyben „közszellem”, „politikai események” is tárgyát képezik.⁴⁴⁵

Petrichevich e modern poétikához kapcsolódó korstílust a komparatiztika eszközével igyekszik a következőkben legitimálni, méghozzá egy jól funkcionáló összehasonlítás mentén a 18. századból eredeztetve zengi az individuális szabadság már-már vallásos áhítatát: vagyis

⁴⁴⁴ MARTIN, Philip W., *Heroism and history: Childe Harold I and II and the Tales = The Cambridge companion to Byron*, i. m., 77-80.

⁴⁴⁵ *Byron lord élete s munkái*, 65-67. [kiemelés tőlem, KAE]

„Rousseau és Byron közötti hasonlóság alapvonalait”⁴⁴⁶ emeli ki. A *Childe Harold* 3. énekének vallomásos-olvasatából fakadóan már korábban gyakorivá váltak az összehasonlítások a két költőóriás közt, melyet erősít az a narratív megoldás, hogy a *Vallomások* és a *Childe Harold* számára az írás egyaránt önigazolás, hiszen mindkét mű egyfajta kiűzés- és csavargástörténetet mesél el, melyekben a szavak, az alkotás a veszteségélmény különböző konstruktív áthidalásához nyújtanak kapaszkodót. A genfi polgár személye Byron idejében ráadásul fontos funkcióvá lényegült: „Rousseau represented the primacy of sentiment over good sense, and of egotism over community”, miközben a francia forradalom eszméinek egyik megtestesítőjeként tekintettek rá.⁴⁴⁷ A lírai én számára a *Childe Harold* 3. énekében Rousseau valóban fontos igazoló-viszonyító pont, egy ellentmondásaiban teremtő erejű vátesz: „self-torturing sophist”, „apostle of affliction”, „from woe / Wrung overwhelming eloquence”, „make madness beautiful”, „Kindled he was and blasted”.⁴⁴⁸ E fejezetre találva állapította meg Margócsy, hogy egyfajta romantika-manifesztumról van szó, hol a magános költő és világ szélsőséges szembeállítása, szenvedélyesség, indulatosság, a nem egységes modalitású költészet, az individualitás korlátatlansága, konvenciósertés és önvallomásosság, lázadó és lázító attribútumai tárulnak fel. E romantikus állásfoglalás jelentőségét emeli, hogy mindez nemcsak saját korszakában, de évszázados kritikai diskurzusban is páratlan, Petőfi költészetét ugyanis még a 20. század irodalomértése is „romantikátlanítani” igyekezett.⁴⁴⁹

Petrichevich e fejezetében márpedig a romantika egyik magyar szótárát alapítja meg. Byron és Rousseau „individuális lelkületek”, „hatalmas lángelme, ékesszólás és erő, s mind nyomor, mind pedig boldogság iránt bámulandó fogékonyságú emberek”, „az embergép titkait leplezték ők fel”, „örvényekbe bocsátkoztak”, „fölfedezéseket tettek a világnak arról, mit a mélység fenekén láttak” az ember ellentmondásosságáról. Mit más „sérthetlen hallgatásban óhajt tartani”, azt a „valódi geniális emberek” confessióban elének tárják, s e szózatok „szívünk legbensőbb rejtekébe hatnak”.⁴⁵⁰ Byron mint „üstökös haladott”, „szélvész és hajótörés között evezte bátran előre, s a halál volt az első kikötő, melyet látott.”⁴⁵¹ A fejezet így emelkedhet Petrichevich konfessziójáig (megvalósítva az önéletrajz introspektív, interszjektív tükörszerkezetét), aki e költészettel „meg ama létunalom s világgali egymáselleniség sajnó

⁴⁴⁶ Uo., 133.

⁴⁴⁷ MACLEOD Jock, *Misreading Writing: Rousseau, Byron and Childe Harold III*, *Comparative Literature*, 1991/3, 260-263.

⁴⁴⁸ BYRON, George, *Childe Harold's Pilgrimage*, 77-78. versszakok http://www.gutenberg.org/files/5131/5131-h/5131-h.htm#link2H_4_0005 (utolsó letöltés ideje: 2016. február 17.)

⁴⁴⁹ MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor*, i.m., 152-157.

⁴⁵⁰ *Byron lord élete s munkái*, 134-135.

⁴⁵¹ Uo., 140.

érzeteivel” nem hiába foglalkozik: „lelkemnek ilyes érzések iránti vonzalmában, s azoknak bensőmben talált visszhangjain alapul.”⁴⁵² Rezonanciát tehát leginkább a romantika szólamaival talált.

A modern ember, az újonnan megjelenő autonóm szubjektum, az „Én iránti érdeklődés fokozódásának jele [...] a naplóirodalom mennyiségi növekedése”⁴⁵³ a romantika idején. Nem hiába szentel Petrichevich a továbbiakban teljes fejezetet Byron megmaradt naplójegyzeteinek⁴⁵⁴ közlésére, melyek „magános szokásait, élete módját, időtöltéseit, négyfalközi foglalatosságait, ifjú korának túléretttségét, s [...] nem mindennapi eszmék odavetett töredékeit is kimutatandják.”⁴⁵⁵ Általuk tehát az *egyént*, a korszak új „alakzatait”: a magánembert, a privátszférát tehette plasztikusabbá. A memoár lefordításaával továbbá lehetőséget kínálhatott, hogy a Byron életmű egyik alapélményét, Napóleonhoz fűződő viszonyát bemutassa, és általa a romantika jellegének egyik sorsdöntő komponensét körvonalazza: a kiábrándulást a felvilágosodás eszméiből, a metafizika előtérbe kerülését az értelemmel szemben. Byron naplóbejegyzéseiből ugyanis eszmetörténetileg épp a legfontosabb mozzanatot, a korzikai bukástörténetét kíséri figyelemmel. Vagyis míg 1814 februárjában, márciusában a bizakodás, a csodálat érhető tetten Byron szavaiban: „Napóleonom finom acélmetszését foglaltatni küldém, s elkészült”,⁴⁵⁶ úgy áprilistól a dezilluzionizmus uralkodik el: „szegény picit bálványomat, Napóleont alapzatáról letaszítva lelém”,⁴⁵⁷ csalódottságának oka pedig *ahogy* 1814. április 6-án Napóleon lemondott a császárságról: „mindeniknél legsilányabbúl”, önfeláldozás helyett méltatlan egyezséggel. A feljegyzések dramaturgiai felépítése tovább nyomatékosítja a történelmi események esztétikai hozadékát, Byron naplóját ugyanis a Bourbon-restauráció bejelentésével rekeszti be: „a Bourbonok helyre vannak állítva! [...] Igaz, hogy már rég utáltam magam, s az embereket, de önfajtámnak szeme közé még sosem köptem mostanig! Oh képtelen! meg kell tébolyodni.”⁴⁵⁸ *Byron lord élete és munkái*ban tehát jól érzékelhetővé teszi az a világnézeti válságot, melynek nyomán a *Childe Harold*, majd később a *Don Juan* műfaja – természetesen absztrahálva, formaproblémává emelve – kibontakozhat.

⁴⁵² Uo., 143.

⁴⁵³ FÓNAGY Zoltán, *Hagyomány és modern határán. Széchenyi István, a magánember*, i.m., 1438.

⁴⁵⁴ Vö. az eredetivel: BYRON, George, *A Self-Portrait. Letter and Diaries 1798 to 1824*, edited by Peter Quennell, printed by John Murray, London, 1950, 243-258.

⁴⁵⁵ *Byron lord élete s munkái*, 73.

⁴⁵⁶ Uo., 81.

⁴⁵⁷ Uo., 87.

⁴⁵⁸ Uo., 90-91.

A kötet időnként közvetlenül is felmutatja az önéletrajz-írás nyelvi vetületét, „a textuális rendszerek lezárásának és totalizálásának (vagyis létrejöttének) lehetetlenségét”, épp olyan esetekben, mikor az életrajz írójának (a szerzői nevet kizárólag jogi autoritásként figyelembe véve) bírává, hatalmi szervvé kellene válnia.⁴⁵⁹ Éppen a társadalom által *elítélt* házasságtörténet kapcsán jelenhet meg tehát az *elbeszélések* szintje, Petrichevich (az önéletrajzot az episztemológia, a nyelvi megismerés felé mozdítva) ezért itt rögzíti – Chateaubriand-t idézve⁴⁶⁰ –, hogy számos „hevült képzet” tartja fogva, mely eltakarja egy valódi(bb) történés menetét. „Az emberek idealizálják, átalakítják őt, s tulajdonosává teszik [...] hibák és erényeknek, mikkel sohasem bírt vala; azt *mi életében csupa véletlené, elrendezgetik, megfertőztetik, rendszerré idomítják*. Életírók ismétlik e hazugságokat, a festők vászonra teszik át, s az utókor elfogadja az agyrémet. *Bolond, ki a históriának hisz!*”⁴⁶¹ Nemhiába idézi Petrichevich korábban magát Byront is, felsorolva, hogy a korabeli sajtóban hányfajta férfimintához hasonlították (Nero, Caligula, VIII. Henrik stb.), hogy ezáltal több ízben feltárulhasson, miként íródik egy privát élet a történetírói hagyomány és a fikció rendjébe.

A kötet kétségkívül legnagyobb nívumait műfaj történeti fejezetei jelentik, a magyar értelmezői diskurzusban ugyanis itt szerepel először a verses regényt illető definíciós kísérlet. E kísérlet ráadásul több szempontból is megelőzi korát: felismeri egy műfaj jelentőségét évtizedekkel azelőtt, hogy a magyar recepcióban szervesülne, meghatározásai pedig Imre László 1990-es verses regényről írott monográfiájának tudományos megállapításaival állíthatók párhuzamba. Rámutat például a műfaj legmeghatározóbb attribútumára: mondanivaló és formai megnyilvánulás közti feszültségre, a csapongó előadásmód és a feszes stanzák közt húzódozó művészi erőre,⁴⁶² helyesen körvonalazza a mű játékos, csipkelődő modorát, ahol lineáris történetvezetés helyett a kicsapongások adják a fősodort.⁴⁶³ Kifogásolja ugyan a verses regény

⁴⁵⁹ DE MAN, Paul, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, i.m., 96., 97.

⁴⁶⁰ „Such is the Byron of the fevered imagination: it bears no relation it seems to me to the reality. [...] The poet, recognising the role which the public wished him to play, accepted it and set himself to curse the world that at first he had merely daydreamed about: that progress is perceptible in the chronological order of his works. CHATEAUBRIAND, François de, *Mémoires d'Outre-Tombe*, Translated by A. S. Kline <http://www.poetryintranslation.com/PITBR/Chateaubriand/ChateaubriandMemoirsBookXII.htm#BkXIICh4Sec1> (utolsó letöltés ideje: 2016. február 16.)

⁴⁶¹ *Byron lord élete s munkái*, 107. [kiemelések tőlem, KAE]

⁴⁶² „Don Juan című poémájának stílje [...] s természete különösen szerencsés *vegyét teszi a tréfa és pátosznak*, a szeszélyes vizsgálódás, s a költészet magasb elemeinek. Soha nem füzéreztettek az angol nyelv virágai *bujább stanzákba*, mint Don Juanban. Honias habok közt játszadozó delfinként, mely *minden fordulatára [...] egy-egy új színt, szépséget fedezett fel*”. *Byron lord élete s munkái*, 112-113. [kiemelések tőlem, KAE]

⁴⁶³ „úgy a jeles szerző is, tehetségein uralni tudó *korlátlan erőt* mutat e munkájában, s annak minden bármi szeszélyes ríme vagy szórakásában újabb és varázslóbb észfogásokkal gyönyörködtet” Uo., 113.

pajzán leírásait,⁴⁶⁴ de ezzel csupán a későbbi magyar verses regények íróinak felfogását előzi meg.⁴⁶⁵ Petrichevich továbbá utal a szöveg művésziileg szervezett szélsőségségére („választékos szeszély, szabadság, pattanósság”), mely által a mű tudatosan szakít az addigi irodalmi kötöttségekkel („mély, magos, eredeti eszmék roppant termékenysége”), nyelvének újszerű ízére, az idegen szavak tudatos közbeiktatására („bámulást gerjesztő nyelv”), mely mégis művésziileg feszül a klasszikus formatökélybe. Megragadja (a verses regény satirikus hangütésén túl) a szöveg egészén eluralkodó melankóliát, kiábrándultságot, mely mégis humort kelt („egésznek uralkodó jelleme – kivéve némely homály-pontokat – nem lelket sújtó, noha búsongó, nem embergyűlölő, noha kesergő”).⁴⁶⁶ Ismertetésében először reflektál továbbá arra, hogy ennek az új műfajnak egyelőre nincs konzisztens elnevezése, hiszen kevertsége miatt egyetlen addig létező kategóriába sem illeszthető.⁴⁶⁷ Elsőként vázol támpontokat a műfajt kizárólagosan szervező tulajdonságokról, megállapítja, hogy az egyveleg-műfaj főszereplője maga a szerző: „hős benne maga a költő”, mai terminológiára fordítva: jelzi a reflektált elbeszélői szint alkotóerejét a műben. Ahogy Imre László is fogalmaz: e műfaj egyik leglényegesebb megkülönböztető jegye „a költő állandó jelenléte”.⁴⁶⁸ Petrichevich tehát tudatában van annak, hogy a narrátor gyakori előlépései, társalgásai az olvasóval sokszor fontosabbak, mint maga a cselekmény, hisz „saját szíve ránézve érdekesebb témává vált, sem mint a regényes, vagy historiai hősök kissé már elkoptatott kalandjai”,⁴⁶⁹ és hangsúlyozza, hogy e műfaj igazi újdonsága szigorú formájának és laza történetmesélésének találkozása mentén szikrázik föl. Ezt később a *Childe Harold* elemzése közben exponálja: a stanza, „Spencer rímneme, mit Byron [...] újra életbe hozni jónak látott, mint alkalmasabbat oly munkák nemére, minőkben a magát minden szeszélynek átengedő képzelődés [...] keresztültör minden átmenés nélkül egy eszméről a másikra.”⁴⁷⁰ Jól határozza meg a verses regény magyar előzményeit is: „honi költészetünkben tán Himfy szerelme emlékeztetne rá leginkább, [...] mind formája, mind

⁴⁶⁴ „őszintén sajnáljuk, hogy a testiség nemtelenítő salaka olly szabadon folydogál a szerző verseinek különben olly dús erein keresztül” Uo., 113.

⁴⁶⁵ Amint Imre László is utal rá: „Byron verses regénye annak idején sikamlósságával keltett nagy feltűnést, a [...] magyar művek, persze, nem is vállalkozhattak túlságosan jelentékeny frontáttörésre ebből a szempontból. A korabeli olvasó számára a *Bolond Istók* II. énekének Klárcsi-epizódja, vagy *A délibábok hőse* befejező eseménysora eléggé szókimondónak, szemérmetlennek tűnhetett, de a műegészben ennek nem jutott olyan kiemelt szerep, mint Byronnál.” IMRE László, *A magyar verses regény*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 24.

⁴⁶⁶ *Byron lord élete s munkái*, 116.

⁴⁶⁷ „Költemények e nemének tudomra nincs még neve újabb literatúrában. Didacticum poemának nem nevezhetni, mert mit se tanít. Sem descriptivumnak, mert nem csak leír, hanem előbeszél is. Epicumnak se, mert se hőse, se characteri, se nevezetességei, se méltósága. E három nem mindenikéből van az összevegyítve, mert: beszél is, fest is, okoskodik, és tanít.” Uo., 122. [kiemelések tőlem, KAE]

⁴⁶⁸ IMRE László, *A magyar verses regény*, i.m., 15.

⁴⁶⁹ *Byron lord élete s munkái*, 122.

⁴⁷⁰ Uo., 121.

egy keveset öntésében is”⁴⁷¹, amint ezt Petrichevichtől függetlenül Imre László is megállapította: „líra irányából is el lehetett jutni a verses regény műfaji sajátosságainak közelébe, aminek legjellemzőbb esete Kisfaludy Sándor Himfyje”.⁴⁷² Összességében érzékeli, hogy az „újabb nemköltés”, „egy előrehaladt műveltség poémája”, melynél az „érdek egészen a stílusban lakik”.⁴⁷³

A kötet vége felé a romantikus zseni portréja teljesebbé válik, a záró fejezetek egyike Byron közreműködését mutatja be a görög szabadságharcban: egy olyan költőt láttatva, aki „imádja a szabadságot”,⁴⁷⁴ „kit a szabadság szelleme ihletett”,⁴⁷⁵ ki harcba indul egy elnyomott nép megszabadításáért – utazása motivációinak minden más lehetséges alternatíváját törölve ezzel. A reformkor önállósuló törekvései közt így jön létre egy könnyen megragadható viszonyulási pont: nem hiába tudósítanak a magyar lapok az 1820-as évektől kezdve Byron szabadságharcos küzdelmeiről. Európa keleti felén e gesztus hídlábat épített, az elnyomott nemzetek és a szabad Anglia lakosa között először átjárhatóság alakult ki. Hiszen Byron e tette által kettős funkciót teremtett: romantikus attitűdje, mely a legmodernebb szereplehetőségeket testesítette meg, egyúttal a nemzeti elköteleződést is korszerű mintaként legitimálta.⁴⁷⁶ A kötet utolsó sorai tehát már e diskurzusban bontakoznak ki, vagyis a reformkor függetlenségi törekvései és Byron „hősi” halála (mely valójában orvosi műhiba miatt következett be) összefüggésében: a „rokonságot megpecsételte a szabadság glóriafényében bekövetkezett halál”.⁴⁷⁷ Ezáltal a monográfia egy évszázados irodalomtörténeti hagyomány kezdőpontjává is válik, melyben tehát Byron saját költészetétől eltávolítva, funkcióvá lényegülve a nemzeti identifikáció egyik legitimációs pontjává magasztosul.

Petrichevich Byron monográfiája diszkurzív, poétikai elemzései, valamint a kor legmodernebb megközelítésmódja, a romantikus zseni portréjának ábrázolása által a magyar irodalom egyik innovatív, sok potenciált magában rejtő munkája. Csatlakozik a korabeli angломán beszédmódhoz, melynek egyik jelentéséhez, az egyéni szabadság, a lassú társadalmi fejlődés eszméjéhez a megváltozott közbeszéd ellenére is ragaszkodik. *Byron lord élete s*

⁴⁷¹ *Byron lord élete s munkái*, 121.

⁴⁷² IMRE László, *A magyar verses regény*, i.m., 56.

⁴⁷³ *Byron lord élete s munkái*, 120-122.

⁴⁷⁴ Uo., 145.

⁴⁷⁵ Uo., 149.

⁴⁷⁶ Byron-phenomenon provided “to find the means to create a modern, up-to-date literature in accordance with their national character” in Eastern Europe. RÁKAI Orsolya, „*This century Found Its Voice in Him*”: *Some Aspects of the „Byron Phenomenon” in Nineteenth-Century Hungarian Literary Criticism*, i.m., 329, 330.

⁴⁷⁷ MORVAY Győző, *Byron Magyarországon* = KOEPPÉL Emil, *Byron*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1913, 23-324.

munkái hozzátartozik az 1840-es években kulminálódó magyar Byron-kultuszhoz, azonban a főként világfájdalmat adaptáló, versei szókincsét imitáló magyar művekhez képest az angol költészet intellektuális lehetőségeit is felvillantja, újszerű tehát a tekintetben, hogy az egyidős magyar recepcióval ellentétben, a nemzeti ébredés funkcióján túl valódi dialógust folytat a költő esztétikai teljesítményével. Petrichevich műve kötődik a korabeli narratívák közül a közösségi érvelés beszédmódjához, azonban az individuális, normaszegő, romantikus Byront reprezentálva el is szakad a történelmi tematikát, a nemzeti diskurzust stb. előtérbe helyező irodalom/kritika fő szólamától. Byron-kötete így a magyar romantika egyik kiaknázatlan szövegegyüttese, mely többféle kutatási módszer számára is termékeny szempontokat kínál fel.

4. „amaz ösmeretesb műszer, a minden fordultával újabb alakokat mutató”: Petrichevich Horváth Lázár irodalmi levelei: a *Kaleidoskop* (1842)

„Megszemlélém [...] Daguerre képeit, miket általa készített ércablákra napsugárok edzenek. Felséges találmány! [...] Maholnap [...] annyira megyünk, hogy egymás szemében tükröző arcképeinket mi, egy új vegytani procedúra által, annak rendi szerint elefántcsontra vihetjük át. [...] a boldog hölgy előveszi az elefántcsontocskát, mit különös találmányú olajjal behúz, s addig nézi majd ezt, majd kedvesét, míg a kedvesnek miniature-képe nem mosolyg le róla”.⁴⁷⁸

Petrichevich Horváth Lázár futurisztikus fantáziálása *Kaleidoskop* című irodalmi leveleiben a fényképészet születésének hajnalán nem is áll olyan távol a jelenkori közösségi médiákban tapasztalható fotózkodási szokásoktól. Hogy egy 1807-ben született író újfajta optikai nézőpontot képes vizionálni, az kora radikális látásmódbeli újrászerveződésének köszönhető: a mai számítógépes világ formáinak, módozatainak gyökerei ugyanis éppen az 1820-as, 30-as években alakulnak ki, Crary nagyhatású teóriája legalábbis ekkorra helyezi egy új típusú megfigyelő, egy gyökeresen más vizualitás kialakulását: a vizuális modernség kezdetét.⁴⁷⁹ A szubjektum megismerő képességeinek, lehetőségeinek változása az új optikai eszközök, az emberi testet is befolyásoló technikai találmányok (pl. sztereoszkóp) befolyásának következménye: az 1817-ben szabadalmaztatott kaleidoszkóp ugyancsak hozzájárulhatott a

⁴⁷⁸ PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Kaleidoskop vagy Levelek Emiliához élet, irodalom, politika és művészet körében* = Uő. *Munkái*, 3. kötet, Budapest, 1842, 73-74. [továbbiakban: *Kaleidoskop I-V*, osz.]

⁴⁷⁹ CRARY, Jonathan, *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

megfigyelő státusának lényeges módosulásához.⁴⁸⁰ Az új „szerszámok” Crary elméletében ráadásul különféle diskurzusok (filozófia, tudományos, intézményi stb.) keresztmetszeteként, az egykorú társadalmi mozgások kísérőjelenségeként definiálódnak.⁴⁸¹ A *Kaleidoskop* ezt a modellt – címében összpontosítva – verbálisan bontja ki: a modernitás 19. századi jelenségeit, kulturális gyakorlatait, az iparosodást, urbanizációt, új fogyasztói, utazói viselkedésmódokat, új kommunikációs médiumokat szövege tematikus sokszínűségével, narratív eszközeivel mutatja be, címében metaforizálva reprezentálja. Az újfajta látásmód pedig definíciószerűen kimondásra is kerül benne: „Én e szót [ti. Kaleidoskop] nem philologiai, hanem azon másik közönségesb értelemben kívánom vétetni, mely jelenti *amaz ösmeretesb műszert, a minden fordultával újabb alakokat mutatót.*”⁴⁸² A minden fordulatával újat, ráadásul nonfiguratív (!) alakzatokat mutató műszer éppen egy korábbi, a 18. századi rögzített viszonyokból, a vizuális igazság objektív talapzataiból mozdít ki, elvonatkoztat mindenfajta lehorgonyozási ponttól, helyette a mobilitást, a referencialitás hiányát hangsúlyozza, és a számítógép bites képrendszerére emlékeztetve, „a látást az emberi megfigyelőtől elválasztott [absztrakt] síkra helyezi át”.⁴⁸³ A kaleidoszkóp ráadásul (a fenakisztoszkóphoz hasonlóan) a tömegszórakoztatás, egy újfajta (fogyasztói) társadalom spektákulum-igényeit idézi, Petrichevich *Kaleidoskopja* így Crary-teóriájával váratlanul élénk párbeszédet folytat.

Az alábbiakban – miután a recepciótörténet által még sosem elemzett szövegegyüttesről van szó – egy (a disszertáció egészéhez igazodó) „első olvasat” tárulhat fel, mely lehetőséget nyújthat további, filozófiai- vizuál- vagy eszmetörténeti elemzésekhez, az áttekintést követően pedig, egy kiemelt rész erejéig láttatni kívánom diszkurzív-narratív vizsgálatának lehetőségeit is.

Petrichevich *Kaleidoskopja* a különböző szépirodalmi, kritikai és társadalmi szerepeket betöltő reformkori levelezés-irodalom egyik reprezentatív gyűjteménye. Nemcsak jól

⁴⁸⁰ Petrichevich Horváth Lázár a korszak másik paradigmaváltást hozó találmányát, a camera obscurát is felhasználja. Jósika Miklós prózájáról és a magyar regényirodalomról szóló elméleti munkájában jegyzi meg, hogy egy elemzés alig adhat más képet a primér művészetről, „mint egy kis camera obscurát, melynek keskeny körében élethű tájékozatok közepett látni ugyan mozogva hemzsegni kis emberkéket, parányi poggyászaikkal, de a nagyszerű természet képei oly liliput mintába öntvék, hogy a látvány alig szolgál egyébire, mint emlékedbe hozni a már látott tájakat”. Honderü 1843/II, 489.

⁴⁸¹ Crary hangsúlyozza, hogy az egyén elsősorban nem alakítója, hanem inkább következménye, „tünete”, okozata, terméke egy korszak lehetőségrendszerének. Az *ember tragédiája* is nyomatékosítja ezt: „Mert egyént sosem / Hozandsz érvényre a kor ellenében: / A kor folyam, mely visz vagy elmerít, / Uszója, nem vezére, az egyén. - / Kiket nagyoknak mond a krónika, / Mindaz, ki hat, megérté századát, / De nem szülé az új fogalmakat. / Nem a kakas szavára kezd viradni, / De a kakas kiált, merthogy virad.”

⁴⁸² *Kaleidoskop* I., XI. [kiemelés tőlem, KAE]

⁴⁸³ CRARY, Jonathan, *A megfigyelő módszerei*, i.m., 27, 13.

illeszkedik a Kazinczy-levelezés nyilvánosságpótló rendeltetésétől a Bajza-Toldy levelezés intézményesülési folyamatokat megörökítő eszmecseréin keresztül az Arany-Petőfi levelezés magánjellegű stílusbravúrái felé tartó műfajtörténetbe, de a *Keleidoskop* e három eltérő intenciójú és funkciójú levéltípus különleges, sajátos együttállásaként, beszédmódjaik áttűnéseként is fölfogható.

Tudományos alapvetés, hogy a 19. század elejének irodalmi-birodalmi vezére (Kazinczy Ferenc) körül zajló levelezés az alakuló nyilvánosság egyik (olykor egyedüli) változataként értelmezhető, mely egyszerre a társadalmi nyilvánosság lehetőségeiről, alakulásáról is hírt ad. E kényszerű, de produktív szerepvállalásnak épp ezért szinte valamennyi korabeli köz- és magánéleti, ontológiai és egzisztenciális esemény tárgyát képezi, miközben „orientáló középpontja: a kulturális élet feladatai”⁴⁸⁴ lesznek. A század húszas éveire, az irodalom intézményesülésének idejére talán ez utóbbi súlypontja miatt is válhatott a Bajza-Toldy levelezés elsősorban „a korszerű irodalmi élet szervezése, [...] a későbbi romantikus triász hatalomra törő irodalmi szövetségének”⁴⁸⁵ reprezentatív terepévé. Petrichevich Horváth Lázár 1830-as évek végén, 1840-es évek elején írt levelei még számos, e korábbi beszédmódhoz kötődő, publicisztikai igényű írást tartalmaznak (kritikákat, értekezéseket, melyek tehát inkább a már létező folyóiratok, tudományos egyesületek keretei közé kívánkoznak), miközben sorai közt több intézményesülési folyamat, így a Pesti Magyar Színház, a hazai zene- vagy képzőművészet kibontakozása is tetten érhető. A *Kaleidoskop* emellett csatlakozik az 1840-es években meghonosodott levelezés korszerű formájához is. Petrichevich irodalmi leveleinek beszédmódja e felől nem hagy kétséget, mert ha olykor fel is bukkan benne a retorika előírásain iskolázott levélíró emelkedettebb, nehezkesebb fogalmazásmódja, a nagyjából társalgási „tónhoz” közelítő, életszerű, oldott hangütés már egyértelműen jelzi, létrehozza az elkövetkező években bekövetkező diszkurzív paradigmaváltást. Petrichevich munkája – a szakirodalom korábbi megállapítását kiegészítve – tehát nem nyomában jár az új narratív tendenciának, hanem részben megelőzi, de legalábbis párhuzamosan megvalósítja azt. A *Kaleidoskop* összművészeti forrásanyaga filológiai jelentőségén túl így metaszöveggként is működtethető, miután régi és új beszédmódokat látványosan egyesítve a levélműfaj korszakos formálódására világíthat rá. A levél újfajta kifejezésmódjának eme alakulástörténetét reprezentálja az a

⁴⁸⁴ MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy levelezésben*, Argumentum Kiadó, Budapest, 1994, 8.

⁴⁸⁵ T. ERDÉLYI Ilona, *Sorsok és pályák az 1849 utáni írói levelek tükrében = Levél, író, irodalom*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2000, 77. Levelezésük intézményesség-pótló jellegét alátámasztja, hogy „1830 végén, amikor a levelezés érdemi része lezárul, már mindketten a magyar szellemi élet elismert tekintélyű alakjai.” *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, 6.

narratív elmozdulás, mely Petrichevich első és például harmincadik, negyvenedik stb. levele között bontakozik ki: a levélíró gyakorlat közben talál rá a műfaj új lehetőségeire, von be egyre több, addig nem használt nyelvi elemet, fordulatot, tematikát stb. Az első levelek még szárazabb értekezései fokozatosan dúsulnak izgalmasabb, könnyedebb, természetesebb nyelvvé, bomlanak változatos formává. A levelek által átfogott időszakasz (1838-1842) tehát hozzájárul ahhoz, hogy a *Kaleidoskop* egy új beszédmód (és így érintőlegesen a kisprózai elbeszélés) változásának metanyelveként is olvasható legyen.

A *Levelek Emíliához* az újfajta irodalmi levélműfaj egyik úttörőjeként vezethető be, ezt történeti pozíciója is sugallja. Az 1840-es évek divatlapjaiban „elburjánzó” tendenciát ugyanis időben megelőzi, a levelek 1838-tól keletkeztek, melyekből „mutatvány ily című kéziratból”⁴⁸⁶ megjegyzéssel az Athenaeum 1839-ben és 1840-ben már közöl részleteket – e „modern formát” így nem Erdélyi János *Levelek Ottiliához* írásai kezdték meg⁴⁸⁷ 1844-ben a Regélő Pesti Divatlapban. Petrichevich leveleinek folytonosságot teremtő funkciójára mutat rá, hogy az előző nemzedék prominens lapjában már felvillantja azt a műfajt, mely aztán átrendeződve a következő generáció újságjainak hasábjain teljesedik ki.

Tágabb műfaj történetbe illesztve a levélforma jellemzői „a téma összefoglaló tárgyalásának feltűnő elhanyagoltsága miatt”⁴⁸⁸ csak tapogatózó meghatározásokkal járhatók körül, melyet egyszerre izgalmasabbá és ingoványosabbá tesz stílusbeli, formai, történeti átmenetisége. Petrichevich szövegei elsősorban a fiktív levelek közé tartoznak, erre az Athenaeum „kézirat” megjelölése utal, de a szépirodalmi szándék elsődlegességét igazolja, hogy a szerző kötetbe rendezi őket *Kaleidoskop* címmel. Petrichevich írásai azonban misszilis funkciókat is megidéznek, nem zárható ki ugyanis, hogy néhányat valóban elküldött belőlük „belletrista” hűgának és általa az erdélyi (hölgly)társaságnak. A Mikes-levelekben húzódo eleven közösség tudata (vagyis hogy írásait közösségi használatra, szalonok felolvasására is szánhatta)⁴⁸⁹ ott lappang a dandy Petrichevich soraiban is: a nyilvánosság ilyenfajta igényét ösztönözhetette, hogy 1842-ig csak néhány levél látott napvilágot nyomtatásban.

A *Kaleidoskop* a reformkorban nagy népszerűségnek örvendő *Törökországi levelek*hez (melyeket Petrichevich valószínűsíthetően ismert) és általában az erdélyi levélírói hagyományokhoz számos további szempontból kapcsolódik, nemcsak a már említett, a történeti

⁴⁸⁶ Athenaeum, 1839. II. 51, 802.

⁴⁸⁷ „Az 1840-es években meghonosodott a levelezés modern formája. [...] A műfaj kivételes hazai népszerűségére utal az »irodalmi levelek« elburjánzása, az 1840-es évek irodalmi divatlapjaiban. A sort Erdélyi János kezdte a Regélő Pesti Divatlapban a *Levelek Ottiliához* tizenkét »fiktív« levelével. Őt követte [...] Petrichevich Horváth Lázár” T. ERDÉLYI Ilona, i.m., 77. [kiemelés tőlem, KAE]

⁴⁸⁸ TARJÁNYI Eszter, *A viasztáblától az e-mailig, avagy „episotla non erubescit” = Levél, író, irodalom*, i.m., 5.

⁴⁸⁹ BENE Sándor, *Eljutni Zágónba*, Holmi, 2007. május, 563.

értékkel bíró anyanyelvűség szemszögéből, hanem a magyar irodalom új művészi-formai megoldásai felől is.⁴⁹⁰ A Petrichevich-levelek visszatérő igénye a magyar nyelv kiterjesztésére, a „honi nyelv” gyakorlására, folytatja tehát azt, amiben az erdélyi levélírók már hagyományosan kitűntek, és mely a korszak nemzeti identitásának magyar nyelvű programjába is illeszkedett. A Kolozsváron tanuló Pázmány Péter előbeszédre valló leveleitől kezdve, a magyar önrendelkezésért küzdő erdélyi fejedelmek levélírói tevékenységén át Bethlen Kata és Mikes Kelemen leveleskönyvéig a „második haza” kitüntetett szerepet vitt e műfaj kibontakoztatásában, mely ráadásul modern beszédmódok megjelenésének záloga volt. Az előírt sablonos, retorikai szabályokat mindegyre személyes, esztétikai igényű kifejezéssé formáló levélírói gyakorlat ugyanis már Mikes művészetében új irodalmi formakincset teremtett: a barokk utáni rokokó miniatürepika magas művészi szintű nyelvét, témáit, stílusát, kifejezésmódját. Az új mondanivaló kiváló formaérzéssel létrehozott műfaja a teremtő átmenetiség jegyében történhetett (vö. az ideiglenesnek hitt törökországi tartózkodás), mely lezárt, merev határok helyett egy dialógusra épülő, sokszólamú, változatos témavilágú stb. levélben talált magára. Petrichevich *Kaleidoskopja* (sokszínűségét tehát már a cím deklarálja) e speciálisan erdélyi műfaji emlékezet örököse, egyúttal 19. századi képviselője, hiszen Emiliának címzett írásai szintén a közvetlenség, fesztelenség, hétköznapiság beemelését segítették az irodalomba. Megszólalásmódja így az 1840-es években Petőfiék fellépésével megszülető új irodalmi diskurzus egyik első erőpróbájaként értelmezhető.

A familiáris misszilis élethűen, művészi imitáló levelek elemzése a kézenfekvő referenciális megfeleltetés helyett persze fokozott értelmezői éberséget kíván, az imitáció és a címbeli paratextus feltűnő hangsúlyozottsága (ti. *Levelek*) a műfajmegjelölés és tartalom közt húzódó feszültségre irányítja a figyelmet. Petrichevich *fiktív* levelei automatikusan láttatják a *szöveg* megalkotottságát, valóságreferencián túli rendeltetését, ahol tehát a formális, technikai követelmények, mint például a vocativus, azonnal elkerülhetetlenül új funkcióba kerülnek. Miután a fikcióban pragmatikus célja nincs, maga a megszólítás alakzata, a beszélő nyelvi (ön)megnyilvánulásai kerülnek fókuszba, ahol a hangsúlyos interszjektív helyzet – feladó és címzett helyett – a levélíró önmegszólításaként értelmezhető. Az önértelmezésnek e modern formája a mai olvasó számára ösztönszerűen jelezheti, hogy azért „szólítja meg a másikat, a »te«-t, hogy önmagát, az »én«-t állíthassa”. Hiszen „a szubjektivitást a nyelv teremti meg”, mely „csak a másikkal való nyelvi szembeállításban konstituálódik”, miközben e

⁴⁹⁰ HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Akadémiai Kiadó, 1974, 518, 537-555.

dialógusokban „megragadhatatlan, folytonos módosulásokra és korrekciókra szorul”.⁴⁹¹ Ez a felfogás ráadásul a korabeli gyakorlatoktól sem idegen, hiszen a megismerés párbeszéd formája a társalgáson alapuló (Petrichevich elnevezésében) „szaloniskola” alapvető része volt, mely a levélíró számára a megismerés egyik fontos tere. Az alkalmi beszédhelyzet és a szerepjátszás (tehát egy nem-rögzített én) kitüntetettsége, a pozícióját folyton változtató elbeszélő, az újdonságra nyitott egyén, „a társalgó hangnem nyelvi előadásbeli igénye”⁴⁹² a már említett Mikes-levelek hagyományához is kapcsolódik.

Petrichevich szubtilis mondanivalójához tehát kiválóan talált rá a legmegfelelőbb kifejező-formára. Meghatározó életmodelljét, a szalonkultúra élőbeszédét itt írott diskurzusként is „megmérhette”, egyúttal kiteljesítve a biedermeier világképet, amelyben a magánember kulturális modellek és gyakorlatok, irodalmi mintaképek alapján, a művészetekkel történő folytonos (verbális) interakcióban határozza meg magát. A fiktív levél tematikai, szerkezeti szabadsága a beszélgetés kultúrájához kapcsolódva ráadásul polifonikus formát hoz létre, ahol számos műfaji kódrendszer folytathat párbeszédet, így a tudományos értekezéstől kezdve a naplón keresztül „szócseréig” (mai szóhasználatban interjúig). A levelek társalkodó szólama, a levél mint személyiségfejlesztés és kontemplatív lehetőség tágabb, a Széchenyi által képviselt csinosodás nyelveként emlegetett diskurzusba is illeszkedik,⁴⁹³ amint Petrichevich *angolul* meg is jegyzi egyik levelében: salon „would be a real improvement for *society*.”⁴⁹⁴ Ez a Habermas-féle társadalmi nyilvánosság modelljének irodalmi műfajaként is érthető.

A korabeli levélműfaj beszédmódjainak áttűnése olyan kézenfekvő egyezések nyomán is érzékelhetővé válhat, mint például Petőfi 1845-ös *Úti jegyzeteinek* és a *Kaleidoskop* 17. levelének komparatív egybevetése. 1839-ben ugyanis Petrichevich szintén felvidéki utazást tett, beszámolója erről pedig nemcsak hasonló tárgya, de fordulatai, mondanivalója szempontjából is párhuzamba állítható Petőfi első nagyobb szépprózai munkájával. Petőfi ugyan a Felvidék keleti részét járja be, míg Petrichevich északnak utazik (Turócszentmárton irányába), az azonos tájegység természetesen egymással megfeleltethető élményekhez vezet – ami azonban ennél is érdekesebb, hogy a tapasztalatokból fakadó *benyomások* és azok *rögzítése* közt is sok hasonlóság fedezhető fel. Mindez az olyan dehonesztáló sajtópolémiaiak holdudvarából is

⁴⁹¹ TARJÁNYI Eszter, *Hová levél...? Az episztola és Arany János költői leveleinek poétikai háttere* = Uő., *Arany János és a paradisztikus hagyomány*, Universitas Kiadó, Budapest, 2013, 146.

⁴⁹² HOPP Lajos, i.m., 538-539.

⁴⁹³ TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, i.m., 19-20.

⁴⁹⁴ *Kaleidoskop IV*, 87. [kiemelések tőlem, KAE]

kiemelheti a *Kaleidoskop* megítélését, mint a Honderü (egyébként szellemes) paródia-közlése az *Úti jegyzetekről*⁴⁹⁵ – vagyis a különbségek fixálása helyett a folytonosságra világíthat rá.

A két úti jegyzet keretkörülményei tehát hasonlóak: Felvidék számukra addig ismeretlen tájait járják be, ráadásul április-májusban, melynek nyomán a tavasz, az ébredő természet költőisége automatikusan jelenik meg mindkettőjük írásában. Az utazás önértelmező mozzanata mellett a levelekben hangsúlyos az országismeret, mely a felvidéki várromok kapcsán tárgyiasulhat: a szembenézés a magyar történelemmel mindkét szerzőnél erős szólam, leveleik alapmotívuma a várakról, a magyar történelem e mementóiról szóló benyomások, a romokról szóló legendák rögzítése. A hegységek, magaslatok egyúttal metaforizálódnak, és a megismeréshez szükséges nagy látószögű perspektíva letéteményesei lesznek. Petrichevich megállapítja: „írónak havasok közt kellene lakni”, hol „szabadabb tért nyit magának szellemünk”,⁴⁹⁶ míg Petőfi például Salgó váráról írja: „Sokáig ültem romjainak legfelső csúcsán; tekintetem mérföldeken, lelkem századokon túl barangolt.”⁴⁹⁷ Az új tájélményt automatikusan saját *heimatj*ukhoz viszonyítva definiálják, míg Petrichevich a hasonlóságot rögzíti Erdéllyel, és számára a hegyvidék az önkifejezés egyik eszközeként tárulhat fel, addig Petőfi szembeállítja a Tátrát az Alfölddel (melybe az élményt felülírva nyilvánvalóan beleszól pályája önstilizációja), az alkotás allegóriájának a síkságot határozva meg (vö. „hol a Duna omlik méltóságosan, mint Vörösmarty hőskölteményei”).⁴⁹⁸ Az utazás ismeretlen tájakon (mely az önmegismerésen túl tehát szembenézés a múlttal, a nemzet jelenlegi helyzetével) mindkettőjüknél a jövő lehetőségeinek számbavételét is jelenti. Írásaikban gyakran tér vissza a magyar nyelv ügye: Petrichevich fájlalva írja, hogy a bányavárosokban „fehér holló a magyar szó”, vagy hogy épp Turóc megye „előkelőbb családi műveltek és barátságosak, csak magyarok nem.” Petőfi hasonlóan panaszkodik: a városokban „magyar szót alig hallott”, Kassán a leányok szíve „nem a magyar nyelvért” dobog. Érdekes egyezés, hogy az utazás során mindkettejüket táblabírává választják (Petrichevichet Turóc, Petőfit Gömör vármegye táblabírájává), a tisztújításokat látva pedig mindketten dokumentálják a követválasztások visszáságait. Petrichevich nem hallgatja el ezek *fájó* árnyoldalait, a „sajgó ütlegeket, örökös eszemiszomot”,

⁴⁹⁵ Szemere Miklós *Az agteltki [sic!] barlangban – Petőfi a kályvinista Rekotorhoz* című verse a Honderü 1845. II. 9. száma 170. oldalán jelent meg. Szemere (akit Petőfi az *Úti jegyzetek*ben kicsit megcsipked) válaszverse jó érzékkel válogatja ki, és – a hatást fokozandó – szó szerint helyezi Petőfi elbizakodottnak tűnő (a romantika bontakozó – öniróniával kiegészült – zsenitudata felől értendő) sorait művébe. Szemere paródiájának minőségét szavatolja, hogy *A természet vadvirága* verselését, refrénszerkezetét stb. veszi át, így a Petőfi által képviselt líraesztétikát és kritikusokkal folytatott összetűzéseit is pellengérré állítja.

⁴⁹⁶ *Kaleidoskop* III, 17.

⁴⁹⁷ PETŐFI SÁNDOR, *Úti jegyzetek = Petőfi Sándor Összes Művei* V., i.m., 32.

⁴⁹⁸ Uo., 23.

a „bormámoros tivornyákat”, ahogy Petőfi is beszámol a kortesek furkósbotjairól, a részeges agitátorokról.

Mindkét levélsorozat a korabeli szabadelvűség égisze alatt született – a differenciát az időbeli távolság (1839 és 1845 között történt alapvető politikai fordulatok) és az érdekegyesítés felé vezető út *tempója* jelenti. Petrichevich buzgón kiált fel: „Az összeforradás korszaka elérkezett. Nemzeti hő szellem kezdi nyaldosni a Kárpátok örök havait is”, ennek kiterjesztéséhez „a lelkes, a derék Széchenyi Istvánt” és a fontolva haladást állítja mintaképül: „csak ne erőtessük ugrani az óriást, önkéntes lépése már haladás”.⁴⁹⁹ Petőfi levelének egészét természetesen jóval radikálisabb eszme hatja át, és bár olyan direkt politikai kiszólások még nem szövik át, mint két évvel későbbi *Úti leveleit*, a népet mint „merész képzeletű költőt” emlegető republikánus levélíró elköteleződése nyilvánvaló.⁵⁰⁰

Az 1839 és 1845 között több (narratív és politikai) fronton zajló paradigmaváltás következménye lehet, hogy a két levélgyűjtemény végkifejlete *ugyanabban* a témában különbözik. Petrichevich még az ázsiai álmosággal vádolt magyarságot a korábbi nemzetféltő diskurzusban szólítja meg: „míg költőinket ünnepelni, művészeinket gazdagítani s honfi erényeket bálványozni nem tanulunk: bizony mondom neked édes Emíliám, addig nagy nemzet nem leszünk!” Petőfi sorait azonban már éppen az ünnepelt költő képével zárja, mely identitáskonstrukcióval, különböző szereplehetőségek elszámolásával (vö. a levél végén már csak szellemként kísértő vándorszínész) társul. Petőfi úti beszámolója természetesen összességében elevenebbül, közvetlenebbül, dinamikusabban hat, ezt például olyan narratív megoldások biztosítják, mint a látszólagos spontaneitás, nyelv alsóbb regisztereinek használata, az olvasó aktívabb bevonása vagy a szövegalkotásra vonatkozó reflexiók.⁵⁰¹ Petrichevich további leveleiben azonban ugyancsak számos ilyen elbeszélői megoldással él, ez pedig az elemzést a *Kaleidoskop* narratív vizsgálata felé tereli.

⁴⁹⁹ *Kaleidoskop* III, 14.

⁵⁰⁰ A hagyományosan Petőfi nevével fémjelzett népiesség-eszmény Petrichevichtől korántsem állt távol, hanem annak egy korábbi elképzeléséhez csatlakozott, mely szerint „a népköltészet formakincsének átvétele [...] megneemesítve a magas poézis eszközeivel és szemléletével” emelendő be a magyar irodalomba. (KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, i.m., 101.) *Kaleidoskop*jában épp ezért számos népdalt mozgósít vendégszövegként, például a népzene-történet legújabb kori fordulatának egyik kultikus népdalát, a Muzsikás együttes által is felhasznált „Nem úgy van most mint volt régen, nem az a nap süt az égen” kezdetű nótát. Úti élményei közt továbbá megemlékezik „a havasi csimpolyának [furulyának] pásztori hangjáról”, a „búsongó, andalgó népdalokról”, melyeket a legnagyobb művészek zenéjével említ együtt.

⁵⁰¹ Például: „Ezt csak azért írtam ide, hogy ismét Eperjesre térhessek valami összefüggéssel”, „Nagyon sajnálnám, ha mindez érdektelen volna a nyájas olvasó előtt”, „Van a fenyvesek közt egy kimondhatatlan szép L alakú völgy, Kis-Hnilec... vagy hogy hívják” stb.

A levélíró e fent említett narratív identitása az öt kötet során látványosan alakul (ki), saját beszédmódját az ötödik, utolsó kötetében így igyekszik definiálni:

Kaleidoskopomnak megjelent tehát néhány része. A hírlapok – melyek egyébként szíves előismeréssel említik e kis munkát – azt teszik ki leveleimnek hibául, hogy *stíljök pongyola*. [...] Hiszem, ezúttal *készakarva vagyok pongyola*, mert neked írtam, s hölgyeinknek (kik igen szeretnek ám á la camera [ti. szalonbeszélgetések közben] pongyoláskodni) nem pedig nyelvészek vagy komoly tudósoknak. Bírálóim tehát éppen azt teszik ki hibámul, miért ti megdicsértek, s miért [...] szívesen forgatjátok Kaleidoskopom tarka képeit.⁵⁰²

A kollokvialis nyelv, a mindennapi beszédhez közelítő narráció tehát a szerző tudatos intenciója, az alcím – *Élet, irodalom, politika és művészet körében* – pedig az ehhez kapcsolódó műfaji és tematikai variabilitást hangsúlyozza. A levelek tucatnyi zsánert, stílust, hangszínt, modort ötvöznek, egészen távoli műformákat megidézve: kritikát, recenziót, interjút, nekrológot, naplót, levelet, költeményt, publicisztikát, országgyűlési tudósítást, fordításokat, hírlapi értelemben vett híreket. Petrichevich tudatosan szerkeszti így leveleit: Billents egyet a Kaleidoscopen kedves Emíliám, s egészen más képek állanak elő. Avagy nem volt-e igazam így nevezni együgyű könyvemet?⁵⁰³ Az együgyűség (értsd: egyszerűség) „mindenekfölötti szabálya” tehát mind teoretikusan, mind a levelekben gyakran felbukkanó önreflexív megjegyzésekként (pl. „sans pretension levélkéim”)⁵⁰⁴ megmutatkoznak.

A „köznapis létből” megemelt intellektuális tevékenység irodalmi tétjét Tinyanov ráadásul éppen a levél műfaja kapcsán fejti ki, mint sajátos, „ellenkonstrukciós” elvet a már automatizálódott, vagyis kiüresedett formákkal szemben.⁵⁰⁵ Petrichevich *Kaleidoskopja* ezt például a nyelv alacsonyabb regisztereinek irodalomba emelésével teszi meg, ennek egyik szembetűnő módszere, hogy népdalsorokkal, szólás-közmondással tűzdeli tele szövegeit,⁵⁰⁶ de a mindennapi nyelvhasználat könnyedségét idézik továbbá az olyan fordulatok is, mint „nem

⁵⁰² *Kaleidoskop V*, 258-259. [kiemelés tőlem, KAE]

⁵⁰³ *Kaleidoskop V.*, 167.

⁵⁰⁴ *Kaleidoskop I*, 76.

⁵⁰⁵ A levél fontos hozadéka például egy „újonnan felfedezett irodalmi egyszerűség”. Vö. TINYANOV, Jurij, *Az irodalmi tény = Az irodalmi tény*, Gondolat, Budapest, 1981, 20.

⁵⁰⁶ Például: „nem úgy van most mint volt régen / nem az a nap süt az égen” (I, 37), „messze Buda sánta ebnek” (I, 39.), „ember akarjon, mindenbe beletalálja magát, csak szűk csizmába nem” (II, 14.), „itt oly jól kél a lencsém” (II, 102.), „nesze semmi fogd meg jól” (II, 108.), „hí belé Balázs” (II, 114) „Nem disznó orrába való az aranyperc” (IV, 81.) „szekéren ment s gyalog jött vissza” (V, 244.) stb.

tom”, notabene vagy ad vocem. Ezek *utólag* az Arany-Petőfi levelezés visszatérő megoldásaiból lehetnek ismerősek.

A természetességet hivatott érzékeltetni továbbá a spontaneitás látszata, mely természetesen nem egyszerű feladat („Nem oly könnyű ám levelet írni, mint az ember gondolná!”),⁵⁰⁷ miközben a könyvvé szerkesztés igénye, tehát valójában a tudatosság, már az első levelektől kezdve felvetődik. Szövege narratív eszközének a „fecsegést” jelöli meg, ez teszi lehetővé, hogy kompozícióvá éppen a kompozíció hiányát emelje: „De már ideje lenne, ugye kedves Emíliám, bevégezni terjedelmes levelem? Nem végezhetem be pedig most sem, mert még jutott eszembe valami”, „ha egyszer beléjövök, vége sincs a fecsegésnek”, „egészen más tárgyról akarék veled fecsegni”⁵⁰⁸ stb. A szöveg rögtönzöttségének *látszatára* mutat rá a megalkotottságának módjára mindvégig reflektáló narrátor, az autopoetikus megjegyzések, amelyek az átgondolt átgondolatlanságot hivatottak kifejezni: „Azt sem tudom, hol hagytam abba. De mindegy.”, „De most veszem észre, édes Emíliám, hogy megint eltértem irányomtól”, „Hanem most már igazán beszéljünk egyébrül”, „Hol kalandozom újra? sokat adnék érte, ha tudnám, miként jöttem bele? Tekintsünk egy-két lapot... Tudom már.”, „Megint kitértem, node semmi”⁵⁰⁹ E reflexió természeteszerű része a különböző korabeli nyelvhasználatok szellemes ütköztetése (mely később szintűgy a Petőfi-Arany levelezés egyik gyakori megoldása.)⁵¹⁰ így lehetnek a levelek egyes fordulatai „á la Vasárnapi Újság”, „a vasárnapi újság népszerű ortográfiájakint”⁵¹¹ megfogalmazva. Humora másik forrása továbbá az önirónia, saját nyelvi kifejezőmódjának lefokozása, amely szintűgy fellazítja az olykor szabatos sorokat, felkínálja a relativizálás lehetőségét. Pl. „Nekem meg ragadnak pilláim – hála Isten e levél unalmainak!”, „Anyánk kezeit csókolom, közöld vele sületlenségeim dézsmáját”, „Hátha mi frissen gyúrt jó zsíros (köménymagos) csíki túró fogná igényelhetni jámbor levélkéim száraz lapjait”, „E sorokat átfutva fájdalommal látom, kedves jó Emíliám, minő szentimentális kezdek lenni” stb.⁵¹²

Az elbeszélés több dimenzióján túl – ahol tehát a mondanivaló mellett az elbeszélés *maga* is megjelenik –, a szöveg sokszólamúságát biztosítja a narrátori szerepjátszás is, melynek során a *Kaleidoskop* valódi funkcióinak (nyilvánosságnak szóló, szerkesztett, színes levelek)

⁵⁰⁷ *Kaleidoskop* V, 29.

⁵⁰⁸ *Kaleidoskop* I, 58, 61, 66.

⁵⁰⁹ *Kaleidoskop* I, 81, 85, 88, III, 40, I, 67., V, 224.

⁵¹⁰ Pl. „mint Vahot Sándor mondja [...] igen költőileg”, „Liszniaiiasan beszélve”, „bernátgatsziféle hiperbolaként” stb. Vö. *Petőfi és Arany levelezése*, szerk. KOROMPAY H. János, Osiris Kiadó, Budapest, 2009, 57, 80, 143.

⁵¹¹ *Kaleidoskop* II, 23, 109. Természetesen az 1834-1848 között, az Erdélyi Híradó melléklapjaként megjelenő újságról van szó.

⁵¹² *Kaleidoskop* IV, 134., V, 29, 34.

ellentmondó kiszólásokkal (unalmas, csapongó magánlevelek látszata), missziliseket idéző fordulatokkal operál. Ezek nemcsak az egyhangúságot számolják fel, hanem sajátos játékba vonják be az olvasót, aki egyfelől a színlelt intimitás következtében az arctalan olvasóból a privát címzés folytán beavatottá válhat, másfelől különböző elbeszélői színterek között mozoghat, ahol a szerző alkotószobájába is bekukkanthat.⁵¹³ A szöveg elevenségét emellett mindvégig biztosítja, hogy a levél műfaját kihasználva könnyedén bevonhatja olvasóját, a személyes megszólítások refrénszerű használatán (édes jó Milim, kedves Emíliám stb.) túl egy tágabb nyilvánosságot is megidézve, pl. „e talány megfejtésével tartozom neked, mint különösen azoknak, kik e leveleket netán kandiságbul forgatandának.”⁵¹⁴

A *Kaleidoskop* egyfelől tehát narratív dokumentumnak tekinthető, amennyiben a műfaj funkcióváltásai érhetők tetten. Kezdetekben (a levél korábbi attribútumaihoz kapcsolódva) még számos publicisztika található kötetei közt, e kritikák, könyvrecenziók, tudományos igényű értekezések a szöveg nehézkes, atavisztikus tartományait jelölik ki. E publicisztikák közül némely teljes terjedelmében, folyóiratban meg is jelent, így a levél korábbi nyilvánosságpótló/kiterjesztő rendeltetése jól láthatóvá válik,⁵¹⁵ e monologikus szövegek azonban mindegyre ritkulnak, az újabb kifejezőmódok válnak dominánssá. A *Kaleidoskop* mindeközben nem fordít hátat a sajtóorgánumból ismert narratív formáknak sem, hanem újrahasznosítja azokat: a kötetek vége felé így modern értelemben vett interjút vagy riportot is olvashatunk.⁵¹⁶ A szövegben e két műfaj (vagyis privát misszilis és sajtónyilvánosságot pótló „közlevél”) közt zajló intenzív dialógus egyik következménye lehet, hogy a gyűjtemény végére egy hírlapíró identitása is megszületik: „Nem hittem volna, hogy annyira érdekelhetne téged [ti. Emíliát], mi egy előtted teljesen ösmeretlen társaság körében történik. Ha mi hölgylap szerkezője [sic!] lennék, tanúságomra fordítanám e körülményt”, s alapítana egy „nemes hangú, szilárd [...] esztetikai hírlapot nőink számára”.⁵¹⁷ Nem véletlen egybeesés tehát, hogy Petrichevich az 1842-ben berekesztett levélírást követően, 1843-tól indítja útjára Honderü című divatlapját.

⁵¹³ *Kaleidoskop* Pl. „előveszem naplomat, s kiírok számodra néhány sort, de meg ne mutasd ám senkinek”, „Ilyetén témákkal megkímélhetnék, ugye bizony kedves Emíliám?”, „Egyébiránt örvendek, édes Emíliám, hogy meg vagy elégedve leveleimmel” stb. II, 56., I, 78., III, 40.

⁵¹⁴ *Kaleidoskop* I, 115.

⁵¹⁵ Petrichevich hosszas tanulmányt közöl a magyar színészet helyzetéről, terjedelmes kritikát ír az 1841-es *Árziókönyvről*, közrebocsátja Jules Janin *A francia irodalomról a 19. században* értekezésének fordítását vagy épp *Hugo Victor drámái* című cikkét stb.

⁵¹⁶ Ilyen pl. a Bécsi Műkiállításról szóló interjú, mely még tipológiailag (a kérdések kurzívan vannak a szedve) is a mai műfaj megoldásait valósítja meg (IV, 118-123.), vagy a Házsongárdi temetőről szóló élvezetes riport (V, 160-163.)

⁵¹⁷ *Kaleidoskop* V, 111.

A levelek összművészeti igény(esség)ének, a mindenről fecsegő, mindenre kíváncsi narrátornak köszönhetően a *Kaleidoskop* tárgyi dokumentumgyűjteményként, számos diszciplína számára forrásanyagként is olvasható. Petrichevichnek a második haza felől/felé (ki)tekintő nézőpontja új, de legalábbis nem szokványos szemszögből láttatja a magyar reformkor egyszerre apró-cseprő és nagy horderejű eseményeit: Bécsből vagy Párizsból Erdélybe (még ha virtuálisan is) szóló levelei az akkori Európa végpontjait kötik össze. Lehetetlenség volna minden fontos forrásértékkel rendelkező mozzanatot felsorolni, így az alábbiakban csak a leglényegesebbnek talált, a magyar kultúrtörténetet, a korabeli kulturális gyakorlatokat alapvetően kiegészítő, bemutató szövegcsoporthoz eshet szólni.

Egyszerre rendelkezik építészet- és mentalitástörténeti jelentőséggel, hogy részletesen tudósít például a korszak főnemesi portáiról, így Batthyány ikervári kastélyáról vagy Széchenyi cenki otthonáról, e reprezentatív helyeken folyó életmódról. Mint politikai szerepvállalásának tárgyalásakor már szó volt róla, Petrichevich több ízben, hetekig vendégeskedik mindkét grófnál, aprólékosan elénk tárja „az ikervári életmodort”.⁵¹⁸ Hasonlóan forrásértékű, a privát nézőpont megszólaltatása folytán pedig különösen rendhagyó a korszerű cenki élet- és kastélystílus rögzítése, ahol az épület és az épületes személyiség bemutatása (ti. az individuum mint konstrukció) egybeolvad: „Gr. Sz. I. házát azonnal megösmerné az is, kit bekötött szemmel vinnének oda, s kinek szemkötőjét csak nála oldanák meg, ha tudniillik ő különben ösmeri a nemes gróf *individualitását*. [...] Gróf István laka [...] olyan, mint ő maga, mint iratai, mint életvitelének egyike.” – a cenki kastély ugyanis „angol comfort”, „példátlan életrealitás”, „megvetése olykor ősi előítéleteken alapult szabályoknak”.⁵¹⁹ A korszak mentalitástörténete, társadalmi gyakorlatai természetesen nemcsak e kitüntetett tereken keresztül tárulnak fel: a mindennapok (narratív megjelenésén túl) tematikusan is realizálódnak: a korabeliek hogyan üdültek Gräfenbergben, milyen gyógyászati elképzeléseknek adóztak,⁵²⁰ milyen élmény volt számukra az 1830-as években először gőzmozdonyra ülni⁵²¹ stb.

A *Kaleidoskop* elengedhetetlen forrásanyag továbbá a magyar képzőművészeti recepció számára, és Petrichevich kulturális gyakorlatainak összművészeti igényére mutat rá. A levélíró, a „művészet entusiastája” minden bécsi kiállításba ellátogat, így hosszasan értesít a Belvedere tárlatairól, az Industrie Austellungról, az adott esztendő műkiállításairól,⁵²² ezek által is példát statuálva a magyarok számára, hiszen „mindent szívéen hord, mi honunkat emeli.” A hazai

⁵¹⁸ *Kaleidoskop* II, 68-71, 74-76, 77-78, 84., *Kaleidoskop* III, 60., IV, 131-132., V, 44, 75.

⁵¹⁹ *Kaleidoskop* II, 81, 83., V, 73-75. [kiemelés tőlem, KAE] Széchenyiékről Pesten is tudósít: I, 133.

⁵²⁰ *Kaleidoskop* III, 23-31.

⁵²¹ *Kaleidoskop* III, 56-57.

⁵²² *Kaleidoskop* III, 47-48., IV, 117-126.

műkiállításokon járva kifinomult ízlését igazolja, hogy jó érzékkel mutat rá az ígéretes tehetségekre: „Van még nekünk egy derék fiatal kis festészünk, Borsos József. Ennek csinos ecsete szép reménnyel kecsegtet.”⁵²³ A *Kaleidoskop* egyúttal színháztörténeti adatbázisként is olvasható, a levelekben a magyar színjátszás és teátrum intézményesülési folyamatának egyik szubjektív, de autentikus aspektusa követhető végig. Mindvégig informál a Pesti Magyar Színház legújabb bemutatóiról, az előadóművészek játékaikánál, vadonatúj magyar drámákról. Ítéletei – az utókor kánonja szerint – legtöbbször helytállóak, például: „Szigligeti [...] egyike lesz jelesb drámaiíróinknak”,⁵²⁴ vagy Schodelné „első énekesnőnk” stb.⁵²⁵ A levelek sorai közt felsejlik a Pesten zajló ún. operaháború is, ahol Petrichevich világlátásából következetesen fakad, hogy a dalműben látta „a módos publikum, az arisztokrácia, a német polgári közönség megnyerésének esélyét, a fennmaradáshoz szükséges bevétel lehetőségét”.⁵²⁶

Színjátszás terén Petrichevich állandó relációs pontja a bécsi színi- és operaélet, ennek profizmusát, színvonalát szeretné a hazai művészetbe importálni. Levelei mintegy értesítőkként, színlapként is működtethetők a bécsi színpadok eseményeivel kapcsolatban, részletes, sok névvel, címmel operáló adatbázis nyerhető ki soraiból, miközben nézőpontja különlegességét biztosítja, hogy a Habsburg Birodalom 1830-as, 40-es éveinek színházi életét nem etnikumokra bontva, hanem *együtt* láttatja.⁵²⁷ Levelei szinte lexikonszerű közlemények a korszakban virágzó belcanto-életről, aprólékosan leírja az új Donizetti vagy Rossini bemutatókat, bécsi előadásaik menetét, megismerkedik a műfaj sztárénekesseivel (pl. Giorgio Ronconi, Napoleone Moriani vagy a magyar származású Unger Karolina),⁵²⁸ akiknek szalonjaiban (a biedermeier összművészeti gyakorlatának egyik szegmenseként) együtt akár „egész operákat eléneklénk”.⁵²⁹ Ehhez szorosan kapcsolódva a *Kaleidoskop* sorai közt a magyar zene intézményesülési folyamatai is kirajzolódnak, olykor tágabb kontextusba ágyazódva, a levelek ugyanis megjelenítik a korszak, európai értelemben vett nagy zenei eseményeit is, melyet Bécs, a zene fővárosa összpontosított. Petrichevich hosszasan tudósít Ole Bull norvég, Henri Vieuxtemps belga, Heinrich Ernst cseh hegedűművészekről vagy Giovanni Bottesini bőgővirtuózzal,⁵³⁰ nem utolsósorban pedig Liszt Ferenc magyarországi tartózkodásairól.

⁵²³ *Kaleidoskop* V, 247-248.

⁵²⁴ *Kaleidoskop* I, 111.

⁵²⁵ *Kaleidoskop* IV, 129-130.

⁵²⁶ KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, i.m., 57. A *Kaleidoskop* így újabb nézőszögből világítja meg e véleménycsoport érveit, például: „Hiában ügyekezének [sic!] még lekesb értekezések is fitogtatni a beszélő dráma érdemeit, elsőségét, klasszikai voltát. A factum az, hogy színházunk naponnan üresb, hogy a dráma fenn nem tartja pénztárát.” *Kaleidoskop* V, 115.

⁵²⁷ *Kaleidoskop* III, 50-52, 72,

⁵²⁸ *Kaleidoskop* III, 49-50.

⁵²⁹ *Kaleidoskop* V, 27.

⁵³⁰ *Kaleidoskop* III, 18, 31-32., IV, 96-101., V, 16-17.

A *Kaleidoskop* magánbeszéd és közbeszéd közt oszcilláló sorai értelemszerűen számos kritikai vagy közéleti gondolatmenetet, megjegyzést tartalmaznak. Petrichevich minőségérzetét igazolja (ismét szemben állva a róla szóló beszéd „maradiság” motívumával,) hogy kortársként, az utólagos pillantás megbízható(bb) perspektívája nélkül hozta meg helyes esztétikai, politikai ítéleteit. Már az 1830-as évek végén felismeri például Pulszky Ferenc ambícióiban rejlő potenciált, látva régiségek iránti szenvedélyét, így a magyar akadémia pénzén „célszerűen” utaztatná külföldön.⁵³¹ Eötvös *A karthauzija* „lélektani rajzát” olvasva „szép jövőt ígér irodalmunknak”,⁵³² de (a tőle élesen elhatárolódó) Erdélyi János tehetségét is konstatálja, verseit „nemes kebel ömlengéseinek” találja, költészete „szép reményeként” összegzi, hogy középpontja „nemzetiség, hazafiság”.⁵³³ 1839-ben Batthyány országgyűlésben végzett munkáját kommentálva pedig röviden felkiált: „Meglátjátok, B. L. még nagy szerepet játszanak a honban!”⁵³⁴

Összességében a *Kaleidoskop* a korszak egyik izgalmas formai, műfaji, tematikai kísérlete, melyben közbeszéd és magánbeszéd egymásba íródása a levélműfaj funkcióváltásaként is olvasható. Izgalmas narratív megoldása a levél mint műfajmegjelölés és normarendszer túlhangsúlyozása, majd ennek minduntalan kijátszása, felülírása, kitágítása, mely egy önmegszólító-létértelmező aspektus felé mutat. A számos kódrendszert alkalmazó levélíró egyik fő intenciója a mindennapi beszédmód beemelése az irodalomba, melyet segíti a szalonkultúra párbeszédes nyelvi megjelenítése, tematikai tarkasága.

Petrichevich levélgyűjteménye továbbá teoretikus tétellel bír, a vizualitás 19. századi eleji alakulástörténetének, paradigmaváltásának vizsgálatát teszi lehetővé: a kaleidoszkóp jelenségét narratív, tematikai eszközökkel verbálisan megragadva (a 20. századi, mimetikus vizualitáson is túllépve) jelenkori világunk absztrakt optikai észlelésmódjához, „látványtársadalmához” kapcsolódik. Miután a reformkori képkultúra átfogó vizsgálata még várat magára (kimerítő elemzések egyelőre csak specializált problématerületek szintjén valósultak meg),⁵³⁵ a *Kaleidoskop* indirekt módon jelezheti, hogy e periódus képi anyagának (újra)tanulmányozása

⁵³¹ *Kaleidoskop* II, 64-66.

⁵³² *Kaleidoskop* II, 67.

⁵³³ *Kaleidoskop* II, 78.

⁵³⁴ *Kaleidoskop* II, 116.

⁵³⁵ Pl. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *A Pesti Műegylet története*, Miskolci Egyetem Kiadója, 2007., *Nemzet és művészet. Kép és önkép*, szerk. KIRÁLY Erzsébet, RÓKA Enikő, VESZPRÉMI Nóra, Magyar Nemzeti Galéria, 2010., RÉVÉSZ Emese, *Az ország tükré. A képes sajtó Magyarországon 1780-1880*, Budapest Történeti Múzeum, 2012.

már csak amiatt is elengedhetetlen, mert „a szakítás a látás és megfigyelő reneszánsz vagy klasszikus modelljével”⁵³⁶ ekkor történt meg.

Mindez (a dolgozat célkitűzéseire igazodva) elháríthatatlanul jelzi a kánon sokszínűségének fenntartását, annak peremére vagy abból kiszoruló szövegtörzsek újraolvasásának létfontosságát. Hiszen az újabb és újabb értelmezői elgondolások a recepciótörténet különböző szegmenseit aktualizálják, így lehet egy korszak (a kaleidoszkóphoz hasonlóan) „minden fordultával újabb alakokat mutató”.

4.1. A *Levelek Emíliához* mint forrásanyag alkalmazhatósága

Petrichevich kulturális gyakorlatainak sokszínűségét jól reprezentálja, hogy Liszt Ferenc magyarországi látogatásainál fordítóként, koncert-látogatóként, szalonszervezőként részt vesz, szerepet vállal. *Kaleidoskopjában* részletesen beszámol Liszt 1838-as bécsi és 1839/40-es pesti hangversenyeiről, melyek a virtuóz pályaképe és a magyar zenetörténet szempontjából különösen és kölcsönösen meghatározó események. Leveleiben az események oly szemszögű leírását adja, mely lényegesen kiegészítheti a vonatkozó szakirodalmak korábbi megállapításait, miközben a filológiai helyreigazítások mentén egy absztraktabb, ám hűsbavágóbb kérdés is felmerül, a nemzeti identitás korabeli konstruálásának egyik lehetséges története. Az alábbiakban bizonyos leveleket forrásanyagként működtetve rugaszkodom el a levelek dokumentumértékének rögzítésétől, miközben a *Kaleidoskop* jól használható forrásanyagként is láthatóvá válik egy kiragadott szempontrendszer mentén.

Petrichevich, a művészet entusiastája, Liszt bécsi vagy magyarországi tartózkodásainál ott buzog szinte minden eseményen, mely lehetővé teszi saját szubjektív elbeszélését a lehető legteljesebb perspektívából láttatni. Részletes megfigyelései a virtuózzal szülő számos kisajátított narratíva szempontjából újraíró erejűek lehetnek, miután a mozaikokból összeálló recepció egyik apró, ám ismeretlen építőeleméről van szó. Kiegészítő erejűek például reflexiói Liszt nemesi származását firtató korabeli híresztelésekről, a híres-hírhedt 1839-es kardajándékozásról, a zenészt körülvevő tömeghisztériáról, Liszt paradigmaváltó zongorajátékáról stb. Horváth Lázár tevékenységi körei így egy európai kontextusokba jelentésalakító módon íródhatnak bele, kulturális praxisaiból pedig Liszt Ferenc és a magyar reformkor kapcsolatának mindeddig feltáratlan fejezete rajzolható tovább.

⁵³⁶ CRARY, Jonathan, i.m., 15.

5. Európai hazánkfia: Liszt Ferenc és a reformkor

Liszt Ferenc reformkori hatástörténetének kimerítő, akár monografikus igényű vizsgálatára mindeddig nem vállalkozott a recepciótörténet, noha a téma számos vetülete – különösen a kultúratudomány vagy kultusz kutatás perspektívájából – adekvát módon volna megközelíthető. A legkézenfekvőbbnek tűnő zenetörténeti, zenetudományos diskurzus résztanulmányok erejéig érinti e tárgykört;⁵³⁷ összefoglalóbb jellegű munkák pedig mindeddig csak korlátozott ismeretanyaggal operáló, népszerűsítő kiadványok szintjén valósultak meg.⁵³⁸ E fejezet keretei között szintén nem nyílik lehetőség átfogó, több szempontot érvényesítő filológiai, értelmezői munkára, azonban szeretném felvillantani a kutatás további lehetséges irányait, valamint különböző tudományterületek, megközelítésmódok számára felhívni a figyelmet e periódus izgalmas, feltáratlan területeire.⁵³⁹

Első feladat természetesen mindenképp az alap kutatás, a rendelkezésre álló adatok, korabeli újságcikkek, naplóbejegyzések, visszaemlékezések, egyéb történeti, elméleti reflexiók egybegyűjtése, mely bármely későbbi revizionáló olvasat, interpretáció előfeltételét teremtheti meg. Ez utóbbiból most egy metszetet láttathatok, mely az identitás köré rendeződik, így kapcsolódva dolgozatom nemzeti önazonosság megteremtésére irányuló megfigyeléseihez. E látószöveget biztosíthatja, hogy az alapos gyűjtőmunkát követően ezúttal szintén ismeretlen forrásokat és dokumentumokat érinthetek, így az eddigieknél tágasabb háttérre támaszkodhatom. Közvetve remélhetőleg az is megragadhatóvá válik, hogy e feltérképezés a tudományos eredményeknél lényegesen nagyobb tételt bír, miután a kulturális emlékezetben⁵⁴⁰ ugyanis számos leegyszerűsítő, heroizáló értelmezés hagyományozódhatott minden kritikai reflexió nélkül. Ennek egyik emblematikus példája, hogy máig szívósan él a köztudatban az az Alan Walker nagymonográfiájában is hangsúlyos adat, miszerint Liszt 1838-ban Bécsben nyolc fellépésből álló koncertsorozatot adott a pesti árvíz károsultak javára,⁵⁴¹ noha minden korabeli

⁵³⁷ Például KACZMARCZYK Adrienne, *Magyar Háromkirályok. Liszt: Krisztus-oratórium, I. 5 = Magyar Zene*, XLIV. évfolyam, 4. szám.; HERMANN Zoltán, *Liszt Ferenc árvízi hangversenyei Bécsben (1838) = A géniusz kötelez*, szerk. KULIN Ferenc, Argumentum Kiadó, Budapest, 2012. tanulmányai

⁵³⁸ Például: MONA Ilona, *Liszt Ferenc és a reformkor 1839-40* illetve DÖMÖTÖR Zsuzsa, KOVÁCS Mária, *Liszt Ferenc magyarországi hangversenyei 1839 – 40. = Liszt tanulmányok*, Zeneműkiadó, Budapest, 1980.

⁵³⁹ Hermann Zoltán (a fejezettel kapcsolatos véleményét ezúttal is megköszönve) például az alábbi lehetőségeket vetette fel: az 1839-1840-es Liszt-sajtóanyag kultusz- illetve kritikátörténeti elemzése, Liszt szépirodalmi fogadtatására, a reformkori magyarországi utazások rekonstruálása, Liszt és a magyarországi arisztokrata, nemesi rajongóinak kapcsolata.

⁵⁴⁰ A kollektív emlékezet elfogultságáról, korlátozott érvényességéről például: HALBWACHS, Maurice, *A kollektív emlékezet = Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*, szerk. FELKAI Gábor, NÉMEDI Dénes, SOMLAI Péter, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000, 403-432.

⁵⁴¹ WALKER, Alan, *Liszt Ferenc. A virtuóz évek*, Zeneműkiadó, Budapest, 1986, 267-268.

tudósítás egyértelműsíti, hogy a virtuóz kizárólag az első koncert bevételét ajánlotta a katasztrófásújtottak számára. Bár Christopher H. Gibbs a bécsi koncertek számos legendájának leleplezésére vállalkozott,⁵⁴² ennek – esetenként szintén kritikával kezelendő – kutatási eredményeiről a magyar recepció kevéssé vesz tudomást; a bicentenáriumra készült *A géniusz kötelez* című kiváló kötet ide vonatkozó tanulmánya például továbbra is ezt az információt sugallja.⁵⁴³

Liszt Ferenc és a reformkor kapcsolata mindkét fél számára meghatározó jelentőségű, függetlenül attól, hogy Liszt csupán rövid látogatások erejéig vett részt a korszak intenzív szellemi életében. E periódus magyar zenei eseményeit elsősorban nem is jelenlétével differenciálta vagy tette színvonalasabbá (mint például Erkel Ferenc vagy akár Schodelné Klein Rozália), hanem az épp alakuló, professzionalizálódó művészi zene tájékozódási pontjaként, sarkcsillagaként. A kapcsolat hordereje természetesen fordítva is releváns: a Liszt életmű bizonyos aspektusai a reformkori koncertek és azok hatástörténetének alapos ismerete nélkül korlátozottan értelmezhetők csupán.

E korreláció feltérképezése során tehát kísérletet tettem a reformkori Liszt-turnékról született beszámolók, korabeli dokumentumok egybegyűjtésére, és bár e filológiai feltárás aligha tekinthető befejezettnek, Liszt hazai látogatásáról született reflexiók olyan korábban magyarul nem elérhető fordítására alapozhatnak, mint például Franz von Schober osztrák műkedvelő *Briefe über F. Liszt Aufenthalt in Ungarn* című⁵⁴⁴ Liszt által is „lektorált”, külső nézőpontból ki-, illetve betekintő visszaemlékezése (**3. függelék**).⁵⁴⁵ E szövegek narratív megoldásai könnyen lehetővé teszik, hogy a nemzeti identitás kulturális reprezentációinak emlékezetpolitikai diskurzusokban gyakorta felvetett kérdéseit, problémáit „feszegessem”, hiszen Liszt reformkori turnéi egészen új és provokatív helyzetekben állítják előtérbe a kor számára sajátosan kitüntetett önmegismerés és identitás-képződés különféle vetületeit. A koncertek kultúrtörténetét, az előadásokat és a köréjük rendeződő performatív eseményeket a résztvevők többes perspektívájából igyekszem megjeleníteni, e kölcsönös meghatározottságra való tekintettel, néhány felvetés erejéig Liszt személyes identitását érintő mozzanatokra is kitérek. Hosszasabban azonban a jelenség másik oldalára fókuszálok, arra hogy az épp formálódó, identitáskonstruáló elbeszélések számára hogyan válik Liszt neve jelöltté és

⁵⁴² GIBBS, Christopher H., „Just Two Words. Enormous Success”. *Liszt's 1838 Vienna Concerts = Franz Liszt and His World*, edited by Christopher H. GIBBS, Dana GOOLEY, Princeton University Press, 2006, 167-205.

⁵⁴³ HERMANN Zoltán, *Liszt Ferenc árvízi hangversenyei Bécsben (1838)*, i.m., 237.

⁵⁴⁴ SCHOBER, Franz von, *Levelek Liszt magyarországi tartózkodásáról*, Liget, 2015/május, ford. TAKÁCS Ilona, 14-46.

⁵⁴⁵ A visszaemlékezés közlését a 3. függelékben indokolja, hogy magyarul, nyomtatásban még soha meg nem jelent szövegről van szó.

jelölővé egyszerre, vagyis hogy a kortársak hogyan hozzák létre „saját Lisztjüket”, hogyan válik a híres zeneszerző a „nemzeti nagyelbeszélés” részévé?

Felvetődik, hogy egyáltalán lehetséges-e az identitás folyton alakuló és különbözően (re)konstruálható jelenségéhez szövegek segítségével közeledni, amennyiben ezek a szövegek (ideológiai értelemben legalábbis) sokszor a rögzítés-azonosítás szándékával nyilvánulnak meg. A korban minden Lisztet tematizáló narratíva működteti az azonosság, a közös eredet felmutatásának retorikáját, miközben ugyanazokról az eseményekről nyilvánvalóan több autentikus elbeszélés is létezik. A fejezet épp ezért a párhuzamosan működő szövegek, egymásnak olykor ellentmondó társadalmi gyakorlatok szembesítését, elemzését is igyekszik megvalósítani, mely természetesen a sosem megismerhető egészből csupán egy lehetséges szeletet metsz ki, és tisztában van azzal, hogy a jelen dialektikája felől tekint a múltra.

Az identitás *elbeszélésekor* nem hagyható figyelmen kívül azonosság és alteritás kapcsolatának hermeneutikai vetülete, az önmegismerés idegenségben létrejövő mozzanata,⁵⁴⁶ kiváltképp, hogy ez bevezetést jelenthet Liszt éppen létrejövő-alakuló magyar identitásának szövevényes történetébe, valamint kapcsolódhat azokhoz a narratív vizsgálódásokhoz is, miszerint „az én nem közvetlenül, [hanem] csupán közvetve érti meg magát, különböző kulturális jeleken keresztül megtett kerülőutakon.”⁵⁴⁷

Ehhez ráhangolódásképp megemlítendőek a zenetudományos diskurzus tárgyilagos, műelemzéseken alapuló vizsgálódásai, ahol különösen inspiráló lehet Kaczmarczyk Adrienne *Magyar Háromkirályok* című tanulmánya. Liszt korszaka (vagyis a romantika, romantikák – különösen a kelet-európai romantikák – paradigmái) minduntalan a nemzeti hovatartozás, így lokalizálva a magyarság, a „ki a magyar?” kérdésével szembesült. Liszt személyes élettörténetében ennek első reprezentatív nyoma, ha úgy tetszik, pretextusa a Bécsben, a pesti árvízkárosultak javára adott koncert, illetve Liszt ennek kapcsán született levele Lambert Massarthoz. Ez utóbbiról már Hermann Zoltán is megállapította, hogy a „romantika képszerű retorikája” jellemzi,⁵⁴⁸ pontosabban, hogy Liszt „magyarságát” ekkor még elsősorban a kor romantikus szerepei, szerepdilemmái alakíthatták. Hogy a levelekben a korszak mintázatairól, például az egzotikum iránti vágyról, vagy akár egy Chopiné-hez hasonló kelet-európai

⁵⁴⁶ Vö. FEHÉR M. István, „A tiszta önmegismerés az abszolút más létben, az az éter mint olyan...”. *Idegenségtapasztalat mint az önmegismerés útja és közege = Identitás és kulturális idegenség*, szerk. BEDNANICS Gábor, KÉKESI Zoltán, KULCSÁR SZABÓ Ernő, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 120-143.

⁵⁴⁷ RICOEUR, Paul, *A narratív azonosság = Narratívák 5. Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta, Kijárat Kiadó, Budapest, 2001, 23.

⁵⁴⁸ HERMANN Zoltán, *Liszt Ferenc árvízi hangversenyei Bécsben (1838)*, i.m., 239.

romantikus „pózzról”, és nem a „valós haza” által gerjesztett érzelmekről van szó, sugallhatja, hogy Liszt ekkor már tizenöt éve nem jár az általa is „távoli és vad” jelzőkkel körülírt Magyarországon.

Liszt saját magyarságával a már sokat emlegetett 1839/40-es turnéja, illetve Vörösmarty hozzá intézett ódája folyamányaként kezdett el komolyan, etikai és esztétikai síkon is foglalkozni; művészi értelemben is reagálásra készítette az a felelősség tehát, amelyet a magyarok támasztottak iránta. Vörösmarty ódájában Lisztet a magyarság zenei képviselőjére kérte fel, erre azonban Liszt saját bevallása szerint csak egy-másfél évtizeddel később tudott érdemben válaszolni. A *Magyar Dallok*, illetve később a *Magyar Rapszódia*k ugyanis még csupán *feldolgozásai* a korban magyarként értékelt verbunkos zenének; ezt az 1850-es évekre azonban Liszt magas művészi szinten, stílusa mélyebb rétegeibe is beépíti. Ekkorra a kor modern műzenéjének egy formaproblémájaként érti meg a verbunkos dallamvilágának elemeit (vö. *Hungária*, *Erzsébet legenda*, ill. a *Krisztus oratórium* vonatkozó részei), vagyis már nem pusztán felszínen mozgó, „divatos” vagy érzelmi, hanem mély, intellektuális kapcsolat fűzi a magyarsághoz, amely esztétikai médiumokon keresztül artikulálható.

Liszt magyar-identitásának kialakulása emellett egy általánosabb önmegértési paradigmába is illeszthető, kapcsolódva a hermeneutikának ahhoz a létmódként definiált követelményéhez, mely az idegenségtapasztalatot az identitás alapvető attribútumaként határozza meg. Bartók Béla akadémiai székfoglalójában Liszt központi sajátosságaként határozza meg nyitottságát az idegenség iránt, szüntelen dialógusait az újjal, ismeretlennel. „Liszt kora előtti és Liszt korabeli nagy zeneszerzők közül egy sem volt, aki annyira engedett volna a legkülönbébb, a legkülönbözőbb, a legheterogénebb hatásoknak, mint Liszt. [...] Liszt [...] átadta magát a legellentétebb, szinte összeolvaszthatatlannak látszó elemek befolyásának.”⁵⁴⁹ Az elmozdulás saját pozíciójából, a legkülönbébb, legellentétebb tartományok bensővé tétele, vagyis „az én mások közvetítésén keresztüli megalkotása lehet önmagunk feltárásának autentikus eszköze”.⁵⁵⁰ A művészi struktúra kitüntetetten segít hozzá ehhez az én-formáláshoz, és jól reprezentálja az önmegértés folyamatát az idegenség tapasztalatán keresztül; vagy ahogyan Bartók állapítja meg Lisztről: „Amit ő ezekből az *idegen* elemekből teremtett, az félreismerhetetlenül Liszt-zene lett.”⁵⁵¹

⁵⁴⁹ BARTÓK Béla, *Liszt Ferenc. Székfoglaló a Magyar Tudományos Akadémiában*, i.m., 171.

⁵⁵⁰ RICOEUR, Paul, *A narratív azonosság*, i.m., 24.

⁵⁵¹ BARTÓK Béla, *Liszt Ferenc*, i.m., 172. [kiemelések tőlem, AE]

Az identitás-építés, épülés folyamatait végigkísérve – a korszak különböző nemzettudat-elbeszéléseibe íródva – az alábbiakban Liszt reformkori koncertjeinek sorát tekintem át, kezdve 1823-as pesti bemutatkozó és egyben búcsúzó koncertjével (Nyugat-Európába indulása előtt), folytatva a már „pretextusként” említett 1838-as bécsi fellépésével, melyet követnek a legtöbb reflexiót kiváltó 1839/40-es pesti, nagy „visszatérő” koncertek, illetve az 1846-os Dél-Magyarországot, Erdélyt is bejáró előadói utak.

Nemzet, magyarság, haza – történetileg változó fogalmak, melyek jelentésköreiben a reformkor kitapintható változást hoz; leegyszerűsítve a különben korszakolhatatlan folyamatok komplexitását, a nemzetállamiság kialakulásával egy időben halványul el a hungarus tudat addig produktív használata, használhatósága is;⁵⁵² Szűcs Jenő fogalmait kibontó S. Varga Pál terminusaival kifejezve: az államközösségi identitás ekkor mozdul el a hagyományközösségi nemzettudat felé.⁵⁵³ Igen tanulságos, hogy a 11 éves Liszt Ferenc első pesti koncertje kapcsán (1823-ban) a korabeli tudósításokban még a korábbi eszmevilág, a hungarus-attitűd nyomai bukkannak fel. A *Tudományos Gyűjtemény* a szőke ifjacsokát Sopron Vármegyeiként mutatja be, és búcsúzóul azt kívánja számára, hogy „külföldön is Hazájának becsületére lehessen”;⁵⁵⁴ a *Hazai és Külföldi Tudósítások* pedig így fejezi be a csodagyermekről szóló beszámolóját: „Mi ezen Szép Léleknek csak azért is egészséget és hosszú életet kívánunk, mivel Hazájának kívánta előbb tisztelete díját lefizetni, minekelőtte Francia és Anglia Országokba menne. Ahol bizonyára a Magyar Talentumoknak becsületet fog szerezni.”⁵⁵⁵ A nyelvhasználatnál is fontosabb születési hely említése és a külföldi peregrináció támogatása mellett – melyek még a korábbi hungarus tudat jeleiként olvashatók – már feltűnnek az új paradigma, így a nacionalizmus és a romantika attribútumai is. Lisztet apja magyaros dolmánykába öltözteti, a gyermek Liszt záró számainak egyike pedig az „esmeretes Rákóczi Mars”: ezek már a nemzeti identitás új követelményeit, a *magyar* kulturális, történeti hagyományok ápolását, a közös kulturális és történeti emlékezet szükségességét idézik meg.

Liszt bécsi fellépésének és a pestiek számára adott koncertjének számos és különféle motivációja közül néhány már láthatóvá válhatott a fentiek során. Roppant izgalmas, hogy Liszt romantikus-nemzeti hovatartozásának kiáltványa (Lambert Massart-levél) sokkal

⁵⁵² Ennek nagy ívű, az esszé műfaján keresztül revelatív erejű elmélkedését lásd: MÉSZÖLY Miklós, *Tudat és nemzettudat = A negyedik út. Magyar konzílium*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2010. Különösen: 49. oldal.

⁵⁵³ Vö. S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai : a nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, i.m., 13-15.

⁵⁵⁴ *Tudományos Gyűjtemény*, 1823. 7. évf. 8. szám, 122-123.

⁵⁵⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1823. Pünkösdi hava 3., 281.

elkötelezettebb közösségtudatról (még ha itt elsősorban narratív identitásról van is szó)⁵⁵⁶ tesz tanúbizonyságot, mint Liszt bécsi megjelenéséről beszámoló bármelyik korabeli magyar reflexió. A hazai tudósításokban ugyan már fel-felvillan az a később oly fontos motívum, az „európai hazánkfia” vágyott identitásformáló eszménye, ez a szerep azonban 1838-ban még csupán egy-egy elvétett jelzős szerkezetben jelenik meg a magyar lapok hasábjain. Amellett, hogy időnként rögzítik Liszt magyarságát, hazafiasnak ítélt cselekedeteit (hiszen az identitás tudatos közösségvállalást is feltételez, Liszt segélykoncertje pedig értékelhető a károsultakkal való szolidaritás gesztusaként), fellépését a magyar tudósítók sokkal inkább művészi, esztétikai szempontból értékelik. Liszt árvízi segélykoncertjét a hazai recepció majd 1839-ben fogja az akkor zajló események hatására újra tematizálni, sőt újrakonstruálni, vagyis beleilleszteni az épp létrejövő, hagyományteremtő nemzeti paradigmába. Nem véletlen, hogy Lisztet e tetteért nem 1838-ban, hanem 1840-ben fogják Pest város díszpolgárává avatni!

Petrichevich minderről szóló 1838-as leírásának kétségtelen jelentősége (a kulturális gyakorlatokban betöltött korszerű szerepvállalását bizonyítandó), hogy érzékeli a paradigmaváltást, amely a „nyugalmas, művészileg nemes” (értsd: klasszicista) játéku Thalberg és az „indulatos, lelkes és szenvedélyes” (vagyis romantikus) Liszt előadása között végbement. Horváth Lázár *Athenaeumban* megjelent irodalmi leveleiben például így körvonalazza a stílusfordulatot: „Thalberg, az ifju német művész, nemesb engedékenységgel veti magát alája művészi szép, és *classicitas örök szabályainak* [...], míg Liszt [...] *nem ösmer se formát, se modort, se semmi szabályt*”.⁵⁵⁷ A *Hirnök* című lap – némi malíciával megfűszerezve – a közönség pillanatnyi zavarával is érzékelteti a változás súlyát (vagyis az elvárési horizont kialakulásának kisebb zökkenőjét): „a publicum mintegy meg vannak ütközve azon magasztalásokon, mellyeket kevéssel ezelőtt egy Thalberg s egy Wieck Klára kétségkívül jeles játékára talán igenis bő kezekkel halmoztanak, s most nem találnak többé szót Liszt tehetségének ’s műszüleményeinek méltányolására.”⁵⁵⁸

A kortársak számára ekkor tehát Liszt európai *korszerűsége* az, ami a nemzeti identitás konstruktív motívumává avatható: Lisztben elsősorban a „modern” művészet képviselőjét, és kevésbé a hazafit konstatálják. Ezért lehet, hogy Petrichevich, aki később számos írásában határozza meg Lisztet a nemzeti identitás fontos inspirálójaként, leveleiben a kezdetekkor

⁵⁵⁶ Ez a Liszt életútban először megalkotott, illetve újjáalakított Én, melynek létrehozása során önmaga elbeszélő formái és azonosulási mintái közt történő, egyáltalán nem veszélyes tévelygés (vö. Ricoeur) első manifesztumát nyilvánította ki, természetesen egy életfogytig tartó interakció első lépését tette meg.

⁵⁵⁷ PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Levéltöredékek* = Athenaeum, 1839. december 29, 808. [kiemelések tőlem, KAE]

⁵⁵⁸ *Hirnök*, 1838. április 30. [oldalszám nélkül!]

minden érzelmi fenntartás nélkül még francia művészként mutatja be Lisztet, francia jellemét, sajátos francia allűrjeit hangsúlyozza, naplójában pedig meg sem emlékezik magyarságáról, egyszerűen soproni születésüként mutatva be a virtuóz világsztárt.⁵⁵⁹

Liszt nagy visszatéréséről, az 1839/40-es pesti turnéjáról született, rendkívül gazdag reflexiók közül még csak a fontosabbak sem érinthetők e fejezet keretei között, itt csupán a korabeli recepció szűk ismertetésére vállalkozhatok; noha az egyes cikkek, visszaemlékezések önmagukban is külön vizsgálat tárgyát képezhetnék.

A bevezetőben felvetettek felé tájékozódva (vagyis hogy az épp alakuló „nemzettudat” hogyan „talál rá” Liszt jelenléte folytán a különböző, jól hasznosítható identitás-koncepciókra) az 1839/40-es fogadtatástörténet vezérmotívumává Franz von Schober egyik mondata emelhető; ennek kitüntetett rangot biztosít, hogy Schober (noha aktívan részt vállalt Liszt 39/40-es turnéjában) osztrák hivatalnok-műkedvelőként relatíve kívülálló nézőpontból lehetett képes rátekinteni egy rajongásig fokozódó *nemzeti* esemény elfogultságaira. (Ő az egyetlen például, aki rögzíti, hogy a Lisztet kisajátító hazafias érzület a nemzetiségek, így például a csehek, németek számára jogos ellenérzéseket válthatott ki!) *Leveleiben* ezt írja: „Liszt egy *nemzeti eszme hordozójává lett, hírnevét Magyarország szellemi felvirágzásával hozták összefüggésbe, [...] egyes egyedül ez az összefüggés fogja kellőképpen megvilágítani a felgyorsult eseményeket.*”⁵⁶⁰

A Liszt-jelenség sikerének, identitásteremtő erejének alapja az a demokratikus tény, hogy zenéje és fellépése a reformkor rendies berendezkedése ellenére minden társadalmi osztály számára felajánlotta a közösségi azonosulás lehetőségét; a legelőkelőbb arisztokratáktól kezdve a doborjáni falusiakig, a reformszellemű radikálisokkal folytatva egészen a klérusig. Liszt a korban tehát először és talán egyedüliként *össznemzeti* narratívát, közös viszonyulási pontot teremtett, így válhatott azonnal (és nem csupán történeti távlatból!), senki által meg nem kérdőjelezve a nemzeti nagyelbeszélés egyik reprezentatív főhősvé. Hasonlóan külső nézőpontból tehet megállapítást Miss Pardoe, „egyike a legjózanabb s legfürkészőbb utazóknak”, aki a *The City of the Magyar* című munkájában így ír Liszt legfrenetikusabb, január 4-i koncertjéről: „the whole population were carried away by one common feeling, for while the royalist worshipped the *artiste* who had earned for their country a name among the virtuosi of Europe, the reformers saw in the *man* a patriot who loved that country better than his own

⁵⁵⁹ P. H. Lázár naplói, 46.

⁵⁶⁰ SCHOBBER, Franz von, *Briefe über F. Liszt Aufenthalt in Ungarn*, Schlesinger'sche Buch und Musikalienhandlung, Berlin, 1843, 16. [ford. Takács Iлона] [kiemelések tőlem, KAE]

fame; [...] he was attended to [...] all the young men of family and fortune in the city, the tradesmen and the students”.⁵⁶¹

Liszt ráadásul úgy teremt össznemzeti diskurzust, hogy egy – egészen megjelenéséig – lenézett mesterség, a „hangászat” képviselője. Számos korabeli tudósítás rögzíti a művészet mint önkifejezési forma elmozdulását a *nemzeti* önkifejezési forma felé: „kik előbb a hangászatot szeszélyes időtöltésnek, gyermeki fülcsiklandozásnak, asszonyi kényeskedésnek tartották ’s nevezgették, az ő föllépte után valami fönsőbb fogalmat nyertek, bizonyos szellemvilág nyílt meg előttük, melyet korábban nem ismertek, s a róla hallottakat ábrándosságnak, érzégesnek vagy szánandó ideggyengültségi nyavalyának keresztelték.”⁵⁶²

„Liszt a maga kedves természetével, viselkedésének egyfajta fenségességével és méltóságteljes eleganciájával”⁵⁶³ (Schober) azonnal meghódította az arisztokráciát, mi több Liszt gesztusai épp azok voltak, melyeket saját rangbeliektől vártak (volna). A hazájáért tette kész „fensőbb” rendű/rendi ember (vö. Noblesse oblige! – Génie oblige!) elismerése minden korabeli lap visszatérő megállapítása, vagyis egy vágyott identitás részévé emelni kívánt attribútum: „Egyike ő azon ritka férfiagnak, kik előtt haza s hazafiság nem pusztá hangok, s kik nem szóval, hanem tettel járulnak a hazafi közjavak előmozdításához s hiányok fődözéséhez.” – szögezi le a *Jelenkor*,⁵⁶⁴ melyet a *Budapesti Rajzolatok* így emel súlyos váddá: „Liszt Ferencz [...] hatalmas leczkét [hagyott] mind azon honunkban lakók vagy szülöttek számára, kik [...] félszegül hazafiskodva a jótett helyét szóval és lármákkal pótolgatják [...]. Ugyan kérdezzük, mellyik az közülünk ki [...] többet felenél tevé a haza oltárára?”⁵⁶⁵

A művészet autonóm jellege azonban éppen a reduktív (ebben az esetben származással megkülönböztető) nyilvánosság ellenében teremthet egyetemességet (és a társadalom természetének újragondolását segítheti elő), egy új, tulajdonképp demokratikus, szociális identitás létrejöttét is elősegítve, amelyben tehát mindenki egyenrangú – legalábbis a korabeli tudósítások több ponton ezt dokumentálják. Budapesten, ezekben a napokban szervez először Liszt ún. művészlakomát is, amit épp a kulturális-nemzeti identitásformák heterogenitása jellemez: Liszt „a *hangművészetet* pártoló és *gyakorló* budapestiek és idegenek közül még huszat hívott meg. [...] Illy valódilag művészi lakoma Pesten még eddig nehezen adatott.”⁵⁶⁶ – írja a *Honművész*. Liszt jelenléte pedig a farsangi mulatságot is demokratikus eseménnyé avatja:

⁵⁶¹ PARDOE, Julia, *The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839-40. Vol. III.*, London, 1840, 353. [kiemelések az eredetiben]

⁵⁶² Budapesti Rajzolatok, 1840. január 7, 8

⁵⁶³ SCHOBER, Franz von, i.m. 28.

⁵⁶⁴ Jelenkor, 1840. január 11, 14.

⁵⁶⁵ Budapest Rajzolatok, 1840., január 17, 25.

⁵⁶⁶ Honművész, 1840. január 9, 22. [kiemelések tőlem, KAE]

„A vendégek közt *minden osztálybeli* volt jelen; az uraságok vegyítve álltak a nemzeti casino tagjaival, hangművészek, műkedvelők s azok nejeivel.”⁵⁶⁷

Liszt szereplésének legnagyobb hatású, tulajdonképpen folyton metaforizálódó „üzenete” a nemzeti kultúrán keresztül létrejövő identitás, a „hazai művészet diadala”. Ebben a diskurzusban Liszt neve jelölőként működik, vagy ahogyan Schober fogalmaz: „személye eltűnni látszott a szellemi küldetés mögött.” E sajátos nemzeti metamorfózisnak több száz nagyon különböző, izgalmas és reprezentatív jele olvasható ki a korabeli tudósításokból, ezek közül a dolgozat itt most csupán két kivételesen illusztris szimbólumot említhet. Az első Liszt január 4-i koncertje, mely a tudósítások szóhasználatában (itt egy kifejezésben szintetizálva) a „magyar művészet nemzeti ünnepeként” reprezentálódik; Petrichevich szavaival szólva ekkor „a *művészet* mint király hordoztaték utczáról utczára”,⁵⁶⁸ vagyis a művészet olyan médium, mely *köztereken közüggé* magasztosulhat, és a „nemzeti”-nek lehet autentikus hordozója.

Liszt jelölővé válásának másik „tünete”, ahogyan a személyével és művészetével azonosított „magyarság” következtében a hírlapok hasábjain ő maga epitheton ornans-á, az alakuló nemzeti nagyelbeszélés eposzi hőségé válik. Miközben neve önmagában alig jelenik meg (vö. személye eltűnni látszik), helyette magasztos jelzős szerkezetekkel szerepel, melyek erős, személyén túli jelentéseket, éppenséggel az olvasóközönség, a nemzet számára kívánatosnak tartott, vágyott identitás-jegyeket sugallnak. Így „európai hazánkfia”, „nagyhírű művész hazánkfia”, „művészet csuda remeklője és derék hazafi”, valamint ezek végtelenített variációi. A Liszt személyén felülkerekedő nemzeti *szerepek* túlfokozását jelzi a *Budapesti Rajzolatok* egyik önironikus felkiáltása: „Liszt Ferencz művész hazánkfia (kit a cédulaíró már egyszer megszűnhetne *művész hazánk* fiának nevezni) ismét egy új áldozattal járuland a haza oltárához”.⁵⁶⁹

Áttérve a késő reformkori eseményekre, Liszt 1846-os tavaszi, illetve őszi koncertsorozata olvasható Liszt nemzeti „funkcióvá” válásának történeteként, illetve akár manifesztációként is. Ennek reprezentatív jele, hogy 1846 tavaszán Liszt személye harmincöt éves korára tulajdonképp intézményesül, „muzealizálódik”, hiszen „a nemzeti múzeum igazgatójától felszólíttatván hogy arcképét a nemzeti képcsarnok számára levéttetni engedné, [...] [Liszt végül] saját életnagyságú szobrát [...] ígéré átküldeni a nemzeti Múzeumnak.”⁵⁷⁰

⁵⁶⁷ Honművész, 1840. január 16, 40. [kiemelések tőlem, KAE]

⁵⁶⁸ *Kaleidoskop*, 68. [kiemelés az eredetiben!]

⁵⁶⁹ Budapesti Rajzolatok, 1840. január 10, 18. [kiemelés az eredetiben!]

⁵⁷⁰ Jelenkor, 1846. május 10, 221. – Ez az a szobor, melyet Petrichevich a forradalom kirobbanásakor elküld Kubinyinek!

(Petrichevich tevékeny szerepét e folyamatokban jelzi, hogy e szobor az ő tulajdonában, de legalábbis letétben nála volt.) Továbbá „Tisztelői s baráti arcképét Barabásunk művészi ecsete által levétetvén a nemzeti múzeumnak ajándékozandják.”⁵⁷¹ Mi több: „gr. Festetics Leó úr megígéré, hogy Lisztnek ércből öntött mellképét, melyet a művésztől ajándékban bír vala, a nemzeti múzeum számára ajándékképpen átengedendi. Tehát két becses másolatban bírandja nagy művészünket a nemzeti képcsarnok.”⁵⁷²

Amellett, hogy a lapok tanulsága szerint Liszt közvetítésével továbbra is a zeneművészet és a polgárosodás eszménye ülte ünnepét, Petrichevich dél-magyarországi, valamint erdélyi turnéját a királyok diadalmenetéhez hasonlítja: „mit lehetne többet csinálni a fejedelmekkel vagy avval, ki a világot hódítja? [...] fejedelmekért tesznek csak annyit, mint Liszt Ferenczért.”⁵⁷³ Liszt össznemzeti narratíva-teremtésének tehát további fontos gesztusa, hogy nem csupán a fővárosban, hanem számos kisvárosban (Szekszárdtól Zaboláig) is képviselte a művészetével az „európai hazánkfia” eszményét, az érdekegyesítést tehát nemcsak osztályok között, de térben is kiterjesztve.

E vizsgálódás felvetett szempontjai – reményeim szerint – előtörténete lehet egy jövőbeli, Liszt és a reformkor viszonyát (újra)olvasó kutatásnak, vagyis egy kölcsönös önkép-keresés narratív és performatív folyamatait reflektáltan megértő önvizsgálatnak. Más diszciplínák tanulságaiból (például az ugyancsak a 19. századot tematizáló *Nemzet és művészet. Kép és önkép* 2010-es kiállítás kritikai-elemző, reflexív koncepciójából) is merítve, rendkívül fontos szem előtt tartani az értékesleg beszédmódot, a finoman artikulált distancia megteremtését. Liszt és a reformkor identitás-alkotó mozzanatainak a jelent (nagyon) is érintő vizsgálata ekképp segíthet felhívni figyelmünket a nemzetkarakterológiai toposzok, nemzeti mítoszok konstruált voltára, vagyis, hogy ezek nem *a priori* adottak, hanem intellektuális munkát követelnek. A téma tágabb vetülete inspirálhat abban, hogy a nemzeti identitás változó fogalomkörét az érzelmi viszonyuláson, azonosuláson túl, Esterházy Péter figyelmeztetését alkalmazva tudatosítsuk: „ne feledjük, a nemzetfogalom nem Isten adománya”,⁵⁷⁴ hanem – tehetnénk hozzá – valami olyasmi, amin dolgozni kell.

⁵⁷¹ Jelenkor, 1846. május 17, 232

⁵⁷² Honderü, 1846. tavaszutó 12, 376

⁵⁷³ Honderü, 1846. télelő 1., 436.

⁵⁷⁴ ESTERHÁZY Péter, *Mi a mi? = Mi a magyar?*, szerk. ROMSICS Ignác, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Habsburg Történeti Intézet-Rubicon Kiadó, 2006, 59.

6. Honderü

Petrichevich pályájának kétségkívül legszembetűnőbb, legkiterjedtebb, legtávlatosabb kulturális gyakorlata, az irodalomkritika által legismertebb tevékenységi köre Honderü folyóiratának alapítása, szerkesztése.

A kultúratudomány felől közelítve immár lehetetlen e praxisra kizárólag szövegegyüttesként tekinteni, a lap jelentéskörének szerves részét képezik a társuló képanyag, tipográfiai megoldások, a medális változásokkal együtt járó külalak, a reklámfogások, a célközönség, befogadói igények alakulása. Kirívó, hogy a főként irodalomtörténet felől megközelített folyóirat-elemzések kevésbé vették csak figyelembe a reformkori divatlapok vizuális anyagát mint a jelentést alapvetően konstruáló tartalmat, nem végezték el a képek olvasását (*A magyar sajtó története* illusztrációi ezt a funkciót nem láthatták el), a grafikai mellékleteket így legfeljebb csak elválasztva, megemlítve kezelték. Ugyancsak nehézséget okoz, hogy az újabb módszertanok felől nem áll rendelkezésre magyar divatlapot illető monográfia, mely mintául szolgálna egy sokszempontú, összművészeti igényű tanulmányozáshoz.

Az alábbiakban én sem végezhetem el a Honderü monografikus vizsgálatát, legfeljebb csak felhívhatom annak szükségességére a figyelmet, valamint az irodalomértés eddigi megállapításának revidálására vagy legalább újraszínezésére tehetek kísérletet. A Petőfi-kultusz következtében olykor ördögi színeket öltött (pl. „a szennyes folyó, mely besározza Krisztust magát, az irigység, amely előtt az Isten sem szent, hozzányúltak a mi bálványunkhoz, s megpróbálták lerángatni magukhoz a porba”)⁵⁷⁵ lap újraolvasása elengedhetetlennek tűnik, miután a kritika a Honderüt máig „kárhóztató”, „károkat okozó”⁵⁷⁶ jelzőkkel illeti. Egyedül Korompay H. János találta „elgondolkodtatónak”, hogy a lapban megtaláljuk „Kazinczy Gábor, Kemény Zsigmond, Tompa Mihály és Vajda János nem egy művét”, Egressy Gábor Párizsból küldött leveleit, cikkeit, Kazinczy Ferenc Dessewffy Aurélhoz írt leveleit, valamint Petrichevich akadémia székfoglalóját, Milton *A veszett paradicsom* c. értekezést, amely „Az ember tragédiájának egyik forrása lehetett”.⁵⁷⁷ E megállapítások „kihangosítása” mellett csatlakozni szeretnék a Magyar Sajtótörténetben T. Erdélyi Ilona Honderüről írt

⁵⁷⁵ *Petőfi-Könyvtár* III. füzet, szerk. ENDRÓDI Sándor, FERENCZI Zoltán, Budapest, 1908, 93.

⁵⁷⁶ Az egyébként kiváló, korszerű Kerényi Petőfi-monográfia (természetes módon időnként ugyancsak a hagiográfia műfajába áthajolva) efféle pejoratív jelzőkkel illeti a Honderüt, és amikor megemlékezik a lap kedvező Petőfi-kritikáiról, legfeljebb „fegyverszünetnek” tartja azokat. Miután a lap következetesen Petőfi „népies” költészete nyomán fejt ki ellenállást (1845 után már személyeskedő eszközökkel is), és a *Cipruslombokat* vagy a *Felhő*-ciklust elismeréssel elemzi, inkább egy bizonyos poétika elutasításáról van elsősorban szó.

⁵⁷⁷ KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében*, i.m., 372-273

megállapításaihoz, melyek a lap történetét két korszakra osztják (első színvonalas periódus: 1843, 1844 (és 1845), majd az ezt követő dimenzió-vesztés 1848-ig), az első periódust pedig számos szemszögből méltányolja. E korszakolást támasztja alá a lap kritikátörténeti tanulmányozása is.⁵⁷⁸

A lexikon kultusz narratívájából kiemelkedő, „adatközpontú illemkódexének” néhány általánosabb észrevételét is szeretném az alábbiakban nyomatékosítani, alaposabban körbejárni. Nagyobb teret kívánok szentelni a lap nemes, jóindulatú és „áldozatkész” programjának, kiemelkedő vizuális anyagának („ízléses fejlécek”, „ötletes illusztrációk”, „humoros zsánerképek”, „gazdag műmellékletek és metszetek”), valamint hogy a Honderü munkatársai közé „irodalmunk legjobbjai is” tartoztak.⁵⁷⁹ Külön tárgyalandó továbbá a folyóirat Petőfi-kritikája, mely tágabb kontextusban a már elemzett korabeli (radikális) irodalomszemléleti paradigmaváltást, az új esztétikai normát elvető Petrichevich-életműbe illeszkedik. A T. Erdélyi által szakaszokra osztott Honderü-történet pontosan láttatja a korabeli politika polarizálódási folyamatát, az irodalom „hadszíntérre” válását, mely egyébként Széchenyi pályáját is fordulatszerűen befolyásolta. Hogy a dimenzióváltásban a közélet radikalizálódása mennyire együtt járt egy új költészeti poétikával, Petrichevich alábbi megjegyzéséből válik kiolvashatóvá: „kik *politikai hitőkben túlzóknak* neveztetnek, azok esnek hírlapiralomban [sic!] is a legvastagabb durvaság’ bűnébe. Nem igen ismerünk *parasztónú író*t, ki egyszermind a túlzók közé számíttatni ne szeretne.”⁵⁸⁰ A hangnemváltás értékeléséhez azonban nem elhanyagolható történeti tény, hogy az elbeszélésmodorok radikalizálódásában, az opposíció növelésében „a Pesti Divatlap megelőzte a Honderüt”.⁵⁸¹

6.1. A lap kialakulástörténete

Miután Petrichevich választási stratégiát, kulturális gyakorlatait befolyásolták a szülőföldjén megtapasztalt művészi elgondolások, lapalapító elképzelései mögött így ott munkálhatott az első magyar irodalmi és kulturális folyóirat, az Erdélyi Múzeum (eredeti címe: Erdélyi Muzéum, 1814-18) mintája.⁵⁸² A Kolozsváron, főúri támogatással megjelenő lap

⁵⁷⁸ KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében*, i.m., 289. Korompay H. János ugyancsak hangsúlyozza, hogy a Honderü anyagát „Petőfi nézőpontjából, tehát csak közvetve” ismerjük. Korszakolásában eligazítónak azt találja, hogy a lap miként válik egyre korszerűtlenebbé a neoklasszicizmus ideálját rendületlenül követve.

⁵⁷⁹ *A Magyar Sajtó Története I.*, szerk. KÓKAY György, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 609-610.

⁵⁸⁰ Honderü, 1845/II, 41. [kiemelés tőlem, KAE]

⁵⁸¹ KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében*, i.m., 371.

⁵⁸² Petrichevich olykor hivatkozik is a lapra, pl. Honderü, 1845/II, 41.

előfizetői között magától értetődően apja neve is olvasható,⁵⁸³ így Horváth Lázár kulturális szocializációjának egyik fontos élménye lehetett, kiváltképp, hogy a folyóirat (kezdeti) sikere mögött éppen a magyarul beszélő (erdélyi) nemesség állt, célja pedig (hasonlóan nagybetűvel) „a Nemzeti nyelv” „a nemzeti Literatura körül való igyekezeteknek mozgásba hozása” volt. Az erdélyi folyóirat „egységes és határozott irányvonalával fontos szerepet játszott a nemzeti irodalom hagyományközösségi paradigmájának kialakulásában”,⁵⁸⁴ célszerű ezért a továbbiakban innen nézve is értelmezni a Honderü nemzeti nagyelbeszéléshez kötődő programját.

Természetesen az 1820-as, 30-as években immár Pesten differenciálódó magyar lapkultúra (a Tudományos Gyűjtemény, az Élet és Literatura, az Athenaeum, majd a divatlapok következtében) már jóval folytonosabb, jelentősebb szellemi erőteret jelentett, mint a korábbi, szórványosabb erdélyi lapkísérletek. Petrichevich a 30-as évek második felétől kapcsolódott ehhez az új nyilvánossági térhez, és a korszak jelentős lapjaiban „jelentette meg jó megfigyelőképességéről, sokoldalú tájékozottságáról, alapos zenei és képzőművészeti ismeretekről tanúskodó írásait.”⁵⁸⁵ Az újságírói gyakorlat tehát nem volt idegen tőle (szerkesztői hitvallásában maga is deklarálja „többi évi tapasztalását e mezőn”),⁵⁸⁶ kiváltképp, hogy *Kaleidoskopjának* műfaji jegyei szintén e kifejezési forma felé irányították.

A Honderü „a reformkori magyar újságírás jellegzetes termékének”,⁵⁸⁷ az irodalmi divatlap-műfaj klasszikus megnyilvánulása, mely „a kor [...] szemléleti jellegzetességeinek, elméleti vitáinak dokumentumait” is őrzi.⁵⁸⁸ Benne szépirodalmat és társaséletet (közvetve társadalmat) tárgyazó írások jelentek meg, melyet a lap kettős szerkezete tovább hangsúlyozott: a Pesti Salon (a folyóirat második része, melléklapja) fizikailag és tematikusan elkülönült. Ez utóbbi ma leginkább a magazin fogalmkörével közelíthető meg: nevelő célzatú publicisztikák, könyvrecenziók, beszámolók, érdekességek, országos és külföldi hírek, olvasói levelek, viccek, illusztrációk, karikatúrák, olykor akár még szabásminták is tartoztak ide.

Az újság alapításához egy korábbi folyóirat, a Természet lapengedélyét használták fel. Az indulás körülményeiről további adatok nem ismertek, ezért nem igazolhatók, csak

⁵⁸³ Erdélyi Múzeum, 1814/1, 169.

⁵⁸⁴ S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai : a nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, i.m., 367.

⁵⁸⁵ *A Magyar Sajtó Története I.*, szerk. KÓKAY György, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 608-609.

„sokat dolgoztam hírlapoknak” – írja maga is naplójában, számos írása jelenik meg a kor meghatározó témáiban, Pest névű lapjaiban, így a *Rajzolatokban*, *Athenaeumban*, *Honművészből*. Cikkei listáját l. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái IV. kötet*, Horánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1896, 1267.

⁵⁸⁶ Honderü, 1843/I, 290.

⁵⁸⁷ *A Magyar Sajtó Története I.*, i.m., 435.

⁵⁸⁸ KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében*, i.m., 289.

valószínűsíthetők az olyan elbeszélések, mint hogy Zichy Antónia, Batthyány nagyhatású és befolyású felesége szorgalmazta volna a Honderü kiadását.⁵⁸⁹ Ha ez filológiaiilag nem is támasztható alá, mindenképp jelzésértékű, hogy a lap vonzásterében az efféle narratívák elképzelhetővé váltak.

A nyilvánvalóan temérdek kézirattal operáló szerkesztőségi munkából jelenleg nem ismert eredeti forrásanyag. A folyóirat életre hívása kapcsán csupánegy levél érhető el, melyet 1842-ben Petrichevich Fáy Andrásnak küldött, ez pedig már azonnal jelezheti, hogy induló szándéka messze túlmutatott a konzervatív sajtó megteremtésén:

„Emich Gusztáv úr pesti könyvárus átvevén Kunoss [Endre] úrtól Természet című lapját, s azt Honderü és Pesti Salon (mellék lap) név alatt egy műveltebb közönség kívánatainak lehetőleg megfelelő divatlappá szándékozván átváltoztatni (1843), lapjainak szerkesztését magamra vállaltam. Ha Emich úrnak ezen első szépirodalmi kísérlete akképp fogna sikerülni, mikint a tisztelt úr bennem helyezett bizodalmanak megfelelni énmagam igyekezendem, akkor szép és nemes célja elvértve nincs. De ez csak úgy történhetik a legjelesb írói tehetségeket e' célra megnyerni szerencsés lehetek. Ily reményben szólítom föl ezennel a tekintetes Urat. Méltóztassék válaszáat, és vállalatomhoz járulása esetében kívánatait minden tartózkodás nélkül nekem most előlegesen is azért tudtomra adni, hogy – mielőtt a még hivatalos utakon késlelkedő engedélyünk, melly mint reményljük soká nem késendik) leérkezendett – tudhassam, kik azok, kiknek lelkes pártfogasukra e' lap létesülése esetében biztosan és eleve számíthatok, a programot is természetesen csak akkor szétküldendő.”⁵⁹⁰

A lap – indulása után – nagy népszerűségnek örvend, ezt a szerkesztő március elején rögzíti is: „előfizetőink száma [...] ily rövid idő alatt is többre szaporodott, semmint legmerészebb reményeink sejdíteni engedék.” Az írók, műkedvelők, tudósítók, illusztrátorok érthető módon szívesen társulnak a prosperáló vállalkozáshoz: „ismert íróink jelesbjei, [...] levelezők és munkatársak, szellemdús hölgyek és szeszélyteljes rajzolók csatlakoznak

⁵⁸⁹ Batthyány Lajos első életrajzában, Neustadt *Aufzeichnungen eines honvéd c.* munkájában olvasható az alábbi adat: Zichy Antónia, Batthyány nagyhatású és befolyású felesége támogatta „a magyar irodalmat, úgy, hogy a már említett Horváth – a szalon Hoffman-szerű figurája – egy magyar divatlapot is kiadhatott, eredeti párizsi képekkel.” MOLNÁR András, „Egy honvéd feljegyzései” *Batthyány Lajos grófról*, i.m., 57.

⁵⁹⁰ OSZK kéziratár, jelzet nélkül [aláhúzza: eredetiben]

naponnan saját jó szándékból lapunkhoz”.⁵⁹¹ Ehhez hozzájárulhatott, hogy „pályatársaival”, a többi lappal ekkor (még) fő szólama a bajtársiasság volt: „Őszintén reméljük, hogy e két divatlap [ti. Regélő Pesti Divatlap] üdvös versenyzésre fog alkalmat adni, valamint írók úgy művészek között is. Bizony szomorú dolog lenne, ha egy 4 millióból álló magyar népesség két kis divatlapocskát sem tudna fenntartani, akkor midőn csak a szomszéd némethonban is számuk sáskamennyiségű.”⁵⁹² Később hasonló lelkesedéssel fogadja az Életképek új szerkesztőjét, Frankenburgot is: „Szívünkől óhajtunk jó sikert a korszerű vállalatnak, mely mint a kiadó úrnak, úgy a szerkesztőnek is irodalom körüli érdemeiket csak emelendi.”⁵⁹³ Deklarálja, hogy „összetett vállalkal akarunk haladni bajtársainkkal azon cél felé, melyet ők is, mi is lapjainknak tűzénk: közremunkálatunkkal [sic!] a hon díszét és a magyar irodalmat emelni.”⁵⁹⁴ s épp ezért óhajtja „mindkettőnek a remélt sikert.”⁵⁹⁵ Az első évfolyamokban épp ezért rendszeresen „ajánlja meg szemlélésre” hírei közt a lap társak irodalmi anyagát. (Pl. „Mai számunk Frankenburg Adolf úrnak új és szebb alakban megjelenendő [sic!] Életképeinek programját viszi szét. Ez érdekesnek ígérkező haviratot részvevő figyelmébe ajánljuk t. olvasóinknak.”)⁵⁹⁶

6.2. Nemes és elkötelezett program

A Honderü dedikációját tekintve szintén a divatlap klasszikus műfajához csatlakozik: a hölgyvilágot szólítja meg, célja pedig a hagyományközösségi narratívához kapcsolódva a magyar nyelv, a magyar irodalom terjesztése, hiszen „nyelv nélkül van-e irodalom, lehet-e nemzetiség, lehet-e műveltség”, miközben „a magyartalanság súlyos vétke maiglan” terheli a „hölgyosztályokat”⁵⁹⁷ A lap nemcsak a honismeret, nemzeti és női identitás, hazai irodalom terjesztésében vállalt oroszánrészt, hanem csatlakozott az új sajtónyilvánosság aktualitásához is, így a Honderü az urbánus létforma, a nagyvárosi hétköznapok, a közélet minden addiginál naprakészebb, hitelesebb képét nyújtja (saját megfogalmazásában a Honderüt „a két Hon társadalmi életének [...] hű tükrévé emelni”⁵⁹⁸ szándékozik) – mind verbálisan, mind vizuálisan.

A lap alapító manifesztuma kevésbé tért el a vele egy időben jelentkező folyóiratokétól, legfeljebb kontúrosabb benne a felsőbb körök magyarosításának célja. Amint Vahot a Pesti

⁵⁹¹ Honderü, 1843/I, 289.

⁵⁹² Honderü 1843/I, 207.

⁵⁹³ Honderü 1843/I, 127.

⁵⁹⁴ Honderü 1843/I, 292.

⁵⁹⁵ Honderü 1844/II, 64.

⁵⁹⁶ Honderü, 1843/II, 680.

⁵⁹⁷ Honderü 1844/I, 189-190. – 1844-ben a magyar nyelv hivatalossá válását köszönti e szövegben.

⁵⁹⁸ Honderü 1844/I, 837.

Divatlapban egy művelt nemzeti középrend szolgálatát hangsúlyozta, úgy a Honderü is egy műveltebb közönség kívánalmainak igyekezett megfelelni – fő intenciójuk egyformán a magyar nyelv és irodalom népszerűsítése. E hivatástudatot jelzik az olyan refrénszerű, ma már patetikus, a korszakban azonban közbeszéd részét képező kiszólások is, mint például a lapszerkesztő számára „a végzet [olyan] pályát nyitott, mely a legszentebb érdekeket, a nemzetiségét kezelni köteles”, azáltal, hogy megőrizze „nemzetiségünk legdrágább kincsét, az édes anyanyelvét”.⁵⁹⁹ Hangsúlyosan ki is kéri magának: ha „a Honderü alakja, stílje, hangja és társalgási modora arisztokratái, [...] legalább szeretnék, hogy az lenne, [...] de ha azt költik ellene, hogy a szellem, mely lapjait áturalja, nem nemzeti [...] és (mindenek fölött) nem éppen oly józanon *szabadelvű*, mint akármelyik lap az összes magyar irodalomban”, az alaptalan rágalom.⁶⁰⁰ Miután a nemzetiségi program a jogkiterjesztéssel ekkor szorosan összefüggött (vö. a nemzetiségek magyarosításért „cserébe” szintén ezt ajánlották fel), így a Honderüben a társadalmi előítéletek irtása, a közfalak gyengítése, a polgárosult értékrend népszerűsítése jelenik meg. A haladó szellemiség vagy az alkotmányosság vállalása nem volt kérdés a lap számára,⁶⁰¹ a kánonban meggyökeresedett hízelkedés vádja jóval árnyaltabb a lap egészét tekintve, nemcsak a hagyományközösségi paradigma megteremtése, de az angolmán diskurzus felől nézve is. „A Hitel, Világ, Stadium és mások, igaz, nem hangzának fuvolamódra, sőt némely füleket tán velőig is megrázkódtatának: de létre kapott a gőzhajózás, létre a vasutak eszméje, a váltójog, a hengermalmok, selyemtenyészet, lónemesítés, pesti kikötő, állóhíd”.⁶⁰²

Figyelemre méltó, hogy a korabeli lapok kritikai horizontjait tanulmányozva sem tátong végletes távolság a magyar irodalmi hagyományhoz fűződő értékítéleteik szempontjából. A régi magyar irodalom jeleseitől elkezdve Kazinczyn és a Kisfaludy-testvérek művészetén át, Katona Józsefen keresztül Kölcsey Ferencig azonos eligazodási pontokat jelenítenek meg hasábjaikon.⁶⁰³ Ezen azok a tónusbeli különbségek sem változtatnak végeredményében, ha például Kisfaludy Sándor vagy Károly művészetét a Honderü változatlan elismeréssel övezte, míg Petőfi Kisfaludy Károlyt „másodrendű tehetségnek” tartotta, hiszen egyfelől a Pesti Divatlap és az Életképek is számos tisztelő megjegyzést tettek a Kisfaludyakra, másfelől a kánon máig megőrizte nevüket, életművüket. Bár a Honderü az 1840-es évek második felétől már csak elvétve tud korszerű poétikákkal párbeszédbe kerülni, még ekkor is publikál időtálló

⁵⁹⁹ Honderü 1844/II, 96.

⁶⁰⁰ Honderü 1843/II, 683. [kiemelés az eredetiben]

⁶⁰¹ Időről időre felmerül a lapszerkesztőben, hogy „azon a pénzen, melyen [...] itatósdit és alkotmányos agyonverősdit játszottunk”, mennyi minden hasznosabbat lehetett volna cselekedni. Honderü 1844/II, 161.

⁶⁰² Honderü 1843/II, 312.

⁶⁰³ KOROMPAY H. János, A „jellemzetes” irodalom jegyében, i.m., 290-302.

vagy kivételesen friss meglátásokat hasábjai közt. Így „Petőfi erőteljes s gyakorta a nagyszerűségig emelkedő költészetéről” írt elismerés, vagy épp Arany János („*Népköltő!!!*” felkiáltással bevezetve) *Toldijának* dicsérete is megjelenhet lapszámaiban.⁶⁰⁴

A Honderü felszólítása a korabeli női szereplehetőségek szempontjából is tanúságos, miután tevékeny funkciókört jelöl ki számukra („ragadjátok hát meg szellemét a kornak”): a magyar nyelv és kultúra letéteményeseként, „Magdolnáiként” határozza meg őket. Biedermeier hangnemű kiáltványát („ha kedves lesz a bimbó [ti. a bontakozó Honderü], engedjétek azt bájvirággá fakadozni gyönyörű szemeitek édes sugarában”) Vörösmarty programverse (*A magyar hölgyekhez*) teszi veretessé. Az új női identitásjegyeket igyekszik lap példamutatással is legitimálni, például portrét közöl az első (és egyetlen) magyar királynőről, Mária Teréziáról, e „bájos nőről” is, akit „nemzeti büszkeségünknek”, a magyar történelem „fénypontjának” jelöl ki. A női szerepkör bővítéséhez közvetlenül járul hozzá, hogy gyakran közli nők írásait (Karacs Teréz, Bethlen Jánosné, Wesselényi Polixéna, Lemouton Emília tollából), sőt olykor rajzait (pl. Ruprecht Adél munkáját) „a női emancipációt [sic!] annyira elősegítendő”.⁶⁰⁵ Nemcsak közösségi felelősségvállalásra, a „haladási eszmék” felvállalására buzdítja őket,⁶⁰⁶ hanem szellemi téren, szociálisan is kiáll a nők mellett, például „első helyen” közli a „tervet és felszólítást egy magyar nőnevelőnek képző nevelőintézet fölállítására”, melyet „a nemzeti közfelvirágzás” letéteményeseként reklámoz.⁶⁰⁷ Petrichevich egyik programbeszélye pedig „a társasági illedéknek [illemkódexnek] fölládozott úri hölgyről” szól, melyben részvétet kíván ébreszteni azok iránt, akik nem házasodhatnak szerelemből, miközben férjeik „bérlett kedvesésüknél dorbézolnak” – épp ezért ideje volna az előítéletek [ti. hogy különböző társadalmi osztályok tagjai nem házasodhatnak] ledöntésének.⁶⁰⁸

A lap programjának része továbbá a hazai képző- és zeneművészet meghonosítása, népszerűsítése (mely művészeti ágak, mint láthattuk, már a *Kaleidoskopban* is fontos viszonyítási mezők voltak), hiszen „nincs szépművészet neme, mely kifejtve volna honunkban.”⁶⁰⁹ Ezért minden Műkiállításról (egyúttal a bécsiokról is) előre és utólag tudósít,

⁶⁰⁴ Honderü 1847/I, 187, Honderü 1847/II, 15.

⁶⁰⁵ Honderü 1843/I,101. Hogy e nőírók a műkedvelői tevékenységi körön túlléptek, bizonyítja például Lemouton Emília munkássága, akinek fordításait Arany számításba vette saját dolgozatai során. VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, MTA, Budapest, 1929, 73.

⁶⁰⁶ L. *Hölgyek emlékirata 1790-ből* Honderü 1843/I, 657.

⁶⁰⁷ Honderü, 1844/I, 585-587.

⁶⁰⁸ Honderü 1843/I, 469-470. A biedermeier lap természetesen még sokat megőriz a korábbi nőideál-képből is, pl. „a boldogság eszköze sorsoddali megelégedés”, a női sors betöltése, mint a békés házi kör stb. Vö. *Nyiltlevelek* [sic!] *Teréz testvéremnek* cikksorozat

⁶⁰⁹ „Hol van épület (a budapesti hidat sem mi készítjük, mely építészeti szépségre a világemlékek közé lehetne sorozható? Hol vannak festőink, [...] hol képcsarnok, melyet Európa művelt zarándokai fölkeesnének? Virágzik-

petíciót fogalmaz érdekükben,⁶¹⁰ megbízható ítéleteivel pedig helyesen irányítja olvasói figyelmét, pl. „Barabásunk *Utazó cigánycsaládja Erdélyben* egyike minden biztonnal idei műkiállításunk legjelesb festvényeinek [...]. Borsostól is egy képünk van, és ez is a legjobbak egyike. Jelenet egy bécsi hídon”.⁶¹¹ A magyar festészet színvonalának emeléséhez közvetlen hozzájárulhatott, hogy máig kanonikus műveit emeli ki, pl. „Barabásunk közméltánnyal fogadott [...] Galambpostája” vagy „egy erdélyi havasi utazó oláh család” „szép reményekre jogosítanak”.⁶¹² Markó Károly ecsetjét is lelkesen emlegeti, buzgón üdvözli, mikor gróf Károlyi „hosszasb Olaszhonbani mulatása alatt egypár gyönyörű tájképet vásárolt, és még többeket rendelt meg maga számára Markónk híres műtermében.”⁶¹³ A Honderü kétségkívül a magyar festészet intézményesülési folyamatainak egyik dokumentumforrása:⁶¹⁴ részletes kiállítás-leírásai aprólékosan tájékoztatnak a képzőművészet aktuális állapotáról, de a deskriptív funkció mellett tevőleges szerepet is játszik, például mikor a Nemzeti Múzeum építése közben felhívást intéz a mágnásokhoz, hogy képgyűjteményeiket „szállásolják el nemzeti csarnokunkban”.⁶¹⁵ Egyúttal a professzionalizálódás mozzanatait is rögzíti: „örömünkre szolgál mondhatnunk, hogy Barabásunk ecsete évről évre méltányoltabb [...]. Isten hála, csak van egy-két művésznünk immár, kinek nem kell a kenyér után futnia”.⁶¹⁶

Az iparművészet terén hasonlóan buzgó tevékenységet folytat: beszámolóit nemcsak a korszak tárgyi kultúráját tárják fel, hanem társadalmi elköteleződésről is tanúskodnak: már pár héttel a Védegylet hivatalos megalakulását megelőzően annak szellemiségét közvetíti: „mindent, mit szükségeitek vagy kényelmeitek fődözésére a magyar Haza megadhat, arra [...] külhoni gyártmányt ne használjatok.” Később külön kiemeli „Kossuth Lajos úrnak ez ügy körüli fényes érdemeit”, és közli buzdító beszédei kivonatát, amint ezt követően figyelemmel kíséri az egylet alakulását, mely „a legnagyobb, mely Magyarhonban valaha keletkezett”. Kossuth szavai ezúttal egybecsengnek Petrichevichével: „mit nekünk a honi műipar nyújthat, azt idegentől venni valóságos önhonunk elleni bűn”.⁶¹⁷ A Védegylet kapcsán Petrichevich megfogalmazza az első magyar szuvenir bolt ötletét is: „az idegenek keresve keresik

e dicső szobrászat? Vannak-e philharmóniai intézeteink? ... s [...] a tánc áll a költőiség zenitjén?” Honderü 1843/II, 83.

⁶¹⁰ pl. *Festészeti csarnok 1843, Iparműkiállítás 1843, Értesítés a pesti ez idei műkiállítás ügyében, Bécsposzsoni [sic!] levél a Honderühez* stb.

⁶¹¹ Honderü 1843/II, 84-85.

⁶¹² Honderü 1843/II, 772.

⁶¹³ Honderü 1844/I, 94.

⁶¹⁴ Például: „Jeles festésznünk, Barabás, jövő hó 2-dikán nyitandja meg festészeti iskoláját. Az órák hetenkint háromszor tartandak. A tantárgyak közt a távtan is (Perspectivelehre) foglaltatik.” Honderü, 1844/I, 558.

⁶¹⁵ Honderü 1844/I, 95-96.

⁶¹⁶ Honderü 1844/II, 224.

⁶¹⁷ Honderü 1844/II, 147.

fővárosunkban a nemzeti cikkeket, és azokat nem lelik. Állítassék föl tehát akár az iparegylet, akár pedig egyesek vállalata által legnépeseb [sic!], legcímereseb utcáink valamelyikében egy nemzeti bolt, melyben mindennemű nationalis cikkek – melyek csak Magyarföld valamelyik részének külön sajtóságait teszik [...], a legválogatottabb minőségben legyenek föltalálhatók.”⁶¹⁸

Eközben a magyar zene alakulástörténetét is követi, minden látókörébe kerülő zenei eseményről beszámol, elődeinél behatóbban ismerteti a produkciók részleteit, értően kommentálja az előadásokat, az „operamán Petrichevich Horváth Lázár Honderüje” „a benfentes magabiztosságával jelenik meg a színen”,⁶¹⁹ mely olyan szakcikknek is igyekszik fórumot teremteni, mint például a Nemzeti Conservatorium szakmai tervezete, szabályzata, hiszen „fölötte célszerűnek hisszük ez ügyet beszöni a nyilvánosság tarka szőnyegébe”.⁶²⁰ A zene hazai intézményesülési formálódását jelzik a Honderü olyan híradásai is, mint mikor az első magyar zenei szaknyelv megteremtésére irányuló műszó gyűjtemény megjelenéséről ad cikket vagy a Pestbudai énektanoda éves vizsgálóelőadásaitól számol be.⁶²¹ A magyar zene születésének továbbá olyan mozzanatait rögzíti, mint Erkel *Hunyadi Lászlójának* bemutatója. Ennek kapcsán Petrichevich részletes elemzést is ír *Hunyady László dalmúróról s a magyar zenetanról* címmel, melyben – saját szavaival szólva – igyekezett behatolni „a kompozíció szellemébe”.⁶²² E cikk – mint már több szempontból korábban is felmerült – az opera első szakirodalmi igényű megközelítése, érdekessége pedig, hogy a tanulmány mottójául Erdélyi János irodalmi leveleiből (*Levelek Ottíliához*) választ egy sort, mely nemcsak műfajalakító *Kaleidoskopjával* teremt folytonosságot, hanem közvetve Erdélyi népköltészeti koncepciójához is csatlakozik. Az elemzés alaptézise szerint ugyanis éppen „legpóriasabb népdalaink”, „hortobágyi csárdásaink”, e „fönnálló dús anyag” teremtheti meg a magyar zene jövőjét, Erkel pedig éppen arra mutatott rá, hogy „miképp lehetend európaivá emelni a csárdák gyönyörű melódiáit”, miként lehet „magyar zenetant”, „magyar stílt” teremteni, és ezáltal az „európai polgárosodás” és műveltség dicső eszméihez csatlakozni.⁶²³ Petrichevich azt a ma már zenetörténeti axiómát állapítja meg történeti rálátás nélkül (!), hogy Erkel a magyar komolyzene

⁶¹⁸ Honderü, 1843/II, 353-354., Honderü, 1844/II, 241, 273.

⁶¹⁹ TALLIÁN Tibor, *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei*, i.m., 86, 347.

⁶²⁰ Honderü, 1843/II, 11-14.szám

⁶²¹ Honderü, 1844/II, 47, 112.

⁶²² Honderü 1844/I, 273.

⁶²³ Honderü 1844/I, 208, 205, 207. „csak a nemzet múltjában, és – melyet az visszatükröz – saját jellemében gyökerezett tárgyakkól fakadhat ki egy valódi föns égű nemzeti zenészet” Uo., 209-210. Itt természetesen nem a (bartóki szóhasználatban) parasztzene művészi megfogalmazásáról van szó, hanem a „magyar nóta név alatt ismert” zenéről, mely „e műnek teste s vérébe ment át”. Honderü, 1844/I, 275. A kettő különbségének problematikusságáról l. a már hivatkozott Bartók cikket. (BARTÓK Béla, *Liszt Ferenc*, i.m.)

egyik megalapítója: „ő egy zeneárva káoszából egy zenészeti világot teremtett”, és „ha van a magyar zenének jövője, ha a zeneművészetben magyar iskoláról, magyar stílről valaha szó lehet a polgárosodott népek között, úgy annak megalapítását Hunyady László szerzőjének fogja köszönni nemzetünk”.⁶²⁴ A Honderüben számos további komolyzenei elemzés, előadás-kritika, társulati beszámoló jelenik meg, Tallián Tibor megfogalmazásában az 1840-es évek magyar sajtójában Petrichevich „a legközelebb jut ahhoz, amit analitikus operakritikának nevezhetünk.”⁶²⁵

A lap küldetését továbbá olyan konkrét, kézzelfogható programok is tárgyazzák, mint a mellékletként megjelenő felhívások, például „Széchenyi István levele a Jelenkor szerkesztőjéhez”, „Széchenyi István fölszólítása a pesti kikötő ügyében”, vagy épp a Honderü által pontokban közölt Széchenyi-felhívás a kétgarasos adóról.⁶²⁶ Széchenyi „álomrázó munkájához” kapcsolódni pedig már önmagában elköteleződés, hiszen ő az „ki szunnyadó nemzetünket fölébreszté, ki annak minden elemét mozgásba hozta, hogy életre keljen”.⁶²⁷ Ezt az eszmei elköteleződést pedig átfogó címként a lap neve biztosította, kontúrozva egyúttal a lap urbánus kontextusát: a „honderü” szó ugyanis „Széchenyi Istvántól származik, ki egy kedélyes beszélgetés közben így kívánta neveztetni Budapestet.”⁶²⁸

6.3. A Honderü szövegüniverzuma

A Honderü a mindenkori kánon számára megkerülhetetlen szövegtörzs, hiszen több tucat Vörösmarty vers (például híres bordala a *Keserü pohár*, mely aztán Erkel operájában Petur dalaként válik országszerte ismertté, de itt közli 1844-ben *A merengőhöz* költeményét is), Tompa Mihály művek, két jelentős Petőfi vers, fontosabb kismesterek költeményei stb. jelennek meg itt. A lapban 1845-ig a Tízek Társaságából Lisznyai Kálmán, Degré Alajos, Tompa Mihály, Bérczy Károly számos művel képviseltetik magukat, vagyis szükségszerű nemzedéki csoportosulásukig szívesen írtak a Honderünek.

Jósika Miklós és Kemény Zsigmond prózai darabjaiból is gyakran „közöl mutatványt”. Jósika *Élet útjai*, *Akarat és hajlam* vagy *Adolfine* („e lapok számára dolgozott legújabb regénye”), illetve Alt Móric álnévvel megjelent *Úti kaland* ciklusa itt lát először napvilágot. Ez utóbbi a Jósika-életműben és a korabeli irodalmi diskurzusban is szokatlan helyet foglal el, miután a történelmi tematika helyett „oly szembeszökő ügyességgel találja el nemzeti életünk

⁶²⁴ Honderü 1844/I, 276, 277.

⁶²⁵ TALLIÁN Tibor, *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei*, i.m., 415.

⁶²⁶ Honderü 1844/II, 45.

⁶²⁷ Honderü 1844/II, 111-112.

⁶²⁸ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái IV. kötet*, i.m., 1267.

sok bibéjét.”⁶²⁹ E szándékot az első szöveget indító iniciálé is illusztrálja: a képen egy alak, magát megvilágítva, épp *tükörbe* néz. (10. melléklet) Kemény Zsigmond (akit Petrichevich különben is „az erdélyi diplomáciának legjelesb oszlopának”⁶³⁰ titulált) első prózai kísérletei is a Honderüben debütálnak, például kivonatok az *Élet és ábránd*ból, mellyel „Kemény a pesti irodalmi életbe akart magának [...] utat nyitni”.⁶³¹ A Honderü szépirodalmi *szándékait* körvonalazza az első szám anyaga, így Vörösmarty verse vagy Kuthy Lajos novellája – ezt a nívót a továbbiakban olykor sikerül tartani, olykor alulról vagy felülről súrolni, és természetesen időnként elvéteni. A szerkesztők időnként számvetést tartanak, és maguk is tisztában vannak a szépirodalmi anyag ingadozó színvonalával („adtunk – nem tagadhatjuk – adtunk [...] sok középest”), de pontosan érzékelik a lap kvalitásos szerzőit: Czuczor, Jósika, Kisfaludy, Vörösmarty kiválóságát.⁶³²

Filológiaiag olyan megkerülhetetlen textusok is itt kapnak nyilvánosságot először, mint Kazinczy és Dessewffy Aurél ki nem adott levelezése. (Ez utóbbi „irodalmi kincsek” „már magokban érdekesek”, mely tetézve van azon „körülmény által, miszerint azok egy gróf Dessewffy Aurélhez intézvék”.) Forrásközlés szempontjából továbbá olyan izgalmas szövegek kerülnek publikálásra, mint Kisfaludy Sándor hátrahagyott versei *A magyar nemzetnek utolsó száz éve*, vagy egy csemegének számító kuriózum, részletet Józef Wybicki, a lengyel himnusz szerzőjének *Emlékirataiból*.⁶³³ Itt jelenik meg továbbá Barabás levele Londonból, Egressy Gábor tudósításai Párizsból, vagy John Bowring *Poetry of Magyars* szerkesztőjének egy levele.⁶³⁴

A lap minden száma a kritikai diskurzus élénkítésének igényével lép fel (melyekben „nemzetiség és pártatlanság lesz a vezérfonal”),⁶³⁵ a hétről hétre megjelenő recenziók, könyvbemutatók mellett a társadalmat érintő, kritizáló, karikírozó írások, rajzok máig rangos

⁶²⁹ Honderü, 1843/I, 409. A roppant szórakoztató, számos nyelvi leleménnyel operáló (egyres narratív megoldásai egészen a mikszáthi prózáig mutatnak) írás humorának fő forrásai természetesen különböző nyelvi regiszterek ütköztetése, a reflektált írásmód, valamint egy zsánerezett vidéki, balgatatag úrfi kalandjainak bemutatása a magyar ugaron.

⁶³⁰ Honderü 1844/I, 96.

⁶³¹ PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, MTA kiadása, Budapest, 1922, 244.

⁶³² Honderü 1843/II, 1-2.

⁶³³ Honderü, 1844/I, 743-744

⁶³⁴ Ez emlékezetünkbe idézheti Petrichevich szellemi kötődését a szigetországhoz, az említett fordításkötet kapcsán Bowringnak például levelet is ír, felhívva egyúttal figyelmét az angol kultúrkörben folytatott tevékenységi körére: „We were all very joyful surprised by, and flattered with your »Poetry of the Magyars.« – In requital of very attention toward our literature will I shortly deliver to the press a translation of *Manfred and some miscellaneous poems of Lord Byron*, which insignificant work I want dedicate to your sir, if I shall be happy enough to know from yourself, that you’ve agree in that propos.” OSZK kéziratár, jelzet nélkül [kiemelés az eredetiben]

⁶³⁵ Honderü 1844/I, 837.

forrásanyagként szolgálnak, a nevében is ezt a programot jelző Fresco-festések rovat például testközelből tudósít a korabeli városi és vidéki hétköznapiokról, társadalmi mozgásokról.

Az általánosan is detektálható, társadalomjobbító szándék tudatosságáról több megjegyzés is tanúskodik: pl. „a *Tisztújítás* [Nagy Ignác komédiája] népszerűsége [...] egy [...] öröndetesb körülményre is tanulság; t.i. hogy megért már a nemzet arra, hogy gyarlóságait szemében fölfedezzék. Próbálta csak valaki a Hitel megjelenése előtt e darabot színpadra hozni, tudom, megjárta volna az ebek harmincadát. Úgy van: Széchenyi István volt első, ki ez üdves stádiumra érlelé vérünket; és ez már nagy haladás, mert hibáinknak elismerése első, de legbiztosb lépés a jobbulásra.”⁶³⁶ Ennek égisze alatt jelenhetnek meg a lapban olyan éles hangú írások is, mint például a megyeválasztás korrupcióit leíró *Díszmenet és tanyaszemle*, de e zsánerképek néprajzi, kortörténeti dokumentumként is olvashatók: *A drótos*⁶³⁷ vagy *A házaló zsidó*⁶³⁸ a társadalom peremére szorult népcsoportok sokszínű kavalkádját mutatják be. Az urbanizációra reflektáló fővárosi életképek továbbá a legmodernebb társadalmi kérdésekkel foglalkoznak: így például a szegény lámpgyújtogató lányával, akinél „egy vastag földesúr teszi naponkint rokonsági cím alatt tiszteletét”, az uraccsal, aki „kávéház titkos kártyaasztalainál úzi szemvakító mesterségét”, az üzérkedővel, aki váltólevelek hamisításával finanszírozza fényűző életét. De felvillan a színház mellett működő bordélyház képe, a „sziréni csábhangok”, vagy a zugvendéglők, ahol „útközben megfúlt baromfikból” készítik az ételeket.⁶³⁹ A „hízkelkedő Honderü” képet tovább árnyalja, hogy parodisztikus megjegyzései célközönségét sem kímélik, például divatfi arszlánokat (**11. melléklet**), maradi gondolkodású nemeseket, vidéki méltóságokat, táblabírákat, színház páholylakókat, de akár a még bálványozott Széchenyit sem, ha például a festőművészet hazai elmaradottságáról van szó: „nézzétek rendre nagyjaink [...] szalonjait, magát Széchenyi Istvánét sem véve ki, hol fogtok olajfestvényeket lelteni, ha csak nem családi arcképeket?”⁶⁴⁰

Az apróbb hírek, tudósítások ugyancsak szociográfiai, irodalom-, művelődés- és mentalitástörténeti téttel bírnak, miközben a „szent sajtó hivatását” és az „egyetemes journalistika érdekeit” szem előtt tartva kerül a „csapszéki pletykaságokat”.⁶⁴¹ A lap a kulturális eseményeket fókuszban tartva beszámol például az újonnan épített Károlyi-palotáról,

⁶³⁶ Honderü 1843/II, 273.

⁶³⁷ A humoros életkép a nemzetiségi együttélést nyelvi kavalkádját is megjeleníti: „Gazdasszony: Jednu miszka [tál] megcsinálja kend (ujjaival négyet mutat) garajczárér [sic!].” / Drótos: Nem nyizse (ujjaival kettőt mutat) garazs. / Gazdasszony: to je méreg drága. (Drótos mit sem szól.)” Honderü 1843/II, 241.

⁶³⁸ Honderü, 1843/II, 409.

⁶³⁹ Honderü 1844/II, 237-238.

⁶⁴⁰ Honderü, 1843/II, 83.

⁶⁴¹ A Heti szemle rovat „ars poeticáját” I. Honderü, 1844/II, 223.

a Berzsenyi vagy Vörösmarty összes verseinek megjelenéséről, Vörösmarty „becses neve napjának” ünnepségéről, a korszak kedvelt turistahelyeiről, Budapest városképének alakulásáról, az első „nemzeti úszóiskola”, kisdedővó és „kisdedővóképző intézet” vagy „testgyakorlóintézet” megnyitásáról. Arról, hogy a „krisztinavárosi csinos Horváth-kertben” milyen koncerteket, kiállításokat tartottak, hogyan zajlottak a húsvéti, május 1-i ünnepségek, a balatonfüredi nyaralások (és az első Anna-bálok) – számos „hely- és népismertetése” a Kárpát-medence korabeli természeti, szociális körülményeibe enged betekintést. A hírek közt értesülhetünk Wesselényi zsibói ménésének sorsáról, vagy hogy miként folynak az akadémia, Kisfaludy-Társaság éves gyűlései, de beszámol arról, hogy a Váci utcán mely boltosok cserélik a német nyelvű cégéret, táblákat magyarra, hogy Emich könyvkereskedésének első emeletére melyik „csinos csigahágcsó” vezet, hol „hírlapok és a világirodalom legújabb termékei átnézhetők.”.

„A napi események tarka változatossága”, a „hasznos, szép, közérdekű és épületes”⁶⁴² történetek között meglevendhet például „a pesti fagyalt rosszasága”, a silány zsemle, melyet „alig lehet lenyelni”, vagy a gőzhajók elkészülése, vízrebocsátása. E hírközlések különböző kultúr- vagy mentalitástörténeti, mikrohistóriai kutatások számára elengedhetetlenek bizonyulhatnak, hiszen pontosan tudósítanak nemcsak a korszak közszereplőinek életútjáról, utazásairól, társadalmi megmozdulásairól,⁶⁴³ hanem általános egészségügyi állapotokról, gyógyászati eszközökről, étkezési szokásokról stb. A Honderü továbbá akár egyfajta bűnügyi szöveggyűjteményként, a kriminológia számára értékes forrásanyagként is olvasható, hiszen szinte minden Heti szemle közöl rendőrségi, gyilkossági és egyéb bűnözési híreket, beszámolókat. A lap külön értéke, hogy nem csupán a reprezentatív, hivatalos városi életforma, hanem annak fonákja is felbukkan hasábjai közt, akár olyan tabukkal, mint a mélyszegénység ábrázolása: a kecskeméti kapuban egy apa három „elaszott” gyermekét „kinálá a jövőmenőknek”, s mikor valaki magához veszi a kicsiket, anyjuk sírva „tör előre”, ígérve, hogy „ő azokat szegénysége dacára is, bármily erőmegfeszítéssel táplálja, neveli”. Az apa minderre azonban csak „durva szitok s ütlegekkel felelt”.⁶⁴⁴

A korszak nemzeti identitásformáló diskurzusában gyakran felbukkanak olyan tudósítások, melyek egy vélt vagy valós őshazát tárgyaznak, így Reguly Antal, „az Urálon nemzetünk rokonsági kinyomozása végett utazó hazánkfia” „terjedelmes nyelvészeti és

⁶⁴² Honderü 1844/I, 837.

⁶⁴³ pl. Kossuth Bécsbe szándékozik, „egy kissé körültekinteni, melyek lennének azon sajtói viszonyok, melyek közt lapjának – e bekövetkezett országgyűlés alatt – mozognia engedtetik” Honderü 1843/I, 645.

⁶⁴⁴ Honderü 1844/II, 273.

etnográfiai vizsgálódásaihoz” „a tisztelt közönség adományozásra kéretik”, amint hírt ad Jerney János kutatásairól is a Krím-félszigeten, melynek során „sírszobrokat fedezett föl, melyeket magyar őseink valódi sírszobrának ismert föl.”⁶⁴⁵ A lap beszámol továbbá a pozsonyi ülésező rendek háttérországáról, az „országgyűlés által annyira érdekessé vált város mozgalmairól”, például az országgyűlési Ellenzék táncünnepélyéről.⁶⁴⁶

Az 1843-ban kezdődő újabb országgyűlésen a szerkesztő-Petrichevich így már valódi riporterként vehet részt, „az országgyűlés által annyira érdekessé vált város mozgalmairól gyakoribb és hiteles tudósításokat” ad.⁶⁴⁷ Az *országgyűlés megnyitása* című beszámolója a színes riport műfajának egyik remek megnyilvánulása. A májustól zajló diétára Pestről gőzhajóval (eme „igazi jótevőjén az utazó emberi nemnek”) igyekszik „minden héten fölszaladni egyszer”, így be tud számolni olyan érdekességekről, mint például „a magyar ifjúság nemzetiségünk melletti szép buzgalmáról”, hogy Pozsonyban „aláírási ív kering egy nemzeti védegylethez járulásra. Az aláírók becsületszavukat adják, hogy a jelen országgyűlés alatt egyedül a magyar színészeti előadásokat látogatandják, s a pozsonyi német mutatványokon semmi szín és ürügy alatt megjelenni nem fognak.”⁶⁴⁸ De akár sajnálkozva, csipkelődve megjegyezheti (a korszak esztétörténeti kevertségét a mindennapok gyakorlatában megvilágítva), hogy „pozsonyi szalonélet fölötte unalmas, más gyűlpontja a fönsőbb köröknek nincs, mint a fiókkaszinók. Ilyen kettő is keletkezett. Az egyik ellenzékinék nevezi magát, a másik avval tart, hogy moderata durant [az önmérséklet megedzi az embert]. [...] A szép a dologban az, hogy vannak tagok, kik mindkettőben részvényesek.”⁶⁴⁹

Mint a lap programjában már felvillantottam, a folyóirat szinte minden száma tartalmaz hosszabb-rövidebb írást, rövid hírt, kritikát, felhívást a magyar színház vagy zene ügyében, külön rovat (*Thália*) foglalkozik a teátrum helyzetével,⁶⁵⁰ így a Honderü megkerülhetetlen adatbázis e két intézményesülési folyamat szempontjából. (Korábban említettem, hogy Tallián Tibor friss Schodel Rozália monográfiája alapvetően hagyatkozik a bennfentes Petrichevich közléseire, reflexióira.) A magyar színház történet átmeneti, képlékeny szakaszában felismeri a kritika elengedhetetlenségét, amint ezt a lap ars poeticájában is megfogalmazza:

⁶⁴⁵ Honderü, 1843/I, 515-516, 548., 1844/II, 258.

⁶⁴⁶ Honderü 1843/I, 675., 1844/I, 295-297.

⁶⁴⁷ Honderü, 1843/I, 20. sz., 675.

⁶⁴⁸ Honderü, 1843/I, 740.

⁶⁴⁹ Honderü, 1843/I, 836.

⁶⁵⁰ Ezzel Petrichevich régi szellemi elhivatottságát teljesítheti be, hiszen már az 1830-as évek közepétől törekszik „a színikritika és színikritikus lehetséges definíciójának” megfogalmazására és megvalósítására. BARTHA Ágnes Katalin, i.m., 153. Korompay H. János a rovatot „gyengének” titulálja, bár ezt követő érvelésében maga árnyalja kijelentését, és bemutatja, hogy mind Szigligeti, mind Czákó darabjairól máig érvényes megállapításokat tesz, miközben érdekes kritikátörténeti egyezéseket mutat a Pesti Divatlap vagy az Életképek színi bírálataival. KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében*, i.m., 380-384.

a „divatlap szűk tere, melynek főbb érdeket változatosság kell, hogy adjon, nem enged nekünk annyi helyet, mennyit akarnánk színi bírálatoknak. [...] Mennyi szüksége volna színházi intézeteknek, éppen korunkban egy kizárólag színi bírálással foglalkozó szilárd lapra, azt okokkal támogatni fölösleges volna. [...] nem szabad, kivált szépirodalmi lapjainkban, teljesen kizárni e nemzetkomolyságú tárgyat sem; s ez oka, hogy Tháliánk lépteit figyelemmel kísérve, felőle, ha nem is kimerítő [...] – de tőlünk telhetőleg szilárd, párttalan és rövidke bírálatokat (nem ritkán) adandunk.”⁶⁵¹

Kritikáinak kiemelt rangot ad, hogy a korabeli főszólammal ellentétben „a színészet autonóm művészetként való elismertetéséért” szállt síkra, és igyekezett „azon álhazafisággal, téveszmével szembeszállni”, mely „a színészet önállóságát a hazafiúságnak rendeli alá. A lap rendszeres állásfoglalásai így a színház és színkritika kifinomulásához, komplexitásához járultak hozzá.⁶⁵² Nemcsak bírálatok, hanem programcikkek (pl. *Nemzeti Színház, Operaügy*), apró jelentések is hosszan informálnak az ekkor formálódó színházi állapotok intézményesüléséről,⁶⁵³ a legapróbb változásokat a „legélénkebb figyelemmel kíséri”, a „nemzeti színészet ügyében tett szózatokat” közli.⁶⁵⁴ Olyan nagyobb horderejű ügyeket is aprólékosan érint, mint az operaháború, melynek egyik autentikus nézőpontját ismerhetjük meg Petrichevich tollából, ez pedig a kánon elfogult nézőpontját (ti. Petőfinek csak a drámai színjátszást pártoló állásfoglalását) árnyalhatja újra. A színház ügye a lapban természetesen íródik a korszak fontos identitás-teremtő diskurzusába, a nemzetiség kiterjesztésének ügyébe (vö. „A színpad a nyelv legbiztos iskolája.”).⁶⁵⁵ Petőfi egyik legjobb barátja, Egressy Gábor 1843–44-es párizsi tartózkodása alatti élményeiről szóló leveleit, beszámolóját (*Párisnak magyarosító ereje van* címmel), vagy címlapon szereplő színházi felhívását (*Színházügyünk és Sziglieti*) nem véletlen, hogy a Honderü közli. Ez utóbbi cikk ráadásul a népszínmű műfaji meghatározására tesz először kísérletet, ahol az új forma lényegének tartja, hogy

⁶⁵¹ Honderü 1843/I, 104.

⁶⁵² Bartha Katalin Ágnes, i.m., 154-155.

⁶⁵³ Például a különböző dialektusban beszélő színészek okozta anomáliáról („egyikkhe”, „másikhó” szavak nevetségességéről), egy „színházi nyelv” kialakításának igényéről, hogy „a légszesz újra szerfölött bűdös” stb. Honderü 1843/I, 839, 545. De felsejlik a társulati szerződések alakulástörténete is a lapban, hogy miként alakul ki e téren a színház professzionális működése: Honderü 1844/I, 805-807.

⁶⁵⁴ Honderü 1843/I, 387. Például ha a „szép Laborfalvi kisasszonynak” nem állnak jól az anyaszerepek, és ezért erre a karakterre alkalmas színésznő szerződtetését szorgalmazza. Honderü 1844/II, 63. A Honderüben jelenik meg például Schodelné egyik nyílt levele: Honderü, 1844/I, 453-456., 549-552.

⁶⁵⁵ Honderü 1843/II, 378.

„népsajátóságaink gazdagságát” tárgyazza, vagyis például az „oly kimondhatatlan bájú népdalainkat a színészet tündérvilágába” helyezi.⁶⁵⁶ Petrichevich lapjában Egressyről mindvégig a legnagyobb elismeréssel szól: a magyar színészet daliájának, „szavalószínészetünk egyik legszilárdabb oszlopának” tartja.⁶⁵⁷

Említésre méltók továbbá Petrichevich nagyobb elméleti tanulmányai a Honderüben, ilyen például 1843-ban *Jósika Miklós regényeiről s a regényirodalomról általában* cikke. A tanulmány műfaj történeti jelentőségét kijelöli, hogy Bajza *A román költésről* elméleti munkája után ez a következő kísérlet magyar nyelven a század műfajának teoretikus megközelítésére.⁶⁵⁸ Továbbá Petrichevich *Szépirodalom* rovatban publikált kisebb recenziói is fontos megnyilvánulások az életművön belül, például Erdélyi János 1844-es költeményeiről írt könyvkritikája, mely ismét autentikusabban közelítheti meg valós viszonyulását a népi költészethez. Bírálataiban ugyanis lefekteti, hogy jelene koreszméje éppen a nemzetiség: „Nemzetiségnek kell ma átlehelni mindent, mi élni, mi hatni akar: mennyivel inkább a költészetet, mely, mint legtisztább életphilosophia, a nemzet vezércsillaga szükséges, hogy legyen annak pályáján.”⁶⁵⁹ Erdélyi Jánost pedig a magyar jellem, a „pártsalaktól ment” tiszta hazafiság egyik példájának határozza meg, aki nemcsak tárgyában, reflexióiban, de „nyelve génuszában” is „szorosabb értelemben vett magyar”. A méltányoló kritika pedig kiválóan előremutat a Petőfi-költészete körül zajló eszmei vitákig: Petrichevich Erdélyi versei kapcsán egyértelműen kifejti támogató álláspontját a népi költészet mellett („alig ismerék szebb hivatást, mint a népköltéré”, mely a „lángész legnagyobb diadala”) – már ha a „költő saját egyéni érzelmeit alanyiakká magasítani” tudja, és nem marad szubjektív, melyet ő olykor a kidolgozatlan számlájára ír.⁶⁶⁰ Erdélyi irányát e téren a messzemenőig elismeri, hiszen az egyszerű tárgyat és köznépi nyelvet „művészete által megnemesítve” tárja olvasói elé.

Petrichevich Honderüben kifejtett irodalomkritikai gondolkodásának szövevényességét – mely tehát Erdélyi poétikáját méltatta – célszerűnek tűnik az 1840-es évek újabb poétikája felől is, így például Petőfi költészetének vagy Czakó drámái fogadtatásának relációjában is értelmezni. Nem kívánok a dolgozat elején már tisztázni kívánt eszmetörténeti kérdésekhez még egyszer visszatérni, azonban indokoltnak tűnik a Honderüben lezajlott diskurzust e helyen tárgyalni.

⁶⁵⁶ Honderü, 1844/I, 375.

⁶⁵⁷ Honderü 1843/II, 831-832, 836., Honderü 1844/I, 55, 65, 287.

⁶⁵⁸ Horváth Lázár tájékozottságához helyzeti előnyt jelenthetett, hogy személyes ismeretsége folytán első kézből tudott konzultálni a témáról: erről tanúskodik egy kéziratban fennmaradt piszkozat-levél Jósikától, melyben iránymutatásokat kap vizsgálódásaihoz. OSZK kéziratár, jelzet nélkül

⁶⁵⁹ Honderü, 1844/I, 386.

⁶⁶⁰ Honderü, 1844/I, 419, 386.

6.4. Új beszédmodok a Honderü kritikátörténeti horizontjában

Az 1840-es évek három legfontosabb divatlapja heterogén összetételű, mindvégig dinamikus mozgásban lévő, ellentéteket felölelő szellemi terek voltak, így nem szögezhető le egyikről sem, hogy csak a maradiak vagy csak a haladók „oldalán” álltak. A Vahot szerkesztette Pesti Divatlap szépirodalmi nívója 1845 (Petőfi segédszerkesztősége) után például ugyancsak változékonnyá vált, de korábban is „átcsapott a nyersbe, a durvába”,⁶⁶¹ Petrichevich joggal nevezhette ezt „vahotféle cirógatásoknak”. Az Életképek maga is széles utakat járt be („bókolt jobbra is, balra is”), a 40-es évek végén pedig azért válhatott végül az Fiala Magyarország lapjává, mert annak saját lapkísérlete kudarcot vallott – Jókai érkezésével pedig korábbi szerkesztője, Frankenburg (Petrichevichhez hasonlóan) ismét Bécs felé tájékozódott. Az értelmezői diskurzusban épp ezért ideje volna egyformán értéksemleges beszédmóddal közelíteni mindhárom laphoz, és egyes életművekből kiemelve e lapokat, a magyar sajtó első számottevő teljesítményét – mint már jeleztem – monografikusan megközelíteni.

Mindenekelőtt felszabadító erejű lehet – legalább egy eszmefuttatás erejéig – kiemelni e lapok közti „csatározás” szövegkorpuszát abból a „katonai” szókincsből, melybe beleíródtak. A történetírás talán azért sem tud elvonatkoztatni az egyes frontvonalaktól, mert hagyományosan offenzívaként gondolja el a polemizálást, nem pedig természetes, dialektikus viszonyként. Kerényi Ferenc egyébként lenyűgöző Petőfi monográfiája mindvégig ezt a nyelvhasználatot tükrözi: a Honderü „támadást indít” Petőfi ellen, olykor (a *Cipruslombok* vagy *Felhők*-ciklus esetében) „leteszi a fegyvert”, majd megint „felzárkózik”, hasábjai közt Petőfi ellen „egy percre sem csitulnak a támadások”, feleket „fordít szembe” egymással, összegészében pedig „Petőfi-ellenességben fáradhatatlannak” mutatkozik.⁶⁶² A magyar irodalom kritikátörténeti fordulata szintén hadi metaforaként szerepel: „megtörtént az irodalmi vezérváltás”.⁶⁶³ A szóhasználat mögé tekintve valójában Kerényi kötetében is érzékelhetővé válhat, hogy e viszonyulást korántsem lehet ennyire polarizáltan elgondolni.

Elengedhetetlen jelezni, hogy a Honderü Petőfi-kultuszban elhíresült kritikái, Zerffi Gusztáv tizenegy darabos cikksorozata, az *Egy magyar lírikus. Irodalmi levelek Dr. Laube Henrikhez Lipcsében*, valamint a Petőfi-Arany episztola-váltást parodizáló *Óda ökörszemnek és Viszontóda Sármánykához* mondhatni hatástalanok voltak, már nem voltak alakító részesei

⁶⁶¹ FERENCZI Zoltán, *Petőfi életrajza* II. kötet, Franklin Társulat, Budapest, 1896, 160.

⁶⁶² KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, i.m., 148-149, 165, 188, 189, 232, 293.

⁶⁶³ KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, i.m., 295.

az irodalmi diskurzusnak.⁶⁶⁴ nincs például reflexiójuk Petőfi pályáján belül. Egyébként érdemes Zerffi pályáját szintúgy a maga ellentmondásosságában vizsgálni, hiszen döbbenetesen fordultatos életútjával kapcsolatban egyedül konzervativizmusát szajkózni ugyancsak megtévesztő. Mint már korábban említettem, a pesti irodalmi életbe Petőfi *Felhők*-ciklusának fordításával akart berobbanni. Helyezkedése sikertelen volt, mely után valóban a Tízek Társasága ellen fordul, de Honderüben megjelent bírálatai nem nélkülöznek minden valóság alapot, egyes szempontjai jogos kritikát fogalmaztak meg. Egysíkú megítélését címszerűen máris árnyalhatja, hogy fönt szóba hozott *Irodalmi levelek Dr. Laube Henrikhez* cikkeinek fiktív címzettje épp az „Ifjú Németország” egyik vezetőegyénisége volt, akit Zerffi egyébként személyesen ismert. Az 1848/49-es események alatt mindvégig makulátlanul, ráadásul befolyásos pozíciókban küzd a forradalom ügyéért, valószínűleg Világos után éppen szorongatott helyzete miatt sikerült könnyedén beszervezni, hogy másfél évtizeden át megbízható ügynöke legyen a bécsi titkosszolgálatnak.⁶⁶⁵

Érdemes szem előtt tartani továbbá azt is, hogy a Honderü Petőfi-kritikái idején Petrichevich már rég nem foglalkozik szépirodalommal, gyakorlatilag 1844 után csak hírlapi műfajokban ír, 1845 után pedig szinte teljesen elhallgat, így az akkori fejlemények az ő életművének sem képzik szerves részét.

Egészen más, dialektikus struktúrába illeszkednek az ezt megelőző kapcsolódási pontok. Mindenekelőtt 1844-ben két Petőfi költemény jelenik meg a lapban: a *Honfidal*, és a magyar kulturális identitás egyik legmeghatározóbb verse, *Az alföld*, ráadásul a címlapon kiemelve, mely mutatja, hogy a szerkesztő tisztában volt a kézirat jelentőségével. Petőfi első megjelenő verseskötetét 1844-ben a legmelegebb szívvel ajánlja a Honderü: „Sajtó alatt vannak továbbá Petőfy Sándor költeményei. E fiatal költőtől lapunk is közle már, s közlend még több jeles költeményt, szerzőjük szép vénájának megannyi bizonyosságait.”⁶⁶⁶ A költő művészi megnyilatkozásain túl a lap személyére, a korabeli Petőfi-jelenségre is affirmatív igénnyel

⁶⁶⁴ Szilágyi Márton a Petőfi Irodalmi Múzeum Arany János emlékkiállításának (*Önarckép álarckokban*, 2017) egyik rendhagyó tárlatvezetésén jegyezte meg, hogy természetesen az sem kizárható, hogy a kritikai hangokra roppant érzékeny Arany János e paródiaversek miatt nem vette fel soha kötetben megjelent költeményei közé *Válasz Petőfinek* sorait. E hipotézis értelmében tehát e paródiák Arany felől alakíthatták az irodalmi hagyományt, különös tekintettel arra, hogy az Arany-életmű egyik nyitó darabjáról van szó. Ugyanakkor figyelembe veendő – a Honderü hatását teljesen kizáró – Arany magyarázata arról, miért is nem vette fel a költeményt köteteibe.

⁶⁶⁵ Pályafutása még egy fordulatot tartogat, a kiegyezés előtt, jó taktikai érzéssel Londonba költözik, és tudós pályafutásba kezd, melyben ugyancsak sikeresen működött: élete végén a Royal Historical Society elnöke lesz. Monográfiusa találóan nevezi „módszeres köpönyegforgatónak” a kétségtelenül opportunistá Zerffit, mely egyes életszakaszai eredményeit azonban nem semmisíti meg, ha tágabb összefüggésbe is helyezik. Vö. FRANK Tibor, *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820-1882*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.

⁶⁶⁶ Honderü, 1844/II, 145. E *Versek* kötet kompozíciójának ráadásul (az alföldi identitást hangsúlyozva) épp *Az alföld* lett a záró költeménye!

reagál: Sujánszky Antal *Petőfihez* című verse (amellett, hogy a korszakban szinte mindenki máshoz hasonlóan átveszi az önzánerezett borissza-borköltő képét) további versírásra buzdítja a költőt: „Sikerrel áldja a szent szándokot / Míg fénytetőre e hon nem jutott. / S tudom, te e szent tárgyakért hevülsz, /Ha kedvszottyánva borban elmerülsz”⁶⁶⁷ A Nemzeti Körben tevékenykedő Petrichevich továbbá kiemelt helyen közli Vörösmarty *Fölszólítás Petőfi versei ügyében* közleményét, hogy az aláírási íveket „a begyült pénzzel együtt” küldjék be.⁶⁶⁸

E direkt kapcsolódási pontokon túl közvetve jelezheti Petrichevich új poétikai irányok iránti fogékonyságát, hogy a 40-es évek elején a tragikus sorsú, de tehetséges Czakó Zsigmond drámáirót felkarolta. Szimpátiája talán nem független Czakó erdélyi származásától sem, aki ugyancsak írói ambíciókkal telepedett a fővárosba. A rokonszenvet mindenesetre tárgyyszerűen bizonyítja, hogy a Honderü beszámolt munkáiról, 1844-ben például *Kalmár és tengerész* című darabja kapcsán több népszerűsítő ismertetőt, dicsérő recenziót publikált, 1845-ben pedig mutatványt közöl *Szent László és kora* című „ötfelvonásos drámai történetrajzából”.⁶⁶⁹ Mindez az öngyilkosságért a kritikai támadásokat megverselve okoló Petőfi és Honderü kapcsolatának ugyancsak újabb tónust adhat, de legalábbis az olyan leegyszerűsítő magyarázatot árnyalhatja, miszerint „a konzervatív kritikai támadássorozat” egyenes következménye lett volna Czakó elszigetelődése, elszegényedése.⁶⁷⁰ A Petőfi kritikai kiadás *Czakó temetésén* verset taglalva kissé csipkelődő, részrehajló megjegyzéssel illeti a drámaíró öngyilkossága kapcsán szabadkozó Honderüt, noha a lap magyarázata, miszerint 1844-ben „elsőként ismerte föl Czakó tehetségét”, éppenséggel nem elrugaskodott retorikai stratégia. Petrichevich Horváth Lázár öntudatos megjegyzése (Czakót a „rögös pályára bevezetők, s annak göröngyeit előtte leegyengetni segítékn”) ⁶⁷¹ igazolható, valóban „promotálta” a drámaíró első színházi bemutatóját,⁶⁷² mely a szerző elismertségéhez vezetett. Vahot Imre Czakó hírnevét szurkáló cikkére 1844-ben a sértett fél így nem véletlenül a Honderüben adott választ. Ami e polémiákat illeti – az emlegetett „konzervatív kritikai támadássorozatot” újra és újra megkérdőjelezve –, az egyre nagyobb közéleti, irodalmi „súlyal” bíró Czakó automatikusan került hírlapi csatározások frontvonalába, halála évében, vagyis 1847-ben azonban elsősorban nem „maradi” oldalról éri bírálat. Ekkor zajlik például összetűzése az Életképek hasábjai közt Egressy Gáborral, aki elszántan, olykor gyalázkodó hangvétellel támadta Czakó színházi

⁶⁶⁷ Honderü, 1844/II, 250.

⁶⁶⁸ Honderü, 1844/II, 262.

⁶⁶⁹ Honderü 1845/I, 184.

⁶⁷⁰ KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, i.m., 347.

⁶⁷¹ Honderü, 1844/II, 277.

⁶⁷² Erről számol be Czakó monográfusa is: DÖRGŐ Tibor, *Czakó Zsigmond és világértelmező drámái*, Napkút Kiadó, Budapest, 2004, 47.

reformgondolatait,⁶⁷³ a maradi jelzővel ugyancsak nem címkézhető Erdélyi János pedig darabjait 1845-től koncepciózusan, mindvégig kifogásolta. Mindezek fényében látványossá válhat, amiként a tragikus esemény a különböző reflexiókban önálló retorikai alakzattá, szövegszervező erővé, társadalmi felhívássá változik.⁶⁷⁴ Míg Jókai és Erdélyi például a kritika áldásos vagy épp áldatlan szerepköréről elmélkedhetett, Arany vagy Petőfi pedig az érzékeny művész belvilága és az érzéketlen külvilág bevett irodalmi témáját járhatta körbe, addig Petrichevich Horváth Lázár a művészet finanszírozásának problémáját firtatta,⁶⁷⁵ az öngyilkosság tragikus tényét így különbözően általánosító, de érvényes módokon szövegesítve, tárgyiasítva. A Petrichevich szövegek viszonyulását Czakóhoz a Petőfi-vers „gyűlölség” szókörének olvasatából⁶⁷⁶ tehát mindenképp kiemelném.

Láthattuk tehát Petrichevich „többablakos” hozzáállását a korszak újonnan berobbanó beszédmódjaihoz. Mindemellett kétségtelen, hogy Petőfi *A helység kalapácsának* markánsan új poétikája azonban még egy korábbi elvárési horizontba érkezik, a Honderü 1844-es, decemberi kritikája így csak egy a sok közül, mely értetlenkedve fogadja költői megoldásait, általában véve pedig továbbra is elismeri tehetségét. Nádaskay művet kifogásoló bírálata kapcsán két további dolgot azonban célszerű szem előtt tartani: az első, hogy Petrichevich Horváth Lázár ekkor Párizsban tartózkodik, így térben is reprezentálódik távolmaradása a hazai irodalmi diskurzustól: a kritikák megjelenéséről maga is később szerez tudomást, életművébe ezért nem illeszkedik szervesen ez a polémia.⁶⁷⁷ Másodsorban – tágabb kontextusban szemlélve – a már említett elvárési horizont alakulása érhető itt tetten: Petrichevich lapja a Bajza nevével fémjelzett, klasszikus népiesség eszményhez tudott kapcsolódni, mely szerint „a népköltészet formakincsének átvétele [...] megneemesítve a magas poézis eszközeivel és szemléletével”⁶⁷⁸ emelendő be a magyar irodalomba. Hamis vád azonban a Honderüvel szemben, hogy a

⁶⁷³ A később történetek fényében egyébként kísérteties Egressy sorai közt Czakó „erkölcsi öngyilkosságáról”, valamint olyan titkos adatokról olvasni, melyek „akasztásával” járnának, ha napfényre kerülnének. E cikkeket követően Czakó súlyos betegségbe esik, majd fürdőkúrára kényszerül Ugyancsak hátborzongató, hogy öngyilkossága napjának délelőttjén éppen Egressyvel szeretett volna beszélni, aki azonban nem tudta fogadni. DÖRGŐ Tibor, i.m., 32-34.

⁶⁷⁴ Az öngyilkosságot követő privát, nyilvános és irodalmi beszédmódok sokszínűségére, különböző retorikai stratégiáira Szilágyi Márton hívta fel a figyelmet. SZILÁGYI Márton, „Sötét halálával az öngyilkolásnak...” = *Határpontok*, Ráció Kiadó, Budapest, 2007, 103-118.

⁶⁷⁵ Honderü, 1847/II, 496.

⁶⁷⁶ *Petőfi Sándor Összes Költeményei 5. kötet*, s.a.r. KERÉNYI Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010, 605.

⁶⁷⁷ Korábban is előfordult már, hogy tudta nélkül került írás a Honderübe, pl. „Az érdeklett cikk távollétében csúszván be lapomba” sat. Honderü, 1843/II, 674.

⁶⁷⁸ KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, i.m, 101. Ezt igazolja a számos népies műdal is, melyet a Honderü közöl (pl. Honderü 1844/II, 27.), melyek bár közelítenek a népdalokhoz, de bennük a népdal nem formaproblémaként, hanem stilizált vagy imitált műfajként van jelen.

népköltészet ellensége lett volna, amint ezt számos megnyilatkozása felülírja, például az alább hírközlés: „Korunk örvendetes jelenetei közé tartozik legújabban a népköltészet iránt általában, s különösen a népzene iránt ébredő élénkebb figyelem.”⁶⁷⁹ Itt természetesen nem az autentikus (későbbi, bartóki fogalomrendszerben) paraszzenéről van szó, hanem a Bihari féle népies műdalokról, vagyis ugyancsak egy „megemelt”, stilizált alkotói világról. A népdalok „nemesítése” helyett a folklór poétikáját esztétikumává tévő Petőfi-költészetet így érthette a póriasság „vádja”. Ennek kifogásolása fennálló, érvényes esztétikai paradigmába illeszkedett: a költő első szárnypróbálgatásától, a pápai Képzőtársaság ítéseitől kezdve felmerülő kifogás volt.⁶⁸⁰ A „póriasságot” pedig nemcsak aulikus részről illették kritikával, amint például Arany barátja, Szilágyi István Petőfi „népköltészeti nézeteivel [szintén] nem értett egyet: túl közönségesnek, póriásnak találja” azokat. Petrichevich és/vagy a Honderü tehát nem népdal-ellenes volt, ezért lehet, hogy a korabeli kritikával egybehangzóan „a valódi népköltőt éppen Aranyban fedezte fel, [...] a *Toldi* feltűnésével [ugyanis] megteremtődött Petőfi ellenpontja a népies hangnem tekintetében.”⁶⁸¹

Rendkívül beszédes, a korban létező kétféle népiesség-fogalom létezését megvilágító erejű, ahogyan Arany János feltűnését kommentálja a Honderü:

„Nálunk igen gyakran fölcserélik e két kifejezést: nép és pór, ezért némely népköltőről el lehetne nálunk mondani, hogy *pórköltő*. Ezen urak egész eszmemenete, teremtési módja s szerében nincs egyéb a népből, mint szalonna, piszok, szellemszegénység és a vastag szűr, melyet nyakukba akasztanak, hogy őket a finomulás gyújtó sugárai, valamint a keresztényi törekenység csepegő keresztvize ellen egyformán védelmezze. Arany eddig kivételt tesz e *pórköltők* közül; ő inkább *népiünk szellemi egyszerűsége, megindító naivsága és hű szívességéhez tartja magát*, s ez előnyüket sok valósággal tudja visszatükrözni.”⁶⁸²

A kritikai csatározások ráadásul Petőfit a népiesség olyan ars poetikus artikulálására serkentették, mint *A természet vadvirága*. A Honderü különben a kiélesedő helyzetet követően sem támadta „fáradhatatlanul” Petőfit, sőt, a *Versek 1842–1844* utáni két kötetet, a

⁶⁷⁹ Honderü, 1843/I, 682.

⁶⁸⁰ KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, i.m., 74.

⁶⁸¹ MILBACHER Róbert, *Versenyben égtek húrjaik? Még egyszer Petőfi és Arany barátságáról*, i.m., 51-52.

⁶⁸² Arany hibájául egyedül Petőfivel kialakuló barátságát róják fel: „Nevezetességül rójuk föl róla még: hogy P. úr által megénekeltetett s viszont ő is megénekelte P...t.” Honderü, 1847/II, 15. [kiemelések az eredetiben, valamint tőlem, KAE]

Cipruslombokat és a *Felhők*-ciklust is mind elismeréssel recenzálta, mi több, mint említettem már, „Petőfi világfájdalmas verseit egyedül a Honderü bírálatai nem rótták meg.”⁶⁸³ Az 1845-től bekövetkező politikai polarizálódási folyamatba ágyazódó poétikai paradigmaváltás, tehát Petőfi hírhedt szatírája, *A Honderühöz* vers, valamint az ezzel együtt elhíresült „Honte des Rues” [utcák szégyene] kifejezés is árnyaltabb képbe illeszthető, e fogalom ugyanis 1843-ban a Honderü hasábjai (!) közt volt olvasható, vagyis nem a Pesti Divatlapban vagy a Tízec Társaságának szóhasználatában szerepel először, amint a kultusztörténet írja.⁶⁸⁴ A Honderü a viccek (Szeszélylabdacskok) rovatban közli ugyanis, hogy a lap címe milyen elméncségekre, például a „honte des rues” parodisztikus fordulatra adott lehetőséget.⁶⁸⁵ Petőfi köréhez kötött paródia tehát valójában önparódia volt, mely már önmagában is a Honderü sokszólamúságára, reflektált attitűdjére mutathat rá.

6.5. Divatlap és vizualitás: a korszak leglátványosabb lapja

A reformkorban az ismeretközlés vadonatúj médiumává az illusztrált sajtó vált, a Honderüt ez avathatja a magyar művészi grafika kibontakozásának egyik fontos állomásává, a korabeli vizuális fordulat (mint a *Kaledioskop* esetében már szemügyre vettem) alakító részesévé. Petrichevich lapjának különlegessége, hogy nemcsak önálló képmelléleteket kínált,⁶⁸⁶ hanem a korszakban itthon még ritkán használt, új technikát alkalmazva szöveg közé tördelt képeket is megjelentetett (saját megfogalmazásában „eredeti xilographiákat a textus közé vegyítve”), így iniciáléi, fejlécei, a humoros szövegekbe illesztett karikatúrái minőségi lépést jelentettek a hazai vizuális kultúrában.

A Honderü a magyar képi ábrázolás megkerülhetetlen fejezete. A képes sajtó kibontakozása ez időben természetesen a nemzeti programmal összefonódva zajlott, a Honderü képiségét így célközönségéhez és küldetéséhez igazítva (a külföldi lapok kínálata ellenében) épp hazai témák vizuális megjelenítésével teljesítette ki. A korabeli közszereplőkről, színészekről, írókról készült portrékat, hazai tájakról, épületekről, enteriőrökről, viseletekről készült metszeteket – a lapból kiemelve – immár nem csak főúri, hanem szociálisan tágabb privát szférában lehetett használni, ez pedig a nemzeti identitás *látásmódjának* közösségi, nyilvános megteremtésében játszhatott szerepet.

⁶⁸³ KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében*, i.m., 388.

⁶⁸⁴ „Petőfiék a Pesti Divatlapban” használták ezt a szójátékot: VÁRADI Antal, *Regényes Rajzok Petőfi életéből = Petőfi Könyvtár III.*, szerk. ENDRÖDI Sándor, FERENCZI Zoltán, Kunossy, Szilágyi és Társa, Budapest, 1908, 100.

⁶⁸⁵ Honderü, 1843/I, 216.

⁶⁸⁶ „A műmelléleteket [...] többnyire Barabás és Szakmáry (Erdélyből) jeles kezeikből kerülendének [sic!].” Honderü, 1843/II, 649.

Korábban a Honderü e kiemelkedő „látványvilágát” az 1844-től külföldről hozott, igényes divatképek említésében merítették ki, amely ennél azonban lényegesen összetettebb, hordereje ebben nem is ragadható meg. Mindamellet a Francia- vagy Németországból hozott grafikákat félrevezető volna par excellence „külföldieskedés” gesztusaként leírni, igényes divatképeivel a lap célja ugyanis éppen az volt, hogy „városunkban eddigelő oly hanyag acél, réz és kőmetszőket e hasznos verseny által nagyobb erőfeszítésre buzdítsuk”.⁶⁸⁷

Vahot állítása, miszerint a „Honderü gyűlöli a nemzeti szabású ruhaviseletet”, tárgyyszerűen hamis, amit a korabeli divat-kutatás legújabb eredményei is megállapítják. Horváth Lázár éppúgy közölt nemzeti divatképeket és a nemzeti öltözetet propagáló cikket, de általános világnézetéhez igazítva, az „erőltetett, mindenáron való terjesztését, ünnepélyességéhez nem méltó hétköznapi használatát elvetette.”⁶⁸⁸ E középutas nemzeti elkötelezettségét igazolja továbbá, „hogy nemcsak a bécsi és párizsi toalett költeményeket ismertette, de a legszebb pesti dámák viseletét is” – ennek „mindezeken túltevő” példája,⁶⁸⁹ hogy egyik divatképén magát a Széchenyi házaspárt ábrázolja magyar viseletben, ez pedig „az egyetlen olyan divatkép a korszakban, ami személyhez köthető”.⁶⁹⁰ (12. melléklet) Természetesen a megjelenés a kép főszereplője felől is hangsúlyos: Széchenyi szívesen reprezentálta magát Petrichevich lapjában, mely beszédmódjaik, világképük már eddig is többször felvetett hasonlóságára emlékeztethet, e grafika révén pedig vizualizálódhat.

A lap többszólamúságát érzékeltetve: a nemzeti viselet népszerűsítéséről tanúskodik egyik karikatúrája is, melyben a honfi Körmagyari elbánik két csenevész frakkossal, Négyesi és Keringi urakkal (13. melléklet), miközben kifigurázza a túlzó nemzetieskedést, a divat terén is uralkodó vágatva haladást. A Pesti Divatlap magyar divatot propagáló túlzó türelmetlenségével szemben a „Honderü szerint éppen olyan alkalmakra, nemzeti multságokra lenne szükség, amelyek elősegítik az előítéletek elosztását, a minden szempontból heterogén társadalom csoportjainak békés együttélését.”⁶⁹¹ Képei közvetve hozzájárultak egy európeárebb társadalom megteremtéséhez, amennyiben az öltözékek terén ugyancsak a „művelt világ tónját” közvetítették.

⁶⁸⁷ Honderü, 1844/II, 64.

⁶⁸⁸ LUKÁCS Anikó, *Nemzeti divat Pesten a 19. században*, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2017, 40-41, ill. 87, 90-91.. Vahot túlzó gondolkodásáról l. még 44-45. oldalt. Az öncélú „külhoniaskodást” maga Petrichevich is „nemzeti bűnnek” tartotta, l. Honderü, 1843/II, 350-355.

⁶⁸⁹ Vö. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *A magyar biedermeier*, 49. Ill. „magyar öltözmintákkal kedveskedünk olvasóinknak” Honderü, 1843/II, 615.

⁶⁹⁰ *A Magyar Divat 1116 éve. A magyar viselet a honfoglalástól a 21. század elejéig*, szerk. F. DÓZSA Katalin, 2012, 90, 93.”

⁶⁹¹ Vö. LUKÁCS Anikó, *Nemzeti divat a reformkori Pesten*, Korall, 2002/10, 40-56., a Honderü mérsékelt álláspontjának méltatásához különösen: 52-53.

A folyóirat vizuális anyaga tehát a recepció eddigi megállapításaival szemben jóval gazdagabb, ezt a szerkesztő is érzékel(tet)i: „divatképek helyett olykor érdekesb és mindenesetre maradandóbb becsű művészi mellékletekkel kedveskedik”.⁶⁹² Az első lapszámtól kezdve rendszeresek tehát a torzképek, a többi divatlaphoz képest jóval gyakrabban tartalmazottakat, ismeretterjesztő illusztrációkat vagy akár építészeti terveket.⁶⁹³ A Honderüben először publikált metszetek közt egyedülálló történeti értékkel bír például Dessewffy Aurél ábrázolása a halottas ágyon, Szentpétery Zsigmond, Füredi Mihály, Schodel Rozália vagy Lamouton Emília portréi Barabástól stb. A korszak legnagyobb festője azonban nemcsak formális ábrázolásokat készített a Honderünek, hanem a különnyomatokon karikatúrákat is, például (a lap visszatérő „főszereplőjéről”) Marady úrról,⁶⁹⁴ de Petrichevich megrendelésére rajzolt tájképeket, zsánerjeleneteket (pl. magyar tánc), sőt olykor mechanikai ábrázolásokat is, például a hídépítésnél használt angol gép mintáját. **(14. melléklet)** 1844-ben a lap összművészeti igényű „köpönyegét” (előlapját) is ő készíti, hol Erdély és Magyarország címere fonódik össze, „jelölül annak, mennyire óhajtja ez áldott két haza egyesülését a Honderü.”⁶⁹⁵

Kiválóságát a képi anyag tekintetében különben maga is észleli: „műmellékletek dolgában nem hisszük, hogy pályatársaink bármelyike is utolért volna.”⁶⁹⁶ Petrichevich lapjában ráadásul (européer tájékozottságának, művészeti jártasságának köszönhetően) nívós művészek nyomatait közölte, a sokszorosításnak köszönhetően pedig nemcsak a műalkotások kaphattak nagyobb nyilvánosságot, hanem a közönség ízlése, ismeretei is cizellálódhattak, ez pedig a Magyarországon még gyerekcipőben járó képzőművészeti térben fontos ízlésformáló, kritikai funkcióval bírt. Ennek egyik releváns megnyilvánulása, hogy a „reformkor első nagy nyilvánosság előtt zajló művészeti vitájába”, mely „Mátyás király emlékműveinek tervei körül

⁶⁹² Honderü, 1843/I, 387.

⁶⁹³ „Hazánk jeles festésze, Barabás úr [...] több igen igen érdekes genreképek kidolgozását volt szíves magára vállalni, mellyekkel, mint megannyi művészeti mellékletekkel fog olvasóinak kedveskedni a Honderü. [...] Erdődy, Orczy Ferenc, Prónay Gábor és a híres hegedűvirtuóz, Vieuxtemps úr zenészi szerzeményekkel fognak lapomhoz járulni [...], mely azokat ugyanannyi csinos kiadású mellékletben” fog megjelenni. Honderü, 1843/I, 491.

⁶⁹⁴ Képalírás: „Mai műmellékletünk egy tiszteletreméltó egyént személyesít: tekintetes táblabíró Marady urat a pesti csónakda előtt. Marady úr összejárta – tizenöt év óta először – a pesti Duna partot. Marady ur egy azon nemzeti flaneur-ok közül, ki minden előtte új tárgynál megáll, bal lábát előre teszi s jobb kezét a bugyogózsebben felejtve, fejét csóválja, s egyet kettőt teringettéve tovább ballag. Ily séta közt ért el vidéki barátunk a pesti csónakdához. Csónakda! hm! vájjon miféle bolondság már ez megint? Akármibe mernék fogadni, hogy ez újra a gróf Széchenyi’ gondolatja. Istenem! mit nem gondol ki mindent ez a Széchenyi? ... Csónakda! már minek az! ... ki lakik benne? ... ki veszi hasznát? ... Még ha nálunk Nádudvaron volna, hogy birkát füröszthetnének benne. Aztán milyen bolond új neveket komponálgnak ezek az új reformátor urak! Csónakda! Lovarda! Fagyoldal! Üdvlelde! ... Szette vette, teringette! az embernek nyelve kifícamodik az ily bolondos szavakban. Hm! hm! én Istenem, én Istenem! ha még ez a híd is valahogy föl talál épülni, uram kegyelmezz! mi lesz még akkor a magyarból! ? (Marady ur kettőt pödrít bajuszán, fejét csóválja s lassú urias léptekkel tovább áll). A rajzot Barabás’ kedvelt ónja, kizárólag lapunk’ számára rajzolója, I. Honderü 1843/II, 32.

⁶⁹⁵ Honderü 1844/I, 36.

⁶⁹⁶ Honderü 1844/II, 13.

forgott”,⁶⁹⁷ a Honderü vizuálisan is hozzászól, és Marco Casagrande (aki Pyrker érsek meghívására az egri székesegyház szobrai készítője) alternatív terveit színes nyomaton közli.

(15. melléklet)

E művészeti igény(esség)en túl a lap programjában jelzett szociális érzékenység, például a jogkiterjesztés kívánalma a metszetek terén is megjelent: „mi vagyunk elsők, kik a legújabban keletkezett díszes pesti polgári huszárság képmásával lepők [sic!] meg a magyar polgárságot. A Honderü *egy lapon mutatja be a hazának a nemest és a polgárt*: vajha, mely itt csak leképezve lón, nemsokára testté válnék a magasztos eszme. A képet [...] derék Barabásunk mesteri ecsete vázoló. Másik műmellékeltünk egy Szolnok megyei paraszt képmása [...]. Ama lelkes, értelmes kifejezés, mely e parasztnak homlokáról levillog, némely *balítélet megszegyenítője lehetne.*”⁶⁹⁸

(16. melléklet) A nemzeti gondolat pedig közvetve-közvetlenül jelen van az olyan típusú műmellékek esetében, mint a magyar kultúra vagy történelem szimbolikus helyszíneinek (pl. Kismarton, Vajdahunyad, Küküllővár) vagy magyar tánc, népdal („koszorús Czuczorunktól”) kottájának mellékelése.

A szociális felelősségvállalást teljesíti ki, hogy már az első lapszámok humoros írásainak bekezdései közt számos karikatúra található. Ilyen például a reformkor egyik jellegzetes zsánerfigurájának, az arszlánnak a bemutatása, kinek „huszonnégy óra alatt négyszer kell öltözködni, s negyvenhárom szivart kiszívnia”, ezért „csupán csak a divatlapot forgatja, s a keleti kérdés meg a répacukor ügy helyett a virágos mellények és nankinpantallonok kérdése foglalja őt el”. Megjelenik torzképen a „lion” speciális magyar változata is, ki délben kel, korzózik, bizalmas látogatásokat tesz, napi négy öltözködése közben pedig felváltva szidja a komornyikot, huszárt és vadászt. Hasonlóan pellengérré (és karikatúrába) állítja e rovat a táblabírákat is, kik a „pogány politikai vitának ultra conservatív oldalát” képviselik.⁶⁹⁹ A cikksorozat nem kevés (ön)íroniával operáló szövegeit a melléjük csatolt karikatúrák kiválóan szemléltetik, kiegészítik, többlettel látják el – e műfaj szerepeltetésének jelentőségét (ti. a hivatalos, reprezentatív kultúra mellett létező valóság ábrázolását) pedig tágabb kontextusban, Petrichevich Horváth Lázár testvérének, Jánosnak, a magyar karikatúra ismeretlen megalapítójának műveit vizsgálva az következő fejezet járja körbe.

Az efféle illusztrációk tematikus jelentősége, hogy a honismereti vagy historikus különnyomatok mellett itt felbukkanhatnak egy új létforma, az urbánus életvitel sajátosságai is.

⁶⁹⁷ RÉVÉSZ Emese, *Az ország tükre. A képes sajtó Magyarországon 1780-1880*, i.m., 44. Vö. Honderü 1844/II, 96.

⁶⁹⁸ Honderü 1844/I, 36.

⁶⁹⁹ Honderü, 1844/II, 219.

Ilyen például az utcán kallódó, a Mukiból egy időre John-ná változott „pórfiú” szívszorító története vagy a már emlegett *Marady úr és hitvese* című életkép (17. melléklet), mely Erdély fővárosának állapotát rajzolja, ismét karikatúrákkal tarkítva. Itt ismét hangsúlyossá válhat, hogy a „legnevetségesb igazságszolgáltatás, rettentő bérkocsik, rossz, sőt éjnek idején éppen semmi világítás, istenverte kövezeten bokáig érő sár, botránkoztató koldusok” helyzetén nem segít az „ős törzsökös magyar mondás, hogy maradjunk a régi mellett”.⁷⁰⁰

A társadalomábrázoló igényű Fresco-festések rovat „modern”, reflexív hangütése metaszövegnek, (ön)paródiának is helyet adhat, melyet illusztrál is: például kifigurázza az üresfejű, pökhendi, csupán szép rajzokért Honderüt vásárló kamarásné, aki „minden odavetett méltóságos címeckére hízni látszik”, és aki észre sem veszi a lap bíráló írásait. A szerkesztő humorérzékét dicséri, hogy saját magát is vicc tárgyává teszi: a köztudottan púpos Petrichevichről ugyanis így nyilatkozik a vidéki hölgyolvasó: „a Honderü szerkesztője maga egy társasági arszlán, s minő elegant [sic!] külsője lehet az arszlánnak! minő gyönyörű kondor fürtjei! mi karcsú pajzán termete!” – mire a mosolygó válasz: „Nem egészen”.⁷⁰¹ Hasonlóan szellemesek a Jósika Miklós úti paródiáihoz készült képek, ahol már önmagában az is rendhagyó mozzanat (mely már korábban is említésre került), hogy a historikusként számon tartott és befutott Jósikától jelenkori tárgyú művet közölt a lap, az pedig különösen egyedülálló a korban, hogy ezeket képi anyaggal nyomtatékosítja is.

7. A családi képhasználat jelentősége, a magyar politikai-kulturális karikatúra ismeretlen kezdete

7.1. A Petrichevich Horváth család és a karikatúra műfaja

A Honderü vizuális anyagának különlegességétől elemelkedve, egyúttal ezzel mégis folytonosságot teremtve az alábbi fejezetben egy rendhagyó, a reformkori Magyarországon kevésbé gyakorolt, a mentalitástörténeti vagy a hétköznapokat érintő vizsgálatok számára azonban termékeny szempontokat mozgósító képzőművészeti műfajról fog szó esni. A Honderü kapcsán már említettem, hogy a lap az 1840-es években a többi folyóirathoz képest feltűnően sok karikatúrát közölt, számos „csinos könyomatú torzképpel”⁷⁰² lepte meg olvasóit. Kirívó az is, hogy Petrichevich milyen műfaj-tudatossággal jelenítette meg e rajzokat, például

⁷⁰⁰ Honderü, 1843/II, 77-78.

⁷⁰¹ Honderü, 1843/I, 239-240.

⁷⁰² Honderü 1844/I, 846.

nemzetközi kortársai, így francia vagy angol karikatúra-lapokkal párhuzamban igyekezett Monsieur és Madame Prudhomme nyárspolgár típusai vagy Daumier Robert Macaire alakjához hasonló változatot, a már említette Marady úr figuráját megteremteni. (Egy ehhez hasonló magyar viccfigura majd csak a század második felében, Bolond Miska vagy Borsszem Jankó figuráiban tud létrejönni.) Hogy Petrichevich mennyire tisztában volt a karikatúra formavilágának történetével, jellegével, az alábbi idézet világíthatja meg, ahol William Hogarth (1697–1764) művészetére hivatkozik egy karikatúrisztikus jelenet festésénél:

„Azonban a legnagyobb, legkomolyabb dolgoknak is megvan szeszélyes oldaluk. Az ablakon kinézve Hogarth ecsetével a legfurcsább képeket másolhatnók: ott egy pár föveget repít toronymagasságra a forgószél, túl egy megszabadult gyékény repül farkatlan sárkány módjára keresztül a nagypiacon, amott egy kövér asszony hasztalan segítségre siet ama viharos csatázóknak, kik közül a szerencsétlen fölfordult nem más, mint saját boldogtalan szoknyája.”⁷⁰³

Petrichevich írásaiban a torzkép formakincséhez fűződő viszonyáról (ellentétben például a színház, zene vagy akár a képzőművészet más műfajaitól) alig olvashatni reflexiókat. E szűkös szekundér forrásanyag így a többi elemzéshez képest nem teszi lehetővé, hogy saját szövegek alapján járjam körbe e kulturális gyakorlatának különböző vetületeit. Egy kissé távolabbra lépve azonban mégis közelebb juthatni e tevékenységi köréhez, miközben egy soha nem látott, roppant izgalmas képzőművészeti anyag is bemutatásra kerülhet: az alábbiakban Lázár bátyjának, Jánosnak, a magyar karikatúra ismeretlen megalapítójának torzképeit vonom be vizsgálatom tárgykörébe.

Családi képhasználati szokásaik megértése ugyanis tájékozódást jelenthet abban, hogy milyen mediális környezet inspirálhatta Horváth Lázár vizuális megoldásait, elképzeléseit. Az alábbiakban bemutatásra kerülő akvarell-gyűjtemény grafikai lapjai arra mutathatnak rá, hogy közvetetten milyen intenzíven kapcsolódott a karikatúra műfajához, illetve egyéb képzőművészeti megoldásokhoz, így például a portré-készítéshez, zsánerképekhez stb. is. Az elemzett albumok továbbá Lázár működésével azonos társadalmi gyakorlatokra is felhívhatják a figyelmet, hiszen testvére mappái – hasonlóan *Az elbujdosott* regényvilágához – a mindennapokat vonják tárgykörükbe; sokirányú, dichotómiákból kiemelt kapcsolati hálózatokat reprezentálnak, sajátosan összetett, kevert világnézetet közvetítenek. Az

⁷⁰³ Honderü 1843/II, 179.

ábrázolásokat *vizuális feljegyzésekként* értelmezve az emlékezés funkcióját is betöltik és sajátos grafikai korszakdokumentumként elemezhetők. Dolgozatomnak ez az oldalszárnya így olyan korábban tárgyalt kulturális gyakorlatok szempontjaihoz nyújthat kiegészítéseket, mint például a magyar képzőművészet intézményesülési folyamatai, a kor professzionális és műkedvelő képalkotási, képhasználati szokásai, az európai biedermeier lokális megnyilvánulásai, egy szerző társadalmi státuszának eszmetörténetileg változó, sokféleképp értelmezhető jellege stb. Mindezek megközelítéséhez azonban először ismét egy eddig figyelmen kívül hagyott forrásdokumentum feltárására, kontextusba helyezésére van szükség.

7.2. Petrichevich Horváth János feltáratlan rajzmappái

Kolozsváron a Román Tudományos Akadémia Könyvtárában található négy rajzmappa,⁷⁰⁴ mely több száz, 1824–1864 között készült képet, karikatúrát, zsánerképet, miliőrajzot, politikai portrét stb. tartalmaz Petrichevich Horváth Jánostól. Az albumok számos alig ismert, még sosem publikált ábrázolást foglalnak magukba a korszak szereplőiről, Széchenyi Istvánról, Wesselényi Miklósról, Teleki Lászlóról, Teleki Sándorról, V. Ferdinándról, Metternichről vagy Ferenc Józsefről, valamint a kor kevésbé illusztris alakjairól, így az erdélyi közélet, nemesség tagjairól vagy a császári katonaság tisztjeiről. A több mint félezer (olykor csak vázlatosan kidolgozott) rajz nemcsak ikonográfiai szempontból jelentős, hanem művészi értéket is képvisel. A gyűjteményben – ha nem is hivatásos, de – tudatos, képzett alkotó munkái láthatók, melyben kifinomult rajztechnika, színkezelés, gondos térbeli kompozíciók és anatómiai ábrázolások, helyes perspektivikus látásmód, érzékeny karakterábrázolás és jellemző erő figyelhető meg, a rajzok pedig a kor egyes művészi/tematikus tendenciáit is bemutatják.

Ami az albumok grafikáinak ismertségét illeti, a rendkívül értékes (forrás)anyag egy-egy darabja mindeddig elvéve jelent csak meg a történeti irodalomban. A rajzmappákról sem repertórium jellegű ismertetést nem tettek közzé, sem reflexív-elemző képet nem adtak. Legkorábbi, eddig felderített említése 1944-re datálható, mikor Bíró Béla művészettörténész az

⁷⁰⁴ Kolozsvár, Biblioteca Academiei Române Cluj-Napoca, MS. A1, vol. I–IV.

Az albumok anyagának összerendezése, a képaláírások, datálások vizsgálata számos egyébként felvetett kérdést vet fel, mely további kutatásokat igényel, és egy következő tanulmány tárgya lehet. Az MS A1/I–III. Petrichevich-korabeli mappák, melyeknek saját lapjain szerepelnek a képek, az MS A1/IV. azonban egy időben későbbi fotóalbum lapjaira ragasztott képeket tartalmaz. A negyedik, egyébként legkevésbé művet tartalmazó mappa történetét homályossá teszi, hogy az albumok első ismertetője, Bíró Béla az 1940-es években még csak három albumról számol be. Bár a művek azonos kézjegye, a motivikus és tematikus egyezései határozottan összekötik a négy gyűjteményt, a szerzőséggel kapcsolatban további vizsgálódásokra lehet szükség. A rajzok egy jó részét saját képaláírással és dátumozással látta el a szerző, azonban egy későbbi szerkesztő szignatúrája is feltűnik a lapok közt, aki ceruzával kommentálta (főként nevekképp látta el) az alkotásokat.

erdélyi biedermeier kutatásának során Bánffy Miklós könyvtárában ráakad Petrichevich Horváth János munkáira, ennek nyomán pedig a rajzoló a „jellegzetesen erdélyi” biedermeier stílusirányzat úttörői közé sorolja.⁷⁰⁵ Bíró érzékeli a „testes albumok” jelentőségét, a „gondolatban és technikában egyaránt szellemes karikatúrák” fontosságát, a műkedvelő gróf tehetségét, „kinek művészi felkészültsége messze meghaladta a dilettantizmus szokványos fokát”.⁷⁰⁶ A bonchidai kastély tragikus leégése, az albumok hányódása különböző gyűjteményekben, valamint Bíró Béla disszidálása azonban megakadályozta, hogy a forrásanyag helyet kapjon a művészettörténeti recepcióban.

Magyarországon az eredeti rajzokból – jóval később – először Rózsa György publikált tizenegyet 1973-ban Spira Györggyel közösen összeállított kötetükben, a *Negyvennyolc a kortársak szemével* című nagyszabású – a képeket és szövegeket azonos értékű forrásként kezelő – gyűjteményben.⁷⁰⁷ A forrásanyag jelentőségére külön egyikük sem tért ki. A történész érdeklődését Petrichevich Horváth János nem is foglalkoztathatta hosszasabban, miután a szabadidejében rajzoló, műkedvelő báró (majd gróf)⁷⁰⁸ a „meg nem semmisített reakció képviselője”⁷⁰⁹ volt, aki a császári haderők ezredeseként, majd vezérőrnagyaként „az ellenforradalom szervezése” és a szabadságharc leverése érdekében harcolt. Spira később még egy rövid ismeretterjesztő cikkben írt a rajzmappa egyik tematikai szempontból különösen izgalmas képéről, amely Széchenyi Istvánt ábrázolja a Dunában úszva, háta mögött a hajóhíddal, a rakparton szemlélődő emberekkel.⁷¹⁰ Spira rögzítette a rajz tárgyi jelentőségét, miután nem ismert másik ábrázolás az 1830-as évekből Széchenyi Lánchíddal kapcsolatos küzdelmeiről (ti. amint az árral szembe úszik). Spira röviden elintézte az 1836-ban készült kép mondanivalóját, kijelentve, hogy megfellebbezhetetlenül és beszédesen arról vall, hogy Széchenyi sokáig nem tudott sikerre jutni a Lánchíd ügyében, az aulikus beállítódású

⁷⁰⁵ BÍRÓ Béla, *Erdélyi biedermeier művészet*, Erdélyi Helikon, 1944/8, 439. Köszönöm Petrichevich Horváth János leszármazottjának, Horváth Tholdy Péternek, hogy felhívta a forrásra a figyelmemet.

⁷⁰⁶ Uo., 445.

⁷⁰⁷ RÓZSA György, SPIRA György, *Negyvennyolc a kortársak szemével. Képek, nyomtatványok és iratok*, Budapest, 1973. – A szerzők az albumokhoz Vayer Lajos ikonográfiai összeállítása nyomán jutottak el, Vayer ugyanis Széchenyi ábrázolásainak összegyűjtésekor beszámolt egy „Ismeretlen mestertől” származó könyomatról, amelynek másolata a Székesfővárosi Könyvtár állományában volt található. Vö. VAYER Lajos, *Széchenyi képe*, *Magyarságtudomány* I. 1942/1, 100, 109. Rózsa György ezen a nyomon továbbhaladva bukkanhatott rá az Erdélyi Múzeum kolozsvári gyűjteményében az eredeti rajzra, ezáltal pedig Petrichevich Horváth János mappáira.

⁷⁰⁸ „A Gróf Toldi Családnak utolsó ivadéka Toldi Samuel 80 egynehány éves öreg fimaradék nélkül – Gróf Toldi nevet nyert azonban tábornok báró Petrityevity [sic!] Horváth János és így a név fen fog maradni, míg ennek maradéka lesz – és a vér is némi tekintetben mert Horváthnak nagy[n]ya Gr. Toldi leány volt. – Petrityewith Horváth János tábornok elébb báróságot nyert, azután Gr. Toldi név mellékletet” Vö. Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve – Döbrentei Gábor és Gyulay Lajos naplőfeljegyzései, 167. oldal (gyulaynaplok.hu/showDetailedDokumentum.php?dokID=13567 – utolsó letöltés ideje: 2015. június 15.)

⁷⁰⁹ RÓZSA – SPIRA, i. m., 105.

⁷¹⁰ SPIRA György, *A nemes gróf vízbe pottyánása*, *História* VII. 1985/2., 10.

Petrichevich Horváth Jánost pedig „diadalérzet és káröröm töltötte el”⁷¹¹ ennek kudarcát látva. Spira nem foglalkozott a rajz egyéb értelmezhetőségi lehetőségével és az effajta pszichologizáló magyarázat bizonytalanságaival sem. A továbbiakban a (számára) rendkívül ellenszenves rajzoló (aki például erős jelzőhasználatában „a legsötétebbek sorába tartozó Jósika Samu” sógora volt) kikerült a tudós látószögéből.

Az albumok e jó néhány évtizeddel ezelőtti feltűnésük után nemrég újra felbukkantak. 2011-ben a Nemzeti Múzeumban megrendezett Teleki László-émlékkiállításán ugyanis a „közismert ábrázolások mellett – másolatban – két különleges képen is feltűn[t] Teleki alakja”.⁷¹² Ezek a politikus legkorábbi ismert portréi. Petrichevich Telekiről készült rajzai közül a két legkivételesebb szerepelt a tárlaton: egy álló alakos kompozíció, amely „egyetlen képi emléke Teleki László és Orczy Istvánné báró Liphay Augusztia élethosszig tartó szerelmének”, valamint egy 1841-es csoportkép, amelyen az erdélyi országgyűlés diskuráló alakjai közt látható a politikus. A cikk először közölt a rajzmappák egészére vonatkozó értékelést: „Petrichevich albumainak és rajzainak kiemelt fontosságát az adja, hogy a korszakból alig áll rendelkezésünkre a reprezentatív ábrázolásokon kívüli képi források ilyen gazdag, több száz darabos gyűjteménye.”⁷¹³ További vizsgálódásokat azonban nem folytattak, így az albumok szélesebb összefüggésbe helyezésére, a képek műfaji, valamint ikonográfiai megközelítésére és a mappák műjegyzék-jellegű áttekintésére itt nyílhat először lehetőség.

Petrichevich Horváth János mindamelllett, hogy családja által az eddigiekben érzékeltetett művészetközpontú, sokféle kulturális megmozdulást ötvöző neveltetést kaphatott, a korszak társadalmi gyakorlatát követve, elsőszülött fiúként felsőfokú tanulmányait Bécsben folytatta az *Ingenieur Academián*. Ennek elvégzése után egyre feljebb lépkedett a katonai ranglétrán. Kezdetben különböző huszárezredekben szolgált, rövid ideig parancsnoki rangban volt a bécsi magyar nemes testőrségnél is (egészen annak 1849-es felosztatásáig), az 1850-es és 60-as években pedig császári hadtesteknél magas rangú katona.⁷¹⁴ Az udvar légkörében nevelkedett, és talán éppen a korszakban terjesztett össznemzeti gondolatrendszer, a „birodalmi patriotizmus” következtében „tántoríthatatlan és valóban hazafias érzet tölti el a törzsökös császári ház irányába”,⁷¹⁵ így a rendiség és a monarchia elkötelezett védelmezőjeként – mint már fentebb említettem, családja más tagjaival szembefordulva – az osztrák csapatok élén

⁷¹¹ Uo.

⁷¹² Cs. LENGYEL Beatrix, GÖDÖLLE Máttyás, *Teleki László ismeretlen arcai*, Rubicon 2011/12., http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/teleki_laszlo_ismeretlen_arcai, utolsó letöltés: 2015. május 30.

⁷¹³ Cs. LENGYEL – GÖDÖLLE, i. m.

⁷¹⁴ PETRICHEVICH HORVÁTH Emil i. m., XXIV–XXIX.

⁷¹⁵ PETRICHEVICH-HORVÁTH János, *Emlékirata 1848–49-ről* = PETRICHEVICH HORVÁTH Emil, i. m., 95-146. A kézirat lelőhelye: Biblioteca Centrală Universitară Lucian Blaga din Cluj-Napoca, Ms 1026.

először ezredesként, végül vezérőrnagyként küzdött a magyar szabadságharc leverésért. Identitása mindemellett nem homogén, és bár az 1830-as évek második felétől (elsősorban 1836-ban elhunyt neje, Jósika Jozefa halálának következtében) Erdéllyel egyre inkább megszakadt a kapcsolata, magyar születése mindvégig meghatározó maradt számára. Ennek sajátos megnyilvánulása, hogy például 1848 márciusának bécsi eseményeiről szóló rövid memoárját magyar nyelven írta. Lojális értékrendjébe a szabadságharc leverését követő önkényuralom már nem volt beilleszthető. A reformkori közbeszédben az aulikus, konzervatív elnevezés gyakran alkotmányellenes, abszolutisztikus irányú szitokszóként szerepelt, ezt azonban árnyalja, hogy „az 1850-es években, amikor Ferenc József császár rendelettel szüntette meg a magyar alkotmányosságot, s Magyarországot beolvasztotta az egységes birodalom központosított igazgatási rendszerébe, a konzervatívok többsége nem vállalt politikai szerepet, csoportjuk az abszolutista kormányzat ellenzékének számított.”⁷¹⁶ Petrichevich visszaemlékezéseiben kitért például arra, hogy 1852-ben Felix zu Schwarzenbergnél panaszt tett az abszolutista, jogsértő eljárások miatt: „amint egyet-mást kérdezt tőlem Erdélyről, az ott lévő idegen hivatalnokok zsarolását és erőszakoskodását említettem, kiknek minden céljuk csak a zseb megtöltésére volt irányozva.”⁷¹⁷ Lelki sorsközösséget vállalt továbbá benső barátjával, Jósika Sámuellel, a korábbi erdélyi kancellárral is, akinek az ötvenes években végigasszisztálta meghasonlását a hatalommal:⁷¹⁸ „Schwarzenberg herceg és Jósika Samu egymással sokáig a legnagyobb barátságban éltek. [...] S mégis nemsokára köztük egy oly nyílás támadt, mely őket örökre elválasztá egymástól az életben.” Az olmützi oktrojált alkotmány ugyanis „keserűn sértette a magyar urakat, kik hazájuk ezen szomorú sorsában csak a birodalom szomorú jövődjét látták. [...] Az évről-évre növekedő elkeseredése a magyar honfiaknak B. Jósika Samuban volt tökéletesen képviselve, ki Schwarzenberg iránti gyűlöletét nyilvánosan is kimutatta. Báró Jósika Bécsben lakott. Az ő szállása gyűlőhelye volt a kormányformával elégedetlen honfiaknak. [...] Amidőn ezen társaságban szó került a haza jövődjéről, B. Jósika Samu nagyon magába merült [...]. Gyakran felkereste Gr. Széchenyi István barátját. [...] Április 7-én, tíz nappal B. Jósika halála után Gr. Széchenyi is Döblingben pisztolylövéssel kivégezte magát.”⁷¹⁹

⁷¹⁶ TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, i.m., 52.

⁷¹⁷ PETRICHEVICH-HORVÁTH János, Emlékirata, i. m., 136.

⁷¹⁸ A „magyar konzervatívokra az 50-es években komoly szerep hárult a reformkori kulturális intézmények megvédésében és átmentésében. Ezt a kimondatlan felelősséget többen is átérték és vállalták.” SZILÁGYI Márton, *Egy nemzeti ügy: Vörösmarty temetése*, i.m., 546-547.

⁷¹⁹ Uo. 136–137. Jól ismert Széchenyi naplójának egyik utolsó bejegyzése: „Meghalt Jósika! Pótolhatatlan veszteség!” SZÉCHENYI István, *Napló*, Budapest, 1987, 1355.

Petrichevich Horváth János tetteinek motivációi, világképének változásai a maguk „valóságában” természetesen rekonstruálhatatlanok, és – amint Spira olvasata kapcsán is láthatóvá vált – nagyban függenek az adott értelmezői kor prioritásaitól. Végérvényes magyarázat rögzítésének lehetetlenségéhez pedig már csak adalék az a filológiai tény, hogy esetében feltűnően kevés primer forrásra vagy akár szekunder irodalomra lehet támaszkodni. Petrichevich Horváth János rajzai nyomán összetettebb, ellentmondásosabb kép rajzolódik ki „reakciós” életútjával kapcsolatban. A „Magyarországra törő Windisch-Grätz egyik legbuzgóbb alparancsnoka”, vagyis az engedelmes katona és funkcionárius mellett egy vizuálisan érzékeny, élményeire képileg reflektáló, tehetséges műkedvelő is feltűnik, és a mappákban található számos „torzkép” műfaja mentén alakja különösen is sokoldalúbbnak mutatkozik. A karikatúra ugyanis éppen a lényeglátást, az ellentmondások kifejezését teszi lehetővé, Greguss Ágost (aki a „torzkép” műfajáról először adott magyar nyelven teoretikus áttekintést) érzékletes paradoxonjaival szólva: „kicsinyes nagyság, gyöngye erő, baromi magasztosság, fenséges semmiség, otromba kellem, csinos durvaság, értelmes értelmetlenség, üres teljesség”⁷²⁰ egyszerre mutatkozhat meg benne. A „torzkép” eredendően a világ hierarchikus rendjének megkérdőjelezésére irányul, amely komikus vonásai következtében azonnal egyfajta frusztrációt tompító gesztussá válik, hiszen „humorában felolvad minden fájdalom, melyet a gyarlóság és tökéletlenség érzete lelkünkben szül.”⁷²¹ Ez a sajátos „túlélési mechanizmus” az illusztrálás során távolságot teremthet, a tárgyiasítás során pedig átértékelheti viszonyát az ábrázolttal, és képes kilátástalan helyzetét nevetésbe transzponálni.

Amellett tehát, hogy a képek önismereti, létértelmező paradigmába (is) illeszthetők, amelyek a tapasztalatok, sztereotípiák produktív átrendezésére, átértékelésére adnak lehetőséget, műfaj történeti jelentőséggel is bírnak. Petrichevich Horváth János a magyar a politikai, kulturális karikatúra eddig kevésbé ismert kezdeteinek egyik kulcsfigurájaként határozható meg, torzképei új perspektívába állíthatják az ábrázolásmód hazai indulását.⁷²²

⁷²⁰ GREGUSS Ágost, *A torzképről*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai IV., Athenaeum, Pest, 1869, 121.

⁷²¹ Uo. 127.

⁷²² A források említett hiánya következtében csak spekulatív megállapításokat lehet tenni arra vonatkozóan, hogy mi ambicionálhatta Petrichevichet karikatúrák készítésére. Mivel már 1820 előtt is Bécsben nevelkedett, első karikatúrái pedig 1824-re datálhatók, talán a császárvárosban találhatott rá erre a népszerű, alkatához is illő műfajra, melyet elsősorban valószínűleg saját szórakoztatására, valamint szalonsikerek érdekében készíthetett. (Petrichevich Horváth Emil tanúsága szerint leveleit például, melyeket időnként illusztrált, „kézről-kézre adogatták a kolozsvári úri kaszinóban, s hetekig mulattak tartalmukon.” PETRICHEVICH HORVÁTH Emil, i. m., XXVII.) Származásának és hivatásának köszönhetően anyagi célokra nem kellett felhasználnia rajzkészségét, így vélelmezett motivációi közt hangsúlyossá válik az önismereti-létértelmező aspektus, valamint egyfajta „terápiás” mozzanat is (ti. rajzolás szemben a katonai rigorozítással). Rajznappái széles politikai és társadalmi tablót festenek, így ambíciói közt lehetett a kordokumentáció is, erre irányuló hajlamát bizonyíthatja Emlékirata az 1848-as bécsi márciusi eseményekről.

Az albumok egy olyan átmeneti korban születtek, amelyben a főúri dilettáns rajzkultúra, valamint az épp intézményesülő magyar képzőművészet egyszerre hatott. A század első felének professzionális törekvései (Pesti Műegylet, Marastoni Rajziskola) mellett így nagyobb hangsúlyt kaphattak a műkedvelő képzőművészeti megnyilvánulások is. A rajzolás ráadásul a biedermeier élet/stílus sajátosságaként a nemesi (és polgári) körökben gyakori tevékenységnek számított. „Azokban a családokban, ahol gondot fordítottak a nevelésre, gyermekeik mellé rajztanárt, zongoramestert és francia nyelvmestert fogadtak”. A Madách-házban például Majthényi Anna akvarelljei függtek a falon, Madách Imre rajzai, karikatúrái és olajfestményei pedig fontos elemét képezték a költő „magánjelrendszerének”.⁷²³ Jókai „romantikus” életművének érdekes pandanja a pályája elejéről származó néhány festmény. Ezek – a sztregovai remete „gyenge alkotásaival” szemben – művészi alkotóerőről is tanúskodnak, s az 1850-es években készült erdélyi tájrajzai, illetve egyes karikatúrái megjelentek újság vagy könyv illusztrációjaként.⁷²⁴ A korszak főként műkedvelő munkái közül legtöbb történeti, ikonográfiai jelentőségű, így például Széchenyi Franciskáé, „aki egész albumot festett tele a család életének kisebb-nagyobb eseményeivel”.⁷²⁵ Külön művelődéstörténeti, olykor esztétikai súllyal rendelkeznek a század első feléből való utazóalbumok, Forray Iván *Utazási albuma* vagy Andrassy Manó *Utazás Kelet Indiákon*, illetve *Hazai vadászatok és sport* alkotásai.⁷²⁶

Mindezek közül emelkednek ki Petrichevich Horváth János grafikái, akvarelljei. Alkotásainak egy része ceruzával, nagyobb része vízfestéssel készült, ez utóbbi technika „a 19. század elejétől a széles körű polgárosodással lett hallatlanul népszerű Európa-szerte, [...] az albumokat megtöltő akvarell-arcképek, tájképek vagy apró zsánerek a francia rokokó szellemi légkörében terjedtek el, ennek játékossága, intim méretekhez vonzódása, kifejezőkészlete” került át biedermeier eszköztárába.⁷²⁷ Horváth János albumai tehát a biedermeier rajzkultúra népszerű képtípusainak (portré, miliőrajz, zsánerkép, elvéve tájkép) rangos gyűjteményei. Az akvarell illanó hatású, áttetsző színei közvetlen, könnyed, intim hangulatot kölcsönöznek a

⁷²³ NAGYNÉ NEMES Gyöngyi, ANDOR Csaba, *Madách Imre rajzai és festményei. Képek egy életmű háttéréről*, Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 1997, 9, 13.

⁷²⁴ SZÍJ Béla, *Jókai Mór képzőművészeti érdeklődése*, Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18., 1986, 503–516.

⁷²⁵ VAYER Lajos, i. m., 94. – Széchenyi Franciska egyszerű képei, melyek érdekes dokumentumként hatnak például a nagyeceni Széchenyi-kastély kiállításain, művészi értéket nemigen képviselnek.

⁷²⁶ Gróf Andrassy Emánuel (Manó) egyébként a karikatúra műfajában is jeleskedett. 1841-ben a Műkiállításon a Pesti utcaseprő gyermek című rajzával szerepelt, az 1847–48-as országgyűlésen pedig „nem kiváló szónoklatokkal, hanem szellemes rajzokkal tűnt ki”, amelyeket a népszerű képviselőkről készített, valamint alkotott egy tíz képből álló karikatúra-sorozatot is, amelyben a „forradalom nehézségei elől húzódo forradalmárokat” mutatta be. PATAKY Dénes, *Az 1848–49-es szabadságharc grafikai ábrázolásai*, A Magyar Nemzeti Galéria Közleményei III., Budapest, 1961, 179.

⁷²⁷ *Barabás Miklós akvarelljei. Kiállítási katalógus*, szerk. SZVOBODA D. Gabriella, Magyar Nemzeti Galéria, 1985, o. n.

kisméretű festményeknek, maga a technika (pl. a gyorsabb száradás miatt lendületesebb festés) pedig spontaneitást igényel, ami a karikatúrák természetével is összhangban áll. Az akvarell korrekt használata ráadásul gyakorlott művészre vall, hiszen a hibák kevéssé javíthatók, és a színek kikeverése is nagyobb tapasztalatot igényel. E nehézségek ellenére a technika további előnye, hogy a vízfestéket, rajzönt könnyen magával vihette a művész akár a szalonba, a bálterembe, politikai gyűlésekre vagy csatatérre: „e felszereléssel nekiindulva [...] a jelenségek illékonyágát, a helyzetek hangulatát igen gyorsan a helyszínen” lehetett rögzíteni.⁷²⁸

A karikatúra⁷²⁹ alapvető feltétele az urbanizáció, a polgári társadalom kialakulása. Angliában a 18. század folyamán William Hogarth művészetével jelent meg, majd a század második felétől James Gillray munkásságával teljesebben ki.⁷³⁰ A mediális váltást eredményező fogyasztói és technikai változások ambivalens helyzetet idéztek elő: a karikatúra a maradandó esztétikai alkotás és egyszer használatos produktum határára került, befogadás-történetük a mai napig a politikatörténet, a sajtótörténet és a művészettörténet mezsgyéjén mozog. Míg Hogarth festményei a magas művészet fellegetében foglaltak helyet, Gillray kirakatba függesztett képei egyszerre tartoztak az utca népe és a műértők érdeklődési körébe. A torzképek maradandó értékét jelölheti azonban, hogy bár aktuálpolitikai vagy korszpecifikus tartalmuk el is évül, ábrázolásmódjuk a mai napig elevenen hat, így akár tárgyi ismeretek nélkül is betöltheti nevetető funkcióját. Gillray formanyelve például a műfaj olyan általános fogásait találta fel, olyan univerzális igazságokat feszeget, hogy hatása napjainkig érezhető.⁷³¹ Máig érvényes értéküket biztosítja továbbá, hogy a korszak teljesebb körű ismeretéhez segíthetnek hozzá. Bahtyin karneválméletéből kiindulva: a karikatúra a „hivatalos” társadalmi rend mellett létező, a nevetés természetére alapozó mindenkori szubkultúrát, a hatalom visszásságait, „valós” természetét tárhatja fel.

A kontinensen a francia forradalom alatt keletkeztek az első modern értelemben vett karikatúrák, majd a polgárkirály Lajos Fülöp uralkodásának kezdetével egy időben, 1830-ban

⁷²⁸ H. SZILASI Ágota, *A modern magyar akvarellfestészet elindítója = Barabás Miklós. Előadások a művész halálának 100. évfordulójára szervezett konferencián*, szerk. JÁNÓ Mihály, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2001, 51.

⁷²⁹ További műfaji áttekintések magyarul (melyek azonban csak hangsúlyosabbá teszik a témában hiányzó monográfia szükségességét): FABÓ Edit, *A dualizmus kori magyar karikatúrák és paródiák. A nőekkel kapcsolatos társadalmi sztereotípiák változása az élclapok tükrében*. Doktori disszertáció, 2007., BUZINKAY Géza, *Borsszem Jankó és társai: Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében*, Bp., Corvina, 1983. L. még: SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *A magyar biedermeier*, i.m., 128–129.

⁷³⁰ ROWSON, Martin, *Satire, sewers and statesmen: why James Gillray was king of the cartoon*, The Guardian, 2015. március 21., www.theguardian.com/artanddesign/2015/mar/21/satire-sewers-and-statesmen-james-gillray-king-of-cartoon (utolsó letöltés ideje: 2015. július 13.) Vö. még Edward LUCIE-SMITH, *The art of caricature*, London, Orbis Publishing, 1981.

⁷³¹ Uo.

az első élclap, a *La Caricature* is megszületik Párizsban. A század első felében – főként francia minták nyomán – Európa minden jelentősebb nagyvárosában (nyomdatechnikai fejlettségük függvényében) létrejöttek a napi-, heti- vagy havi megjelenésű élclapok.

A vonatkozó összefoglalások a magyar karikatúra tanulmányozását az 1860-as évekkel kezdik, ahol az 1858-as *Üstökös*, valamint az 1860-as *Bolond Miska* megjelenésétől számítják a műfaj indulását Magyarországon, de a cenzúra fokozatos gyengülése következtében csak az 1868-ban alapított *Borsszem Jankóval* jön létre a korszerű, európai értelemben vett élclap itthon. Greguss 1865-ben írt cikkében ezért nyilatkozhat még így: „nálunk [...] a torzkép művészet még majmoló gyermekkorát éli”, a magyar karikatúrák „még kevésbé eredetiek, s leginkább azokat utánozzák, melyek többnyire maguk is utánezatok, a németeket.”⁷³² A 19. század első felét ezért főképp csak kezdetleges próbálkozások idejének tekintik, melynek rövid életű betetőzését (nem véletlenül épp) a magyar függetlenségi törekvések idején megvalósuló, 1848 júliusától szeptemberig fennálló *Charivari Dongó* jelenti.

Horváth János rajzainak ismeretében a műfaj korai történetét differenciáltabban láthatjuk. 1848-at megelőzően ugyanis csak elszórtan – könyvek, folyóiratok alkalmi illusztrációiként – jelentek meg humoros képek, még ha az 1840-es évek divatlap-kultúrájában már előfordultak rendszeresebb karikaturisztikus rovatok is. A számos (ön)definiálási problémával, intézményesülési nehézséggel, infrastruktúra hiányával stb. bajló reformkori magyar „képzőművészet” természetesen nem rendelkezett olyan jelentős karikaturista-művésszel, mint például az említett James Gillray (1756–1815) vagy akár a francia Honoré Daumier (1808–1879). Petrichevich Horváth János rajzmappáinak feltárásával azonban összemérhetővé válnak a műfaj európai és hazai megnyilvánulásai. Míg Gillray számára művei megélhetést jelentettek, hisz a képek után kapott kormányzati járulékból tartotta fent magát, ahogyan Daumier is hivatásos karikaturistaként, sajtónyilvánosság számára készítette művészi igény(esség)ű torzképeit, addig Petrichevich gyaníthatóan műkedvelőként, privát albumai részére rajzolt (legalábbis az eddig feltárt levéltári források erre engednek következtetni),⁷³³ műveik azonban több ponton – már csak a műfaj struktúrájából következően is – rendelkeznek hasonlóságokkal. Ennek érdekes megnyilvánulása például, hogy Gillray legtöbb karikatúrája a porfíriából eredő mentális beteg III. Györgyöt állítja pellengérré, amint Daumier leghíresebb torzképe is a körtefejű polgárkirályt, Lajos Fülöpöt ábrázolja, Petrichevich pedig ugyancsak

⁷³² GREGUSS Ágost, *A torzképről*, i.m., 125, 129.

⁷³³ „A bécsi Hadilevéltárban folytatott kutatás során Petrichevich Horváth János személyével kapcsolatban katonai szolgálati adatokat találtunk, képzőművészeti tevékenységével kapcsolatosan sajnos semmiféle adatot nem leltünk.” Számvéber Norbert szóbeli közlése

több skicc-karikatúrát készített a vízfejű V. Ferdinándról (**18. melléklet**), akinek társaságában rendszeresen tartózkodott, és visszaemlékezéseiben írásos dokumentálását is adja a „szellemgyenge” császár „sajnálatra méltó személyiségének” (valamint saját humor iránti érzékenységnek).⁷³⁴ Mindaz külön kutatás tárgyát képezné, hogy Petrichevich Horváth János bécsi pályafutása során milyen egykorú karikatúra-ábrázolásokkal találkozhatott, miután a császárváros a különböző európai irányzatok vérkeringésének alapvető része volt, mindenesetre a feltételezhető külföldi hatásokat és divatos formanyelvet saját témáira, saját életének szereplőire formálta, vagyis önálló erejű karakterábrázolással rendelkezett. A rendkívül gyér forrásanyagból, ami Petrichevich Horváth János működésével kapcsolatban rendelkezésre áll, egy rövid utalás található arról, hogy valószínűleg tudatosan kereste és tanulmányozta az elé kerülő karikatúrákat. Említett visszaemlékezései közt (mely főként a márciusi bécsi forradalom katonai lépéseiről számol be) található az alábbi megjegyzés, amely arról tanúskodik, hogy a stratégiai és fegyverkezési ügyek mellett másra is kiterjedt figyelme: „Több legmagasabb és közép állású férfinak gyalázatos és nyers torzképei között jelesen egyet láttam, mely sem nyers, sem hamis, s még éltelen nem volt. Ugyanis ugyanazon főt háromszor lehetett egymás mellett lerajzolva látni. Az elsőnél egy vastagon és magasan kötött nyakkendő egészen az állig nyúlt fel, azon modorban, amint a főherceg Lajos szokta azt viselni. Alatta ezt lehetett olvasni: Március 13ka 1848. A másodiknál a nyakkendő az orráig ért fel. Alatta volt írva: »Március 14ke 1848.« Végre a harmadik a nyakkendőbe volt süllyedve egészen a homlokáig, alatta volt: »Március 15ke 1848.«”⁷³⁵

Petrichevich rajzai a kontextuális és műfajtörténeti megközelítés mellett az irodalomtörténettel szomszédos ikonográfia szempontrendszer felől is vizsgálhatók, amely nem az alkotások vizuális formaproblémáira kíváncsi, hanem arra, hogy azok milyen társadalmi-történeti determináltsággal rendelkeznek. Tárgykörébe így nem csupán a végleges megfogalmazások, hanem a vázlatok vagy „realisztikus” képek is beletartozhatnak.⁷³⁶ Panosfky (az ikonológia kategóriájától elkülönítő) meghatározása szerint „az ikonográfia a művészettörténetnek az az ága, amely a műalkotások tárgyával vagy jelentésével foglalkozik, szemben a formájukkal.”⁷³⁷ Ez a Petrichevich-rajzok értelmezésének egyik érvényes

⁷³⁴ PETRICHEVICH-HORVÁTH János *Emlékirata 1848–49-ről*, i. m., 103–105.

⁷³⁵ Uo. 106.

⁷³⁶ Vö. PÁL József, *Ikonológia mint összehasonlító irodalomtudományi diszciplína = Az ikonológia elmélete*, szerk. Uő., Szeged 1986, 3–10; ill. Louis RÉAU, *Az ikonográfia meghatározása és alkalmazása* = Uo., 267–290.

⁷³⁷ PANOSFSKY, Erwin, *Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába = A jelentés a vizuális művészetekben*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984, 284.

megközelítése lehet: „a műleírás is szükségszerűen tartalmazza az értelmezés mozzanatát”,⁷³⁸ mely ma már ismeretlen jelentéstartalmakat hozhat felszínre.

Petrichevich kötetlenebb művészi figyelmét (tisztí-nemesi pozíciójával szemben) társadalmi előítéletek kevésbé befolyásolhatták, albumaiban ugyanis minden társadalmi osztály (a legszegényebb kéregetőtől Ferenc Józsefig) ecsetjének hegyére kerül. Művei jelentőségét emeli, hogy a reprezentatív körök mellett azokat is érdemesnek találta megörökíteni, akiről ez időben nem volt szokás ábrázolást készíteni. Ábrázoltjai közt a társadalom peremén élő alakok is találhatók: például csavargó, bolond, idős sekrestyés, öreg kertészasszony, szolgák, vagy olyan köznapi foglalkozású emberek, mint a szakács, a kovács vagy a postás (**19. melléklet**) – mindezek pedig a kor szélesebb körű olvasatához segíthetnek hozzá. Zsánerképei számos tabutémát feszegetnek. A katonaéletnek nem csupán illusztris oldalát szerepelteti, több ízben megjeleníti például a szükségüket végző tiszteket, kótyagos katonákat, a hadszíntér mindennapjait (**20. melléklet**). Mappáinak egyik domináns tematikája kétségtelenül a hadi világ, amely gazdag háttéranyagot szolgáltat. Számos uniformis jelenik meg a rajzokon, ahogyan a tábori élet mindennapjai, kártyázó, pipázó, muzsikáló, szundikáló bakák is megelevenednek. Az albumok a szabadságharc idejéről is tartalmaznak katonaképeket, csatajeleneteket.

Petrichevich másik lényeges tárgyköre az erdélyi nemesség – a politika és a szalonélet –, illetve albumaiban fel-felbukkannak a bécsi császári udvar egyes szereplői is. Karikatúrái nem kímélik saját társadalmi osztályának tagjait vagy akár a klérust sem, találó, eleven hatású ábrázolásai általános emberi gyengeségeket, testi-lelki torzulásokat hűsbavágóan ragadnak meg. Rajzai épp ezért hatnak humorosan most is, kitágítva a műfaj általános attribútumát, miszerint a „mának szól”, s épp ezért csak jelen időben értelmezhető. Mappái közt számos karikatúrán ábrázolja önmagát, iróniája tehát saját személyére is kiterjed. Önreflexivitásának további jele, hogy több képen rajzolás közben jelenítette meg magát. (**21. melléklet**)

Képeinek kisebb – de nem elhanyagolható – hányadát képzik a miliórajzok, illetve tájképek. Az egyes enteriőröket megjelenítő kompozíciók a biedermeier tárgyi kultúráját, valamint tevékenységi köreit mutatják, hasznos adatokat szolgáltatva korabeli szobabelsők, öltözékek stb. szempontjából (**22. mellékletek**), miközben bevezetnek a magas rangúak hétköznapi világába. A különböző báli vagy szalonábrázolások közt például olyan művelődéstörténeti szempontból (is) érdekes jelenetek bukkannak fel, mint például a főúri

⁷³⁸ BEKE László, *Panofsky és az ikonológia = A jelentés a vizuális művészetekben*, i.m., 382–399.

társaság 1837-es szebeni *Norma*-előadása, vagy más farsangi szokások, szabadidős elfoglaltságok.

A politikatörténeti, művelődéstörténeti vagy történelmi kánon több meghatározó személyisége szerepel az albumokban. Érdemes tehát a számos név közül néhány jelentősebbet (a teljesség igénye nélkül) kiemelni, amelyekkel reprezentálni lehet a repertóriumszerűen itt most nem bemutatható anyagot. Ilyen Mikó Imre („Erdély Széchényije”), Esterházy Pál, az első felelős kormányznak a király személye körüli minisztere, Jósika János guberniumi elnök, akit Kazinczy Ferenc is meglátogatott erdélyi utazása során, és akinek epigrammát is ajánlott.⁷³⁹ Az utazó és tájépitész Hermann von Pückler-Muskau is feltűnik a lapokon. Továbbá Felix Jablonowski herceg, császári katonatiszt, aki a Téli hadjárat során játszott jelentős szerepet; Franz von Lichtenstein herceg, aki Windisch-Grätz hadseregében a schwechati csatától kezdve részt vett a szabadságharc hadi eseményeiben; Felix von Schwarzenberg herceg, aki 1848 után a császárság miniszterelnöke és külügyminisztere lett. Megemlítendő Czecz Antal botanikus, Pergő Celesztin, a magyar színészet hőskorszakának jelentős figurája, Teleki József gubernátor, Teleki Ferenc költő, matematikus, az MTA tiszteletbeli tagja, valamint Teleki Sándor, a „vad gróf”, aki Liszttel és Victor Hugóval kötött barátságáról, valamint a szabadságharc idején játszott szerepe mellett koltói birtokáról is híres, ahol Petőfiék töltötték nászútjukat. Hasonlóképpen fontos Bethlen János, a reformszellemisségű politikus; Gyulay Lajos, akinek mintegy 140 kötetes naplója a mai napig alapvető forrásul szolgál; Dessewffy Emil (Széchényi híres „ellenfele”, Dessewffy József fia), aki számos tevékenysége mellett 1855-től a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt; Teleki József történétíró, jogász, erdélyi kormányzó, az Akadémia első elnöke; Jósika Sámuel, erdélyi kancellár; Pecsovics Ferenc – akinek nevééről kapta gúnynevét a kormánypárt –, valamint Henri Vieuxtemps, a kor híres hegedűvirtuóza. Mellettük Kovács Miklós erdélyi püspök; Kendeffy Ádám szabadelvű politikus, akit Jósika Miklós is rajongással emlegetett, s aki megalapította a Kolozsvári Casinót és birtokain mintagazdaságot hozott létre; Kemény Pál, az író unokatestvére, aki a szabadságharc alatt számos buzdító röpiratot tett közzé; a szintén ellenéki szellemű Kemény Sámuel, az Erdélyi Múzeum gyűjteményének egyik jelentős adományozója; Kemény Dénes, az erdélyi reformkori ellenzék egyik kulcsfigurája, nagyhatású szónok; Bethlen Domokos királyi kamarás, az első magyar nyelvű elméleti közgazdasági irodalom szerzője; Zeyk Dániel főkormányiszéki tanácsos, számos felvilágosult cikk írója; Rhédey Ádám, az erdélyi református oktatás mecénása; Rhédey László, Rhédey Klaudia édesapja, akinek dédunokája VI. György, angol

⁷³⁹ *Kazinczy Ferenc összes költeményei*, s.a.r. GERGYE László, (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, II.) Balassi Kiadó, Budapest, 1998, 65, 257.

király lett; Cserei Miklós, erdélyi kormányzó tanácsos, tudománypártoló, színházbarát, Kazinczy levelezőpartnere. Végül a már említett Teleki László vagy Wesselényi Miklós, akit amellet, hogy udvarlás közben és börtönben is megörökített a rajzoló, az 1834-es nagykarolyi megyegyűlésen tartott vad szónoklata közben is ábrázolt. Akiket pedig nem kell különösebben bemutatni: Metternich, Radetzky, Windisch-Grätz, V. Ferdinánd, Ferenc József ugyancsak szerepelnek az alkotások között. Számos további kép ikonográfiai azonosításra vár, vagy ha névvel jelölve is van az ábrázolt, az illető kortörténeti helyének meghatározása a vonatkozó diszciplínák (történettudomány, politika-, hadtörténet stb.) feladata lesz.

Ami a mappák további recepcióját illeti, az albumok „nem reprezentatív” portréi sajátosan egészíthetik ki például a Barabás-életmű történeti jelentőségét, amelyet a késői kortárs, Reviczky Gyula (1855–1889) fogalmazott meg ekképp: „megfestéd korod arcképcsarnokát”.⁷⁴⁰ Barabás korai erdélyi portréi és Petrichevich albumainak szereplői közt ugyanis jelentős az átfedés.

Elvégzendő feladat továbbá az albumok itt most egyáltalán nem érintett művészettörténeti megítélése, amely például a magyar rajzművészet és vízfestés történetébe illesztheti a kidolgozottabb alkotásokat, vagy egybevetethi őket például az igazán nagy jelentőségű Barabás-akvarellekkal. Petrichevich albumai új viszonyítási pontot teremthetnek a Barabás-recepcióban, hiszen számos tematikus egyezés fedezhető fel a nagy festő munkáival. Barabásnak a gräfenbergi fürdőélet alatt készült szatirikus, profán, intim, könnyed vonalvezetésű képei – amelyek az életművön belül különös szerepet töltenek be –,⁷⁴¹ mind tematikájukban, mind formaproblémáikban érdekes párhuzamot mutatnak Petrichevich rajzaival. Izgalmas együttállásról tanúskodnak Barabás erdélyi tájképek sorozatának egyes darabjai és Petrichevich egy-egy tájképe – ezek egybevetése is új kutatási eredményekhez vezethet.⁷⁴² Petrichevich mappái közvetve ismételten ráirányíthatják a figyelmet a 19. század hazai akvarellfestészetre, amely a kanonizált műfajok sorában sokáig kevésbé fontos szerepet töltött be.

Végül ismét hangsúlyozni szeretném, hogy Petrichevich mappái a 19. század első fele, középső harmada történetének egyik jelentős vizuális forrásanyagát tartalmazzák. A rajzok ott vannak a magyar politikai és kulturális karikatúra kezdeteinél. A lapok művészi megfogalmazás-módja, zavarba ejtő őszintesége eddig nem ismert perspektívából láttat(hat)ja

⁷⁴⁰ REVICZKY Gyula, *Barabás Miklóshoz = Reviczky Gyula összes verse*, s.a.r., CSÁSZTVAY Tünde, Argumentum Kiadó, Budapest, 2007, 388.

⁷⁴¹ Vö. E. CSORBA Csilla, *Barabás és Priessnitz = Barabás Miklós. Előadások a művész halálának 100. évfordulójára szervezett konferencián*, i.m.

⁷⁴² Vö. *Barabás Miklós akvarelljei. Kiállítási katalógus*, szerk. SZVOBODA D. Gabriella, i.m., 63–68. sz.

e periódust, így akár az aranykor fátylával beburkolt reformkornak vagy az ördögien megfestett császári haderőknek a megszokottól eltérő képét is elénk vetítheti.

8. Összegzés és kitekintés

Az értekezés műfaji, terjedelmi korlátai lezárni kényszerülnek Petrichevich Horváth Lázár pályájának e keretek közt zajló kultúrtörténeti vizsgálatát, egyúttal azonban önkéntelenül is felmutatják a folytatás lehetőségeit, mi több, elengedhetetlenségét. Végigtekintve a dolgozat egészét, mindenekelőtt természetesen a hiátusok, vakfoltok tárulhatnak fel, melyek azonban – reményeim szerint – nem felszámolják, hanem éppen nyomatékosítják és előrevetítik a benne rejlő potenciált.

Felvetve a témában szunnyadó (kis)monografikus megközelítésmód létjogosultságát, számos elemzés várat még magára. Bár Petrichevich Horváth Lázár szépirodalmi munkássága szűk tartományban mozog, mégis adós maradtam például *Álom* című drámájának értelmezésével vagy *A szent sír* című útirajz kultúr- és vallástörténeti kontextualizálásával. Hasonlóan a jövő feladata közé tartozik fordításainak alaposabb, komparatív igényű tanulmányozása, vagy épp akadémiai székfoglalójának, *A veszett paradicsom* nagyívű gondolatfolyamának, illetve a regény műfaját illető, *Jósika Miklós regényeiről s a regényirodalomról általában* című értekezésének önálló kritikátörténeti pozícióit megállapítani.

Petrichevich pályájának eszmetörténeti szempontból vett átmenetisége, kevertsége valamint a korszak magyar nyelviségben megvalósuló, identításalakító karaktere életművének elbeszélésmódjaira is szakadatlanul ráirányítja a figyelmet. Az egész pályán átívelő diskurzusokat tekintetbe véve termékenynek mutatkozhat szövegeiben a klasszikus századfordulóból eredeztethető, a nemzeti önazonosságot érintő narratív formák, fordulatok megjelenését, átalakulását alaposabban nyomon követni. Petrichevich írói, újságírói, kritikai munkásságában megjelenő nyelvhasználat ugyanis jelenkorunk identitásbeli mintázatai szempontjából is megvilágító erejűek lehetnek.

Petrichevich Horváth Lázár életműve megközelíthetőségének komplikáltságát mutatja, hogy egyes részproblémái önmagukban is monografikus módszert igényelnek. Időszerűnek tűnik például a reformkori divatlap-kultúra folyóiratainak, így például a *Honderűnek* teljes körű vizsgálatát elvégezni, a képi fordulatot (pictorial turn) követve pedig fókuszba helyezni vizualitását, mindamelllett, hogy eszmetörténeti és narratív elemzése ugyancsak új kutatási eredményekhez vezetnének.

Maradva a képiség előtérbe kerülésénél, a 19. századi magyar karikatúra kimerítő, problémaközpontú elemzése is csak részlegesen valósult meg. Buzinkay Géza alapvető

kötete⁷⁴³ e kutatás első fejezete volt, melynek folytatása egyfelől az azóta eltelt idő, másfelől az újabb módszertanok (éppen a kultúratudományok fordulata) és kutatási eredmények következtében elengedhetlenné vált. A művészettörténet-írás mindaddig nem tárgyalta a század első felének megnyilvánulásait,⁷⁴⁴ így például a Honderü karikatúráit vagy Petrichevich Horváth János albumait sem, melyek azonban – éppen történeti elsőbbségüknél fogva – elválaszthatatlanok a műfaj későbbi fejleményeitől.

Hasonlóan távolra mutat Liszt Ferenc reformkori magyar hangversenyeinek és turnéinak zene- és kultúrtörténeti jelentősége, mely szintúgy számot tarthat egy monografikus elemzésre. Az alapkutatás elvégzése nemcsak tárgyi értelemben vezethet újdonságokhoz, hanem – mint dolgozatomban igyekeztem felvillantani – Liszt zeneszerzői munkássága, de a nemzeti identitás-tudat alakulástörténetében is fontos állomásokat jelölhet ki.

A legkülönbözőbb tudományterületek megidézését Petrichevich Horváth Lázár tevékenységi és érdeklődési körei jelölték ki. Bizakodom, hogy ebből az interdiszciplinaritásból származó extenzivitás nem feszítette szét dolgozatom kereteit, hanem a kulturális gyakorlatok sokszínűségét láttatva, egy életúthoz kapcsolódva irodalom, zene, képzőművészet egy érvrendszerbe szervesülhetett. Remélem azt is, hogy Petrichevich pályája a kultúratudományos megközelítés ritka lehetőségeként tárulhatott fel, miután kvalitásérzékének, korérzékenységének köszönhetően az egyes művészeti ágakhoz elmélyülten, korszakosan tudott kapcsolódni. A művészetek társadalmi használatát alkalmazva ráadásul egy olyan kitüntetett periódusban vizsgálódhattam, melyben a magyar teátrum, operairodalom vagy a hazai képzőművészet professzionalizálódása, intézményesülési folyamatainak kérdései is felvillanhattak.

A kulturális gyakorlatok egyik szegmense, Petrichevich irodalmi, illetve kritikai tevékenysége hasonlóan változatos kihívások elé állított. Nemcsak a magyar regényirodalom alakulástörténetét járhattam körbe, hanem számos műfaji egyveleggel, a levél, a verses regény vagy az utazási irodalom formavilágával is párbeszédbe elegyedhettem, Petrichevich munkái így a folytonos határátlépések produktivitását mutatták fel számomra. Éppen e többirányú

⁷⁴³ BUZINKAY GÉZA, *Borsszem Jankó és társai: Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*, Budapest, Corvina, 1983.

⁷⁴⁴ A publikált sajtótermékek, albumok, különnyomatok mellett a műkedvelők által egyfajta köztes nyilvánosság számára készített (vagyis bizonyos körökben közkézen forgó, így ismertté váló) élclapjainak kutatása sem történt meg. A számos további feltáratlan anyagból itt most egyet emelek ki: Ivánka Imre honvédezedes forrásértékkel bíró, kiváló karikatúra-albuma például ismeretlen. Az 1848/49-es szabadságharc egyik meghatározó tisztje 1848 őszén fogságba esett, königgrätzi raboskodása idején rajzolt torzképei nemcsak hadtörténeti, történészi, hanem a hazai karikatúra műfajának szempontjából is rendkívül figyelemreméltóak: IVÁNKA Imre, *Album von Königgrätz*, ELTE Egyetemi Könyvtár, G 538.

tájékozódás, az ötvözetekben rejlő sokoldalúság nyomán olyan kontrasztos eszme- vagy stílustörténeti kérdéseket vagy diszkurzív alakzatokat is megidézhettem, mint a romantika és biedermeier jellegzetességei, az államközösségi és hagyományközösségi gondolkodás, a tudat és nemzettudat elmozdulásai vagy az épp a reformkorban megújuló politikai szótár új irányzatai, a republikanizmus és csinosodás nyelvének ütközése stb.

A köztesség, a határzónák figurája, Petrichevich Horváth Lázár alakja így teremtett lehetőséget dolgozatom többirányú tematika köré szerveződő – különböző elméleti és módszertani eljárásokat követelő – vizsgálódásaira, mely (már említett hiányosságai ellenére) a kultúrtörténet teljességét és az ember végességét egyszerre kívánta reprezentálni; zárszóként stílszerűen Petrichevich mondatába sűrítve: „mert rövid az élet, örökös pedig a művészet”.⁷⁴⁵

⁷⁴⁵ Honderü 1844/I, 95.

Utószó

E rendhagyó utószóban a PhD dolgozat szikár tudományosságot igénylő műfaját kötelességemnek érzem e pár sor erejéig megbontani. Erre az az elfogadhatatlan veszteség szólít, mely rendkövetővé már sohasem teheti disszertációmát és a témakört, a védést övező eseményeket.

Tarjányi Eszter halála és az azt követő, betölthetetlen hiány természetesen nem egy epilógusban kér szót, így csak remélhetem, hogy szellemisége, példamutató tudományos munkássága, attitűdje dolgozatomba itt-ott átszüremkedett, és érezhetővé vált, hogy írásai, gondolkodása igazi zsinórmértéket jelentenek számomra. Petrichevich Horváth Lázár pályájára ő irányította a figyelmemet. Sosem felejttem el a piliscsabai campus ívelt ablakainak templomi hangulatot árasztó, ünnepélyes auráját, amely alatt állva megbeszéltük a doktori témámat, a követendő kutatási irányokat. Csak titkon bízhatom abban, hogy sikerült valamelyest közvetítenem: Eszter szimata – az ő szavajárásával élve – ezúttal sem csalatkozott, Petrichevich Horváth Lázár pályájának részjelentőségei egy korszakot illetően, az „egész” szempontjából valódi revelációkhoz vezetett.

A téma által kijelölt összművészeti látószög alaposabb megértéséhez, közvetítéséhez nagyban hozzájárultak kiváló kollégáim, akik a Petőfi Irodalmi Múzeum interdiszciplináris munkamódszerét, a kultúratudományos megközelítés kutatói hozzáállását a gyakorlatban is megmutatták számomra. Ezúton szeretném megköszönni nekik a sok órás szakmai beszélgetéseket, és hogy Eszter halálát követően tudományos bázisként, hálózatként, legfőképp pedig baráti minőségükben is mellettem álltak. Legvégül, de nem utolsó sorban kitüntetett hálával tartozom Kiczenko Juditnak, aki bakfis egyetemista korom óta, szakmailag és emberileg gondot visel rám, dolgozatom nem jöhetett volna létre az ő közbenjárása nélkül.

Életrajzi kronológia

1807. május 17-én született Kolozsváron

1810-es években Széplakon, Jobbágyfalván nevelkedett, Kolozsváron jár iskolába

A Küküllő-menti táj erdős-mezős atmoszférája egész életre meghatározó hangulatot teremtett számára: „nagy cserfa s a vidám rigó sereg, a százados erdő s a sziszegő húrasok, a házelőtti agg szeder és a kert és a fű és a kies domb s a hús patak”⁷⁴⁶

1820-as években jogi tanulmányokat folytat Marosvásárhelyen, ahol a törvényes királyi táblánál szerez a honi törvényekben jártasságot

1829-ben ügyvédi vizsgát tesz, gyakornoknak Nagyszebenbe a királyi kincstárhoz ment

1830-as évek elején Erdélyi Kancelláriában hivatalnoki állást kap, kezdetben fogalmazóként dolgozik⁷⁴⁷

1832-ben előterjesztik az erdélyi gubernium tiszteletbeli titkárának⁷⁴⁸

1832-ben „a két magyar haza” literátorai számára közös platformot teremteni kívánó magyar zsebkönyv egyik szerkesztőjeként tűnik fel⁷⁴⁹

1833-ban Kolozsvári Casino megnyitóján beszédet mond

A Casino „fő célja a míveltebb társalkodás, nemzetiség, közértelem és érzés terjesztése”, a megnyitóján „Petrichevich Horváth Lázár felolvasott szép beszéde által a közönség nevében köszönte meg az alapítók fáradozásait”⁷⁵⁰

1833-ban elkészül *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban* című regénye első szövegváltozatával, melyet elküld az Akadémiának véleményezésre. Vörösmarty Mihály elismerően fogadja, azonban változtatásokat ajánl a szövegben.

⁷⁴⁶ Kaleidoskop III, 99.

⁷⁴⁷ - Staatsrat circulandum Petrichevich Horváth Lázáról, akit az erdélyi gubernium tiszteletbeli titkárának terjesztettek elő 1832-ben. – ÖStA HHStA Kabinettsarchiv Minister Kolowrat Akten 1833: 2433

- Erdélyi Kancellária előterjesztése Petrichevich Horváth Lázár guberniumi fogalmazó kérelméről guberniumi titkárrá való kinevezéséről 1833-ban. – ÖStA HHStA Kabinettsarchiv Staatsrat 1833: 5046

⁷⁴⁸ Erdélyi Kancellária előterjesztése Petrichevich Horváth Lázár guberniumi tiszt. fogalmazó kérelméről, hogy az Erdélyi Kancellária tiszteletbeli udvari titkárrá nevezzék ki 1835-ben. – ÖStA HHStA Kabinettsarchiv Staatsrat 1835: 4378

⁷⁴⁹ Értesítő, 1832/9. szám, 21.

⁷⁵⁰ Magyar Kurir 1833. február 5., 89.

1835. kérelmezi, hogy az Erdélyi Kancellária tiszteletbeli udvari titkárrá nevezzék ki

1835. részt vesz az erdélyi országgyűlésen, ezt követően az általa „szerzett Habsburg-ellenes dal”⁷⁵¹ miatt jelentések készülnek róla

1835 nyarán Batthyány Lajos ikervári birtokán vendégeskedik

1836 kilép hivatalnoki szolgálataiból,⁷⁵² megjelenik Kolozsváron *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban* című regénye. Pestre költözik.

„Kolozsvárra – noha törvényesítve van már a Gubernium állása – nem vágyom. Igen szám ízében van még az a rettenetes sok pletyka-düh, mi azt a kis zugolyt kiállhatatlanítja.”⁷⁵³

1836-ban verseit elküldi az Akadémiának kiadás végett

„Emberbaráti 's világpolgári magas érzelmek, a haza és *polgárszabadságokért* lángoló szív, minden nagyot, szépet, jót forrón ölelő, küzdve kereső kebel” – jellemzi Csató Pál recenziójában Petrichevich költeményei.⁷⁵⁴

1837-ben *Perényiek* című drámáját nyújtja be az Akadémia pályázatára

„a jutalomdíjra tizenhárom pályázó közül egyik sem találta érdekesnek – harmad magával dicsérettel megemlékezésre méltaték”. A drámát 1840-ben *Álmok* címmel jelentette meg.

1839 első felében hol Pozsonyban, hol Pesten, Batthyány szalonjaiban a főrendi ellenzék megszervezésében működik közre

1839 április-májusában Felvidéken tesz utazásokat

1839–40-ben részt vesz a pozsonyi országgyűlésen, hivatalosan ablegatus absentium-ként, eközben Batthyány Lajos titkáráként, beszédei magyarra fordítójaként működik közre

1839–40 telén Liszt Ferenc első reformkori magyar látogatásán részt vesz, franciából fordítja beszédeit, *Liszt Lebe wohl!* című versét feldolgozza egy zongorakísérettel megírt dalban

1842-ben megjelennek összegyűjtött szépírói művei, fordításai

⁷⁵¹ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 193.

⁷⁵² Erdélyi Kancellária előterjesztése Petrichevich Horváth Lázár guberniumi tisztb. fogalmazó szolgálatból való kilépéséről 1837. – ÖStA HHStA Kabinettsarchiv Staatsrat 1837: 1304

⁷⁵³ P.H. Lázár naplója, 20.

⁷⁵⁴ CSATÓ Pál, *Vélemény „Petrichevich Horváth Lázár Versei”-ről*, MTA kézirat, 836.61 [kiemelés tőlem, KAE] A kiadást „mind a szerző ur’ mind a Tek. kademia érdekei tiltják”, azonban Csató bátorítja Horváth Lázárt irodalmi törekvéseit, s jó érzéssel emeli ki, hogy tehetsége inkább a prózai forma iránt mutatkozik: „lelkes írójok később talán jó versekkel 's még hihetőbbleg jó prosával fog a haza 's ha neki úgy tetszik, e Tudom[ányos] Akadémia előtt fellépni, mire a V[ers]adónak a Szerző úr talentuma, leendő haladásai, 's az erdélyi és pesti Társalkodóban nem rég megjelent prosai cikkelykéi nyújtanak kezességet.”

A hét kötet *Petrichevich Horváth Lázár Munkái* cím alatt lelehetők fel: I. *Byron lord élete és munkái*; II. *Manfred* [dráma]; III. *Mazeppa, Az álom, Óda, A becsület érdemkeresztjéhez, Vegyes költemények, Zenére tett stanczák, Bucsúszó, Héber dalok*; IV-VII. *Kaleidoskop vagy: levelek Emiliához élet, irodalom, politica és művészet körében*

1843-tól kezdik el Honderü folyóiratát kiadni, mely egészen 1848-ig fennáll

1843-ban tudósítóként vesz részt a pozsonyi országgyűlésen

1844-től aktívan részt vesz a pesti egyesület tevékenységében, tagja például a Pestbudai Hangászegyesületnek, a Pesti Műegyletnek, az Országház Választmánybizottságának, az Iparegyesületnek a Concordia-egyletnek

A *Himnusz* megzenésítési pályázatának ő lesz az elnöke.

1844. december 24-én a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választja,⁷⁵⁵ következő évben tartja akadémiai székfoglalóját Milton *A veszett paradicsomjáról*

1844 ősztől 1845 tavaszáig Párizsban tartózkodik

1846-ban Pest városa díszpolgárává avatja: „az egyesületi jótékonykodás előmozdításáért részesül ezen megtiszteltetésben”.⁷⁵⁶

1846 tavaszán és őszen részt vesz Liszt Ferenc magyarországi látogatásain

Liszt májusban az ő szervezésében érkezik Pestre, és ad jótékonyági hangversenyt, ősszel pedig Erdélyig elkíséri turnéján a zongoravirtuózt.

1848 őszen elhagyja a Habsburg Birodalom területét, Közel-Keleten utazik

1849 áprilisától Dél-Itáliában utazik

1850-ben hazatér, megírja francia nyelven útirajzát *A szent sír* címmel

1851. elején Pestről Hamburgba indul útikönyve kiadása végett; február 5-án Bécsben meghal

⁷⁵⁵ Vö. *Magyar Tudományos Akadémiai Almanach*, Emich Gusztáv, Pest, 1862, 270.

⁷⁵⁶ „A reformkori díszpolgárokkal kapcsolatban összegzésként megállapíthatjuk, hogy bár a cím adományozása több esetben nem volt mentes hatalmi, konjunktúrális vagy presztízs-szemponctoktól, mégis, majd minden esetben kimutatható oly cselekedet vagy tevékenység, mely bizvást összefüggésbe hozható a városok tényleges vagy korabeli felfogáson alapuló érdekeivel.” HORVÁTH J. András, *Díszpolgárok Pest-Budán és Budapesten (1819-1947) = Tanulmányok Budapest múltjából XXV.*, Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1996, 122.

Felhasznált irodalom

- A géniusz kötelez. Tanulmányok Liszt Ferenc születésének 200. évfordulójára*, szerk. KULIN Ferenc, Argumentum Kiadó, Budapest, 2012.
- A Magyar Divat 1116 éve. A magyar viselet a honfoglalástól a 21. század elejéig*, szerk. F. DÓZSA Katalin, 2012.
- A Magyar sajtó története I.*, szerk. KÓKAY György, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- A magyar színikritika kezdetei 1790–1837*, s.a.r. KERÉNYI Ferenc, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2000.
- ANDERSON, Benedict, *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2006.
- ARANY Zsuzsanna, *Az életrajz mint tükör. Közelítések egy műfajhoz*, Irodalomismeret, 2012/3, 40-54.
- ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999.
- AUSTIN, John L., *Tettenért szavak = Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, szerk. PLÉH Csaba, TERESTYÉNI Tamás, SÍKLAKI István, Osiris Kiadó, Budapest, 1997, 29-37.
- Az erdélyi levéltárvédelem múltjából (Jakó Zsigmond, Sebestyén József, Bözödi György jelentései 1944–45-ből)*, Erdélyi Múzeum, 1994/1-2, 85-127.
- Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*, szerk. SIPOS Gábor, EME, Kolozsvár, 2009.
- BAJZA József, *Külföldi válogatott elbeszélések zsebkönyve*, Egyetemi Nyomda, Buda, 1836.
- Barabás Miklós akvarelljei. Kiállítási katalógus*, szerk. SZVOBODA D. Gabriella, Magyar Nemzeti Galéria, 1985.
- Barabás Miklós. Előadások a művész halálának 100. évfordulójára szervezett konferencián*, szerk. JÁNÓ Mihály, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2001.
- BARABÁS Miklós, *Önéletrajza*, Erdélyi Szépművészek Céhe, Kolozsvár, 1944.
- BARTA János, *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.
- BARTHA Ágnes Katalin, *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció*, Argumentum Kiadó, Bp., 2010.
- BARTÓK Béla, *Liszt Ferenc. Székfoglaló a Magyar Tudományos Akadémiában = Nyugat*, 1936/3, 171-180.
- BAYER József, *Grillparzer drámáinak első magyar fordításai II.*, Egyetemes philológiai közlöny, 1890/11, 660-666.
- BEDECS László, *Kettő lett belőle*, Jelenkor, 2007/7-8, 840-844.
- BEKE László, *Panofsky és az ikonológia = A jelentés a vizuális művészetekben*, i.m., 382–399.
- BENE Sándor, *Eljutni Zágonba*, Holmi, 2007/5, 551-571.
- Biedermeier: the invention of simplicity*, edited by Laurie WINTERS, Hans OTTOMEYER; Klaus Albrecht Schröder, published by Hatje Cantz, Ostfildern, 2006.
- BLOOM, Peter, *Berlioz élete*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- BÍRÓ Béla, *Erdélyi biedermeier művészet*, Erdélyi Helikon, 1944/8, 437-446.
- BÓDI Jenő, PUSZTAI Bertalan, *A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái = Túl a turistatekinteten*, szerk. Uők., Gondolat Kiadó, 2012, 7-19.
- BÓNIS Ferenc, *Himnusz. Kölcsey Ferenc költeménye. Erkel Ferenc zenéje*, Balassi Kiadó, Budapest, 2010.
- BÓNUS Tibor, *Irodalom és politika bonyodalmai*, Alföld, 2009/3, 114-124.
- BORBÉLY Szilárd, *Megjegyzések az életszentségről*, Jelenkor, 2007/2, 200-205.
- Byron Magyarországon*, szerk. PUKÁNSZKYNÉ FÁBIÁN Judit, JULOW Viktor, Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtára, Debrecen, 1976.
- BUZINKAY Géza, *Borsszem Jankó és társai: Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében*, Budapest, Corvina, 1983.

- BYRON, George, *A Self-Portrait. Letter and Diaries 1798 to 1824*, edited by Peter Quennell, printed by John Murray, London, 1950.
- CENNERNÉ WILHELM B Gizella, *Teleki László arcképei*, Folia historica: a Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve, 1989/14, 29-40.
- CHATEAUBRIAND, François de, *Mémoires d'Outre-Tombe*, Translated by A. S. Kline <http://www.poetryintranslation.com/PITBR/Chateaubriand/ChateaubriandMemoirsBookXII.htm#BkXICh4Sec1> (utolsó letöltés ideje: 2016. február 16.)
- CRARY, Jonathan, *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára 6. kötet*, Athenaeum, Budapest, 1874.
- CS. LENGYEL Beatrix, GÖDÖLLE Mátyás, *Teleki László ismeretlen arcai*, Rubicon, 2011/12., http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/teleki_laszlo_ismeretlen_arcai, utolsó letöltés: 2015. május 30.
- CSEKEY István, *Liszt Ferenc Baranyában*, Szikra Nyomda, Pécs, 1956.
- CSÖRSZ RUMEN István, *Pönögei Kis Pál, avagy Petőfi és a közköltészet = Ki vagyok én? Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2014, 203-226.
- DÁVIDHÁZI Péter, *A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése. A narratív identitás műfajvándorlása irodalomtól tudományig*, Alföld, 1998/2, 61-77.
- DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, Budapest, 2004.
- DÁVIDHÁZI Péter, *Imre László: A magyar verses regény*, ItK, 1992/1, 112-119.
- DE MAN, Paul, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, Pompeji, 1997/2-3, 93-107.
- Deák Ferenc beszédei 1829-1847.*, szerk. KÓNYI Manó, Franklin-Társulat, Budapest, 1882.
- DEBRECZENI Attila, KECSKEMÉTI Gábor, *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, It, 2004/85, 328-330.
- DEZSÉNYI Béla, *A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmaiban*, ItK 1953/1-4, 163-204.
- DOUGLASS, Paul, *Byron's life and his biographers = The Cambridge companion to Byron*, edited by BONE, Drummond, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 7-26.
- DÖRGÖ Tibor, *Czakó Zsigmond és világtérkép drámái*, Napkút Kiadó, Budapest, 2004. *Emléknyomok. Rozsda Endre rajzai és 1956-os menekültekkel készült interjúk*, Centrális Galéria, 2006.
- ERDMANN Gyula, *Szabadság és tulajdon. Az 1839-40. évi országgyűlés története*, Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2014.
- ERDMANN Gyula, *Ünnepségek, összejövetelek, szabadidős programok Pozsonyban az 1839-40-es országgyűlés alatt = História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*, szerk. DEÁK Ágnes, VÖLGYESI Orsolya, Csongrád Megyei Levéltár, szeged, 2011, 255-264.
- ESTERHÁZY Péter, *Mi a mi? = Mi a magyar?*, szerk. ROMSICS Ignác, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Habsburg Történeti Intézet-Rubicon Kiadó, 2006, 57-66.
- FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987.
- FEHÉR M. István, „A tiszta önmegismerés az abszolút más létben, az az éter mint olyan...”. *Idegenségtapasztalat mint az önmegismerés útja és közege = Identitás és kulturális idegenség*, szerk. BEDNANICS Gábor, KÉKESI Zoltán, KULCSÁR SZABÓ Ernő, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 120-143.
- FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári színház és színház története*, Kolozsvár, Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, Kolozsvár, 1897.

- FERENCZI Zoltán, *Egy elfeledett regényről. Petrichevich Horváth Lázárnak »Az elbűjdosott« c. regénye*, MTA, Budapest, 1918 = *Értekezések a Nyelv és Széptudományi Osztály köréből*, 23. kötet, 3-53.
- FERENCZI Zoltán, *Petőfi életrajza* II. kötet, Franklin Társulat, Budapest, 1896.
- FÓNAGY Zoltán, *Hagyomány és modern határán. Széchenyi, a magánember*, Magyar Tudomány, 2010/12, 1437-1446.
- FÖLDES Györgyi, *Szöveg, testek, szövegtestek. A testírás-elmélet irányjai*, Helikon, 2011/1-2, 3-49.
- FRIED István, *Szemponatok a „biedermeier” fogalmának értelmezéséhez*, Helikon, 1991/1-2, 139-148.
- FRANK Tibor, *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820-1882*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.
- FÜLÖP Tamás, *Batthyány és Széchenyi politikai értékvilágának különbségei a reformkorban*, Szolnoki Tudományos Közlemények XI. Szolnok, 2007.
- GERE Zsolt, *Vörösmarty Mihály epikus korszakának irodalom és recepciótörténeti kontextusai*, PhD dolgozat, Szeged, 2013.
- GIBBS, Christopher H., „Just Two Words. Enormous Success”. *Liszt's 1838 Vienna Concerts = Franz Liszt and His World*, edited by Christopher H. GIBBS, Dana GOOLEY, Princeton University Press, 2006, 167-205.
- GREGUSS Ágost, *A torzképről*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Athenaeum, Pest, 1869, 120-136.
- Gyulai Pál Válogatott művei*, s.a.r. KOVÁCS Kálmán, jegyz. ifj. KOVÁCS Kálmán, Szépirodalmi, Bp., 1989.
- Gyulay Lajos maga keze és könyve - Döbrentei Gábor és Gyulay Lajos naplófeljegyzései*, gyulaynaplok.hu/showDetailedDokumentum.php?dokID=13567 (utolsó letöltés ideje: 2015. június 15.)
- HALBWACHS, Maurice, *A kollektív emlékezet = Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*, szerk. FELKAI Gábor, NÉMEDI Dénes, SOMLAI Péter, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000, 403-432.
- HITES Sándor, *A magyarországi irodalmak műfaj története a 19. században*, It, 2011/2, 131-150.
- HITES Sándor, *A múltnak kútja: Tanulmányok a történeti elbeszélések köréből*, JAK–Ulpiusház, Budapest, 2004.
- HITES Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt. Jósika Miklós és a történelmi regény*, Universitas Kiadó, Budapest, 2007.
- HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Ahol a politikai és a gazdasági eszmetörténet metszi az irodalomtörténetet. A Hitel tudományközi kontextusai = Jólét és erény*, szerk. HITES Sándor, Reciti Kiadó, Budapest, 2014, 9-28.
- HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Akadémiai Kiadó, 1974, 501-566..
- HORVÁTH J. András, *Díszpolgárok Pest-Budán és Budapesten (1819-1947) = Tanulmányok Budapest múltjából XXV.*, Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1996, 113-155.
- HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- HORVÁTH László, *P. Horváth Lázár élete és munkássága*, Törekvés Nyomdája, Budapest, 1936.
- H. SEWELL, William, *The Concept(s) of Culture = Beyond the cultural turn*, edited by Victoria E. BONNELL, Lynn HUNT, Berkeley, University of Carolina Press, 1999, 35-61.
- Ikonológia és Műértelmezés I.*, szerk. FABINYI Tibor, PÁL József, Szeged, 1997.
- IMRE László, *A magyar verses regény*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1990.
- IMRE László, *Az irodalomtudomány távlatai*, Nap Kiadó, Budapest, 2014.

- IMRE László, *Egy „kedves, ósdi román”*. A Bélteky ház és a regényműfaj hagyományai, ItK, 1998/1-2, 188-199.
- IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996.
- Is that Biedermeier? Amerling, Waldmüller and More*, edited by Agnes HUSSLEIN-ARCO, Sabine GRABNER, Hirmer Verlag, Munich, 2016.
- JÁSZBERÉNYI József, „*Tedd be a mikróba...*”, Helikon, 2003/3, 159-167.
- JÓSIKA Miklós, „*Idegen, de szabad hazában*”, szerk. KOKAS Károly, SZAJBÉLY Mihály, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- KACZMARCZYK Adrienne, *Magyar Háromkirályok. Liszt: Krisztus-oratórium, I. 5 = Magyar Zene*, XLIV. évfolyam, 4. szám, 387-415.
- KALLA Zsuzsa, *Bártfay László napló*, s.a.r. Uő., Ráció Kiadó, Budapest, 2010.
- KÁLMÁN C. György, *Irodalomtudomány, '90-es évek*, Jelenkor, 1999/12, 1274-1285.
- K. DEDINSZKY Izabella, *Wagner és Liszt dedikált művei az Országos Széchényi Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 1940/1. szám, 87-89.
- KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti Tanulmányok II.*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982.
- KELEMEN Pál, *A lugasról*, Kalligram, 2016/7-8. szám, 20-43.
- KELEMEN Pál, *Az irodalmi biedermeier feltalálása. Tudománytörténet és recepciótörténet = Filológia – nyilvánosság – történetiség*, szerk. KELEMEN Pál, KOZÁK Dániel, KULCSÁR SZABÓ Ernő, MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció Kiadó, Budapest, 2011, 363-425.
- Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái*, s.a.r. PAPP Ferenc, Franklin Társulat, Budapest, 1914.
- Kemény Zsigmond levelezése*, s.a.r. PINTÉR Borbála, Balassi Kiadó, Budapest, 2007.
- Kemény Zsigmond naplója*, s.a.r. BENKŐ Samu, Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1966.
- KERÉNYI Ferenc, *A Nemzeti Színház és a reformkor társadalmi mozgalmái*, Színháztudományi Szemle 7., szerk. FÖLDÉNYI F. László, Magyar Színházi Intézet, Budapest, 1980.
- KERÉNYI Ferenc, *A színház mint társaséleti színtér a 19. századi Budapesten*, Budapesti Negyed, 2004/4, 67-89.
- KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, Osiris Kiadó, Budapest, 2008.
- KERESZTES Gyula, *Maros megyei kastélyok és udvarházak*, Impress Kiadó, Marosvásárhely, 1995.
- KICZENKO Judit, *Fiúk az apák árnyékában. Új nemzedék, egy antológia az 1870-es években = ARANYOZÁS. Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, Reciti Kiadó, Budapest, 2009, 221-233.
- KISS József, *Petőfi az egykorú hazai német nyelvű sajtóban = Tanulmányok Petőfiről*, szerk. PÁNDI Pál, Tóth Dezső, Akadémiai kiadó, Budapest, 1962, 151-160.
- KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében*, Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, Budapest, 1998.
- KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, s.a.r. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas Kiadó, 1998. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái: Kritikai kiadás)
- KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas Kiadó, 2001. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái: Kritikai kiadás)
- KÖVÁRI László, *Erdély nevezetesebb családai*, Barráné és Stein Bizománya, Kolozsvár, 1854.
- KÖVÁRY László, *A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére*, Erdélyi Múzeum, 1901/6, 319-330.
- LÁSZLÓ János, *Történelem, elbeszélés, identitás*, Magyar Tudomány, 2003/1, 48-58.
- LEGÁNY Dezső, *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük*, Zeneműkiadó, Budapest, 1975.
- LENGYEL Imre Zsolt, *Egy szerény monográfia*, Jelenkor, 2012/4, 431-436.
- Levél, író, irodalom*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2000.
- LEVI, Giovanni, *Az életrajz használatáról*, Korall, 2000/tél, 81-92.

- Liszt Ferenc válogatott írásai*, s.a.r. HANKISS János, Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1959.
- LUCIE-SMITH, Edward, *The art of caricature*, London, Orbis Publishing, 1981.
- LUKÁCS Anikó, *Nemzeti divat Pesten a 19. században*, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2017.
- MACLEOD, Jock, *Misreading Writing: Rousseau, Byron and Childe Harold III*, *Comperative Literature*, 1991/3, 260-279.
- Magyar Tudományos Akadémiai Almanach*, Emich Gusztáv, Pest, 1862.
- MARGÓCSY István, *Kritika a modern magyar irodalomban = Az olvasó lázadása?*, szerk. BÁRÁNY Tibor, Kalligram, Pozsony, 2008, 73-82.
- MARGÓCSY István, *Petőfi és Hiador = ARANYOZÁS. Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, Reciti Kiadó, Budapest, 2009, 97-103.
- MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor*, Korona Kiadó, Budapest, 1999.
- MARTIN, Philip W., *Heroism and histry: Childe Harold I and II and the Tales = The Cambridge companion to Byron, The Cambridge companion to Byron*, edited by BONE, Drummond, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 77-98.
- MÉSZÖLY Miklós, *Tudat és nemzettudat = A negyedik út. Magyar konzílium*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2010, 37-79.
- MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy levelezésben*, Argumentum Kiadó, Budapest, 1994.
- MILBACHER Róbert, *Versenyben égtek húrjaik? Még egyszer Petőfi és Arany barátságáról*, *Tiszatáj*, 2001/3, 50-57.
- MITCHELL, Leslie, *Bulwer Lytton. The Rise and Fall of a Victorian Man of Letters*, Cambridge University Press, London, 2003.
- MOLNÁR András, „Egy honvéd feljegyzései” *Batthyány Lajos grófról*, *Levéltári Szemle*, 49-62.
- MOLNÁR András, *Viam meam persequor. Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökségig*, Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
- MONA Ilona, *Liszt Ferenc és a reformkor 1839-40*, illetve DÖMÖTÖR Zsuzsa, KOVÁCS Mária, *Liszt Ferenc magyarországi hangversenyei 1839-40. = Liszt tanulmányok*, Zeneműkiadó, Budapest, 1980.
- MORVAY Győző, *Byron Magyarországon = KOEPPÉL Emil, Byron*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1913.
- NÁDOR Tamás, *Liszt Ferenc és Pécs-Baranya = Uő., Liszt – Bartók – Kodály és Pécs- Baranya*, Pécs, 1986.
- NAGY Iván, *Magyarország családai V.*, Ráth Mór, Pest, 1859.
- NAGYNÉ NEMES Gyöngyi, ANDOR Csaba, *Madách Imre rajzai és festményei. Képek egy életmű hátteréről*, Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 1997.
- ORLAY PETRICS Soma, *Adatok Petőfi életéhez*, Budapesti Szemle, Franklin Társulat, Budapest 1879, 1-19.
- PAJKOSSY Gábor, *A kormányzati „terrorizmus” politikája Magyarországon 1835 és 1839 között*, *Századok*, 2007, 683-721.
- PAJKOSSY Gábor, *A reformkor = Magyarország története a 19. században*, szerk. Gergely András, Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 191-235.
- PÁL József, *Ikonológia mint összehasonlító irodalomtudományi diszciplína = Az ikonológia elmélete*, szerk. Uő., Szeged 1986, 3-10.
- PÁLMÁNY Béla, *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825-1848, II. kötet*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2011.
- PANOFISKY, Erwin, *Ikonográfia és ikonológia: bevezetés a reneszánsz művészet tanulmányozásába = A jelentés a vizuális művészetekben*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984, 252-273.

- PÁVAI István, *A Cserebogár-nóta népköltészeti és népzenei vonatkozásai = Folklór a magyar művelődés-történetben. Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005. 288–303.
- PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, MTA kiadása, Budapest, 1922.
- PARDOE, Julia, *The City of the Magyar, or Hungary and her Institutions in 1839-40. Vol. III.*, London, 1840.
- PATAKY Dénes, *Az 1848–49-es szabadságharc grafikai ábrázolásai*, A Magyar Nemzeti Galéria Közleményei III., Budapest, 1961, 179-184.
- PÁVAI István, *A Cserebogár-nóta népköltészeti és népzenei vonatkozásai = Folklór a magyar művelődés-történetben. Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005, 288–303.
- Petőfi és Arany levelezése*, szerk. KOROMPAY H. János, Osiris Kiadó, Budapest, 2009.
- Petőfi Sándor Összes Művei VII.*, s.a.r. KISS József, V. NYILASSY Vilma, Akadémiai kiadó, Budapest, 1964.
- Petőfi-Könyvtár III.* füzet, szerk. ENDRÓDI Sándor, FERENCZI Zoltán, Budapest, 1908.
- PETRICHEVICH HORVÁTH Emil, *A Petrichevich család általános története*, Sárkány Nyomda, Budapest, 1934.
- Petrichevich Horváth Lázár Munkái I-VII.*, Buda-Pest, 1842.
- PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Az elbujdosott vagy egy tél a fővárosban*, Kolozsvár, 1836.
- PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Shakespeare és drámái*, Athenaeum, 1838/2
- PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Szent sír*, Pest, 1854.
- PINTÉR Jenő, *Magyar Irodalomtörténete, Hatodik kötet: A magyar irodalom a XIX. század második harmadában*, Bp., 1933.
- PODMANICZKY Frigyes, *Naplótöredékek. Második kötet*, Franklin Társulat, Budapest, 1887.
- Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye*, vál., KÓKAY György, OLTVÁNYI Ambrus, VARGHA Kálmán, Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.
- RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete*, Universitas Kiadó, Budapest, 2008.
- RÁKAI Orsolya, „*This century Found Its Voice in Him*”: *Some Aspects of the „Byron Phenomenon” in Nineteenth-Century Hungarian Literary Criticism = The Reception of Byron in Europe Volume II*, edited by Richard A. Cardwell, Thoemmes Continuum, 2004.
- RÁKAI Orsolya, *Sztereográfiák. Műfaji töprengés egy kortárs „szerzői monográfia”-sorozaton*, BUKSZ, 2003/2, 133-141.
- RÉVÉSZ Emese, *Az ország tükre. A képes sajtó Magyarországon 1780-1880*, Budapest Történeti Múzeum, 2012.
- Reviczky Gyula összes verse*, s.a.r., CSÁSZTVAY Tünde, Argumentum Kiadó, Budapest, 2007.
- RICOEUR, Paul, *A narratív azonosság = Narratív pszichológia. Narratívák 5.*, szerk. LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta, Kijarat Kiadó, Budapest, 2001, 15-25.
- RICOEUR, Paul, *Emlékezet – felejtés – történelem = A kultúra narratívái. Narratívák 3.*, szerk. THOMKA Beáta, Kijarat Kiadó, Budapest, 1999, 51-67.
- ROWSON Martin, *Satire, sewers and statesmen: why James Gillray was king of the cartoon*, The Guardian, 2015. március 21, www.theguardian.com/artanddesign/2015/mar/21/satire-sewers-and-statesmen-james-gillray-king-of-cartoon (utolsó letöltés ideje: 2015. július 13.)
- RÓZSA György – SPIRA György, *Negyvennyolc a kortársak szemével*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1973.
- RÓZSA Mária, *Pesti német nyelvű lapok a kultúráközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2013.
- SÁNDOR Imre, *A széplaki Petrichevich-Horváth család*, Különlenyomat a Genealogiai Füzetek 1908. évfolyamából, Gámán Könyvnyomda, Kolozsvár, 1908.
- SAS Péter, *Kelemen Lajos kiadatlan összeírásaiból*, Művelődés, 2011/10.

- SEBESTYÉN Ede, *Buda és Pest nagy hangversenyei a XIX. század első felében*, Tanulmányok Budapest Múltjából 8., 1940, 85-117.
- SCHEIN Gábor, *Az elhallgatáson túl*, Jelenkor, 2014/7-8, 896-902.
- SCHOBER, Franz von, *Briefe über F. Liszt Aufenthalt in Ungarn*, Schlesinger'she Buch und Musikalienhandlung, Berlin, 1843.
- SIKLÓSSY László, *Az elegancia nagymestere. Emlékezés Petrichevich Horváth Lázárra = Gyorskocsin Erdélyben. Kutatások, rajzok, emlékezések*, Minerva Könyvkiadó, Kolozsvár, 1927, 102-112.
- SPIRA György, *A nemes gróf vízbe pottyánása*, História, 1985/2, 10.
- S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai : a nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi Kiadó, Budapest, 2005.
- SZAJBÉLY Mihály *A párizsi kéjhölgy és a szemérmes magyar szűz = Mesterek, tanítványok*, Magvető, 1999, 428-444.
- SZÉCHENYI István, *A Kelet népe*, Wigand Károly Friderik Nyomdája, Pozsony, 1841, <http://mek.niif.hu/05500/05533/05533.htm> (utolsó letöltés ideje, 2016. március 19.)
- SZÉCHENYI István, *Napló*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2007.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Romantika, biedermeier, realizmus = Nemzeti romantika és európai identitás. Tanulmányok a romantikáról*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1999, 11-28.
- SZÉLPÁL Livia, *A történelem jövője: bevezetés egy nem hagyományos történetírás (unconventional history) elméletébe* = Ateas, 2007/1, 135-146.
- SZÍJ Béla, *Jókai Mór képzőművészeti érdeklődése*, Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 1986/18, 503-515.
- SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ráció Kiadó, Budapest, 2014.
- SZILÁGYI Márton, *Egy nemzeti ügy: Vörösmarty temetése* = Századok, 2017/3, 537-548.
- SZILÁGYI Márton, *Határpontok*, Ráció Kiadó, Budapest, 2007.
- SZILÁGYI Márton, *Liszniai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2001.
- SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 2013.
- SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig I.*, MTA Kiadása, Bp., 1925.
- SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái IV. kötet*, Horánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1896.
- SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái IX. kötet*, Horánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1903.
- SZIRÁK Péter, *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzokról*, Ráció Kiadó, Budapest, 2016.
- SZONTÁGH Pál, *Románok és novellák*, Figyelmező, 1837. április 11.
- Szószerk és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848-49*, s.a.r. HERMANN Róbert, Balassi Kiadó, Budapest, 2000., *Az 1848-1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja*, szerk. PÁLMÁNY Béla, Magyar Országgyűlés, Budapest, 2002, 676-678.
- SZUCHER Ervin, *Pusztulásra ítélt szőkefalvi kastély*, 2006. http://www.kronika.ro/erdelyi-hirek/pusztulasra_itejt_szokefalvi_kastely (utolsó letöltés ideje: 2014. október 26.)
- SZUCHER Ervin, *Szőkefalva – Kisemmizve másodszor is?*, 2008. <http://erdely.ma/kisregio.php?id=36643> (utolsó letöltés ideje: 2014. október 26.)
- SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *A magyar biedermeier*, Corvina Kiadó, Budapest, 2011.

- SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *A Pesti Műegylet története*, Miskolci Egyetem Kiadója, 2007., *Nemzet és művészet. Kép és önkép*, szerk. KIRÁLY Erzsébet, RÓKA Enikő, VESZPRÉMI Nóra, Magyar Nemzeti Galéria, 2010.
- TAKÁTS József, *A Kulcsár Szabó-iskola és a „kulturális fordulat”*, Jelenkor, 2004/11, 1165-1177.
- TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
- TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, Itk, 2001/3-4, 316-325.
- TALLIÁN Tibor, *Előszó = „Szikrát dobott a nemzet szívébe”*. *Erkel Ferenc három operája*, MTA Zenetudományi Intézet, 2011.
- TALLIÁN Tibor, *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei*, Balassi Kiadó, Budapest, 2015.
- Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*, szerk. HITES Sándor, Reciti Könyvkiadó, Budapest, 2014.
- TARI Lujza, *„Koltói csárdás” – Liszt Ferenc magyar rapszódái és a népzene = Zenei művelődésünk a változó régióban*, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2013, 96-121.
- TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, Universitas Kiadó, Budapest, 2013.
- TARJÁNYI Eszter, *Mikszáth Ruritániája. A populáris irodalom hazai előzménye*, Irodalomismeret, 2016/1, 44-59.
- T. ERDÉLYI Ilona, *A biedermeier kora – nálunk és Európában*, Helikon/1-2, 3-18.
- T. ERDÉLYI Ilona, *Fáy András és kora = FÁY András, A Bélteky-ház*, szerk. KICZENKO Judit, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2002.
- T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János*, Kalligram, Pozsony, 2015.
- TINYANOV, Jurij, *Az irodalmi tény*, Gondolat, Budapest, 1981.
- TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig*, Emich Gusztáv Nyomdája, Pest, 1865.
- TOLDY (SCHEDEL) Ferencz, *Visszatekintés literatúránkra 1830–6*, Figyelmező, 1837/1-2.
- Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, s.a.r. OLTVÁNYI Ambrus, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- TÓTH Árpád, *Önszerveződő polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2005.
- Történelem-kép. szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, MNG, Budapest, 2000.
- Történeti antropológia*, szerk. SEBŐK Marcell, Replika Kör, Budapest, 2000.
- TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- TVERDOTA György, *Az írói nagymonográfia új perspektívái*, Jelenkor, 2014/9, 1032-1040.
- Újragondolni a romantikát. Konceptiók és viták a XX. században*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Kijarat Kiadó, Budapest, 2003.
- VADAS József, *Biedermeier. A polgári otthon és lakáskultúra*, Geopen Kiadó, 2001.
- VADERNA Gábor, *Biedermeier és szellemtörténet. Zolnai Béla és a magyar biedermeier = Szerep és közeg. Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila, SZIRÁK Péter, Ráció Kiadó, 2006, 130-148.
- VADERNA Gábor, *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Ráció Kiadó, Budapest, 2013.
- VÁRADI Antal, *Regényes Rajzok Petőfi életéből*, *Petőfi Könyvtár III.*, szerk. ENDRÓDI Sándor, FERENCZI Zoltán, Kunossy, Szilágyi és Társa, Budapest, 1908.
- VARGA László, *Életrajz-kutatás és irodalomelmélet = Visszapillantó tükör. Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*, szerk. KERÉNYI Ferenc, KECSKEMÉTI Gábor, Universitas, Kiadó, Bp., 2000, 318–323.
- VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza, I. kötet, 1817-1849*, MTA, Budapest, 1929.

- VÖLGYESI Orsolya, *Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban*, Ráció Kiadó, Budapest, 2016.
- VÖRÖSMARTY Mihály, *Drámák 4, Csongor és Tünde (1830), Kincskeresők (1832), Vénász (1833)*, kiad. FEHÉR Géza, STAUD Géza, TAXNER-TÓTH Ernő, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 9)
- VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése I., 1816–1830*, kiad. BRISITS Frigyes, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 17)
- VÖRÖSMARTY Mihály, *Publicisztikai írások. Akadémiai és Kisfaludy-Társasági iratok*, kiad. SOLT Andor, FEHÉR Géza, GERGELY Pál, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 16)
- WALKER, Alan, *Liszt Ferenc. A virtuóz évek*, Zeneműkiadó, Budapest, 1986.
- Welten der Romantik*, Hrsg. Klaus Albrecht SCHRÖDER, Cornelia REITE, Hatje Cantz Verlag, 2015.

Absztrakt

Értekezésemben Petrichevich Horváth Lázár életútját a kultúratudomány látószögébe igyekeztem helyezni. Munkásságának irodalomtörténeti távlatai ugyanis belátható, mondhatni szűkös keretek között mozognak, az életmű kultúrtörténeti kiterjedése azonban már jóval tágasabb. Dolgozatomban ezért kísérletet tettem arra, hogy pályájának választásait, valamint az ehhez kötődő, irodalmi, művészi, társadalmi, történelmi, akár műfaj történeti eseményeket korabeli kulturális gyakorlatokkal együtt értelmezem. A magas irodalomhoz csak részben kapcsolódó Petrichevich munkásságát, a Liszt Ferenc vagy Barabás Miklós körül tevékenykedő dilettáns művészt, a szalonfit, az invenciózus irodalomtudóst (az első Byron-életrajz íróját és egyik első fordítóját, az első társadalomfestő igényű regény szerzőjét stb.), a lapalapító kritikust tehát számos művészeti és tudományág határzónájában törekedtem megragadni.

Disszertációm egyik részében a színház, zenetörténet, korabeli politikai események, civil egyesületek stb. prizmáján keresztül tekintetem végig Petrichevich Horváth Lázár tevékenységi köreit. Olyan kitüntetett korszakban vizsgálódhattam, melyben a magyar teátrum, operairodalom vagy a hazai képzőművészet professzionalizálódásának, intézményesülési folyamatainak kérdései is felvillanhattak. Igyekeztem mindvégig reflektálni az ezt övező beszédmódokra: Petrichevich pályájának eszmétörténeti szempontból vett átmenetisége, kevertisége, valamint a korszak magyar nyelviségben megvalósuló, identitásalakító karaktere diskurzuselemzésekre is módot adhatott.

Dolgozatom másik részében a kulturális gyakorlatok egyik szegmense, Petrichevich irodalmi, illetve kritikai tevékenysége kerülhetett elsődleges fókuszba. Nemcsak a magyar regényirodalom alakulástörténetét járhattam körbe, hanem számos műfaji egyveleg, a levél, a verses regény vagy az utazási irodalom formavilága vagy épp divatlapja, a Honderű kritikátörténeti horizontja is elemzésre kerülhetett. Mindenközben korunk képi fordulatából tájékozódva az életműhöz tartozó vizuális vizsgálatokra szintúgy sort kerítettem, így lapja grafikai anyagát vagy a 19. század első felének karikatúra-műfaját is érintettem.

Petrichevich munkái a folytonos határátlépések produktivitását mutatták fel számomra. Éppen e többirányú tájékozódás, az ötvözetekben rejlő sokoldalúság nyomán dolgozatomban olyan kontrasztos eszme- vagy stílustörténeti kérdéseket vagy diszkurzív alakzatokat idézhettem meg, mint például a romantika és biedermeier jellegzetességei, az államközösségi és hagyományközösségi gondolkodás, a tudat és nemzettudat elmozdulásai vagy az épp a reformkorban megújuló politikai szótár új irányzatai, a republikanizmus és csinosodás nyelvének ütközése.

A köztesség, a határzónák figurája, Petrichevich Horváth Lázár alakja így teremtett lehetőséget értekezésem többirányú tematika köré szerveződő – különböző elméleti és módszertani eljárásokat követelő –, interdiszciplináris vizsgálódásaira. Remélem, hogy Petrichevich pályája a kultúratudományos megközelítés ritka lehetőségeként tárulhatott fel, miután kvalitásérzékének, korérzékenységének köszönhetően a reformkor egyes művészeti ágaihoz elmélyülten, korszakosan tudott kapcsolódni.

Lázár Petrichevich Horváth (17 May 1807, Kolozsvár [Klausenburg, Cluj-Napoca] – 5 February 1851, Vienna) was a Hungarian writer, translator, editor, member of the Hungarian Academy of Sciences. He is best known as the founder of a popular cultural journal, *Honderü* (1843-1848). He was among the first to translate several works by Byron (e.g. Mazeppa, Manfred) to Hungarian. He was the first to adopt the fashionable silver fork genre from Bulwer in Hungarian and transformed it to a typical Biedermeier novel.

He was the son of Dániel Petrichevich Horváth, the patron and later director of the National Theatre in Kolozsvár, the first permanent Hungarian theatre. His mother, Éva Lázár was the descendant of Gábor Bethlen and the cousin of Miklós Jósika, the famous novel-writer. Lázár received education in the arts, spoke seven languages, apart from Hungarian: German, French, English, Latin, Italian and Romanian. After his schools he started his career in royal offices in Transylvania, until he dedicated his life to literature in 1834. At that time he moved to Pest. Due to the adored István Széchenyi, he contributed to persuading the Hungarian nobility about his reform theories and national aspirations. His first literary work, a novel (*The Disowned or a Winter in a Capital*) is already devoted to this notion, while it is undoubtedly an important chapter in the history of the Hungarian novel.

In 1842 he published his literary works (dedicated to István Széchenyi) in eight parts, including his Byron biography, which is the first autobiography about the English poet in Hungarian. In 1843 he founded his journal, *Honderü*, one of the most popular newspapers in his time, which he edited and mainly wrote its articles until 1848.

Lázár called himself an “enthusiast of arts”, he was the interpreter of Franz Liszt, when the virtuoso visited Hungary. He took part in a lot of artistic organizations, he was in the jury to award the first prize to Ferenc Erkel in the composing competition of *Himnusz* (which became the Hungarian national anthem). He had good relationship with the painter Miklós Barabás, commissioning him to prepare several drawings for *Honderü*. He had vivid cultural

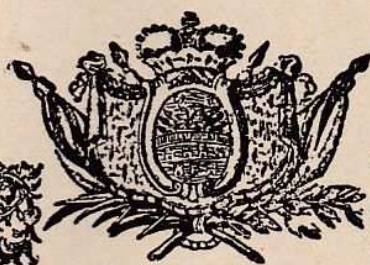
relationships in Paris and Vienna. In 1844-1845 he spent half a year in the French capital, and was an honoured member of Austrian cultural life.

After the outbreak of the Hungarian Revolution, he travelled to the Middle East and Italy. Due to his achievements in the protection of the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem, he received the Order of St. Gregory the Great. After his voyage, he died in Vienna.

Mellékletek

1. kép – Petrichevich Horváth család címere

KOLOZSVÁRT.

Hétfőn Martius' 12-dik napján 1821.

HAZAFIAKBÓL ÖSZVE-ÁLLOTT TÁRSASÁG ÁLTAL

fog elő-adódai

A: HAZÁNKBAN LEG ELŐBSZÓR KI NYITANDÓ

NEMZETI JÁTÉKSZIN' INNEPÉRE

EGY VITÉZI SZOMORU JÁTÉK

V. Felvonásokban,

ezen nevezet alatt:

Z R I N Y I

Irtá Körner Teodor, fordította Petrichevich HORVATH DANIEL

Játszó Személyek.

Nagy Szolimán, Török Császár	-	Gr. Csáky József	Éva, Szilleretz Gróf Rosenberg Kin Aszszony,		Gr. Csáky József.
Mechmet Szokolovits, Nagy Vezér	III.	Gr. Bethlen Pál	ennek Felesége	-	B. Intzédi Mária
Ibrahím, Natolai Beglerbeg	-	B. Bornemisza József	Ilona, ezeknek Leánya	-	Gr. Rhedei János.
Ali Portuk, az ágyuzó Sereg' Vezéce	-	B. Bónfi Miklós.	Alapi Gáspár,	} Magyar Ka- pitányok	Gr. Teleki János.
Mustafa, Bosniai Besa	-	Bartsak Gergeby.	Paputrovits Farkas,		Id. Gr. Bethlen Pál.
Lévi, Szolimánnak első udvari Orvosa.	-	Lészai Lajos.	Ujlaki Péter,		Gr. Bethlen János.
Egy Hadi Követ	-	Menesági.	Juránits Lőrincz,		Deáky Sámuel.
Egy Aga	-	Istváni Miklós.	Serenk Perentz, Zrinyi Komornokja	-	Inze.
Gróf Zrinyi Miklós, Croatia', Dalmatia', 'Sclavonia' Banussa, Ország' Távermicussa, és Szigeth Várának Fő Kapitányja.	-	P. Horváth Dániel.	Egy Paraszt.	-	Végheli.
			Egy Magyar Kapitány	-	
			Magyar Kapitányok, Magyar és Török Kotonák, Testőrök, Kamarások.		

A' játszó hely huz Belgrádon, hol Szigethen' az 1566-^{ba} eszt történet' helyein ábrázolja.

A' Lógéknak ára, középső Emelet	-	-	-	6 Rf.
alsó és leg felső Emeleten	-	-	-	3 Rf.
Zart - Szék	-	-	-	3 Rf.
Paveroe	-	-	-	40 Rf.
Galleria	-	-	-	30 Rf.

Billetek találhatók a' Pomi Labos háznál Tekintetes Nagy Lázár Or' színtein dél utáni 3 óráig, 3 óráig ról a' Teatrom' Kaszárniál.

A' Játék kezdődik pontba 6 órakor, egy ezen alkalmatosságra írott Elő-Szó' Declamációjával, ezt követi egy ugyan ezen Czelea készült nagy Kar Ének. Vége lésten 10 után.

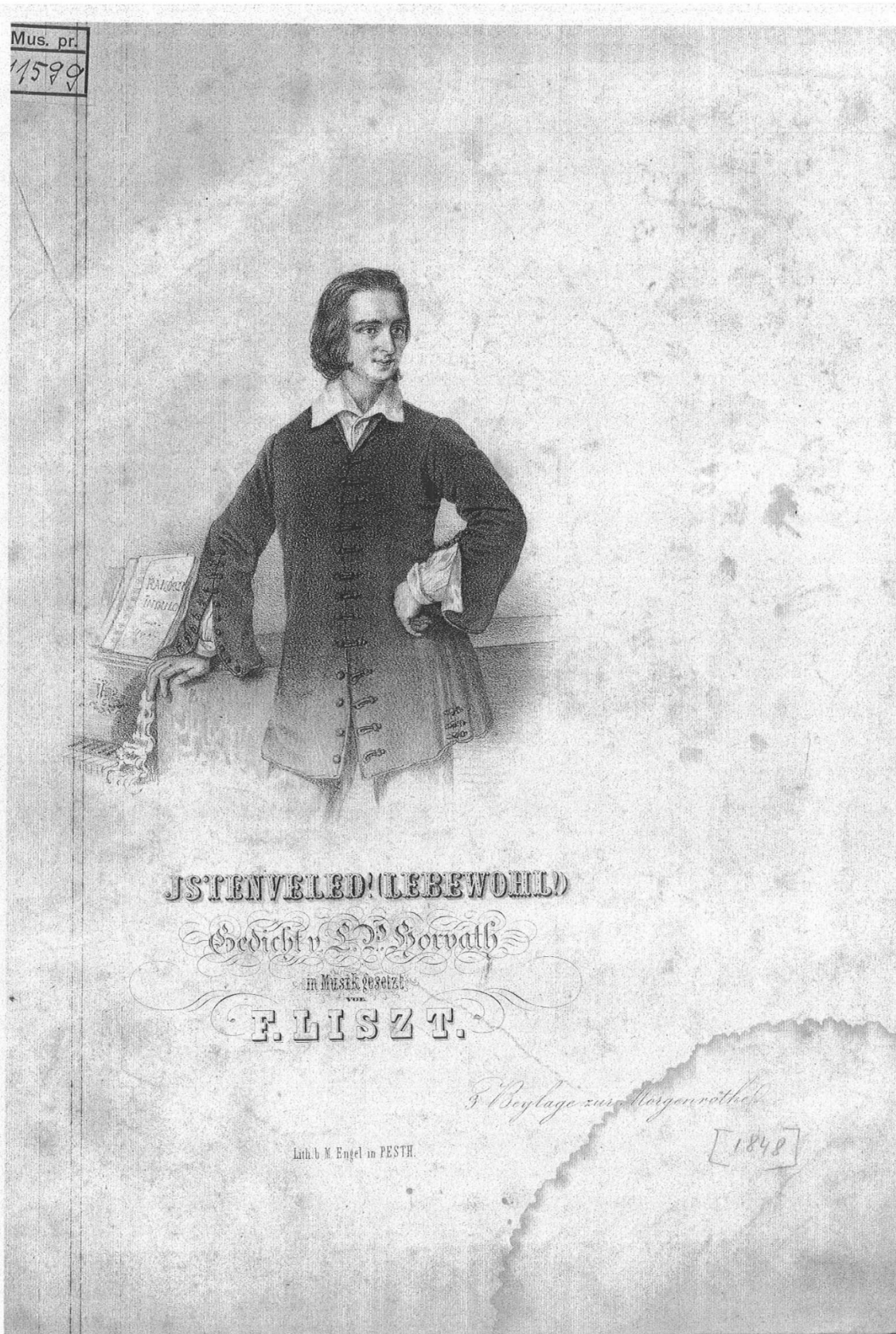
2. kép – A Kolozsvári Színház megnyitó ünnepségének színlapja

3. kép – Pergő Celesztin Petrichevich Horváth János rajzán

Mus. pr.

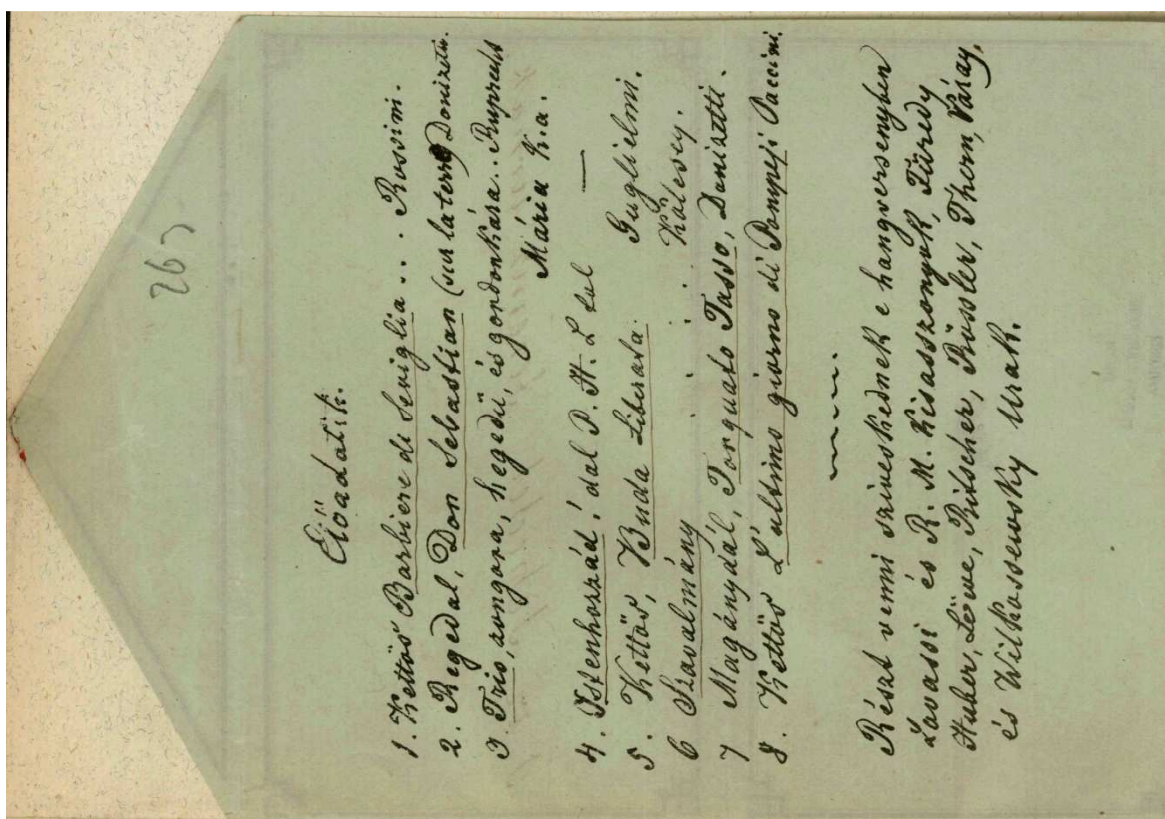
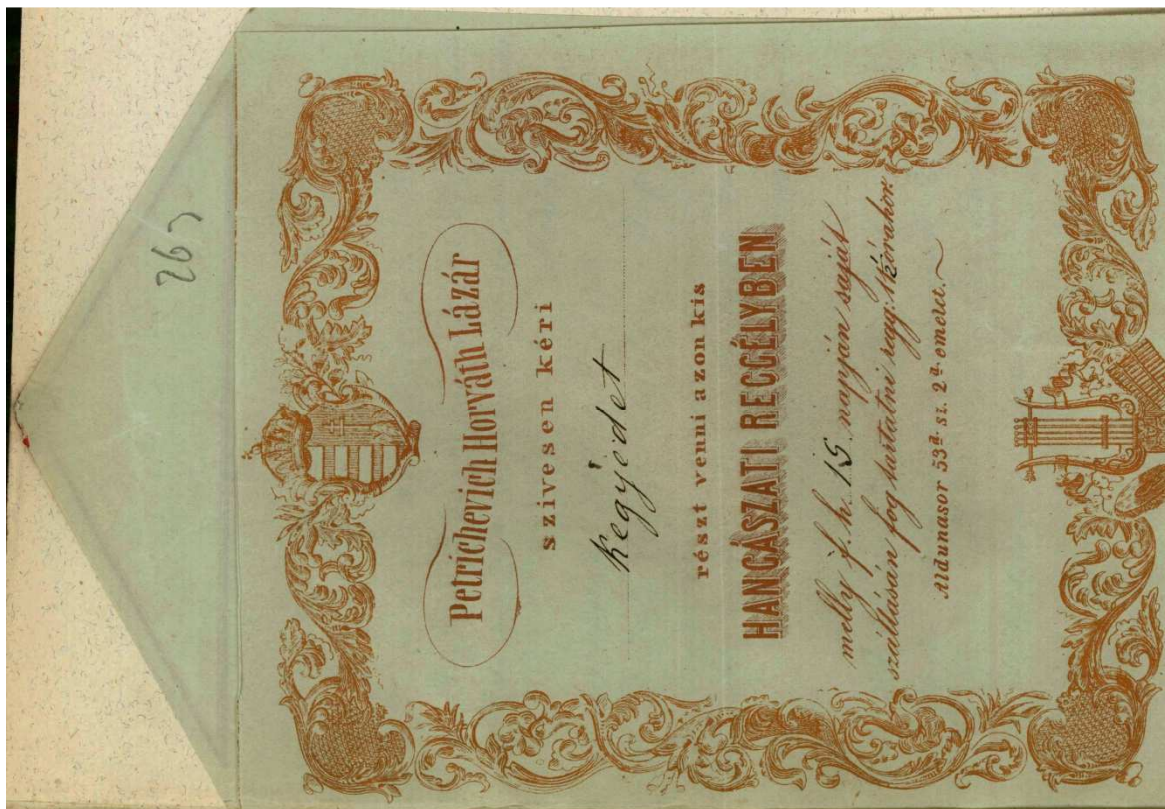
1599

4. kép – Liszt Ferenc Petrichevich Horváth Lázárnak ajánlott *Lebe wohl!* című dal kottájának előlapja

5. kép – A Petricevich Horváth család szőkefalvi udvarháza

6. kép – Petrichevich Horváth Lázár meghívója Toldy Ferencnek Hangászati reggélyre

7. kép – Alexy Károly: Mátyás király (1844)

8. kép – A Petricevich Horváth család jobbágyfalvi kastélyának enteriőrje egy 1832-es amatőr rajzon

9. kép / 1. – George Sanders (1774 – 1846): *George Gordon, 6th Lord Byron*

9. kép / 2– George Sanders (1774 – 1846) után A. H. Puyne: Byron portréja

10. kép – A Honderü iniciáléja Jósika Miklós *Úti kaland* című művéhez

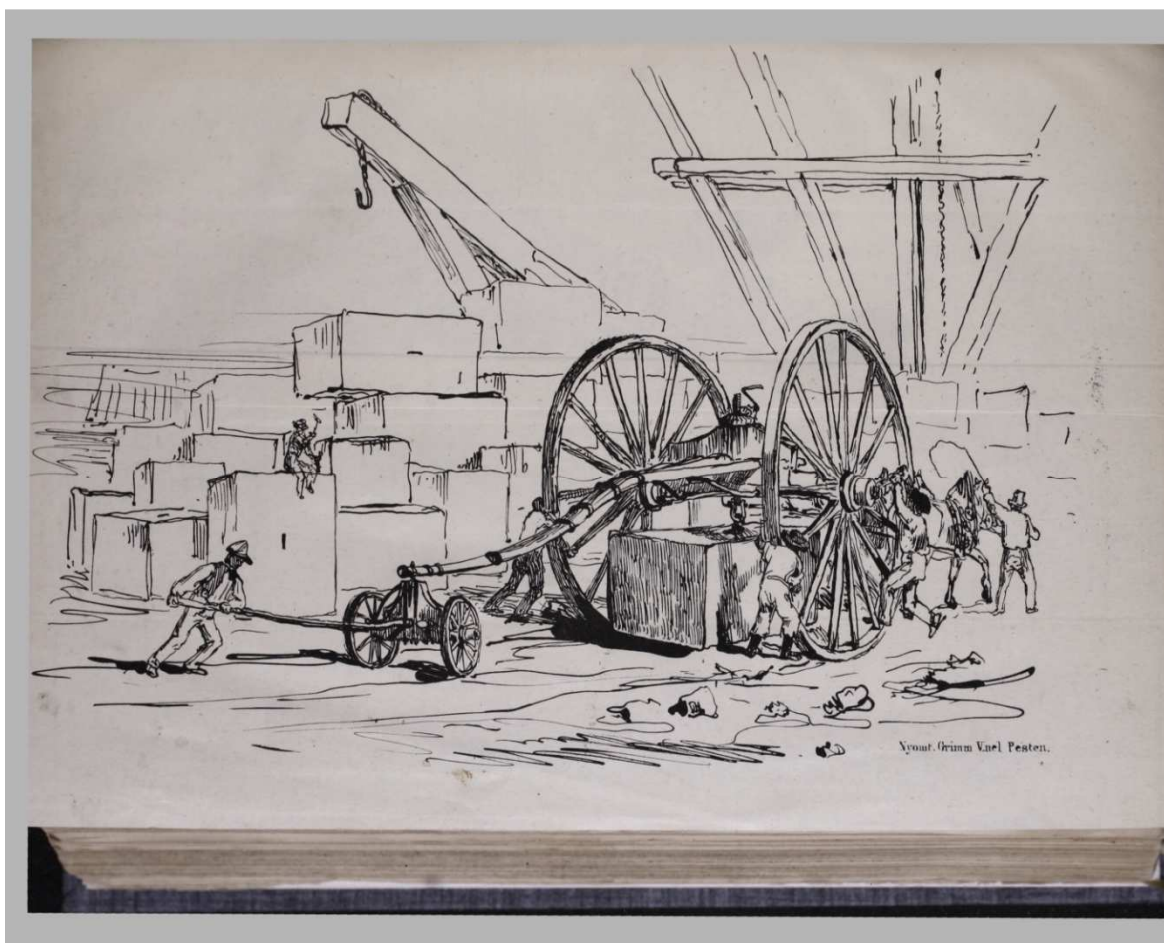
11. kép – Arszlán, a Honderü karikatúráján

12. kép – Széchenyi István és felesége a Honderü divatképén

13. kép – Körmagyari, Keringei és Négyesi úr a Honderü karikatúráján

14. kép – Barabás Miklós – A Láncídő építése a Honderü mellékeltén

15. kép – Új terv Mátyás király emlékére a Honderü mellékletén

16. kép / 1. – Barabás Miklós: Nemes és polgár

16. kép / 2. – Barabás Miklós: Szolnok megyei paraszt

17. kép / 1. – Muki, a pórfiú a Honderű metszetén

17. kép / 2. – Barabás Miklós: *Marady úr és hitvese* a Honderű karikatúráján

18. kép – Petrichevich Horváth János: V. Ferdinánd, karikatúra

19. kép – Petrichevich Horváth János: Bolond Samu Kolozsvárt

20. kép – Petrichevich Horváth János: Katonai zsánerkép, karikatúra

21. kép – Petrichevich Horváth János: Önkarikatúra rajzolás közben

22. kép / 1 – Petrichevich Horváth János: Biedermeier interiőr I.

22. kép / 2. – Petrichevich Horváth János: Biedermeier interiőr II.

Függelékek

1. függelék

„Ha Dicsőszentmártonból a Parajd felé vívő országúton haladunk, Széplaknál útba ejtjük a Petrichevich Horváthok ősi udvarát. A »kis falut« elhagyva a tulajdonképpeni Széplak kezdetén az országút baloldalán van a Petrichevich Horváthok ősi palotája. Az unitárius templommal szemben levő vaskapun bemenne az udvarba először a Petrichevich Horváth Ferenc főgondnok által építtetett kastélyt kapjuk. Ennek háta mögött északkeletre, mintegy 50 méterre van egy minden oldalra 5 m nagyságú épület: a könyvtár. [...] A könyvtár kettős zára csak kiváltságos, inkább csak szakembereknek nyílt fel. Az engedélyt reá csak Arthur báró [a család unitárius vallásban maradt ágának leszármazottja, született 1872-ben] vagy amíg az apja és anyja élt, ők adhatták meg. A nép előtt olyan formának tűnhetett fel, mint egy titkos kincstár. 4-5 ezer darab könyv volt benne. Inkább idegen nyelvű: latin, francia, német, olasz, kevés magyar. A legtöbb a magyar nyelvűek közül kézírás volt: »naplók« [aláhúzás az eredetiben] Kozma, Ferenc, Károly naplói 8-10 vaskos kötetet tettek. Kézírások voltak még, mire jegyzeteimből emlékszem: »Libellus Styolorum Expeditionum Insidicarum«; »Exceptae aliquae Res notabiles ex Libri de orunibus Secretis«; »In N. D. Anno: 1722 Die 29. Januariu« - kezdettel. H. Ferenc írja családja házassági, születési és halálozási feljegyzéseit; »Anno 1727. Die 16. meus Xbris Nemes Küküllő vármegyében Széplakon megvizsgálván az egész Faluban levő Sessiókat...«; »Unitáriusokról való kérdezkedés«, »Régen élt tudósok értelmes és bölts kérdései és feleletei. Áprilusnak XII. magyarra fordított beszédei. Melyeket egyben szedegetett P. Horváth Ferenc ezerhétszáznyolcvanadik esztendőben«; »Utolsó Suki László írási, szedegetései«; sok gazdasági napló, mint pl. P. Horváth Dániel 1790–1801-ig. A család XVIII. századbeli gazdasági számadásai, feljegyzései ott voltak. Stb. stb. A nyomtatott művek (magyar) közül megvolt: »Tudományos Gyűjtemény« a 18. sz.-ból több kötet és mások. A levéltárban sok birtokügy volt. Peres levelek. A papok (széplaki) levelei, melyekben leginkább családi és egyházi vonatkozású adat van. Több levele volt Balázs Márton, Köpeczi Boldizsár széplaki papoktól, Lázár István püspöktől stb. Régebbi levelek is voltak. Most nemigen emlékszem név szerint reájuk. Csak azt tudom, hogy ezek inkább peres levelek voltak, pl. Pókai Sárosi perről is, Dániekkal való perlekedések stb. Rend régebben lehetett a levelek között, újabban csupán a birtokügyek voltak csomóba kötve, a többi szét, összekötetlen volt. Az egyes levelek számozva voltak. Ebből következtetem, hogy valamikor az egész levéltár rendezve volt. Folytatólagosan a számokat nem lehetett megtalálni. Úgy látszik már régebben is vittek el belőle. Például. Thaly [sic!] Kálmánnak láttam ott levelét, melyben elismeri – Arthur báróhoz írva, hogy nem sok régi dolgot kapott, de azt a keveset felhasználásra elvitte. Hogy magát az adatot vagy a másolatát – a levélből nem tűnik ki. Olvastam ott Nagy Lajos tanárnak Rédiger espereshez írott levelét, melyben megköszöni, hogy »a Horváth könyvtárból küldött könyvet«. (1863. év) Már ezekből is kitűnik, hogy ott többen jártak, és vihettek el belőle már az 1921-ik évi széthordás előtt is, amikor aztán véglegesen megsemmisült a könyvtár és levéltár is. Az előbb mondott évben, március hónapban udvaromon családom tagjaival dolgoztam, egyszer a kis utca felől nagy lőtás-futást hallok, odanézek, s látom, hogy az asszonyok egy része szaladva megy az udvarokba (P. H. udvar), s másik része öl számra hozza már a régi könyveket, papírokat. Odamegyek a kerítéshez, közelebről megnéztem Kerekes Kati [...] és a cigánynék kezében a könyveket, s rögtön megállapítottam, hogy a P. H. család könyvtárát hordják. Kérdésemre, hogy ki engedte ezt meg? – válaszuk ez volt: »mindenki viszi, s mi is visszük«. Azonnal siettem át. De már csupán egynéhány gyerek keresgélt a szétszórt levelek és könyvek között. Az egész udvar tele volt szórva. Megkerestem a számtartót, és kérdeztem: »tud-e róla?« - felelete természetesen ez volt: »Nem.« Dobai úrral (számtartó) elmentünk és az ott lévő leveleket összeszedtük s egy ládába leszegezve záros helyre tettük. Előttünk érthetetlen volt,

hogy déli 12 órakor hogy mer valaki a forradalom után a 3-ik évben ilyen rablást csinálni. Megtudtuk még aznap, hogy egy cigány fiú, 14 éves nyitotta fel a könyvtárat: Csurkuj János, Makó János a természetes apja. Kérdésükre, hogy miért tette? – azt felelte: »Neki az emberek mondták, hogy nyissa fel.« Megnevezni az embereket nem volt hajlandó. Még azon héten találkoztam a makfalvi járás őrmesterrel, ki ismerős volt (előző évben Bonyhán őrmester volt, s innen ismertem), és elmondottam neki az esetet, s nem titkoltam azt sem, hogy csodálkozom a helyi (héderfáji volt a mienk) csendőrség közömbösségén. Kértem őt, hogy indítson ez ügyben valamit, de semmit sem tett. Ez ügyben a báró úrral az volt megállapodásunk, hogy per esetén mint szemtanú leadom az esetet. Később, egy év, 2 év múlva jön egy csendőr járat, és készített egy román nyelvű nyilatkozatot aláírni, s ez az ügy többet nem fordult elő. Románul akkor még keveset tudtam, nem tudom mi volt benne. Amint ők mondták, az volt, hogy én láttam a könyvtár rablást, hogy azonban tényleg mi volt, Isten tudja. – A P. H. Ferenc naplói úgy menekültek meg s a Károlyéból is egy rész, mert nálam voltak. – Ilyen csudálatos, hogy nem az éjszaka csendjét és sötétségét, hanem a délnek csendjét, pihenő óráját használták fel a rablásra. Igaz, hogy így azután teljesen sikerrel raboltak, alig maradt valami. Éjjel 1-2-3 ember mégsem végezhetett volna ilyen eredményes munkát, mint ez a 20-30 ember délben. Arra következtek, hogy valakinek célja ez volt. A P. H. család, egyúttal a mi magyar és unitárius kultúrkincseink e levéltár és könyvtárban teljes egészükben megsemmisüljenek.”⁷⁵⁷

⁷⁵⁷ Fond Kelemen Lajos 69-71, 484-486. [aláhúzások az eredetiben] A feljegyzések forrásértéke vitathatatlan, mindazonáltal figyelembe veendő, hogy Bodóczy Sándor, volt széplaki pap sajátkezű írása a történetek után több mint tíz évvel, 1929-ben keletkezett.

2. függelék

E függelékben a kulturális gyakorlatoktól távolabb álló, Petrichevich Horváth Lázár életútjának egy személyes szálát szeretném kibontani, mely társadalomtörténetileg olyan korábban kevésbé tárgyalt témát érinthet, mint a nők korabeli szociális helyzete, magatartásformái, választási stratégiái. Ehhez mindaddig feltáratlan kéziratok forrásokat is közlök, mely a privát szféra, a mindennapok elbeszéléseinek újabb dokumentumaiként állhatnak itt.

A kanonizált (és egyáltalán megjeleníthető, mert rögzített) beszédmód mellett a szexualitás, a patriarchális berendezkedés szövetei közt a nők stb. pozíciójának és nyelvének megidézésére ugyanis egyre több kísérlet történt,⁷⁵⁸ a fennmaradt Petrichevich napló szűk terjedelme miatt ugyan távolról, de csatlakozhat ehhez. Súrol(hat)ja egyúttal azt a vizsgálódási kört is, mely azt tanulmányozza, hogy a modernizálódó Pest változó struktúrái miként definiálják újra a közösségi, párkapcsolati normákat, szexuális formákat. Horváth Lázár és a csupán Miranda keresztnévvel⁷⁵⁹ illetett hölgy szerelmének szóba hozásával kirajzolódhatnak a „két nem közötti nem nyilvános, társadalmilag nem elfogadott kapcsolatok korabeli keretei is.”⁷⁶⁰

Petrichevich 1836-os (elveszett) naplójára utalásából tudható, hogy Pesten bontakozhatott ki viszonyuk, s az emlékiratok, valamint egy-két levél perspektívájából olvasva a történetet igen sajátos, kisebb-nagyobb szünetekkel, de egész életre szóló, tragikus kapcsolatról van szó. (Vö. „szerelmem úgy tetszik, mintha örök időkre volna szívemhez gyökerezve.”)⁷⁶¹ Egyelőre enigmatikus okokból, de titkos, a társadalmi konvenciók számára elfogadhatatlan kötelék állt fent köztük: „Öszejövésünk gyakori. Titkos. És senkitől sem gyanított.”⁷⁶² E rejtőzködés, a folytonos „incognito” egész kapcsolatukat végigkíséri Miranda tragikus, 1844-es haláláig. A közvélemény előtt leplezett románcuk titkosságát nyomatékosítja, hogy Petrichevich még privát naplójában sem fedti fel kedvese polgári nevét, és legbensőségesebb sorai közt is roppant ködösen fogalmaz Mirandáról. „Ha [Jósika Miklós] tudná, hogy szállásán, enen hajlékomat minő lábak keresik fel.”⁷⁶³ De szomszédai előtt is rejtegetnie kell gyakori látogatóját: „Többet mint két órát valánk együtt [Mirandával]. Ha Rudnyánskiék,⁷⁶⁴ kikhez híva voltam soiréeba, s kikkel egy tornácon lakom, tudák vala, hogy mi az az ok, melyért nem fogadhattam el hívásukat, bezzeg tátanák szájukat”.⁷⁶⁵ Kapcsolatuk azonban nemcsak Miranda személye miatt talányos, Horváth Lázár saját státuszáról is

⁷⁵⁸ Ennek egyik nyitó akkordja az irodalmi köztudat szerint zömmel nők által írt antológiakötet, a Weöres Sándor nevével fémjelzett válogatás: *Három veréb hat szemmel*. Azóta számos más beszédmód vagy kánon-módosító kísérlet történt, egy, a témához művelődéstörténeti szempontból közelítő szakirodalom: KALLA Zsuzsa, *Női életpályák I-II = Bártfay László napló*, s.a.r. Uő., Ráció Kiadó, Budapest, 2010, 693-734.

⁷⁵⁹ 1835-ből idézett naplójegyzete nem hagy kétséget afelől, hogy az álnév Shakespeare *A vihar* drámájának egyetlen női szereplőjétől származik, aki számára a tökéletes szépségű nő ideálját jelöli. Vö. *Kaleidoskop* III, 65.

⁷⁶⁰ KALLA Zsuzsa, i. m., 693

⁷⁶¹ P.H. Lázár napló, 6.

⁷⁶² P.H. Lázár napló, 10.

⁷⁶³ P.H. Lázár napló, 6.

⁷⁶⁴ Különbösen igen jó és bizalmi barátságot ápolhatott a Rudnyánszky családdal, mi sem tanúsítja ezt jobban, hogy élete végén tett keleti utazásai előtt hagyatékának nagy részét náluk helyezi letétbe. „Holmi drágaságos és más egyebekkel megtömött két ládát egy tulipánost s egy lóbőröst hagytam b. Rudnyánski Sándornál ki Dukán lakik, Vác mellett. Ezeknek kulcsaik hasonlóan b. Rudnyánski Sándornál létező portatil [?] archívumomnak oklevelek [aláhúzza: eredetiben] című fakkjában léteznek papirosba bepakolva.” Sajnos e nagyon gazdag anyagot rejtő ládák megsemmisültek vagy lappangnak. Vö. PETRICHEVICH HORVÁTH LÁZÁR *Keleti és olaszországi útjáról való naplójegyzetei 1848 okt. 1 – 1850 nov 15.*, Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga" din Cluj-Napoca Ms 1802.

⁷⁶⁵ P.H. Lázár napló, 9.

sejtelmesen nyilatkozik: „Őt nagyon szeretem, kettősen fáj tehát, hogy szerencséssem nem tehetem.”⁷⁶⁶

A titokzatoskodás egyik oka (talán), hogy Miranda férjezett volt, vagy jegyben járhatott másvalakivel, erről egy kellemetlen élménybeszámoló tanúskodik: „Miranda Bécsben volt azon néhány napig, míg én ott mulattam. Velem egy fogadóba szállva... Nevetséges, de még sem kellemes érzés vala, midőn egy reggel csak betoppan ágyom elében a sposo [udvarló, vőlegény vagy ifjú férj], ki 100 mérföldre lenni gondoltunk. [...] Nem kis feladat volt valóban mind kettőjekkel lenni mindig s az incognitót megtartani.”⁷⁶⁷ Egy másik felmerülő olvasat, miszerint társadalmi különbségek választhatnák el őket egymástól (pl. Miranda alacsonyabb „sorból” való lett volna), kizárható, a naplóbejegyzések szerint ugyanis Miranda ugyancsak tehető felmenőkkel rendelkezett,⁷⁶⁸ a felsőbb körök ismert tagja volt, sőt Horváth Lázárral azonos köröket látogattak.⁷⁶⁹ Miranda kétségkívül művelt, artisztikus alkat volt („érzi és felfogni bírja a szépet”),⁷⁷⁰ ezt jelzi például neveltetése („igen szépen zongoráz”),⁷⁷¹ de tanúsítják közös művészi élményeik is: „Napokban Mirandámmal valék. Egy egész éjt keresztül fecsegénk. – Éjfélutánig Childe Haroldból olvastam neki. Zedlitz fordítását igen tudja méltányolni. Nagy atyja [...] író volt”.⁷⁷² Horváth Lázár műveinek ugyancsak érzékeny befogadója volt, még akkor is, ha „[m]agyarul soha sem olvas”:⁷⁷³ „Nagy érdekléssel hallgatta végig novellámat. [...] Némi helyes észrevételeket tett M – novellám kiigazításakor már felhasználtakat.”⁷⁷⁴

Szerelmüket igen hamar beárnyékolja Miranda baljóslatú betegsége (tüdővész), mely miatt már 1838-ban Milanóba utazik, hogy a déli levegő „mentse meg őt azon nyomortól, melynek előjeleit hagyá halálos súly gyanánt”⁷⁷⁵ Horváth Lázár lelkén. Az „irgalmas Isten azonban nem fordította el a csapások legiszonyúbbját”, s végül 1844. október 19-én Miranda – gyaníthatóan a „kórt” felgyorsító – meghülés következtében hal meg. Szomorú eltávozásáról eddig még publikálatlan levéltári anyag számol be, mely egyúttal orvostörténeti érdekességként is szolgálhat:

„[E]gy mondhatatlan kínos csapás [...] földön futóvá tett. Isten elvette tőlem Mirandát, ama lelkes, ama kimondhatatlan nemes lelkű és gyönyörű külsejű asszonyt, kitől tíz egész év folytában szerettem akképp, mint szeretve nőül soha senki nem volt, s kiért éltem én, kiért fáradoztam és izzadtam. Május első napjaiban hűté meg magát amaz Isten verte Eisler Fanni táncáért meglátogatott német színház iszonyú légvonalas páholyaiban, s 5 [?] hónappal azután ... eltemettem. Ki valaha közelebről ismert – mi azonban bajos, mert Rajta kívül igazában senki soha nem ismert, s ismerni nem fog – csak az mérheti meg vesztésem kintengerét. Nem volt tizenegy év óta egy éjem melynek álmát, egy napom melynek nyugvópontját, egy óhajatom melynek tárgyát, s egy örömöm, melynek több mint fele részét ő ne tette volna. Mindenem övé volt, s övé leendett miképp életem vég lehe [sic!] úgy lankadatlan verejtékim pálmája. Mióta megbetegedtem – míg a sírba tettem csak 14 napig távoztam tőle júniusban bécsi dolgaim miatt, onnan Párisba menendő,

⁷⁶⁶ P.H. Lázár naplói, 18.

⁷⁶⁷ P.H. Lázár naplói, 15.

⁷⁶⁸ Nagypapa, aki „burkus”, vagyis német porosz volt, azonban rossz gazdának bizonyult, és valószínűleg felaprózta a családi vagyont. Vö. P.H. Lázár naplói, 18. Felmerülhet még annak az eshetősége, hogy épp az elszegényedés következtében kitartottként kereste kenyerét.

⁷⁶⁹ P.H. Lázár naplói, 19-20, 25, 50.

⁷⁷⁰ P.H. Lázár naplói, 36.

⁷⁷¹ P.H. Lázár naplói, 39.

⁷⁷² P.H. Lázár naplói, 18.

⁷⁷³ P.H. Lázár naplói, 36.

⁷⁷⁴ P.H. Lázár naplói, 19.

⁷⁷⁵ P.H. Lázár naplói, 45.

orvosának – ki a nyavalyát nem ismerte s egyszeri láznak nézte – megnyugtató bátorítására. De én láttam, hogy az a nő nagyon beteg, s előérzéseim nem engedtek távoznom. Visszasiettem Bécsből hála Istenemnek, s azon perc óta október 19^{ikig} midőn szép lelkét kiadta, többet el nem hagyám soha!!! Első orvosához, Bakorihoz, s általa kedvelt elvéhez, a hasonszenvhez több héti szüntetni nem tudott lázas szenvedései miatt bizodalját elvesztve a budai hegyek közé vittem júliusban, a Jánoshegy alatti Kveffingerr orvos gyönyörű fekvésű kis házikójába. Ekkor már ki volt benne fejlődve a tüdővész, s mi azután következett nem volt egyéb lassú elhalásnál. Künn ama gyönyörűen zöld hegyláncok madárlakta regényes lombjaikkal, amaz ős Budavára a kies tájkép nyugvópontjánál, s rajta túl nagyszerű délibáb tündérrajzával az ifjú Pest, mely karcsú derekát övezi a ragyogó Duna elterülve ittás szemeim előtt: s benn ama [?] fehér oszlopokon nyugvó csinos majorház tiszta falai közt – miket a szerelem baráti keze bútorozta oly kedvesen, fekszik felnyögő kínok közt egy asszony – ki a legnemesb költőiség maga – most nem is érzi a táj fenségét. Csak néha-néha szűnnek annyira kínjai, hogy kivetetheti magát a meleg napra (mely e nagyszerű tájképet tündériti) érezni és szeretni az életet. Mint a fehér liliom, melyet sárgára csípett a hideg dér, földnek hajlik a gyöngö száron, akképp senyvedett el e gyönyörű hölgy napról napra láthatóbban, mert ama száraz pír a lilioarcon, ama töredeztve súlyos lélekzet [sic!], és az az erőtlen mosoly, mi oly keserves, oly kétségbeejtő, mindezek csallhatatlan jelenségei a kórnak, mely napjainkban úgy elharapódt, s mi ellen nincs orvosság sem Isten – sem embernek könyveiben! – Végre imádot betegemnek ama csallapíthatatlan nyugtalansága miatt, mely sajátjuk szokott lenni a haldokolóknak, odahagytuk nyárhó vége felé a kies hegyeket, s a váci utcai Nákoházban [sic!] szállására vissza menni nem akarván – illő elhelyezés esetéig – őt magamhoz vittem. Istenem! hányszor kellett szerkesztői tollamat kiejtenem a kézből, mely drága vendége kínjait enyhíteni sietnő!! hányszor nem kellett mosolyt erőltetnem azok számára kik a közönség emberét minduntalan látogaták. Hányszor nem nevettek fel derülten látogatóim, nem gyanítva csak messzűnen sem, hogy benső szobáimban oly fölött drága kincset rejtve tartok. Néhány nap múlva más szállásra vittem szembe enyémmel őt lépésre tőlem. Ablakomból láthatám ágyát, s a pálcáimon [?] szobájában olykor átvánszorgott. Ekkor már Stákly [?] úr kezelte, nem mintha gyógyulást reményelheték, hanem mert betegemnek határtalan bizodalma volt hozzá. És itt meg kell mondanom, hogy nemesb szívű orvost, nagyobb keblű emberbarátot nem láttam, mint Stákly, ki jól tudta, hogy tehetős nem vagyok – 's hogy a betegtől reménylenie nincsen mit, szerető atyakint ápolta végig, gonddal, részvéttel, könnyük között. Isten áldja meg őt hetediziglen, és áldott legyen a hant mely sírját egykor fedendi. Végre a szállásról melybe helyezém, el kelle vinnem, mert nem akartam, hogy ily idegen helyt, mintegy fogadóban meghaljon, s aztán volt is szállása más, melyet még Sz. Györgykor néztem vala ki, s Sz. Mihályra kivettem, a halpiac sarkáni dunaparti Stubenberg féle házban. E szállás, midőn átvettem, oly mondhatatlan szennyes volt, hogy Sept. 29.től fogva Octob. 15ig éjjel nappal dolgoztattam rajta, saját felügyeléseim alatt, míg végre a gyönyörű Gellérthegyre néző, előszoba, konyha és négy más szobából álló szálláska olyanná lön varázsolvá melyben akármelyik hercegasszony ellakhatott volna. Vigaszomra szolgált a gondolat, hogy a lény, kit szeretek, e gondosan elrendezett szállásba lépve egy percig sem fog kétkedni, miképpen azt, kinek ily lakot készítenek, nem féltik a

haláltól. És hittem, hogy ennyi gond, és ennyi fáradságom legalább egy kézszorítást csal ki ez angyalból – az utósót [...] ez életben”⁷⁷⁶

Horváth Lázár 1844 végi párizsi utazását (más indokok mellett) a gyász és feledés is motiválta, azonban ott is „boldogtalan levelező [...] [maradt], mert nem találta fel, mint vándorlási közt keresett – az elfeledést.”⁷⁷⁷ Végül a romantika esztétikáját megvalósítva a halál karjai közt egyesülhettek újra, miután Horváth Lázár „[m]ég életében gondoskodott [...] temetkezéjéről – a budai hegyekben, ugyanis egy kedves halottjának és magának sírboltot építtetett, s most szeretett hona szentföldjében nyugszik küzdelmei után.”⁷⁷⁸

Miranda és Horváth Lázár német nyelvű levelezésének néhány fennmaradt darabja magyar nyelvre fordítva először az alábbiakban olvasható, ezekben Miranda is „szóhoz juthat” (így végre nem csupán a „hivatalos” beszédmód hallathatja hangját), és némi benyomást kaphatunk róla. A szentimentális hangütésű sorok kisebb csemegeként szolgálhatnak a korszak magánéleti elbeszélésmódjait illetően, és egyúttal jól rámutatnak a biedermeier irodalmasított paradigmájára is. Nemcsak a művészi igényű megfogalmazásmód, hanem a szépirodalmi alakokhoz való viszonyítás visszatérő motívuma a leveleknek.

Miranda levelei

1.

“Reggel 8 óra. Már rég nem aludtam olyan pompásan, mint ma éjjel. Tegnap este még többször átolvastam a drága szavakat⁷⁷⁹ – valószínűleg ezek nagyban hozzájárultak a kellemes pihenésemhez, hiszen igazából csak te, a te szerelmed, a te tetteid jelentik számomra a jövőt – a boldogságomat – a földön az egyedüli boldogságot! - ezért imádkozom. - Lehet hozzám olyan mostoha a sors – ám legyen – hogy az engem körülvevő emberekkel kell *hűen*, kéz a kézben járnom – nem számít, azt is derűsen viselem, mert te vagy a mindenem, és a világ legboldogabb helyéért és annak minden szépségéért cserébe sem adnálak oda, ha te lennél az ára. Hogy ma miért nem tudok veled találkozni, azt majd szóban elmondom. Holnap viszont ott leszek neked a ...-nál. Épp az imént kaptam egy üzenetet. Olyan *rossz* vagy, amennyire csak lehet – még szerencse, hogy én sem vagyok *egészen jó*.”

2.

Csodás reggelt! X-éknek szörnyű kellemetlenséget okoztam azzal, hogy nem fogadtam el a meghívást – és ezt oly módon is éreztették velem, hogy megvontak bizonyos figyelmességeket tőlem, amikben különben részesíteni szoktak – hát lehet valaki ennél is kicsinyesebb? De nem fogok emiatt egy pillanatig sem bánkódni, amíg az életemnek *más értelme*⁷⁸⁰ is van; ha ezt elveszíteném, csakis akkor dőlne romba körülöttem és bennem a világ. - Hisz egyébiránt ezekhez az emberekhez nem tartozom oda, és az ő irántam való szeretetük is csak addig tart, amíg azt valamilyen más, számukra fontosabb érdekek miatt meg nem vonják tőlem. Még az öregúr a legudvariasabb; tegnap hagyott nekem egy üzenetet, és este értem küldte a kocsit a Gouter-hez, ahol is megjelentek Ferdinándék. Én K... szobáiban maradtam, mert pongyolában és papucsban voltam, de még oda is a nyakamra hozták a huszárokat. Az álarcokról/álcámról fogalmuk sem volt – ugyan megkérdezték tőlem, hogy én voltam-e, de mivel az időjárás olyan rettenetes volt, teljes mértékben elhitték, amikor egyszerűen és komolyan nemet mondtam.

⁷⁷⁶ OSZK kéziratár, Sz. 640/159/1982, jelzet: 11.708

⁷⁷⁷ PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Új levelek Emíliahoz* = Honderü, 1845/I/33, 327.

⁷⁷⁸ Komáromy Ferenc adata Rindsmal Emília szóbeli közlései alapján, vö. KOMÁROMY Ferenc, *Előszó* = PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Szent sír*, Pest, 1854, 24.

⁷⁷⁹ „seine Worte” – vélhetően Petrichevich szavaira gondol

⁷⁸⁰ „Werth”, vagyis értéke

Hiszen számukra elképzelhetetlen, hogy az az asszony, akit ők annyira félénknek, *nőiesen bátortalannak és szégyenlősnek* ismernek, viharban és szélben az éjszaka közepén átkeljen a Dunán – mert nem tudják, hogy ugyanez a nő rettenthetetlen is tud lenni, amikor csak *egyetlen közelség* számít neki, és olyankor sem rossz idő, sem veszély nem tarthatja vissza. Csínytevésesen most már nekem is mosolyognom kell, és elismernem: olykor vannak vakmerő pillanataim. Adieu!

3.

(1838. jan. 25. reggel 10)

Hálás köszönet a beszámolóért – feltételezvé, hogy az nyíltszívűen – őszinte. Az őszinteség a lelkének egyik szép tulajdonsága volt, remélem, az is marad. - Ön megőrzi azt [ti. a lelkemet] mint tulajdonom/vagyonom legértékesebb gyöngyszemét, - és mint boldogságom legfontosabb darabját. - Éjjel 2-ig olvastam, aztán lefeküdtem, alvásomat megzavarta némely fejfájás, és benső zaklatottság. Végre aztán megjelent egy álomkép – ellenállhatatlan szerelemmel és odaadással teli – és az hozta meg a békét a lelkemnek – és azzal együtt a nyugalmat – azután néhány órán át egészen jól aludtam. Hát nem egy bolond nőszemély az ilyen? Hogy tud ilyen végtelenül szeretni! - mindazonáltal si per mia vita! [ez az életem!] Nem tudok rajta változtatni.

-

Ma nem láthatjuk egymást, talán majd holnap! Mint a politika áldozata, ma valószínűleg néhány unalmas látogatást kell tennem. - Sta bene. [Ez van.]

4.

(1838. febr. 8.)

Szívből kívánok jó reggelt! Úgy érzem, ha a megelégedettség folyvást oly mértékben táplálna engem, ahogyan tegnap vagy tegnapelőtt – évekkal meghosszabbodna életem, és életerőt nyernék – ... legalábbis szeretnék. Szavamra! Ki sem tudom fejezni, amit érzek, amikor egy becses szív jóságáról és melegségéről kapok tanúbizonyosságot, több mint szerelem, amit érzek, azt mondhatnám, imádat! ... Az én sorsom minden bizonnyal a legnehezebbek egyike a világon – de az ilyen órákban nem csak hogy könnyedén viselem – de egyenesen boldog vagyok! ... Minden sötétséget, ami beborít engem, kivilágosít egy belső nap, ami pompájával, ragyogásával – isteniségével – versenyre kel az égitesttel – De most már nem akarok tovább áradozni Önnek, ki tudja, olyan kedvében van-e, hogy ezt hallgassa? - Tehát másról essen szó. Megírtam Adéle-
nek, hogy ma szívesen találkozom vele... Ha eljön, akkor az estély csak 8-ig fog tartani. Ezért Ön jöjjön 6-ra. Tout a vous. [Maradok az öné.]

Petrichevich Horváth Lázár levelei

1.

Kedves ...-em! Nem távozhatom tőled anélkül, hogy búcsúzóul ismét őszintén és szívből biztosítanálak arról, hogy életemnek és boldogságomnak alkotóelemeit [alapját, forrását] a te ígéreteid jelentik, amelyekben hiszek. Kérlek, tartsd meg szerelmedet tisztának, és olyannak, hogy az engem boldoggá tegyen... hisz nem csupán az életem függ ettől – az *nekem* nem sokat számítana – hanem egész üdvösségem? ... Jusson ez eszedbe, amikor eltűnök szemeid elől ... az én legfontosabb *kérés*em hozzád a határtalan őszinteség, minden kicsiségben. Még egyszer ég veled! Nehéz szavak – melyeket *kénytelen vagyok kimondani*,⁷⁸¹ és melyeket talán soha nehezebb szívvel nem mondtam még neked.⁷⁸²

⁷⁸¹ „das seyn muss”

⁷⁸² „dir gab deine” - nem mondta még neked, aki tiéd

2.

Tegnapelőtt írtam neked, kedves kicsikém, de mivel ma kaptam meg tizedikén írt soraidat, megint íróasztalhoz ülök, ezúttal megtört szívvel. Hogy milyen mérhetetlenül fájdalmas és lesújtó volt olvasnom várva-várt leveledet, csak az sejtetheti, aki a szívem legmélyére lát... Tehát nincs számodra semmi remény/menthetetlen vagy, te drága, imádott nő! A sok szenvedés kelyhét újra ki kell üríteni. - Megint áldozatul esel, megint vezekelnem kell földi boldogságomért? ... Életem szebbik felét feláldoznám.... csak hogy ettől a fájdalomtól megkíméljelek, kedves Miranda.... De bátorság... én bízom.

Amit arról írsz, hogy leveleim milyen fájdalmat okoztak neked, fel nem foghatom; hacsak a fájdalom nem a levelek körülményeiből/tényadataiból (Bécs) fakadt. Az Isten szerelmére, Miranda! Ezt nem érdelem. Azt hiszem, nagyon izgatott, nagyon beteg lehettél, amikor e keserű, és oly kevésbé megérdemelt szemrehányásokat tetted nekem...

Ha azzal a csapással valóban szembe kell néznünk, szeretnélek onnét eltávolítani. Bécsből, stb, stb stb.

Az állásomból valószínűleg semmi sem lesz; mais je m 'n fiche. [nem érdekel, nem számít]

Hogy a *Peau de Chagrin* (A szamárbőr) szerzője érdeklődik irántad, csupán azt bizonyítja, hogy az ízlése éppen olyan jó, mint amilyen szép a stílusa, továbbá, hogy három különböző regényíró egyesülhet egy és ugyanazon eszményképben/ideálban, még ha tehetségük és alkotásaik olyannyira különböznek is egymástól, mint a *Goriot apó*, az *Abafi* vagy az *Elbujdosott*... A szeretetreméltó Balzac! Mióta te teszel neki, még inkább kedvelem. Hódítsd meg őt egészen – ismerkedj össze vele. Megéri a fáradságot, hogy elmondhasd, levetted a lábáról azt, akinek kifogyhatatlan tehetségét és géniusát oly sok asszony csodálta... A női szívek e nagy *Buffon*-jának, a nőiség *Franklin*-jének, a gyengébbik nem *Newton*-jának érdeklődésére számot tarthatni – úgy hiszem – hízelgőbb egy nő számára, mintha az ostoba *Szapárit*, az együgyű *Károlyit*, a beképzelt de képzetlen *Forai Ivánt*, és ráadásnak még a *Chevalier pur noble*-t [tisztá nemes lovagot] foghatná be ló gyanánt diadalkocsija elé. És mégis rengeteg fehérnép/liba inkább az utóbbit választaná, mert nekik Balzac nem elég karcsú, és meglehetősen mókásan festene rajta a hagyományos albán öltözet.⁷⁸³ - Ma beszéltem *A vörös kalózzal* [„Den Rothen Breybeuter” – James Fenimore Cooper regénye], most néhány hetet Kaiserbaade-ban tölt reumás (?) tagjainak gyógyítása végett, hogy aztán újult erővel és friss lendülettel ragadja újra magához Zrínyi erős jogarát/kormánypalcáját, amellyel ügyesen birkózik ugyan, ám ez számára oly kevés örömmel, és oly sok nélkülözéssel jár, stb stb stb.

Képzeld csak, K... (aki még egészen jó/kedves) átvett egy operát Schodelnétől, és magyarosítani akarja. - Kérlek, el ne ájulj! Arról van szó, hogy fel akar kérni munkatársául. A gondviselésnek hála, kizárt dolog, hogy előadják. Árva lelkekre mondom, ez a drága grófnő/kontessza egy “*Du devant*”-on játszik *Du-dérrière*⁷⁸⁴ (“*Sand und Gans*” [Homok és liba] *majdnem ugyanúgy hangzik*). - Én és *Bethlen Krisztina* ma nála ebédeltünk (gyalázatosan rosszul), és jóllakattuk magunkat mindkét egészen⁷⁸⁵ kellemes hölgy ostoba, beképzelt elbizakodottságaival – füstölgő öntömjeenezésével... Ezerszer csókolom a kezed, én egyetlen imádottnak, és szívemből kívánok jobbulást és szép jó éjszakát!

⁷⁸³ a németben szójáték-szerű: Costume eines Albanesers - albern

⁷⁸⁴ „Du devant” = elülső/elölről, Du-dérrière = hátulról; ez a feltehetően tehetségtelen grófné az „elölről” nevű hangszeren akar játszani „hátulról”

⁷⁸⁵ “gans guten Damen” – szójáték: ganz – egészen; “Gans” - liba

3. függelék

Ritter v. S.

Levelek Liszt Ferenc magyarországi tartózkodásáról

Berlin, 1843. Schlesinger'sche Buch- und Musikalienhandlung

Első levél

Ön, drága barátom, volt olyan kedves és beszámolt nekem Liszt Londonban és Párizsban aratott ismételten tündöklő sikereiről, és viszonzásul azt kéri tőlem hogy hű és részletes leírást adjak az ő másfél évvel ezelőtti magyarországi tartózkodásáról, arról a különös izgalomról, amit a jelenléte okozott, és azokról a rendkívüli, sőt hallatlan elismerésekről, amelyekben része volt, mégpedig, mint Ön mondja, azzal a céllal, hogy egy ilyen érdekes ügyben világosan láthassunk, és meg tudjuk különböztetni az igazat és a hamist. A történetek óta eltelt idő alatt e babérokat bizony úgy megtépázta az irigység és a rosszindulat, úgy elcsúfították őket a – részint kicsinyességből, rosszindulatból, részint vak elfogultságból vagy tudatlanságból fakadó – hamis elbeszélések, hogy az ember rájuk sem ismer, és nehezen állapíthatja meg valódi értéküket. A legtöbb beszámoló kimondottan olyan személyektől származik, akik számára teljesen ismeretlen volt az események színhelye, kiváltó okai, szereplőinek szokásai és gondolkodásmódja, minek következtében egy csodálatos, és a lelkesedéstől fűtött színművet – amely a művészet és a hazafias érzések legnemesebb következményeit hivatott bemutatni – szertelen bohózzá alacsonyítottak, amely sokak nemtetszését és gúnyolódását váltotta ki.

A szép iránti lelkesedés, az élet magasztosabb, szellemi értékei iránti őszinte, valódi rajongás olyannyira kiveszőben van számító és iparosodott korunkban – most, amikor legtöbbünket csak divatos, szórakoztató és pikáns dolgok képesek lekötni –, hogy megéri a fáradságot, ha a még hozzánk tartozónak vélt közelmúltból kiemelünk egy ilyen képet, leporoljuk és a jó szándékú közönség elé tárjuk szíves szemlélődésre. Ha időnként elkalandozom is a mondanivalómban, Ön nem fogja felróni nekem, hiszen bizonyos dolgok magyarázatra szorulnak majd, és az okokat olykor a nemzeti sajátosságokban, illetve a korabeli viszonyok jellegzetességeiben találjuk. Ha pedig a szavaimból melegség és rokonszenv árad, ennek okát ne a személyes részrehajlásban keresse, ez pusztán annak az őszinte boldogságnak tudható be, ami bizonyára mindenkit eltöltene, aki ezeknek az eseményeknek szemtanúja lehetett; biztosíthatom, nem fogok kísértésbe esni, hogy a színtiszta igazságtól eltérjek, ugyanakkor eltakarni sem akarom ezt az örömemet, de azt sem hagyom, hogy közhelyes kijelentésekké és hétköznapi fecsegéssé silányítsa az elbeszélésemet. A rajongó lélek jámbor szülőttei védelemre szorulnak a konvencionalitással és a hagyománnyal szemben, melyek szemérmetes bábaasszonyok módjára várják őket rögtön az élet rideg küszöbén, majd azután minden nyilvános esemény során. Gyakran megesisik, hogy a szegény kicsik mellől röviddel a születésük után a könnyelmű édesanya eltűnik, siralmas és gyámoltalan állapotban hátrahagyva őket. Jó szándékú és érző szívekre bízva, hogy a magukra maradt gyermekeket megóvják a zord világ viszontagságaitól, és attól a két vén megérától (Megaira/bosszúálló istennő/fúria), akik ezeket a védtelen árvákat oly rendkívül kárörvendő rosszakarattal üldözik.

Liszt kimondottan a lelkesültség embere/rajongó lélek. Míg más virtuóz művészek csodálatot keltenek, ámulatba ejtenek és tetszést aratnak, ő megihletti közönségét; míg mások megörvendeztetnek, elbűvölnek, meghatnak, addig ő hatalmába kerít és felemel, és viharos harmóniáinak ellenállhatatlan árja magával ragadja a felkorbácsolt lelkeket. Művészete egészen heroikus, tragikus természetű. Ha mások hangversenytermei kifinomult és pazar szórakozást nyújtó szalonok, akkor az övé egy harctér, sikerei pedig győzelmek és diadalok. Az előbbi képekkel megjelenített érzés mindenkit elborít, aki csak hallja, épp ezért nevezik őt oly gyakran és oly sokan a zongora Napóleonjának. Ehhez foghatóan mágikus és hevesen ellenállhatatlan hatást egyedül Paganininél tapasztaltam, csak hogy az inkább irtózatos és kísérteties volt. Az embernek az a gondolata támadt, mintha ezekbe a varázslatos hangokba Paganini az összes érzését, az egész lelkét belesűrítene és kiontaná, olyannyira, hogy végül számára semmi sem maradt; és hidegen, érzéketlenül róttá életének komor utcáit. Liszt varázslatai ezzel szemben felszabadítják és felemelik a lelket; mivel gyönyörű, zseniális és szeretetreméltó lényének kiadásai azok, és anélkül, hogy benne magában kárt tennének, azt hirdetik mindenkinek, hogy a fény hogyan sokszorozódik, hogy egy lángtól ezer másik gyulladhat meg anélkül, hogy az a saját fényéből, a saját melegéből veszítene. Ez az oka annak, hogy a művészete iránti rajongás a személyével is összefonódik, hallgatóságát barátokká változtatja át, útját pedig annyi szeretetkapcsolat és kitüntetés övezi, amennyi senki másnak nem jutott osztályrészül. Ugyanakkor művészete a legkevésbé sem magamutogatás, vagy hallatlan képességeinek fitogtatása, hanem a legbensőségesebb érzések hordozója, a zene eszméjének szolgálatába állított, kiforrott szellem megmutatkozása. Nem saját magát teszi öntelten közszemlére; hanem bevonzza mindazt, ami kiváló és klasszikus, hatalmas virtuozitásának terébe, és általa egész művészetszemléleteket nyilatkoztat ki, melyeket csak egy ennyire elmélyült és zseniális jellem sajátíthat el a legalaposabb tanulmányok, és a minden körülmények között kitartó önszorgalom révén. Hihetetlen, soha nem látott technikai tudással rendelkezik, művészete mégis olyannyira eszményi és absztrakt, hogy hallgatói megfélemednek az alkotóról, aki őket egy csodálatos szellemi világba repíti, és inkább annak küldötteként tekintenek rá, semmint evilág polgáraként; hódolatuk pedig sokkal inkább a művészetnek szól, nem pedig a személynek.

Mielőtt rátérnék Liszt magyarországi élményeinek elbeszélésére, szeretnék néhány dolgot általánosságban elmagyarázni, ami élettörténetében különösnek és túlzásnak tűnhet. Hogy ezeket tisztázhassuk, néhány körülményt a kezdetekig kell visszavezetnünk.

Liszt a Sopron melletti Reiding falujában, az osztrák határ közelében született, ahol apja az Eszterházy uradalom gazdatisztje volt. Az apa felismerte és méltányolta fia rendkívüli zenei adottságait, és mindent megtett annak érdekében, hogy megfelelő képzést biztosítson számára. Mivel a fiú már nyolcéves korára kimerítette, sőt túlszárnyalta a környezetében fellelhető – és nem is jelentéktelen – tanulmányi lehetőségeket, emellett az improvizációban is alkotó tehetségről tett tanúságot, az apja úgy látta, magasabb szintű oktatásra van szüksége; ugyanakkor képességei már akkor alkalmassá tették arra, hogy a nyilvánosság előtt is játsszon, ezért Bécsbe vitte a fiút.

A siker teljes volt. A fiú óriási léptekben fejlődött új tanárai irányítása alatt, tehetsége valamennyi hallgatóját lenyűgözte, és mind Bécsben, mind Pesten – ahová apja szintén elvitte

– akkora szenzációt keltett, hogy néhány magyar mágnes máris ösztöndíjjal támogatta további külföldi tanulmányait. Az apának immár egyedüli életcéljává vált, hogy a fiú képzéséről gondoskodjon, állását felmondta és Párizsba utazott vele. Hogy belső készítése, kitartása és buzgó igyekezete által miként tette magáévá azt a mérhetetlen mennyiségű szellemi ingert és művészi eszköztárat, amit ez a világáros felkínált neki, továbbá hogy az elmélyült tanulmányok, valamint korának legnagyobb és a legkülönbözőbb irányzatokat képviselő hírességeivel kötött szoros barátságai, és a legérdekesebb történetek és körülmények megtapasztalása hogyan érlelték azzá, aki, és hogyan vált belőle az a művész, aki hangszerének eddig ismert határait átlépve mindenféle rivalizálást lehetetlenné tett, nem tartozik ide, és Ön előtt sokkal jobban ismeretes is, mint előttem; elég az hozzá, hogy a kapott támogatások révén mindvégig kapcsolatban maradt a hazájával, hogy a szívében a szülőföld gyermeki emlékei szoroson egybefonódtak a hála férfias érzésével, hogy legbelül mindig kész volt a legszebb színekbe öltöztetni a romantikus Magyarországot, amely iránt őszinte érzéseket táplált, ahogy ezt hűen tükrözik a „Revue Musicale”-ben nyomtatásban is megjelent, Berlioznak írt olaszországi levelei.

Épp Olaszországban, Velencében tartózkodott, szívét éppen ezek a Berlioz-levelekben kifejezett érzések töltötték el, amikor eljutott hozzá a hír, hogy Pesten rettenetes árvíz pusztít, a Duna kilépett a medréből, és dühében ennek a szép, ifjú városnak a nagy részét – melynek pompás épületei a magyarok feltörekvő és nagyszerű szellemiségéről tanúskodnak – kíméletlenül lerombolta, ezeket halálba és nyomorúságba taszítva.

A hír úgy érte Liszt eleven, tevékeny szellemét, érzékeny, nagylelkű szívét, mint egy elektromos szikra. Azonnal Bécsbe sietett, és meghirdetett egy jótékonysági koncertet az árvízről sújtott pestiek javára, amin a bécsiek – részben az adakozó szellemtől, részben kíváncsiságtól vezérelve – a lehető legnagyobb számban részt is vettek. Jelentős összeget tudott a küldeni a rászorulóknak, hát még milyen áldásos utóhatásai voltak a koncertnek, milyen együttérzést ébresztett a szegény pestiek iránt, valóságos versengésre buzdított megsegítésükben, és ez rendre és rangra tekintet nélkül terjedt, csaknem divattá vált. – Így idézte magát Liszt ismét a hazája emlékezetébe, így lépett ki ismét a magyarok elé, akik már majdnem szem elől tévesztették őt, azt hitték, letelepedett Franciaországban, hogy az már második hazájává lett; erre most minden hivalkodást mellőzve, és anélkül, hogy a hazáját ezzel megszégyenítené, pusztán részvétől és hazaszeretettől vezérelve, készpénzben fizethette vissza honfitársainak a tőlük kapott támogatást; egyúttal bebizonyíthatta, hogy ez a támogatás milyen nagyszerű helyre került, milyen ragyogó gyümölcsöt hozott. Hiszen Liszt személyében még Bécs – a zene városa – számára is egy új csillag született meg, akinek tündöklését egyforma ámulattal és elragadtatással üdvözlötték a műértők, és a széles tömegek. Kedvessége és elméssége mind jobban növelte népszerűségét, ilyen általános és lelkes ünneplésben még soha egyetlen művésznak sem volt része e fővárosban.

Liszt nem sokkal később el is tűnt, olyan váratlanul, ahogy megjelent; személyes ügyek halaszthatatlanul Olaszországba szólították, és jóllehet, hazáját nem is érintette, csak a távolból mutatkozott előttük, de izzó szeretete, jótékonysága hazája iránt mit sem csökkent; és továbbra is a művészet és a hírnév ragyogása, és az egész világ csodálata és dicsőítményei övezték őt.

Ez a hirtelen megjelenés majd eltűnés, a távolság és a titok fátyla, ami körülvette, nagyon is alkalmas volt arra, hogy szülőhazájában történetek százai keringjenek róla, és a legkülönbözőbb találgatások merüljenek fel a neve kapcsán. Természetesen végül hős ifjúként jelenítették meg, aki sok országot bejárt és felmagasztalta a magyar nevet, hozzá mindig hű maradt, és még Párizs pompái közepette, ennek a városnak az ihletettségében is büszke volt arra, hogy ő magyar.

Így bontakozott ki Magyarországon a hatalmas izgalom, sőt valóságos vágyakozás Liszt jelenléte után, ami aztán jó táptalaja lett azoknak az eseményeknek, melyeket Ön elé kívánok tární a következő oldalakon.

Második levél

Liszt két éves olaszországi tartózkodása után visszatért Bécsbe.

A fogadtatás, amelyben része volt, megmutatta, mennyire valóságosan, mindenre kiterjedően és megérdemelten alakult ki az a közhangulat, ami a korábbi itt-tartózkodása nyomán hátramaradt ebben a városban. Ugyanolyan ujjongás fogadta, amilyen a búcsúztatásakor kísérte őt, koncertről koncertre nőtt körülötte a tolongás és a mámoros lelkesedés, amit, úgy tűnt, egész Bécsre kiárasztott. A nagy német mesterek iránti tisztelete, a zseniális előadásmód, a hallatlan tökély, amivel megszólaltatta Beethoven, Weber vagy Hummel műveit; vagy amilyen magával ragadóan – a legmélyebb műértéssel és a legforróbb szeretettől fűtve – újraértelmezte Schubert zseniális alkotásait, mindez csodálatosan elnyerte a nép tetszését, és még legkíméletlenebb kritikusai is elismerték, hogy távolléte alatt csak még nagyszerűbbé vált, és még azt az olykor erőszakos és önfejű hangvételt is, ami az új francia iskolára jellemző, és korábban néha érezhető volt játékán, szerencsésen levetkőzte; így művészete immár példátlan képzettséggel pompázott, egészen a szépnek és a fenségesnek szentelve.

A bécsiek elragadtatása persze nem hagyta hidegen a magyarokat, és azt beszéltek, hogy Liszt második bécsi utazásának nem lehetett más oka, mint hogy a hazájába is ismét ellátogathasson. Liszt maga is kifejezte ezt a szándékát a pesti Festetics Leó grófnak címzett levelében, aki ismerve a közhangulatot, nem habozott a levelet nyomtatásban nyilvánosságra hozni.

Hogy Ön is megítélhesse, ilyen előzmények után mekkora szenzációt váltott ki a levél, és mennyire alkalmas volt arra, hogy a művészt közelebb hozza a nemzethez, és szorosabb kapcsolatot ápoljon vele, álljon itt a szövege.

Így szövődött az események fonala, melyek révén Liszt egy nemzeti eszme hordozójává lett, hírnevét Magyarország szellemi felvirágzásával hozták összefüggésbe, és mint látni fogjuk, egyes egyedül ez az összefüggés fogja kellőképpen megvilágítani a felgyorsult eseményeket, megszabadítani őket a túlkapaszkodástól, a hivalkodástól, és ünnepélyességbe öltöztetni őket, és ezáltal még a legkomolyabb szemlélő figyelmére is számot tarthatnak.

Magyarország ugyanis hatalmas izgalomban van éppen, amelynek megértése ismét a magyaráztatomra szorul.

Ez az ország bizonyosan Európa egyik legáldottabb és leggazdagabb országa, és oly tekintélyes területtel bír, hogy ha bőséges kincseit egy meglehetősen nagy és egységes népesség hasznosítani tudná a kitüntetettebb helyzetben lévő nemzetek céltudatosságával és műveltségével, akkor világunknak ebben a részében jelentős helyet foglalhatna el. Hogy a legváltozatosabb történelmi és politikai zűrzavarok, balszerencsés események miatt műveltsége milyen évszázados elmaradásban van, mennyi vizálykodó és egymásnak feszülő darabra szakították a benne egymást keresztező, különböző népelemek, vallások és nyelvek, és mennyire szétforgácsolta erőit mindenféle akadály, kellően ismeretes előttünk. Amiről Önnek talán kevesebb ismerete lehet, az a nagyszerű fellendülés, az az élénk buzgalom, amely most szinte egész Magyarországot hatalmába kerítette; a magyarok a legnagyobb erőfeszítéssel és a leghősiesebb önzetlenséggel küzdenek azért, hogy az elmulasztottakat behozzák, és felzárkózzanak a műveltség és politikai berendezkedés európai nivójához. Ahogyan minden alárendelt helyzetű nép, ők is csak szűkös eszközök segítségével tudnak kommunikálni, különösen az ország határain túlra, lévén épp csak kibontakozófélben van náluk az oktatás, közlésformáik igencsak hiányosak, ráadásul még a magyar nyelv kevéssé ismert volta is hátráltatja megértésüket, így nagyrészt nem is hozzáférhetők; mindezek okán kevés hír jut el külföldre, és ezekről a szomszédos országok valami oknál fogva nem is igen vesznek tudomást. Annyi azonban bizonyos, hogy ha a mindebben megmutatkozó derekas erőfeszítések, a sok nemes szívű áldozathozatal, a rendkívüli jellemek, a hatalmas szellemi teljesítmények méltó ismertséget és elismertséget kaphatnának, a Történelem és az Ember barátai nagy érdeklődéssel és mély együttérzéssel fordulnának oda a legszebb indítékok és személyiségek által megkezdett folyamatokhoz.

A küzdelem fölöttébb nehéz, mivel nem túlzás azt mondani, hogy az ország minden szempontból lemaradásban van. Olyan politikai és társadalmi formákat kell találni, olyan intézményrendszert és jogszabályokat kell kialakítani, amelyek megfelelnek a korszellemnek, a haladó évszázad eszméjének, amely szemben áll a létrejöttüket nehezítő körülményekkel; életre kell hívni egy oktatási rendszert, ez alapvetően azonban csakis olyan intézmények révén történhetne, amik egyszerűen még nem léteznek; a kiváltságos osztály jogait korlátozni kell, a szorongatott nép jogait pedig kiterjeszteni, ám a szavazati joggal bírók mind a kiváltságosok rendjébe tartoznak, egy részük még az önös érdekeit kereső faragatlanság állapotában leledzik, a többi pedig már teljesen fásult, a nép pedig szinte egyáltalán nincs tisztában azzal, hogy miben szenved hiányt, és kevéssé vagy egyáltalán nem látja értelmét azoknak az előnyöknek, amit neki juttatni szándékoznak. Úgy tűnik, ezek egymást kizáró dolgok, de a kitartó erő és az emberi akarat képes még a lehetetlennek tűnő célokat is megvalósítani, és a történelem fogaskerekeit meggyorsítani. A magyarok nincsenek híján az efféle erőnek és akaratnak, és úgy látszik, hogy kis szerencsével a saját sorsuknak a kovácsai lehetnek. Amint kedvező alkalom kínálkozott, tevékenyen munkálkodtak hol a szellemi és ipari kapacitásaik felépítésén és bővítésén, hol a törvénykezésük és közigazgatásuk kialakításán.

Ha belegondolunk, mely időszakban, és milyen körülmények közepette történt meg ez a fejlődés, el kell ismernünk, hogy nem mindennapi teljesítmények voltak azok, amelyeknek köszönhetően a magyar akadémia, a dunai gőzhajózás, a gyermekmegőrző intézetek (óvodák),

a magyar színház, a zenei és művészeti egyesület, a maga nemében egyedülálló Casino, ami minden rend számára látogatható és ezáltal minden művelt ember találkozóhelye lehet, a gazdasági társaság, az állattenyésztők egyesülete és még sok más magánintézmény megalakulhatott. Ezek pusztán egyéni kezdeményezések révén, és a nép erőfeszítéseinek köszönhetően jöhettek létre, és azt bizonyítják – a témánkhöz most nem tartozó politikai reformokról nem is beszélve –, hogy a magyarok komolyan veszik nemzeti oktatásukat, és a haladást az ipar, a tudomány és művészet terén.

Az országgyűlés félbeszakította ezeket a kulturális törekvéseket, illetve inkább háttérbe szorította őket, mert most minden erejével a törvényhozás és a közigazgatás feladatai felé fordult. De éppen most, amikor minden tevékenységben és célkitűzésben egyértelműen a nemzeti érzés jut kifejeződésre, csak most ébredhetünk igazán tudatára annak, hogy mindaz, ami általában a civilizáció és a humanitás jegyében, és még inkább a haza érdekében történt, tehát minden hasznos vállalkozás egyszerre hazafias is volt. Minden népi jelleget öltött. Mindenkit áthatott a hazaszeretet lelkesültsége, a haladás szolgálatában való versengés, és mindez minden babérra méltó gondolatokban és tettekben nyilvánult meg.

Ahogy minden nagy felforgató mozgalom esetén ez természetes, sőt elkerülhetetlen, itt is bizonyos dolgok a fanatizmusig fokozódtak; különösen a magyarság szempontja tolakodott előtérbe, ami által a lakosság nagy részét képező magyar néptörzs (fajta) egész országra kiterjedő felsőbbségét, nyelvének, viseletének és szokásainak általános bevezetését szeretnék megvalósítani, az ország területére történt korábbi bevándorlásukra, annak Attila idején történt elfoglalására hivatkozva. A német származású lakosság, – amely a magával hozott érdemei, kultúrája és műveltsége révén hozzájárult az ország mai fejlettségi szintjéhez, és amelynek még a nyelve is a művelt társadalom nyelve egész Magyarországon – természetesen nem hajlik arra, hogy ezeknek a célkitűzéseknek érvényt szerezzen; úgyszintén a szlávok és más néptörzsek, akik mozaikszerűen népesítik be Magyarországot, féltékenyen szemlélik ezt a magyar – és véleményük szerint jogtalanul követelt felsőbbrendűséget. Azonban valamennyien kénytelenek elismerni a magyarok bizonyosfajta jellemzőségeit és állhatatosságát. Önkényesen, gyakran csak a maguk hasznát figyelembe véve kíméletlenül törik maguknak az utat, mindezt olyan faji büszkeséggel telve, amihez fogható talán csak a spanyoloké, és az országgyűlésben, a bíróságokon és minden hivatali ügyintézés során máris a saját nyelvük az egyedül hivatalosként elfogadott, a képviselőket, hivatalokban és nyilvános alkalmakon saját pompás viseletüket tették kötelezővé.

Ezzel az élet, a kapcsolattartás és az üzlet, magán és a nyilvános szférák összefüggéseit zavarták össze gyakorta ártalmas módon, ami kellemetlen súrlódások ezreit idézi elő, ismét a feszültség és izgalom fenntartását szolgálva, mellyel a hazafias rajongást csak feltüzelik. Ez a hazafias lelkesültség azért is nagy súllyal esik latba a magyaroknál, mivel a német nyelv annak a nemzetnek a nyelve, amelyhez királyuk tartozik, és amelynek bizonyos fokig alá vannak rendelve; ha jó szándékú terveiket fentről keresztülhúzzák, azt a német nemzet rosszakaratának számlájára írják, és mint minden büszke, önérzetes nép, melyet az alárendeltség elégedetlenséggel és keserőséggel tölt el, gyűlölik e nemzetet. Ezért van az, hogy minden, amit magyarként jelölnek meg, annyira kelendő és hangsúlyos, minden teljesítményt, ami ezt a

bélyeget viseli, lelkesen fogadnak, gyakran túlbecsülnek és fölé helyezik azoknak, amelyek jóllehet Magyarországon, vagy legalábbis Magyarország révén jöttek létre, ennél fogva éppúgy az országhoz tartozóak, ám németes jelleggel bírnak. Így például meghagyják a németeknek az olyan nagy lírikusok dicséretét, mint Lenau, vagy a zseniális Beck, vagy Pyrker, az epikus – akik valamennyien magyarok, de német nyelven írtak; míg Kisfaludit, Vörösmartyt, Kölcseyt és így tovább mint Magyarország költőit magasztalják; hasonlóképpen a magyar nyelven éneklő Schodelnét nagyobb tisztelettel vették körül, mint magát Schröder-Devrient-t, és inkább hagyják, hogy Ferenczy, a szobrász kedvére garázdálkodjon és tönkretégye nemzeti emlékműveiket, csak hogy ne kelljen németeket foglalkoztatniuk.

Harmadik levél

Liszt személyében sok minden együtt volt, amivel a magyarok szíveit megnyerhette magának. Születésénél fogva magyar volt, tanulmányait Magyarország állandó támogatásával végezte el, büszkén vallotta magát magyarnak, és az ország sorsa iránti érzékenységéről tettekben is tanúságot tett, és bár a magyar nyelvet nem bírta, a magyarok előtt mindig nemzeti viseletükben jelent meg, és csodálatos művészetében nem találhattak semmiféle zavaró, idegenségre utaló jegyeket, így lelkesítő munkásságát magyarnak nyilváníthatták a „magyarizmus” megsértése nélkül. Mennyire jóleső érzéssel tölthette el őket, akik annyira szomjazták a műveltséget és a kiválóságot, hogy most egy európai hírnevű művészt, szakmájában a legelsőt, birtokba vehettek, magukénak mondhattak. Liszt ráadásul egy sor magyar dallamot, – melyeket nagyrészt a zseniális, és a magyar nemzet mély és energikus természetét értő Schubert komponált – dolgozott át egyedül rá jellemző tűzzel, és ezeket hatásosan, művészi érzékkel, és magával ragadó lelkesültséggel játszotta. Még Rákóczi-indulójukat is, ezt a mágikus dallamot, melynek méltóságteljes-harcias, diadalmaskodó ugyanakkor mélységesen melankolikus hangjai minden magyar lelkét ellenállhatatlanul megérintik, páratlan tökélyvel és felfoghatatlan erővel hallhatták előcsordulni varázsujjaiból. Nem csoda, hogy mindenki szívét megnyerte, hogy a haza művészetére és fejlődésére irányuló minden gondolatot és érzést ezzel a tündöklő jelenéssel kapcsolta össze. Benne látták megtestesülni és megvalósulni mindazt, amire vágytak és törekedtek. Egész Európa tisztelete övezte – és ő magyar volt.

Első pozsonyi fellépése, koncertjeinek ragyogó sikerei, melyeket ebben – az épp üléselő országgyűlésnek is otthont adó – városban adott, és ahogy az emberek elragadtatásuknak hangot adtak – mindez már egyfajta nemzeti színezetet öltött, és rámutatott, hogy a nagy művészek mekkora, az egész országra kiterjedő jelentőséget tulajdonítottak. A meglepetés ereje, az általános ujjongás közepette az egyetértés még csak egy érzés volt; ahhoz, hogy ezt az egyetértést szavakra és tettekre váltsák, még valamiféle közmegegyezésre, egy kis szünetre volt szükség. Még nem volt itt az ideje, hogy rohamléptekben siessenek előre; ez későbbi alkalmakra maradt.

Liszt a maga kedves természetével, viselkedésének egyfajta fenségességével, és méltóságteljes eleganciájával kiváltképp az arisztokratákat hódította meg, és elnyerte hölgyeik jóindulatát, ezzel pedig csak fokozta diadalának teljességét, mivel a magyarok mindent a külső csillogással és a kiváltságos rendekkel szoktak összekapcsolni. Több főúr is elkísérte Pestre, ahol már

megelőzte őt annak híre, hogy a pozsonyiakra milyen hatást tett, így sietve valamelyest elő tudták készíteni fogadását. A Pesti Zenei Egyesület elnöke, Gróf Festetics Leó a legnagyobb vendégszeretettel nyitotta meg előtte házát ott-tartózkodásának egész idejére. Ennél a művészetkedvelő főúrnál kapott szállást, barátként fogadták. Itt történt, hogy épp a meghitt kandallótűznél vacsorázott, és pihente ki egy hideg téli utazásának fáradalmait, amikor egyszer csak kinyílt a szobájával szomszédos szalon két ajtószárnya. Nagy társaság állt ott, élükön énekesekkel. Vidám hanggal és arckifejezéssel zendítettek rá ünnepélyes és lelkes énekükre:

Még zsenge gyermek voltál, amikor megragadott
a sors hideg keze,
és így szólt, téged a távolba taszítva:
„menj hát, neked nincs hazád”.

Majd a művészet dicső szárnyain
vitt téged csodaországába;
„ez itt a nagy szellemek otthona,
immár a tiéd is, ugyanúgy.”

És hízelegve csábított téged az élet
csillogó birodalmába,
Tehetségek díszébe öltöztetett,
és kérte: „maradj hát, élj itt.”

Akkor a hírnév magával vitt,
és a csúcsára állított:
„Hallod, mondta, hogy ujjonganak a népek?
Liszt, a te hazád a világ!”

De bármit is mondjon a végzet,
a művészet, a hírnév, az ízlés, a sors;
hű szíveddel mégis visszagondoltál
a hazára, amely téged szült.

És eljössz hozzánk, ahol az élet szegényes,
a művészet még csak bölcsőben ring,
de szívünk gazdag és derék,
Hozzád kiált: „Légy üdvözölve itt!”

Légy üdvözölve, babérokkal ékesítve,
amit lovagiasságoddal? (hősiességeddel) kiérdemelsz,
Te nagy művész, nemes szívű, hű
Liszt Ferenc, hazád büszke rád!

Az épp jelenlévő költő, Schober ezen sorait a Pesti Német Színház karigazgatója, Grill János írta át nagyon hatásosan kvartettre és kórusra, és ezek a sorok szólították meg elsőként Lisztet a hazája nevében, és adták meg az alaphangot személye nemzeti jelentőségének. Ezek a megindítóan komponált sorok jelentésük egész súlyával a szívéig hatoltak, hangja megremegett, miközben a zárásként felhangzó viharos éljenkiáltást rövid, de érzelmes köszönőszavakkal viszonzta. Meghatódott szavait azonban egy magyar induló harsány akkordjai szakították félbe, amelyet az ő szerzeményeként tartottak számon, és amelyet nagy pontossággal és tüzzel adott elő egy zenekar a ház belső udvarában. Liszt az erkélyre sietett és élvezettel hallgatta a magyar zenedarabokat, melyek közül többet az ő kívánságára adtak elő. Távollétében a teremben szintén egy zenekar alakult, és az ismét belépő Lisztet Beethoven „Septuor”-ja fogadta, Pest legkiválóbb művészeinek és műkedvelőinek tolmácsolásában, akikhez a vendég tiszteletére még Gróf Franz Brunswick, a kitűnő csellista is csatlakozott. A vidám ünnepséget egy könnyű vacsora zárta, ahol a népes társaságban körbejáró pezsgő számos – a várva-várt jövevény egészségét és az ország kívánságait éltető – pohárköszöntőre adott alkalmat, melyeket ujjongással vezettek elő és viszonztak.

Talán zavarónak tűnhet az Ön szemében ez a rengeteg zene egy amúgy is a hangoktól túlcsonduló művész fogadási ünnepségén, ez azonban nagyon is megfelelt a célkitűzésüknek, hisz a tiszteletadason és megörvendeztetésen túl azt a szándékukat – és Liszt számára azt a lehetőséget – is szolgálta, hogy egyszerre csak megtapasztalhassa azt a zeneiséget, amellyel ő maga rendelkezik saját koncertjein.

Liszt 1839. december 24-én érkezett Pestre. Nem sokkal ezután már első koncertjeit adta gyors egymásutánban december 27-én és 29-én. Az előidézett határtalan tetszés, az elragadtatás hulláma aligha különbözött attól a felvillanyozott és viharos hatástól, amit rendszerint és mindenütt keltett varázslatos játékaival; de hamarosan ez a hódolat nemzeti köntöst öltött, és nyilvánvalóvá vált, hogy honfitársukként tekintettek rá, és a magyarországi művészeti világban a haladás képviselőjét tisztelték benne. Az elmés művész hamar felismerte e szimbolikus pozícióját, hiszen ez teljességgel egybecsengett az ő gondolati irányultságával, minden lelkesültség és nagyszerűség iránti rokonszenvével. Ezt a pozíciót egész magatartásával, minden beszédével, már-már a tékozlással határos adakozókedvével – bevételeit a Nemzeti zenei intézet javára ajánlotta fel –, olyannyira ki tudta érdemelni, hogy még a legelfogultabbak és legellenállóbban számára is nyilvánvalóvá és érthetővé vált.

Viselkedése példaértékű volt, a legelőkelőbb modor és legnagyobb tehetség sugárzott belőle, és éppúgy jellemezte a magabiztosság és szilárdság, mint a szellemi odaadás és szeretetre méltó elegancia. Személye eltűnni látszott a szellemi küldetés mögött, amelynek nevében minden kitüntetést, minden tiszteletadást fogadott. Mérhetetlen szerénységgel irányította át a lelkesedést önmagáról az ország eszmei céljaira, amelyeknek szószójaként lépett fel. És ennek megfelelően fordultak felé és bántak vele.

A teljes Pesten tartózkodó nemesség a Casino gyönyörű termében egy pompás vacsorát adott a tiszteletére; jóllehet, az egyébként franciául és németül zajló asztali beszélgetések közben hosszadalmas beszédekkel egybekötött tósztokat magyarul intéztek hozzá, amelyek nem

annyira róla szóltak – lévén, hogy ő egy szót sem értett belőlük –, mint inkább a nemzeti érzésről, amit kifejezni és felkelteni igyekeztek. Liszt válaszul egy pohárköszöntőt mondott a haza haladására – mentegetőzve, hogy ugyan francia nyelven, de magyar szívvel –, amit üdvrivalgással fogadtak. A jelenlévők közül sokan megszavazták, hogy az ünnepeltről készüljön egy mellszobor márványból, és csakhamar össze is adtak egy jelentős összeget erre a célra; Liszt azonban visszautasította ezt a javaslatot, és kérte, hogy az összeget inkább az elsőként felfedezendő ifjú hazai szobrásztehetség képzésére fordítsák, küldjék ki Párizsba, ahol Liszt minden tőle telhetőt megtesz az előmenetele érdekében, és a legnagyobb szeretettel támogatja. Úgyszintén a jövőben áhított céljának nevezte azt is, hogy ha egyszer Magyarország egy méltó zenei konzervatóriumot hoz létre, annak vezetőjeként későbbi tevékenységével a hazája hasznára kívánna lenni. Kijelentései ismét hatalmas lelkesedést váltottak ki. Amikor másnap elment a magyar színházba, hogy meghallgassa Beethoven Fidelióját, amint belépett a páholyába, mintha varázsütésre történt volna, felállt a teljes publikum, és háromszoros tapssal és hangos éljenkiáltással üdvözölte őt.

Ettől fogva egyértelművé vált közéleti szerepe, jelentősége a tömegek számára. Ahol megjelent, a nép köréje gyűlt, hogy láthassa és üdvözölhesse. A szellem fenségességét képviselte, és semmi – még a csillogó kitüntetések és bizalmaskodások, amikkel az arisztokrácia körülöngölte – sem tudta a legkevésbé sem rávenni arra, hogy ezt elárulja, hogy erről lemondjon. Azon a nagy vacsorán, amit viszonzásul adott a sok vendéglátásért, minden rendi különbség eltűnni látszott, főurak és művészek, kereskedők és értelmiségiek ültek ott váltakozó sorokban, és Liszt ragyogó szelleme képes volt az egymással oly ritkán, vagy egyáltalán nem érintkező embereket egy valóban vidám, felszabadult társasággá egybeolvasztani, olyannyira, hogy valamennyien elismerték, ritkán van alkalmuk ilyen kellemes és érdekes vacsoraesten részt venni. Abban a rövid időszakban, amíg Liszt – a szó valódi értelmében – uralta az arisztokrata Pestet, úgy tűnt, a régi, berozsdásodott előítéletek elpárologtak, ám sajnos ez az uralkodás még száz napig sem tartott, és Liszt távozása után a régi rendszer abroncsai, minden merevségükkel és követelésekkel visszatértek, és a nemesség ugyanúgy vegetál szellemtelen bezártságában, mint hajdan, az urak átengedték magukat a lóversenyeknek, vadászatoknak és kártya partiknak, a szép hölgyek pedig, akik nemrég még a szellemért és a művészetért égtek lázban, most ismét teljes melegegedettséggel hallgatták a lovakról és kutyákról szóló beszélgetéseket, és bírói szigorral mustrálták a nyakkendőket és a törzskönyveket.

Január 2-án Liszt koncertet adott a Zenei Egylet javára, annak közreműködésével. Az egylet azzal a Schober és Grill által szerzett kantátával fogadta, amelyikkel már érkezésekor is köszöntötték őt. Mivel azon az estén csak viszonylag kisszámú hallgatóság volt jelen, közkívánatra a nagy nyilvánosság előtt is meg kellett ismételni, és a „Liszt Ferenc, az országod büszke rád” sornál a mélyen meghatódott művész körül szünni nem akaró éljenzés hullámozott, és csak akkor állt be egy feltűnő csönd, amikor a Zenei Egylet énekesnői ünnepélyesen bevonultak, élükön az első egy babérkoszorút hozott bársony párnán, azután az üdvrivalgás még hevesebben és fékezhetetlenebbül tört elő, amint a babérkoszorú az ünnepelt halántékát övezte, ő pedig kezével eltakarta könnyező szemét.

Január 4-én Liszt a Magyar Színház javára, a színház épületében adott koncertet. Ez volt magyarországi tartózkodásának legfényesebb napja. Ezen a napon kapta azt a díszkardot, ami olyan nagy feltűnést, és annyi bosszúságot okozott, amit annyian próbáltak rágalomokkal illetni és nevetségessé tenni. Az előítélet, ami csak a hagyományosat, a megszokottat veszi védelmébe – legyen az még oly értelmetlen és céltalan, még oly alkalmatlan is –, tehát míg egy énekes számára a tubákos szelencét megfelelő ajándéknak tartja, miközben az énekes nem is tubákol, nem is szabadna tubákolnia, ugyanezen előítélet számára az persze megbotránkoztató lehet, ha egy zongoraművésznek kardot ajándékoznak. De Ön, drága barátom, bizonyára fontolóra veszi, hogy Magyarországon vagyunk, ahol a kard nem a katonaság kizárólagos ismertetőjegye, hanem hozzátartozik a Liszt által is hordott nemzeti viselethez, és eredetileg minden nemesember, most pedig minden magas méltóság (honorácior) viselhette; és mivel ez annyira magyar sajátosság, éppen azáltal válik kimondottan nemzeti jellegűvé, hogy kimondottan békés érdemekért adják, és a jelen helyzetben inkább nemesi előjogok kapcsolódnak hozzá, semmint bármilyen harcias jelentés. És éppen ez volt a célja a nemeseknek, akik ezt az ajándékot kiválasztották. Ezzel az adománnyal akarták elismerni a szellem és a művészet nemességét, és kifejezni Liszt számára azt az érzésüket, miszerint kiválósága révén a művész a legnagyobbak közé tartozik, és mindarra az előjogra méltó, amit ez a kard csak szimbolizálni képes. Mindjárt azt is látni fogja, ennyire elmésen és szerényen értelmezte ennek az adománynak a jelentését Liszt. Egészen természetes volt, hogy ebben az épületben, a Magyar Színházban a magyarizmus kiváltképpen érvényt szerez magának, hogy mindenben a nemzeties jelleget próbálták hangsúlyozni, mert ebben az intézményben – ellentétben jónéhány másikkal, ahol az ország minden lakosának érdeklődésére számot tartó célokat követtek –, a német és szláv hatást ellensúlyozandó, a magyar nyelv, költészet és művészet fejlesztését tűzte ki feladatául, ennek érdekében pedig rendelettel írták elő, hogy deszkáiról nem szabad a közönséghez németül szólni. Ez az oka annak, hogy Liszt, aki magyarul nem tudott, nem német nyelven köszönte meg a kardot. Ezt azért említem meg Önnek, mert a nyilvános lapokban olyasmiket olvastam, hogy Liszt azért tette ezt, mert a magyarok jóindulatát még inkább el akarta nyerni, és ezért a fanatikusokhoz csatlakozva megvetést színlelt a németek és szlávok iránt – de ez valójában eszébe sem jutott soha. Hiszen búcsúkoncertjén, amelyre természetesen a Vigadóban került sor, németül szólt a közönséghez, és a többi koncertjén, az általa előadott számok között felcsendülő dalok is mind német nyelvűek voltak, jóllehet, némettudása kevésbé volt magabiztos, mint ahogy franciául tudott, ami második anyanyelve lett, és amelyen íróként is nem kevés sikerrel és elismeréssel tevékenykedett.

Ennyi előzetes megjegyzés és elkalandozás után azonban térjünk rá a tényekre. Ragyogóan kivilágított ház fogadta az odaáramló tömegeket, legalábbis befogadóképességének határáig. Telis-tele lett, még a színpadok közti helyeket is elfoglalta a közönség, a színpadon is széksorokat állítottak fel a zongora körül, ahol a legmagasabb rangú hölgyek foglaltak helyet. Az épület megszűnt színháznak lenni. Liszt játékát a megszokott módon, sőt, annál is feszültebb, néma figyelem kísérte, és dörgő tapsvihár követte darabról darabra – majd amikor az utolsó számot eljátszotta, hat mágnás és nemesi előjáró lépett elő teljes nemzeti díszben, és gróf Festetics Leó egy díszkardot nyújtott át Lisztnek, ami nem Báthory vagy más híres hős kardja volt, ám hüvelyét gazdagon díszítették ezüsből és aranyból készült régi domborművek

és drágakövek. Rövid, magyar nyelvű beszédben mondta el, hogy a köz kívánatát teljesíti, amikor átadja ezt a hazafias emléktárgyat. Ezt a tetszésnyilvánítás és elragadtatás tomboló vihara követte, amit aztán síri csend váltott fel, amint Liszt, a benső felindultságtól sápadt ajkakkal, a kardot két kezével a mellére szorítva a zenekarhoz lépet és a következő szavakban adott hangot érzéseinek.

Liszt ezen szavai eleinte a heves izgalomtól fojtottan, keblének legmélyéről törtek elő, majd a lelkesültségtől emelkedetten, lángoló szónoklatként áramlottak tovább. Mennydörgésszerű taps és elragadtatás volt a válasz, de a közönségnek egy jelentős része, akik nem értették a szónokot, nem nyughattak – kérdő és követelő felkiáltásokat hallatva – míg Augustusz (Antal) főjegyző, aki a beszédet gyorsírással rögzítette, el nem ismételte azt magyar nyelven, maga is meghatódottan, nagy hévvel is kifejezőerővel, mire újabb egybehangzó örömujjongás söpört végig az épületen.

Amikor Liszt elhagyta a helyszínt és kilépett a szabadba, a teret ezrek népesítették be, kocsiját pedig egyre több és több, lassan megszámlálhatatlanul sok fáklya vette körül. Ugyanígy gyarapodott az embertömeg is, azt gondolhatnánk, Pest és Buda egész népe összegyűlt itt, olyannyira hatalmas volt azon a nagy téren hullámzó és a környező utcákat is megtöltő csődület. Néhány fiatalember ki akarta kötni a lovakat a kocsi elől, hogy ők maguk húzzák azt, de lebeszéltek őket. Mondván, hogy ezt az ünnepet meg kell különböztetni az olyan lovagias gesztusoktól, amikkel énekesnőknek vagy táncosnőknek szokás adózni. Ezután megindult a hatalmas tömeg. Az „éljen”- és „vivát” kiáltások olyan féktelenül és szakadatlanul hangzottak, hogy a két katonai énekkar, amelyik a menet elején és végén vonult, és török zenét játszott, nem zavarták egymást, minthogy nem is hallhatták egymás hangját.

Liszt nem sokáig tudott megmaradni kocsijában. Ez a helyzet, mint mellette ülő barátainak megjegyezte, számára túl arisztokratikusnak, túl hivalkodónak tűnt. Így tehát kipattant a kocsiból és gyalog folytatta az utat, a díszmagyart viselő urak pedig mellé zárkóztak, de akármilyen féktelen volt is a tolongás, az ünnepelt iránti figyelem még nagyobb, így a körülötte lévők mindvégig fenn tudtak tartani neki elegendő helyet, nehogy akadályozzák a járásban.

A színháztól Liszt otthonáig vezető út hosszú volt, majdnem az egész várost átszelte. Ahol csak az utca kiszélesedett, vagy a menet egy térre ért, megálltak, és Liszt ismét a köszönetének és örömének adott hangot néhány szóban, ami százféle fordításban terjedt minden irányba, újabb „hurrá” és „éljen”- kiáltások viszonzását kiváltva. Így jutottak el végül ahhoz a házhoz, amelyben Liszt lakott. A széles márványlépcsőkön fáklyákat helyeztek el. A főbejárat előtt még egy, köszönetüket, elismerésüket és örömeiket kifejező beszéd hangzott el, melyben biztosították Lisztet arról, hogy példája ösztönző erőként hat, és az egész ország számára a legszebb gyümölcsöket fogja hozni.

A zene és az üdvrivalgás a ház előtt még hosszan az éjszakába nyúlt, Liszt több ízben is kénytelen volt eleget tenni a heves követeléseknek, és az ablakból is megmutatkozni a tömeg előtt.

A következő napon egy városi küldöttség jelent meg nála azzal a bejelentéssel, hogy egyhangúlag Pest díszpolgárává választották, majd átnyújtották neki az e címet igazoló oklevelet. A nemesi rendek megyei gyűlésében tisztelettel megemlézték művészi jelentőségét, érdemeit, amelyeket kiváló képességei révén, valamint ragyogó példaadásával, csakúgy mint számtalan hozzájárulásával szerzett, mely utóbbiakat nagy önzetlenségből és hazaszeretetből a hazai intézmények támogatására és céljaira adományozta. Ezért is indítványozták egyhangúlag, hogy a rendek kérvényezzék öfelségétől a királytól, hogy Liszt nemesi címet kaphasson, illetve hogy ezt a határozatot rögtön végre is hajthassák.

Január 6-án Liszt ezúttal saját, 8-án pedig a mindenki által nagyra becsült (azóta elhalálozott) hegedűművész, Tábornszky javára adott koncertet, aki mind művészként, mind pedig családapaként kiérdemelte – és rá is szorult – a támogatásra. 9-én egy matinékonzert következett Keglevich grófné budai palotájának termében, melynek bevételét Liszt a vakok intézetének szánta. Budát a Duna választja el Pesttől. Az egyetlen összeköttetést a két város között egyelőre csupán egy nyáridőben használható hajóhíd jelentette, melyet azonban a tél beálltával el kellett távolítani, így akinek egyik városból a másikba kellett eljutnia, kénytelen volt csónakban átkelni a nagy folyón, a rajta úszó jégtáblák közepette, ez a művelet pedig nem ritkán – ha nem is veszéllyel, de kellemetlenséggel, nagy hideggel és időveszteséggel járt. Ez azonban nem akadályozta meg a pesti arisztokráciát abban, hogy – a férfitársadalom mellett még a hölgyek is – részt vegyenek a (budai) hangversenyen.

11-én Liszt a Magyar Színházban az újonnan létesítendő nemzeti conservatórium megalapozásának javára rendezett koncertet, melynek koncepciója teljesen megfelelt az ő nagyszerű elgondolásának, a zene kibontakozásáról alkotott komoly és mélyenszántó nézeteinek. Azon túl, hogy saját maga Beethoven, Weber és Schubert műveket játszott, egy hatalmas zenekar és énekkar, melyet a Hangász Egyesület tagjai, műkedvelők, és a színház alkalmazásában álló művészek alkottak, Liszt vezényletével Mozart, Haydn, Beethoven és Weber mesterműveit adták elő. Mindig és mindenütt ugyanaz a lelkesedés kísérte, adakozó szellemével és nagyvonalúságával minden alkalommal jelentős adományokat szerzett jótékony céljaira, ami csak még jobban növelte népszerűségét.

Végül január 12-én sor került a búcsúkoncertjére. Most nem számolok be arról, hogyan tolongtak a tömegek, akik még egyszer látni, hallani vágyták a nagy művészt, mennyire páratlanul nagyszerű volt zongorajátéka, mellyel – a legmélyebb érzelmektől felfokozott állapotban – még önmagát is felülmúlni látszott, a tapsviharról, a határtalan üdvivalgásról, a kitörő lelkesedésről és csodálatról, melyben része volt. Csak ismételni tudnám magamat, Önt pedig fárasztanám vele. Egyetlen apró esetet vagyok csak kénytelen megemlíteni, ami a azelőtt történt, hogy ritkán hallható tökéletességgel a koncert egyik részeként Liszt improvizációkat játszott adott témákra. Az eset, jelentéktelensége ellenére ugyanis mégsem volt eléggé jelentéktelen ahhoz, hogy ne írt volna róla – kissé elferdítve – több német lap, sőt, hogy fontos vádként később fel ne használták volna Liszt ellen.

Liszt a közönségre bírta annak eldöntését, hogy mely témákra improvizáljon, és a kiválogatásra szánt motívumok között, melyeket kis cédulákon elébe helyeztek, ő egymás után kibontotta és

lejátszotta azokat. Mozart és Beethoven melódiái között egyszer csak egy olyan dallamra akadt, amit az utcákon az egyszerű nép szájából mindenfelé hallani; amint Liszt ezt lejátszotta, oda nem illő, és az addigiakat meglepően ellentételező volta miatt a hallgatóságból nevetés tört elő. Lehetséges, hogy egy cseh eredetű dal volt, nekem úgy tűnt, mintha a jól ismert kedves Augusztin nótája lett volna, mindenesetre Weber és Beethoven nagyszerű dallamai mellett, melyek szintén a kiválasztottak között voltak, ez meglehetősen furcsán hatott. Liszt, aki a legtöbb cédulát vidám, és gyakran nagyon mulatságos és találó megjegyzésekkel kommentálta, most így szólt: „Valaki bizonyára meg akart tréfálni” - majd a cédulát az elutasítottak közé helyezte, és tovább folytatta a válogatást. A közönség soraiban ez az alkalomhoz nem illő tréfa, legalábbis ahogy ők értették, visszatetszést váltott ki, és némi morajlás támadt, mígnem a zongorához közel ülő urak egyike előkereste a szóban forgó papír fecnit a többi kotta közül, összehajtogatta és a legközelebbi gyertya lángja fölé tartotta. „Engedtessek meg”, mondta tréfálkozva, „hogy a közhangulatnak eleget téve egy kis büntető bíraskodást hajtsak végre.” Tapsok és brávó kiáltások közepette a bosszúságot okozó ártalmatlan hangjegyek hamuvá váltak. Jóllehet, ez a kis autodafé teljes egészében Liszt közreműködése nélkül és szándéka ellenére zajlott le, mivel az ítélet német nyelven hangzott el, és végül az elégetett eretnek mégsem cseh, hanem, mint mondják, a jó öreg, tisztos, német Augusztin volt, így Lisztet azzal vádolták meg a nyilvános lapokban, hogy színlelt magyarizmustól indítva mindent, ami német és szláv, megvetéssel kezelte, és a szlávok kigúnyolására egy cseh nemzeti dallamot nyilvánosan elégetett, sőt, egy különösen hazafias és forrófejű cseh ifjú még számadást is követelt tőle a nemzetgyalázásért.

Búcsúkoncertjének napján a pesti dámák pompás estélyt adtak a tiszteletére. A nyolc legelőkelőbb hölgy vállalta a vendéglátás feladatát. Megkülönböztetésül borostyán és szalmarózsa (immortelle/helichrysum) díszítette öltözéküket, és a különböző asztalok főhelyeit foglalták el, a tea és vacsora mellett. A híresen bájos magyar asszonyok és lányok mellett – akiknek szépségét csak fokozta a rengeteg ékszer és az elegáns öltözék –, a pompás virágtenger is fenségesnek látszott, és pazar látványt nyújtott, ahogy a gyönyörű, ragyogóan kivilágított terméken ide-oda hullámozott. Mindehhez a teljes arisztokrácia díszegyenruhája [Gallalivre], a terítéken elhelyezett rengeteg ezüst étkészlet, és az ízlésesen elrendezett asztalok ragyogó háttérként szolgáltak. Egész éjjel bővelkedtek a finom fogásokban és nemes borfajtákban. A társalgás és a bál rendkívül élénken zajlott, mint minden olyan alkalommal, amikor a társaságot egy közös érdeklődés emeli fel és forrasztja egyggyé. Az est szép házigazdái minden elképzelhető figyelmességgel elhalmozták az ünnepelt vendéget, és a társaság csak reggel felé vált el nagy vidáman és elégedetten.

Viszonzásul Liszt is adott egy pompás estélyt a hölgyek tiszteletére. Mindannyian meg is jelentek teljes díszben, de pazar öltözékük ellenére felszabadultan, felhőtlen örömmel töltötték el az estét.

Itt csak azokról az ünnepekről és a tiszteletadás azon eseményeiről beszéltem, amelyek nyilvános vagy közösségi jellegűek voltak, anélkül hogy a hódolat, a csodálat és az öröm személyes megnyilvánulásai közül, melyekben Lisztnek egész Pesten töltött ideje alatt szüntelenül része volt, akár egyet is említenék, de ezeket, amennyire csak lehetett,

visszautasította, mivel saját személyét mindig háttérbe kívánta szorítani. Minden szalon az ő jelenlétére áhítozott; csak úgy özönlöttek a meghívások a vacsorákra, estebédekre, estélyekre (Diners, Soupers, Soirées), szobája és előszobája mindig hemzsegett a látogatóktól, tiszteletvevőktől és folyamodóktól, azoktól, akik hódolatukat és barátságukat akarták kifejezni, ismeretségbe – sőt gyakran felelevenített rokonságba is akartak vele kerülni. Származását Thurzó grófig vezették vissza, és a legmagasabb rendek ajánlották fel atyafiságukat. Megint mások végeláthatatlan sorokban álltak kérvényekkel a kezükben, és tanácsot, támogatást, segítséget, megélhetésük és boldogulásuk biztosítását kérték tőle, vagy a legkülönbélebb tehetségű gyerekeket vitték el hozzá, hogy hallgassa meg, mondjon véleményt, támogassa és gondoskodjon róluk, vagy legalább áldja meg őket. Szívélyessége, amely a vendéglátásban és a társalgásában megmutatkozott, türelme, mellyel mindenkit meghallgatott és ellátott tanáccsal, nagylelkűsége és szerénysége, mellyel támogatást és segítséget nyújtott, akinek csak tudott, valóban csodálatra méltó volt. Aki őt ilyenkor látta, biztosan megszerette, és mégis, a legközelebbi barátai körében, akik közé visszavonult, hogy a nyilvánosság és a népszerűség fáradságait kipihenhesse, még vonzóbb személyiségnek tűnt; ahogy felszabadultan, gyermeki örömmel, olyan szellemesen, ugyanakkor olyan szerényen viselkedett, mintha nem is tudna mindarról a zűrzavarról, ami miatta támadt a városban, sőt az egész országban, vagy legalábbis mintha nem is ő lenne az a személy, aki mindezt az üdvivalgást kiváltotta.

Ötödik levél

Végül elérkezett elutazásának napja. A Dunát, melyen át kellett kelnie, jég borította, bár itt-ott még előbukkant a víz. Mindkét partot ellepték az emberek, akik búcsúszavakat és jókívánságokat kiáltottak felé. Lisztet egy ladikban húzták át a jégen, a hajósok kötelekkel erősítették hozzá magukat a csónakhoz biztonságuk érdekében. A jégmentes áramlatokra érve a csónakot a folyóba engedték és továbbkormányozták, azután ismét kiemelték és az összetorlódott jégtáblákon át csúszatták tovább. Így jutott át a másik partra, ahol hintóba szállt. Győrben az összesereglett tömegnek koncertet adott. Az embereket szó szerint elkábított az élmény, olyannyira, hogy kesztyűit, amit valahogyan sikerült megszerezniük, apró darabokra tépdesték és szinte ölre mentek a darabjaiért. Ezután a püspöki palotában fogadták és tiszteletére ünnepélyes vendégséget rendeztek. Itt találkozott a kedves és szellemes gróf Esterházy Kazimirrel, aki elkísérte őt Pozsonyba, és ott-tartózkodása alatt nála lakhatott.

Itt néhány újabb – leginkább ismét közérdekű és jótékony célokra rendezett – koncert következett gyors egymásutánban. Itt is ugyanakkora üdvivalgás fogadta, ugyanúgy elnyerte a közönség tetszését és megbecsülését, mint Pesten. Búcsúzóul a pozsonyi hölgyektől egy súlyos aranyserleget kapott.

Végül visszatért Bécsbe, ahonnét még egy kirándulást tett hazájába, még hozzá Sopronba, leginkább azért, hogy a közelben fekvő szülőfaluját, Reidinget (Doborján) viszontláthassa.

Nem részletezem azokat a nyilvános vendégségeket és ünnepeket, amiket a soproniak, az ott székelő Auersperg herceg, és több magánember rendezett neki, csak reidingi látogatását

említem meg, amiben – a maga bensőséges és falusias légkörénél fogva – volt valami rendkívül megkapó és egészen különleges.

A legnagyobb titokban, csak néhány barátja kíséretében utazott oda. Ennek ellenére epedve várt látogatásának hamar híre ment. Félúton egyszer csak szembejött vele tizennégy válogatott legény lóháton, teljes díszben, vállszalaggal és tollakkal ékesítve. Körülvették hintóját, majd előtte és mögötte kíséretet alkotva diadalmenetben vezették be a faluba, ahol zenével fogadta őt a falu egész lakossága, kicsik és nagyok, férfiak és asszonyok ünneplő ruhában, a pappal, a bíróval és az iskolamesterrel az élen. Ünnepélyes menetben kísérték a templomba, ahol ünnepi nagymisét tartottak a tiszteletére. A mise után ellátogatott abba a házba, amely valamikor az apjáié volt, jelenleg pedig egy erdész lakott ott a családjával. Itt látta meg Liszt a napvilágot, itt élte le gyermekkorának boldog éveit, itt érték az első zenei élmények, és itt kezdte meg tanulmányait. Itt nyílt ki először lelke az isteni művészet felé, amelynek aztán heves buzgalommal egész életét és minden igyekezetét szentelte, és amely a babérkoszorú is olyan korán ifjúi homlokára simította.

Megrohanták az emlékek; lelkében a legapróbb körülményeket is újra tisztán fel tudta idézni: itt állt valaha a szülei ágya, amott a sajátja, amelyben már oly korán körüllebegtek a boldog álmok a később híressé lett égi dallamokról; ott Haydn képe függött, emitt Beethovené és Mozarté, akiket oly korán megtanult csodálni és buzgón követni. Ott állt az íróasztala, ott a zongorája, ott volt az a sötét szeglet, ahol büntetéseit kellett töltenie, itt pedig az a hely, ahol egyszer egy különleges gyógyszer nagy veszélytől mentette meg, amott pedig egy öreg zenetudós jóslott neki fényes jövőt a hangok birodalmában. Megilletődötten lépett ki ismét a tiszteletére összegyűlt tömeg körébe, akik ünnepi indulóval, éljenkiáltásokkal köszöntötték, és megjövendölték, hogy minden álma valóra fog válni.

A menet a bíró házához vonult, ott Liszt a tőle megszokott nagylelkűséggel jelentős összeget adományozott a szülőfalujában élő szegényeket segítő alapítványnak. Eközben odakint, a téllal és a hóval dacolva rögtönzött népünnepegy kerekedett. A zene átcsapott táncolásba, lányok és legények forogtak vígan, körtáncot járva. Liszt a vigadozó társaságnak ennivalót és bort hozatott, ami természetesen tovább fokozta a vidám hangulatot. Amint kilépett az ajtón és az üdvözlő felhangzott, a tömeg hangos tetszésnyilvánítása közepette a legszebb leányzó – mintha csak tisztában lenne kiváltságos helyzetével – karon ragadta Lisztet, aki így akarva-akaratlanul kénytelen volt egy keringőt járni vele. Csak akkor hagyta el a boldog a boldoggá tett tömeget, amikor már idő szűkében volt, áldások és jókívánságok, valamint lovas testőrsége kíséretében.

Ezzel véget is ér Liszt magyarországi látogatásáról szóló beszámoló. Nálamnál tehetségesebb vagy jártasabb tudósítót könnyen találhatott volna, de hitelesebbet semmiképpen. Amit Önnek elbeszéltem, azok tények, melyeket – mivel én magam nem voltam jelen –, közvetlen szemtanúktól tudtam meg, akiknek becsületességében és elfogulatlanságában feltétel nélkül megbízhatok.

Ha azonban figyelemmel kíséri a történeteket, és közelebbről megvizsgálja őket, bizonyára észreveszi, hogy kétségtelenül van bennük valami, ami feljogosította Lisztet, hogy megkülönböztesse az eseményeket a szokványos csodálattól, amellyel más, még oly kiváló művészeknek, még oly megérdemelten adózunk. Amikor a nyilvános lapokban e különbségtétel érdekében felszólalt, abban inkább szerénysége, semmint annak az ellenkezője mutatkozott meg; érzései a jogos és tiszteletre méltó büszkeségben gyökereztek, nem pedig a hiúságban. Ha ugyanis az iránta tanúsított tisztelet egy részét személyétől, és egyedülálló tehetségétől a nemzeti érzés javára elhárítja, ezzel csakis hiúságán ejt csorbát, és dicsőségének mámoros érzéséről lemondva komolyabb, tőle független dolgok iránti hódolatát fejezi ki.

A magyarok önmagukat emelték fel ezzel a rajongással; minél nagyobb szeretettel fogadták a kiváló művészt, akire úgy tekintettek, mint aki közülük emelkedett ki, aki közjük tartozik-annál inkább bizonyították, milyen őszinte buzgalommal viseltettek országuk haladása iránt. Ami személyes hódolatként túlzó gesztusoknak tűnhet, az az említett szempontból az öröm színtiszta megnyilvánulásává, a szellemi fellendülés és a nemzet fejlődése fölött érzett legméltóbb, legnemesebb örömmé lényegül át. Liszt pesti diadala egy nép győzedelmi ünnepe volt, de egy magasabb rendű, szellemi győzelemé.

Amennyiben az eszményiért való rajongás, az emberi fejlődésért, művészetért és szépségért való általános lelkesedés egyáltalán felemelő és örömteli lehet, akkor az egy olyan országban és olyan körülmények között még inkább igaz, ahol egészében véve inkább a hatalom és a rátermettség, nem pedig a finomság iránt fogékony erők vannak jelen, amelyek felmorzsolódnak és kimerülnek zűrzavaros fejtelenségben, hiszen leginkább a politikai és iparosodási mozgalmakban szokás oly könnyen elfeledni és eltiporni a benső élet oly szép és fontos gyümölcseit. Csak azt kívánhatjuk és remélhetjük, hogy a nemes lelkű magyarok a mostani kezdeményezéseiket következetesen és állhatatosan végig is viszik, és hogy a kellő fantáziával és rugalmassággal megáldott nemesség nemzeti sajátosságait oly módon kamatoztatja, hogy legnagyobb erényei és az igazságosság mellett folyvást a szépség kibontakozásáért is fáradozik.

Akkor mindig meglepődöttséggel és örömmel gondolhatnak majd azokra a Liszt jelenlététől bearanyozott napokra, és a tiszteletnek és csodálatnak mindenféle megnyilvánulására, mellyel lelkesedésükben nagylelkűen elhalmozták őt. Akkor csak mosolyognak majd az olyan gáncsoskodókon, akik a konvencionalitás rabjai lévén nem értik meg, túlzással és illetlenséggel vádolják érzéseiket; ők azonban nyugodt elismeréssel hallják majd, amikor Liszt nevét olyanokéval emlegetik együtt, mint Szécheny, Bezerédy, Wesselényi és Deák, még ha tettei és hatása könnyedebb, légiesebb természetű is amazokénál. Még ha Liszt csak a képeket festi is e templom kupolájára, melynek falait és oszlopait ők alapozzák meg; még ha csak megszentelő hangokat zenget keresztül a csarnokokon, melyeket az ő fáradozásuk épített fel, neve igenis közjük tartozik, velük együtt építi a nagy művet, amelynek ők is minden erejüket szentelték.

Képjegyzék

1. A Petrichevich-család címere
2. A Kolozsvári Színház megnyitó ünnepségének színlapja
3. Pergő Celesztin Petrichevich Horváth János rajzán
4. Liszt Ferenc Petrichevich Horváth Lázárnak ajánlott *Lebe wohl!* című dal kottája
5. A Petrichevich Horváth család szőkefalvi udvarháza
6. Petrichevich Horváth Lázár meghívója Toldy Ferencnek Hangászati reggélyre
7. Alexy Károly – Mátyás király (1844)
8. A Petrichevich Horváth család jobbágyfalvi kastélyának enteriőrje egy 1832-es amatőr rajzon
9. George Sanders (1774 – 1846) után A. H. Puyne: Byron portréja
10. A Honderü iniciáléja Jósika Miklós *Úti kaland* című művéhez (1843/I, 307.)
11. Arszlán – a Honderü karikatúrája (1843/I, 30.)
12. Széchenyi István és felesége a Honderü divatképén (1844/II, november 11.)
13. Körmagyari, Keringei és Négyesi úr a Honderü karikatúráján (1843/II, 20.)
14. Barabás Miklós – A Lánchíd építése (Honderü, 1844/I, 45.)
15. Új terv Mátyás király emlékére (Honderü, 1844/I, 533.)
16. Barabás Miklós – Nemes és polgár (1), Szolnok megyei paraszt (2) (Honderü, 1844/I, 41, 43.)
17. Muki, a pórfiú (1), illetve Barabás Miklós: *Marady úr és hitvese* a Honderü karikatúráján (2) (Honderü, 1843/I, 130.; 1843/II, 175.)
18. Petrichevich Horváth János: V. Ferdinánd, karikatúra
19. Petrichevich Horváth János: Bolons Samu Kolozsvárt
20. Petrichevich Horváth János: Katonai zsánerkép, karikatúra
21. Petrichevich Horváth János: Önkarikatúra
22. Petrichevich Horváth János: Biedermeier enteriőr I-II.

Függelékek jegyzéke

1. A Petrichevich-Horváth család küüllőszéplaki levéltárának szétszóródása
2. Miranda, a csodálatraméltó
3. Franz von Schober: *Levelek Liszt Ferenc magyarországi tartózkodásáról*